

replika

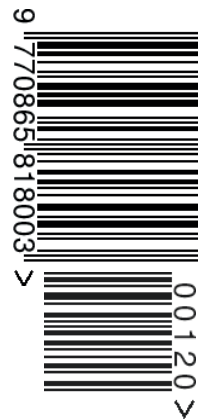
119
120

replika

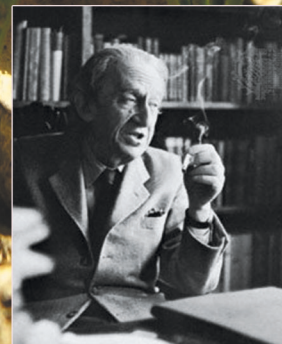
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

NYELV ÉS ETNOGRÁFIA

HIVATÁSOK ÉS AUTONÓMIA

ára: 3990 Ft

119-120

2021/1-2

REGISZTEREK

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2021/1-2.

119-120. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Fáber Ágoston (főszerkesztő), Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Havas Ádám, Huszár Ákos, Kőszeghy László, Lajos Veronika, Wagner Sára
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Balikáné Bognár Mária és Krizsai Fruzsina

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán
alapitvany@replika.hu

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

BORÍTÓTERV

A borítót Wagner Sára tervezte.

A LAPSZÁM MEGJELENÉSÉT AZ IBS ÉS AZ NKA TÁMOGATTA.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Tükörterem Egyesület, Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Robinco Kft., 1089 Budapest, Orczy út 28.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Hivatások és autonómia

Szerkesztette: Keller Márkus és Kiss Zsuzsanna

Keller Márkus és Kiss Zsuzsanna

Hivatások autonómiája7

Hannes Siegrist

**Professzionális autonómia a modern társadalomban,
tudományban és kultúrában** 17

Randall Collins

A piac lezárása és a hivatások konfliktuselmélete 37

Tátrai Viktor

A closure fogalma az angolszász és a hazai szociológiában 55

Papp Viktor

Panaszkultúra és önrendelkezési törekvések

A magyar ügyvédség autonómiájának dualizmus kori lehetőségei és korlátai 67

Keller Márkus

Saját törvényeik szerint?

A középiskolai tanárok szakmai autonómiája a 19. század végén..... 85

Magos Gergely

„Fehér köpeny” és „guruló gyógyszerész”

A magyar gyógyszerészet szovjetizálása..... 99

Nyelvészeti etnográfia és antropológia

Szerkesztette: Bodó Csanád

„Peccsdzsem maszlinás borkányban”

Jakab-Benke Nándor monológja 121

Bodó Csanád

Bevezetés: nyelvészeti etnográfia és antropológia..... 133

Asif Agha

Hang, alaphelyzet, regisztrálás..... 141

Susan Gal	
Regiszterek körforgásban: az interdiszkurzivitás társadalmi szerveződése	171
Jan Blommaert és Ben Rampton	
Nyelv és szuperdiverzitás.....	193
Teri Silvio	
Animáció: az új performancia?	221
Don Kulick	
A mások helyett való beszélés problémája <i>redux</i>: a nyilvánosságra hozatalhoz való ragaszkodás és az elkötelezettség etikája	243

Kultúra és értelmes élet Lukács György munkájában

Tallár Ferenc	
Lukács és az értelem életimmanenciája	265
Abstracts	293

Hivatások és autonómia

Szerkesztette: Keller Márkus és Kiss Zsuzsanna

Keller Márkus és Kiss Zsuzsanna

Hivatások autonómiája*

Absztrakt: A professzionalizációs szakirodalom egyik kulcsfogalma az autonómia, a történeti szociológiai kutatások azonban eddig csekély mértékben alkalmazták szisztematikusan. A blokkot bevezető szöveg célja az autonómia fogalmát tárgyaló szociológiai irodalom nagyobb fordulópontjainak bemutatása, a fogalom kontextualizálása, valamint a hazai hivatások 19–20. századi fejlődésének történetéből vett példákkal annak illusztrálása, hogy milyen és hányféle akadályba ütközve folyt a születő hivatások autonómiáért vívott küzdelme. Az elméleti irodalom és a blokk két elméleti tanulmánya (Randall Collins és Hannes Siegrist írásai) alapján három fő elemzési dimenziót emelhetünk ki. Egyrészt a hivatásgyakorlók és a társadalom (kliensek, felhasználók, fogyasztók) viszonyát; másrészt a hivatás(ok) és az állam kapcsolatát; és végezetül a hivatás és a többi foglalkozás vagy hivatás között fennálló viszonyokat. A blokkban szereplő történeti szociológiai esettanulmányok ezeknek a dimenzióknak a sajátosságait mutatják meg egy-egy kiválasztott hivatás (a tanárok, az ügyvédek és a gyógyszerészek) esetében.

Kulcsszavak: hivatás, professzionalizáció, autonómia, állam, piac, történeti szociológia

* A tanulmány *A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban* című NKFI (sz. 132451) projekt keretében készült.

A professzionalizációs szakirodalom szerint a hivatások (professziók) egyik legfontosabb jellemzője az autonómia. A különböző hivatások történetét tanulmányozva az is hamar világossá válik, hogy az autonómia kérdése mint vizsgálatra érdemes dimenzió nem pusztán a kutatók által utólagosan, valamely professzió vizsgálatakor felvetett szempont, hanem újra és újra felbukkan a hivatásokról szóló korabeli eszmecserékben, diskurzusokban is, és befolyásolja a hivatások tagjainak, szervezeteinek cselekedeteit.

Az autonómia fogalma, annak szerepe a társadalomban és a személyes fejlődésben már az ókori görögöket is foglalkoztatta (Dietz 2013). Szophoklész *Antigoné* című darabjában a konfliktus fő forrása a saját belső törvények követése és a külvilág elvárása közötti feszültség. Antigonénak az a tulajdonsága, képessége, hogy a saját maga által szabott, fontosnak tartott törvényeket követi, azaz az autonómiája az, ami Kreónt feldühíti.¹ A saját törvényei szerint élő ember ideálja azóta is fontos kategóriája az emberről való gondolkodásnak. A pszichológiában a közelség és a távolság, illetve a kötődés kategóriájában jelenik meg az autonómia, míg a szociológiában Max Weber nyomán inkább a csoportokra vonatkoztatják azt.² A professzionalizációs szakirodalom is, amikor szakmai autonómiáról beszél, többnyire testületi szinten elemzi az autonómia megvalósulásának lehetőségeit. Ezt a hagyományt fenntartva, de a határokat mégis kinyitva, kutatócsoportunk³ munkájában a testületi szint mellett hangsúlyt fektetünk az egyéni szintre is, azaz azt is vizsgáljuk, hogy egy adott hivatáshoz tartozó egyén hogyan tudta személyesen megélni a szakmai autonómiáját, a munkahelyi környezetben mennyire tudta saját törvényei szerint, külső befolyástól mentesen gyakorolni a hivatását.

Ennek a megközelítésnek a relevanciáját részben saját kutatói érdeklődésünk adja, de ennél sokkal fontosabb, hogy ez a szempont, bár a kompetencia kérdése mellett a hivatások fejlődésének másik nagy kérdése, a professziókról való gondolkodásban gyakran háttérbe szorul. A magunk részéről a kitekintés során természetesen erősen támaszkodunk a professzionalizáció kutatásának több mint fél évszázados hagyományára is.

A professzionalizációs irodalom viszonyulása – Talcott Parsonstól Eliot Freidson munkáin át Ivan Illichig – az autonómia kérdéséhez meglehetősen sokféle, s ha nem vállalkozunk is a fogalom historiográfiájának kimerítő bemutatására, a hivatásokra vonatkozó irodalom főbb fordulópontjait, valamint az autonómiaprobléma hazai történeti és szociológiai recepciójának áttekintését nélkülözhetetlennek tartjuk (vö. Magos 2017) – már csak a blokk belső struktúrájának bemutatása szempontjából is.

A professzionalizációkutatások első nagy iskolája, a funkcionalista megközelítés értelmezésében a hivatások megkülönböztető sajátosságát az adja, hogy különleges és ritka (s amit már nem tesznek hozzá: ellenőrizetlen formában a közösség és tagjai ellen fordítható)

1 „De mégis dicsőséggel kuszorúsán / Indulsz a halotti sötét felé, / Mert nem sorvasztott a nehéz kór, / S kard nem ütött rajtad sebet, / A saját törvényed visz s a halandók / Közt egyedül mégy élve az Alvilágba.” (Szophoklész 1971: 22.)

2 „Az autonómia azt jelenti, hogy a szervezet rendjét nem kívülről írják elő, mint heteronómia esetén, hanem a szervezethez tartozó társak, mégpedig társi minőségükben (mindegy, hogy egyébként hogyan valósul meg a rend).” (Weber 1987: 74.)

3 A szociológusok és történészek közös munkájára épülő ELTE TÁTK-BTK Professzionalizáció-történeti Kutatócsoport (<https://szociologia.elte.hu/professzionalizacio>) 2020 óta működik és 19–20. századi hivatások vizsgálatára és az eredmények közép-európai keretben történő összehasonlító elemzésére vállalkozik. Az itt megjelenő blokk koncepcióját a kutatócsoport doktorandusz és senior munkatársai közösen dolgozták ki.

tudást birtokolnak, amelyet önfeláldozó tevékenységük során állítanak a társadalom szolgálatába. A tudás megszerzéséért vállalt áldozataikat a társadalom azzal honorálja, hogy elismerésben és megbecsülésben részesíti a hivatáshoz tartozókat, számukra a társadalmi struktúrában magasabb pozíciót, nagyobb megbecsülést biztosít, és nem utolsósorban autonómiát, vagyis a hivatás gyakorlásához kötődő önrendelkezést is. A hivatásokat eszerint alapvetően a különleges, szakértői tudás különbözteti meg más foglalkozásoktól: azok, akik nem rendelkeznek ezzel a tudással (a kliensek, ügyfelek, laikusok) értelemszerűen nem is értékelhetik vagy ellenőrizhetik a hivatáshoz tartozókat, akik viszont birtokában vannak a ritka ismereteknek. A hivatást gyakorlók maguk határozhatják meg munkavégzésük módját és szabályait – ez az autonómia. Autonómiájuknak, vagyis a társadalmi, gazdasági, politikai konfliktusokon való kívülállásuknak köszönhetően tudják betölteni társadalmi funkciójukat, ami a közvetítés, az integráció, a modern társadalom különböző részei közötti együttműködés biztosítása a specializálódó társadalom működéséből fakadó széttartó erők ellenében (Parsons 1968).

A hivatásokkal kapcsolatos, magyarul eddig elérhető irodalomból talán Harold Wilensky tanulmánya a legismertebb, amely már az 1960-as évek közepén – építve ugyan a funkcionalista megközelítés eredményeire – fontos kérdéseket fogalmazott meg a hivatások így felfogott autonómiájával kapcsolatban (Wilensky 2010 [1964]). Tanulmányának „Milyen veszélyt jelentenek a nagy szervezetek az autonómiára és a szolgálati eszményre nézve?” című alfejezetében (Wilensky 2010 [1964]: 33–38) Wilensky arra hívta fel a figyelmet, hogy a – saját korában – egyre nagyobb számban megjelenő nagy munkaszervezetek „saját rendszerükön belül gyakorolnak ellenőrzést a dolgozók felett: a főnökök irányítanak, nem pedig a kollégák ... Az alkalmazott értelmiségi nem visel kizárólagos és teljes felelősséget munkájáért” (Wilensky 2010 [1964]: 33). Ilyen környezetben veszélybe kerülhet az autonómia, jóllehet Wilensky szerint azt a – tág értelemben vett – piaci folyamatok is befolyásolják, amelynek eredményeképpen viszont az alkalmazott értelmiségi (ha a szervezetben egyébként a hivatásszerűség eszménye uralkodó, illetve, ha az adott területen dolgozó értelmiségiek munkája keresett tevékenység) végső soron akár nagyobb fokú autonómiával is rendelkezhet, mint az ügyfelek igényeinek és elvárásainak sokkal inkább kitett helyzetben lévő magánpraxist folytató kollégái. Wilensky nem különíti el az autonómiát és az önállóságot, holott inkább az utóbbiról beszél. Akárhogy is, az a döntő, hogy az adott tevékenység iránt nagyfokú kereslet mutatkozzék, ez biztosíthatja ugyanis a ritka, ezért értékes tudással rendelkező hivatást gyakorlók számára a laikus tömegekkel szembeni megkülönböztetett pozíciót.

Az autonómia mint a hivatások kitüntetett sajátossága Eliot Freidson 1970-ben jelent, orvosi professziót vizsgáló munkájában került igazán a középpontba (Freidson 1970). Freidson szerint a hivatások legfontosabb megkülönböztető sajátossága az autonómia, s bár természetesen minden foglalkozás üzöi törekednek arra, hogy „a munkaadók, vásárlók, kliensek és más dolgozók” ne szólhassanak bele, hogyan végzik a munkájukat, „csak a hivatások rendelkeznek azzal az elismert joggal, hogy az efféle »külső« értékelést illegitimnek és elfogadhatatlannak minősítsék” (Freidson 1970: 72). A versengő foglalkozások közül az tud autonómiára szert tenni, amelyik sikeresen kerül ki a (gazdasági, politikai érdekek mozgósításából és az ezeket felkarolni és érvényesíteni képes és akaró elitekkel zajló alkufolyamatokból álló) társadalmi küzdelmekből.

Amíg Wilenskynél a piaci kereslet mutatkozott meghatározónak, addig Freidson szerint (az orvosok autonómiáját az Egyesült Államokban, Angliában és Walesben, illetve a Szovjetunióban vizsgáló összehasonlító elemzése alapján) egy hivatás „stratégiai szempontból legfontosabb és legértékesebb jellemzője – az autonómiája – a szuverén állammal való kapcsolatának köszönhető. ... A hivatások autonómiája egyértelműen nem abszolút: az állam rendelkezik a végső szuverenitással minden felett, és biztosítja a feltételes autonómiát egyeseknek” (Freidson 1970: 24). Mindebből következően – Freidson szerint – nem lehet meghatározni a professzionalizáció egyszerű, egyértelmű vagy általános útját, vagy azokat a konkrét attribútumokat, amelyekkel egy hivatásnak feltétlenül rendelkeznie kell. Hogy mi számít hivatásnak, az inkább a foglalkozások munkamegosztásban betöltött strukturális pozíciója alapján definiálható (vagyis az alapján, hogy a vizsgált foglalkozás mennyire önálló más foglalkozásokhoz képest: a munkavégzés során tagjai másokat utasíthatnak-e, ők viszont mások utasítási körén kívül maradnak-e), és azok a foglalkozások válnak hivatássá, amelyek sikerrel hitetik el magukról a társadalommal és az állami döntéshozókkal, hogy megérdemlik a hivatásoknak kijáró státuszt (és az ahhoz kapcsolódó autonómiát). Egy hivatás pozíciója a társadalomban nem feltétlenül tükrözi tagjai felsőbbrendű képességeit, elméleti tudását vagy etikus viselkedését; amit tükröz, az a társadalom hite arról, hogy a hivatáshoz tartozók ilyen jellemzőkkel rendelkeznek. Ezeknek az attribútumoknak annyiban van tehát mégis jelentőségük, hogy a hivatásoknak kijáró megbecsülésre aspiráló foglalkozás tagjai számára segíthetnek kivívni a vágyott pozíciót a társadalommal és a döntéshozókkal folytatott párbeszédük, az érdekérvényesítésért vívott küzdelem során (Freidson 1970: 187).

Az eddigiekből az is következik, hogy az állam befolyása a hivatások társadalmi vagy gazdasági viszonyaira Freidson értelmezésében nem csorbitja a hivatások autonómiáját – egészen addig a pontig, amíg a hivatás szakmai (szaktudáson alapuló) értékrendjébe nem kíván ellenőrzéssel vagy más módon beavatkozni (Freidson 1970: 25). Ezt a gondolati szálát végigkövetve juthatunk (és jut el Freidson egy a hivatások nélkülözhetetlenségének kérdését boncolgató másik szövegében [Freidson 1984]) ahhoz a megállapításhoz, hogy a hivatás autonómiájának mindenképp feltétele a munkavégzés feletti kizárólagos szakmai felügyelet, ugyanakkor nem szükségszerű, hogy a munka célját is kizárólagosan a hivatáshoz tartozók definiálják. E célok ugyanis nem a technikai szakértelem, hanem emberi értékek és választások függvényei, amelyeket tehát nemcsak a hivatáshoz tartozók, de a felhasználók, a fogyasztók, a társadalom tagjainak igényei is formálhatnak. Freidson szerint tehát az autonómia fenntartásához a hivatáshoz tartozók körén túl a társadalom tagjaival is szükséges kiépíteni és fenntartani a társadalmi és morális kapcsolatot (Freidson 1984: 22–23). Későbbi – a mai professzionalizációs irodalom egyik meghatározó – munkájában Freidson a hivatásosság (professionalism) ideáltípusát dolgozta ki, amelyet a szakértői tudáson alapuló és kizárólag a szakértők ellenőrzésének alárendelt munka alapvető szervezőelveként mutatott be, szemben a piacon megjelenő munkavégzés logikájával, amely a fogyasztók elvárásainak alárendelt, illetve a bürokratikus szervezetek logikájával, amely a vezető menedzserek irányítása és döntései szerint működik. A hivatás autonómiája ebben a megközelítésben olyan „harmadik logikaként” jelenik meg, amelyik az állam, illetve a piac munkaszervezési megoldásaihoz képest kínál alternatívát (Freidson 2001).

A hivatások autonómiájának vizsgálata során tehát – az eddigiek alapján – a kapcsolatok többféle irányára érdemes figyelmet fordítani. Egyrészt a hivatásgyakorlók és a társadalom (kliensek, felhasználók, fogyasztók) viszonyára; másrészt a hivatás(ok) és az állam kapcsolatára; és végezetül a hivatás és a többi foglalkozás vagy hivatás között fennálló viszonyokra. Az utóbbi vonatkozásban érdemesnek tűnik különbséget tenni az olyan viszonyok között, amikor két hivatás különül el egymástól, illetve, amikor egy hivatáson belül differenciálódnak az egyes foglalkozások vagy foglalkozási részcsoportok. A blokkba beválogatott szövegek éppen ezeknek a dimenzióknak a sajátosságaira hívják fel a figyelmet.

Randall Collins, ahogyan több más, az 1990-es éveket megelőzően született szövegében (Malešević és Loyal 2019), úgy a blokkban szereplő tanulmányában is Weber felől indul, és a hivatásokat egy olyan elemzési keretben vizsgálja, amelynek középpontjában a konfliktus és a rend fogalma áll, és amelynek „[a]lapvető tétele, hogy a társadalmi viselkedést és társadalmi struktúrát magyarázhatjuk az egyéni cselekvők azon érdekével, amely hatalmuk, vagyonuk és státuszuk maximalizálására törekszik” (Collins 2021 [1990]: 38). Collins érdeklődésének középpontjában itt a hivatások és a piac viszonya áll, és azt a folyamatot, amelynek során a hivatások megszervezik saját magukat a piacon, összekapcsolja a renddé válás fogalmával. Hivatásnak azokat a foglalkozásokat nevezi, amelyek a legsikeresebbnek bizonyulnak a piaci folyamatok irányításában, vagyis a leghatékonyabban tudják monopolizálni saját tevékenységüket.

A cikk címében és a szövegben is *lezárás*nak fordítottuk az angol *closure* kifejezést, amely lényegében ezt a monopolizálási folyamatot ragadja meg.⁴ A monopolizálás, vagyis a lezárás olyan dinamikus folyamat, amely végigkíséri a piacok történetét (és egyben meg is előzi a modern értelemben vett kapitalista piac létrejöttét). Az egyes foglalkozási csoportok a piaci sikerért (a monopolizációért) vívott küzdelem során formális, kidolgozott szabályokra, elvárásokra épített csoportként szervezik meg magukat, és politikai érdekérvényesítő képességet szereznek, vagyis renddé is válnak. A hivatás Collins szerint tehát lényegében „egy munka világán belül kialakított weberi rend. De a rendnek az a természete, hogy elfedi saját haszonelvű jellegét, hogy az általa végzett tulajdonképpeni munkáról elvonja a figyelmet, és inkább a hivatás tagjai által mutatott stílusra, megbecsültségre és erkölcsi szabályrendszerre irányítsa” (Collins 2021 [1990]: 39). A piac lezárása – hangsúlyozza Collins – nem egyszer és mindenkorra eldöntött, hanem éppen hosszú távú dinamikája, föl-le hullámozása az, ami vizsgálatra érdemes. Ez a hosszú távú történet a foglalkozások demonopolizációját, vagyis a piaci lezárás sikerének végét is magában hordhatja. A Collins által vázolt kontextusban a hivatások autonómiája mint a piaci konfliktusok eredője, folyamatos küzdelmek és változások függvénye jelenik meg.

A kontinentális Európában az angolszász világhoz képest több évtizedes késéssel jelent meg a professzionalizáció és a hivatások történetének kutatása, az itt formálódó diskurzusban az egyik központi kérdés a kezdetektől a hivatások és az állam kapcsolatának vizsgálata volt. Érthető módon, hiszen Európában az állam a hivatásokkal és a hivatásokhoz kötődő intézményekkel szemben egyszerre lépett fel kezdeményező és ösztönző, de egyszersmind felügyelő, adott esetben pedig beavatkozó szerepben is. A 19. századi

4 A *lezárás* melletti döntés hosszabb megfontolás eredménye. A Webertől eredő *closure* fogalom fordítás- és recepciótörténetét Tátrai Viktor a jelen blokkban szereplő jegyzetében részletesen ismerteti.

európai hivatásokat összehasonlító módon vizsgálva Hannes Siegrist e professzióknak a modern, nemzeti alapú államok születése során játszott szerepére hívta fel a figyelmet (Siegrist 2004). A blokkban szereplő szövegében ezen a gondolati íven továbbhaladva az autonómiára vonatkozó diskurzus hosszú távú alakulását mutatja be különböző hivatások, a művészet, a technika, a kultúra és a tudomány területét vizsgálva. Az elemzés az autonómiadiskurzus folytonosságát és diszkontinuitását tárja fel, vagyis annak történetét járja körül, miként törekedtek a hivatások a maguk autonómiájának (vagyis a saját viszonyaik önálló rendezése jogának) kivívására, kikkel és milyen konfliktusokba kerültek e törekvés során.

Az autonómia fogalma gyakran feltűnik a magyar társadalomtudományos diskurzusban, sőt a társadalomtudományos történetíráshoz sorolható írásokban is gyakori. A professzionalizációhoz kapcsolt szisztematikus használata, ha meglehetősen ritka is, de azért nem példa nélküli (Vári 1990, 2009, 2010; Kovács M. 2001; Bódy 2003; Szívós 2009; Halmos és Szívós 2010; Keller 2010; Németh 2014). A Siegristéhez hasonló összehasonlító perspektívájú összegzésre azonban egyelőre – a szükséges alap kutatások hiányában – várni kényszerülünk. A blokkban szereplő három magyar esettanulmány kifejezetten abban segít, hogy megtaláljuk az autonómiafogalom helyét a hazai professzionalizáció történetében, és választ kapjunk arra a kérdésre, hogy a magyarországi hivatások kialakulása során az autonómia milyen szerepet játszott, a különböző professziók által kialakított stratégiák és ideológiák mennyiben azonosak vagy különbözőek, és mennyiben következnek magából az adott hivatásból, vagy éppen ellenkezőleg, a közös társadalmi környezet termékei-e. Keller Márkus *Saját törvényeik szerint? A középiskolai tanárok szakmai autonómiája a 19. század végén* című tanulmánya a tanári hivatást vizsgálja a 19. században. Papp Viktor *Panaszkultúra és önrendelkezési törekvések. A magyar ügyvédség autonómiájának dualizmus kori lehetőségei és korlátai* című szövege az ügyvédek professzionalizációs küzdelmeivel foglalkozik. Magos Gergely „*Fehér köpeny*” és „*guruló gyógyszerész*”. A *magyar gyógyszerészet szovjetizálása* című írása pedig a gyógyszerészet korábban létező autonómiájának második világháború utáni szisztematikus felszámolását tárja fel.

E tanulmányok kontextusaként érdemes felvillantani, hogy az autonómiaküzdelem milyen formákban tűnt fel a hivatások magyarországi történetében a 19–20. század fordulójától kezdve, vagyis abban az időszakban, amikor több, ma hivatásnak tekintett foglalkozás is megindult a hivatássá válás útján. Néhány hivatást kiválasztva röviden rámutatunk, hogyan rajzolódnak ki kezdettől fogva azok a fentebb már megjelölt dimenziók, amelyek az autonómiatörekvések elemzése szempontjából alapvetőek. Egyfelől a hivatások és az állam, másrészt a hivatások és a piac (megrendelők, fogyasztók, kliensek), végül pedig a hivatások és a hasonló tevékenységet űző többi foglalkozáshoz tartozók közötti viszonyokat érdemes figyelemmel kísérni, hiszen ezek azok a „frontvonalak”, amelyek mentén a hivatások a saját önrendelkezésük, saját illetékességük, saját felügyeleti joguk megszerzéséért és megerősítéséért megküzdenek.

Jól láthatók ezek a dimenziók a sajátos helyzetben lévő, mert többféle feladatot ellátó lelkészek esetében. Ezt a – hivatásokkal foglalkozó szakirodalomban egyöntetűen – „klaszszikusnak” tekintett hivatást (Janz 1994) vizsgálva látható, hogy az autonómia jelentheti egyrészt a nagyjából ugyanazon feladatot ellátó (vagyis a közösség tagjainak lelki-szellemi karbantartását végző) és ugyanolyan kitettséggű (vagyis a hívek önkéntes belátásán, illetve

aktuális és gyorsan változó lehetőségein alapuló finanszírozásától függő) ágazat különböző szegmenseibe tartozó szakemberek (lelképásztorok, elemi tanítók, magasabb képzettséget adó intézmények tanárai) egymástól való eltávolodását is (Ugrai 2003). Másrészt értelmezhető ezen szakembereknek az egyházi előjáróktól, a fogyasztóktól (azaz maguktól a hívektől), s a körükbe nem tartozó, de hasonló feladatokat végzőktől történő eltávolodásaként, függetlenedéseként. Harmadrészt pedig az autonómia erősödését jelezheti az így egy-egy tömbbe szerveződő szakemberek közeledését a tömbön kívüli (más egyházkertületekben, más felekezetek keretei között) hasonló autonómiaharcot vívó kollégákkal, sorstársakkal. A helyzetet Magyarországon izgalmasan bonyolítja a protestáns egyházak államhoz fűződő viszonya: épp a professzionalizációs folyamatok kezdeti fázisára tehető, hogy az addigi erőteljes alávetettséget a türelmi rendelet után az állammal szembeni szinte teljes körű autonómia váltja fel. A „protestáns arany szabadság” mintegy két emberöltőnyi ideje a hivatást gyakorlók (lelkészek, tanárok, tanítók, egyházigazgatási tisztviselők) belső tagolódásának megindulására és visszafordíthatatlanná válására volt elegendő. De e hivatások professzionalizációjához (végső soron a tömbön kívüli hasonló szakemberek egymással való kooperációjának kezdeteihez) nagy szükség volt az állam és a protestáns egyházak közötti dualizmus kori kiegyezésre, az állami és egyházi feladatok újraosztására – azaz paradox módon a protestánsok részéről a teljes körű autonómiáról való lemondásra (Ugrai 2017).

Azt hihetnénk, hogy a rendőrség, vagyis egy a hivatás természeténél fogva a kezdetektől bürokratikus keretek között működő foglalkozás esetében nem lehet autonómiáról beszélni. Ha azonban a Siegristnél a tudományos és művészeti hivatások példáján bemutatott „autonómiadiskurzust” a rendőrök imázsával és identitásával, tehát a saját hivatásukról alkotott (propagandisztikus célokat is szolgáló) önképével vetjük össze, akkor feltűnően sok átfedést tapasztalhatunk. Ez arra utal, hogy ez a diskurzus a rendőri foglalkozás professzionalizációs stratégiája számára is hasznosítható volt. Siegrist szerint „a tudományos és művészeti foglalkozások tagjai (...) arra hivatkoztak, hogy ők (...) idealista célokat követnek, és tevékenységüket önzetlenül állítják a közjó és a fejlődés szolgálatába. (...) autonómiaigényeiket magasabb szintű tudásukkal és az érdeknélküliség elvével magyarázták” (Siegrist 2021 [2014]: 26). Vessük ezt össze a rendőrök önképének egy kiragadott megfogalmazásával: „A rendőrség altruista intézmény, de senki sem élhet vissza ezzel a jellegével, osztályok, fajok, felekezeteken felül áll, célja a törvények uralmának biztosítása s ezzel a nyugodt társadalmi és gazdasági fejlődés előmozdítása” – fogalmazott Nagy Valér rendőrtanácsos 1925-ben a rendőrség intézményét bemutató munkájában (Nagy 1925). Jól látszik az idealista célok és az önzetlenség instrumentalizálása a rendőrök esetében is.

Különösen izgalmas azoknak a csoportoknak a vizsgálata, amelyek a munkamegosztás rendszerében alárendelt (vagyis freidsoni értelemben nem-hivatás) pozícióból indulva igyekeznek megerősíteni saját identitásukat (vö. pl. Kappanyos 2020) és hivatásként megfogalmazni magukat; vagy – ugyanezt a folyamatot a piac szemszögéből tekintve – amelyek új igények kielégítésére igyekeztek megszervezni magukat, definiálni saját önazonosságukat és ehhez kapcsolódó autonómiájukat. Bármennyire különbözzenek is egyébként, a 19. század utolsó évtizedeinek gatzdatisztjei és a 20. század mozdulatművészei e tekintetben hasonlóak egymáshoz.

Ahhoz, hogy társadalmi pozíciójukat megerősíthessék, magukat önálló, autonómiával rendelkező csoportként létrehozassák, az állami elismerés mellett a gazdatiszti autonómiatörekvéseknek ugyancsak fontos szála a gazdatiszteknek a munkáltatókkal kialakított viszonya, valamint a gazdatiszti csoporton belüli rivális alcsoportok közötti viszony. Az 1900-ban kibocsátott „a birtokos és a gazdatiszt közötti jogviszonyok szabályozásáról” szóló törvény vizsgálatával – bár időben nem az első és nem is az utolsó mérföldköve az autonómiatörekvéseknek – mindhárom dimenzió jól körvonalazható (ld. 1900. évi XXVII. törvénycikk). A törvény első paragrafusában rögzített végleges alapdefiníció szerint „Gazdatiszt az, a ki másnak a gazdaságában a gazdasági igazgatás, kezelés vagy ellenőrzés rendszerinti tennivalóinak fizetésért való ellátására szerződik” (1900. XXVII. tc. 1. §). Eszerint tehát a gazdatisztek magántisztviselők, akik kötelességeit és jogait a munkaadójukkal kötött magán-munkaszerződés rögzíti. A parlamenti vita alapján éppen ez (a magánjogi viszony) az oka, hogy a törvény a gazdatisztek fizetésének, nyugdíjazásának és biztosításának részleteit nem is érinti (hiszen a döntéshozó a magánjogi viszonyokba nem avatkozik be). Emiatt viszont a gazdatisztek és a munkaadók közötti jogviszony – a törvény címe ellenére – végső soron nem rendeződött, és a következő évtizedekben is egyedi alkudozások, érdekütközések és megállapodások szerint alakult, s a gazdatisztek még mindig sokszor csak szóban rögzített, őket munkavállalóként sok szempontból kiszolgáltatott helyzetbe hozó megállapodások alapján vállaltak munkát: amely – ahogyan ezt egyébként az egyéni életpályák vizsgálata is messzemenőleg megerősíti (Kiss 2021) – sem aktív viszonyuk idejére, sem pedig nyugdíjaskorukra nem biztosította a kiszámítható egzisztenciát – ilyen értelemben a szakmai csoport professzionalizációja szenvedett csorbát.

Ami a szakképzett csoportnak a szakképzetlenektől való elhatárolódási igyekezetét illeti, a törvénysszöveg egy későbbi szakasza a gazdatisztek csoportján belül kiemelten kezelte az okleveles gazdatisztet, vagyis az olyan „magyar állampolgár[t], a kinek valamely hazai gazdasági főiskola, vagy gazdasági tanintézet által kiállított, honosított oklevele vagy végbizonyítványa van” (1900. XXVII. tc. 24. §). Az azonos területen papírral igazolható képzettség nélkül tevékenykedőktől való elhatárolódás Collins szerint mindenekelőtt a piac monopolizálását segíti elő, az állam formális elismerése pedig az oklevéllel rendelkezőknek a csoport határainak lezárására irányuló, vagyis autonómiagényeit szentesíti (Collins 2021 [1990]). A gazdatisztek esetében az oklevelesek, illetve az oklevéllel nem rendelkezők törvényben rögzített megkülönböztetése a kvalifikált tiszték több évtizedes igyekezetének sikeres megkoronázása volt. Túl azon, hogy bizonyos foglalkozásmegnevezések (az okleveles gazdatisztól a kasznárig) a törvény kibocsátását követően csak az oklevéllel rendelkezőket illették meg, az igazán fontos változást az jelentette, hogy az állami birtokok, törvényhatóságok, községek, egyházi testületek és személyek, a köz- és magánalapítványok, a hitbizományok, illetve a külföldön lakó birtokosok birtokain és bérlőiknél, ha a gazdaság után fizetett állami földadó elérte vagy meghaladta a 3000 koronát, kötelezővé vált az okleveles gazdatiszt alkalmazása (1900. XXVII. tc. 25. §) – ez a monopolizáció nyilvánvaló nyoma.

Érthető módon más problémái voltak a frissen megszerveződő mozdulatművészeknek, ahol az autonómia kezdetben egyéni életcélként jelenik meg, és csak a mozdulatművészet intézményesülésének pillanatában válik fontossá közösségi szinten is (Detre 2015).

Más módon válik fontossá az állam is, hiszen a rivális szakmák támadásai mellett a túlzott állami beavatkozás veszélye az, ami elindítja a szakmai közösséggé szerveződést (egységesebb névhasználat, szakmai egyesület létrehozása) a két világháború között. Izgalmas megfigyelni, hogy a piac által elismert és díjazott képességeiknek, hozzáállásuknak és széles körű kapcsolatrendszerüknek köszönhetően a mozdulatművészek nagyobb autonómiát tudtak kivívni, mint a rivális szakmák. A mozdulatművészek számára a szakmai autonómia fontosságát jelzi az is, hogy az intézményesüléskor az alacsonyabb presztízssű *Magyar Országos Táncmesterképző Tanfolyamot* részesítették előnyben a Testnevelési Főiskolával szemben, mert így maguk dönthettek a tananyagról, az alkalmasságról és a növendékek számáról is.

Felfogásunkban a professzionalizáció az európai társadalmi szerveződés egyik kulcskérdése, amely nemcsak történeti, de máig eleven probléma: nem véletlen, hogy a felsőoktatás átalakítása kapcsán is a vita egyik fontos szála az autonómia kérdése, vagyis – Szophoklészsel élve –, hogy kinek a *saját törvénye* szerint folyjon az intézmény irányítása. A szakmák autonómiájának, önálló identitásának és társadalmi elismertségének jelentősége olyan történeti kérdés, amely napjaink társadalmi viszonyainak átfogóbb megismeréséhez is hozzásegít. A hivatások történetének vizsgálata megteremti a lehetőséget, hogy jobban megismerjük a magyar társadalom tagozódását, felmérjük a társadalom szociológiai értelemben vett nyitottságának vagy éppen zártságának a mértékét, fogódzót kapjunk a társadalmi integráció mibenlétének az értelmezéséhez éppúgy, mint a jelenkori oktatás- és foglalkozáspolitikai problémák gyökereinek feltárásához és – ezáltal – hatékonyabb megoldásához is.

A Professzionalizáció-történeti Kutatócsoport ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására vállalkozik a következő években. A jelen blokk az első lépés ezen a hosszú úton.

Hivatkozott irodalom

- Bódy Zsombor (2003): *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938*. Budapest: L'Harmattan.
- Collins, Randall (2019 [1979]): *The Credential Society*. New York: Columbia University Press. DOI: <https://doi.org/10.7312/coll19234>
- Collins, Randall (2021 [1994]): Piaci lezárás és a hivatások konfliktuselmélete. *Replika* 119–120: 37–54.
- Detre Katalin (2015): Mozdulatművészet – A gyógyító mozgás tudomány és művészete. A gyógytorna kialakulása és intézményesülése Magyarországon. In *Test a társadalomban*. Gyimesi Emese, Lénárt András és Takács Erzsébet (szerk.). H. n.: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 181–192.
- Dietz, Karl Martin (2013): Die Entdeckung der Autonomie bei den Griechen. *Forum Classicum* 4: 256–262. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-476-03758-9_2
- Freidson, Eliot (1970): *Profession of Medicine. A Study of the Sociology of Applied Knowledge*. New York: Dodd, Mead & Company.
- Freidson, Eliot (1984): Are professions necessary? In *The Authority of Experts: Studies in History and Theory*. Thomas L. Haskell (szerk.). Bloomington: Indiana University Press, 3–27.
- Freidson, Eliot (2001): *Professionalism. The Third Logic*. Cambridge: Polity Press.
- Janz, Oliver (1994): *Bürger besonderer Art. Evangelische Pfarrer in Preußen 1850–1914*. Berlin, New York: De Gruyter. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110882483>
- Halmos Károly és Szívós Erika (2010): Doktor úr, tanár úr, főszerkesztő asszony: a hivatások a köztudatban és a modern történetírásban. *Korall* 42 (11)4: 5–18.
- Keller Márkus (2010): *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-poroszfő összehasonlításban*. Budapest: L'Harmattan.

- Kiss Zsuzsanna (2021): Gazdatisztek egy átalakuló társadalomban. In „A város örök.” *Tanulmánykötet Bácskai Vera emlékére*. Tóth Árpád és Sasfi Csaba (szerk.). Budapest: Korall (megjelenés előtt).
- Kovács M. Mária (2001): *Liberalizmus, Radikalizmus, Antiszemitizmus. A Magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest: Helikon.
- Kappanyos Ilona (2020): „Hajlékában kell felkeresnünk őt.” A védőnöi modell kialakulása. *Sic Itur Ad Astra* 72: 133–152.
- Magos Gergely (2017): Mérlegen a hivatások. A professzionalizációs paradigma historiográfiája. *Aetas* 32(2): 138–157.
- Malešević, Siniša és Steven Loyal (2019): Introduction to special issue: The sociology of Randall Collins. *Thesis Eleven* 154(1): 3–10. DOI: <https://doi.org/10.1177/0725513619874435>
- Nagy Valér 1925: A m. kir. államrendőrség szervezete. In *M. Kir. Országos Államrendőrségi Évkönyv*. Dr. Sándor Jenő és Dr. Bringert János (szerk.). M. Kir. Országos Államrendőrségi Évkönyv Kiadóvállalat. [h. n.]
- Németh András (2014): A magyar neveléstudomány fejlődése: Nemzetközi tudományfejlődés és recepció hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés. Budapest: Gondolat.
- Parsons, Talcott (1968): Professions. In *International Encyclopedia of Social Sciences* 12. D.L. Sills (szerk.). New York: The Macmillan Company & The Free Press, 536–547.
- Siegrist, Hannes (1986): Professionalization with the brakes on. The legal profession in Switzerland, France, and Germany in the nineteenth and early twentieth century. In *Comparative Social Research. An Annual Publication. Historical Studies. Vol. 9*. Richard F. Tomasson (szerk.). Greenwich – London: JAI Press, 267–298.
- Siegrist, Hannes (2004): The Professions in Nineteenth-Century Europe. In *The European Way. European Societies during the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Hartmut Kaelble (szerk.). New York: Berghahn Books, 68–88.
- Siegrist, Hannes (2021 [2014]): Profeszionalizációs autonómia a modern társadalomban, tudományban és kultúrában. *Replika* 17–36.
- Szívós Erika (2009): *A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867–1918*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szophoklész (1971): *Antigoné*, (ford. Trencsényi-Waldapfel Imre), 22. Interneten: <https://mek.oszk.hu/00500/00501/00501.pdf> (letöltve: 2021. március 24.)
- Ugrai János (2003): Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai. Református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1808-ból, *Magyar Pedagógia*. 102(2): 211–228.
- Ugrai János (2017): *A Tiszánimemi Református Egyházkerület története. A türelmi pátentstől a protestáns pátensig*. Sárospatak: Hernád.
- Vári András (1990): A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. *Történelmi Szemle* (1–2): 1–28.
- Vári András (2009): *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest: Argumentum.
- Vári András (2010): Félprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek? A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái a 19. századi Európában. *Korall* 42 (11)4: 151–178.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom*. 1. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wilensky, Harold (2010 [1964]): Minden szakma hivatás? *Korall* 42 (11)4: 19–53.

Keller Márkus

Történész, szociológus, ELTE-TÁTK, Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék, ELTE TÁTK-BTK Profeszionalizáció-történeti Kutatócsoport

Kiss Zsuzsanna

Társadalomtörténész, ELTE-TÁTK, Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék, ELTE TÁTK-BTK Profeszionalizáció-történeti Kutatócsoport

Hannes Siegrist

Professzionális autonómia a modern társadalomban, tudományban és kultúrában¹

Absztrakt: A tanulmány a foglalkozások és a hivatások történetét és működését alapjaiban meghatározó autonómiával, illetve annak a 19–20. századi diskurzusával foglalkozik. A modernitásba való átmenet szükségszerűen magával hozta a társadalmi és intézményi feltételek átalakulását. Ezek irányt szabtak tudományos és művészeti hivatások autonóm cselekvéseinek is. Az egyéni és kollektív autonómiatörekvések állandó konfliktusokkal telt újdeltelt újkori története sohasem pusztán az általános autonómiakoncepciókra alapozva került indoklásra a tudományos és művészeti hivatások részéről. Annak ellenére, hogy a különböző professziók közös nevezőjét a tárgyalt korszakban az adta, hogy mindannyian a heteronómia lebontására és az autonómia kivívására törekedtek, az egyes hivatások professzionalizációját szemlélve nagyon is eltérő sémák alakultak ki. Az írás ezekre a komplex helyzetekre, különféle példák szisztematikus bemutatásával világít rá, amellet, hogy a tudományos hivatásokon túl tárgyalja a művészet egyes területeinek autonómiához vezető sajátos útjait is.

Kulcsszavak: autonómiatörekvések, professzionalizáció, heteronómia, professzionális autonómia, polgári társadalom, önrendelkezési jogok

Forrás: Professionelle Autonomie in der modernen Gesellschaft, Wissenschaft und Kultur. In *Professionen, Eigentum und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert*. Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). Göttingen: Wallstein Verlag, 2014, 15–38. Hungarian translation © Replika. Fordította Perényi Roland. A fordítást az eredetivel egybevetette és ellenőrizte Keller Márkus.

¹ A jelen írás a Kommission der Wissenschaft und Werte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften által 2012-ben publikált tanulmány átdolgozott és kiegészített változata (Siegrist 2012: 75–92).

Előszó

A társadalmi, kulturális és jogi rendhez kapcsolódó konfliktusokat a múltban és a jelenben is gyakran az autonómiára vagy valamelyik rokon fogalomra – ilyen például a szabadság vagy az önrendelkezés – hivatkozva vívták meg. Az autonómia fogalma arra a törekvésre vagy jogosultságra utal, hogy saját viszonyainkat önállóan rendezzük. A társadalmi cselekvők – egyének, csoportok vagy szervezetek – az autonómiára hivatkozva indokolnak meg funkcionális hatásköröket, speciális jogokat, valamint hatalomra, részvételre és társadalmi elismerésre vonatkozó követeléseket. Az autonómiatörekvések a heteronómia, azaz a kívülről jövő meghatározottság vagy a szabályok harmadik fél által történő megszabásának korlátok közé szorítására irányulnak. A különböző autonómiafelfogások az egyéni és kollektív cselekvők észlelési, tapasztalati és elváráshorizontját egyaránt meghatározzák, társadalmi cselekvésre ösztönöznek és megszabják a társadalmi viszonyok és folyamatok szabályozásának módját. Megadják továbbá a különböző társadalmi szerepek és intézmények konstrukciójának alapját, szabályozzák a társadalmi és kulturális konfliktusok kezelésének módját, valamint meghatározzák a társadalmisítást és az együttműködést a társadalmon, illetve a határokon átívelő nemzetközi és interkulturális kapcsolatokon belül.

A liberális, jogállami keretek között működő, demokratikus, plurális társadalmakban az autonómia a legmagasabb szintű rendezőelv szerepét tölti be, amely biztosítja a társadalmi kapcsolatokon belül a formális jogegyenlőséget és a kiszámíthatóságot. Eközben azonban a hatalomhoz, vagyonhoz és befolyáshoz való hozzáférés, valamint a részvétel reális esélyeinek egyenlőtlensége miatt az autonómia indítékai, céljai és hatásai az adott kontextuson belül mindig vitatottak. Az autonómiával való érvelés egyszerre támaszthat alá befogadó vagy kizáró törekvéseket, hierarchizálást vagy éppen nivellálást célzó stratégiákat. Míg egyes cselekvők az autonómiára hivatkozva igyekeznek magyarázni és védeni addigi speciális jogait, hatalomra, fölényre és monopóliumokra szóló igényeiket, addig mások ugyanilyen módon érvelnek nagyobb részesedés, az egyenlőség, a függetlenség és a mobilitás mellett.

Tanulmányunkban a foglalkozások és hivatások történetére és szociológiájára vonatkozó bevezetést követően az alábbi kérdéseket vizsgáljuk:

- hogyan változik az intézményi rend és a jogrend a modernitásba való átmenet idején, továbbá mely általános és különös autonómiafogalmak jutnak érvényre a 19–20. század folyamán;
- hogyan hatott a társadalmi és intézményi átalakulás a tudományos és művészeti hivatások autonóm cselekvésének esélyeire;
- fenti hivatások milyen társadalmi, szimbolikus és jogi stratégiák segítségével reméltek elérni azt, hogy megszabaduljanak a függőség, a patronázs és az alárendeltség hagyományos és modern formáitól, illetve biztosítsák maguk számára a tudományos, kulturális, gazdasági és társadalmi kapcsolatokon belüli központi szerepet és magasabb pozíciót;
- hogyan és miért határozza meg az autonómiára való törekvés a modern tudomány, technika, kultúra és művészet dinamikáját.

Hivatás, professzionalizáció és professzionális autonómia

A *modern* professzionalizáció története Nyugat- és Közép-Európában, valamint Amerikában az 1800 körüli évtizedekben a nagy intézményi forradalmak és reformok összefüggésében kezdődött. Lassanként egyre több társadalmi réteghez és földrajzi régióhoz ért el ez a folyamat. A professzionalizáció jelen esetben azt jelenti, hogy bizonyos kvalifikációk, funkciók, kompetenciák, pozíciók, jövedelmek – a velük járó presztízzsel – egy elkülönült csoportot alkotnak, és elhatárolják magukat a „szabad mesterségektől” vagy a kereskedelmi és kézművesipari „foglalkozásoktól”. Hivatásnak többnyire olyan kvalifikációs, funkcionális és státuszcsoportokat nevezünk, amelyek tudományosan vagy rendszerszinten megalapozott készségekkel és képességekkel rendelkeznek, hivatásbeli vagy akadémikus értékeket, hozzáállást és etikát vallanak magukénak, önrendelkezési jogokat követelnek maguknak, és a társadalmi, tudományos, kulturális és gazdasági hierarchián belül a felső, illetve középső pozíciók betöltésére törekcszenek.²

A „professzionális autonómia” a tudományos vagy művészeti képzettséggel rendelkező „professziók”, valamint további, ezekhez közel álló vagy funkciójában hasonló, tudás-, szimbólum- és információfeldolgozó foglalkozási és funkcionális csoportok önrendelkezési igényeire és jogaira utal. E csoportok előbb vagy utóbb átveszik a társadalmi-professzionális autonómia mintáit és azokat saját igényeiknek megfelelően formálják át.³ A továbbiakban történeti és rendszerszintű elemzés segítségével tisztázzuk, hogy az utóbbi két-három évszázadban a hagyományos és új hivatások mivel támasztották alá készségeiket, képességeiket, jogosultságaikat és illetékességüket, valamint hogyan szabályozták és biztosították maguknak speciális tevékenységi, szociális, kulturális és gazdasági igényeiket – mindezt az „autonómia” fogalmára hivatkozva.

Az autonómiadiskurzus nem csupán a modernitás korszakában határozta meg a munkaszerepek és foglalkozások konstrukcióját, illetve dekonstrukcióját; e körökben már jóval régebbre visszatekintő hagyománya volt ennek. A késő középkorban és a kora újkorban Európa városaiban nem csupán a tudós és művészeti hivatások, hanem a kereskedők és iparosok is céhekbe és más, hasonló testületekbe szerveződtek, amelyek a szakmába történő belépés mellett a hétköznapi viselkedést, továbbá az áruk és szolgáltatások minőségét és árát is szabályozták. A premodern, hierarchikus társadalmon belül ugyanakkor ezek a testületek időnként jelentős kollektív hivatásrendi autonómiával is rendelkeztek. Illetékességüket folyamatosan veszélyeztette ugyan a „magas és alacsonyabb foglalkozások” közötti állandó rivalizálás, valamint az uralkodói, egyházi, kereskedelmi, kézműipari és mezőgazdasági tevékenység, továbbá az egyházi és világi hatalom birtokosainak teljes hatalmat, egyeduralmat célzó beavatkozásai, hatáskörük mégis viszonylag stabil maradt.

Tanulmányunk középpontjában azonban azok a viták és konfliktusok állnak, amelyek a professzionális autonómia, illetve a tudás és a teljesítmény, a munka és a kereset

2 A történeti áttekintéshez lásd: Siegrist (1988, 2001: 12154–12160, 2004: 68–88); McClelland (2003); Löhr, Middell és Siegrist (2012).

3 A legújabb szociológiai professzió kutatáshoz és ennek határterületeihez lásd: Abbott (1988); Kurtz (2002, 2010: 7–25); Miege és Pfadenhauer (2003); Dubar és Tripier (2005); Pfadenhauer (2010: 149–172); Knoblauch (2010: 237–255); Müller-Jentsch (2011: 85–138).

foglalkozásszerű vagy hivatásbeli intézményesítésének értelméről és hasznáról zajlottak a modern kori társadalmon belül. Az autonómia fogalma és diskurzusa a 18. század végétől, a 19. század elejétől fogva – régiótól függően előbb vagy később – meghatározta a rendi társadalomból a liberális osztálytársadalomba, a céhesből a piacgazdaságba, az agrárból az ipari társadalomba, a birodalmakból a nemzetállamokba, a liberális-demokratából a kommunisztikus társadalmi rendbe, és végül az ipariból a tudásalapú és szolgáltató társadalomba való átmenetet. Az akadémikus és művészeti hivatásoknak a modern társadalmon, kultúrán és gazdaságon belül elfoglalt szerepéről szóló vitákban a részt vevő felek a professzionális autonómia fogalmát időnként fel- vagy éppen túlértékelték, míg máskor felhígtották és kiüresítették.

A professzionalizáció a sokféle ideológiai és regionális formában megvalósult modernizáció folyamatán belül a társadalmi megkülönböztetés, alá- és fölrendelés, valamint kizárás sokfunkciós és egyúttal többféle jelentéssel bíró stratégiájává vált a tudásért, a hatalomért, a befolyásért, a presztízsért és a vagyonért folytatott versenyben. A professzionális minták és a professzionalizációs diskurzusok és stratégiák strukturálták a közép- és felsőfokú oktatáson, a tudományos alapon működő szolgáltatási szektoron, a tudásalapú iparágakon, valamint a média- és kultúraiparon belül zajló folyamatokat. A teljes társadalmi és kulturális berendezkedésre rányomta a bélyegét, hogy a hivatások az értelmező, a tervező, a teljesítési és az ellenőrző funkciókhoz, valamint az információs és szimbolikus tevékenységekhez való hozzáférést megkísérelték monopolizálni, valamint a szakmai területükön belüli viszonyokat önállóan rendezni. Azzal, hogy egyre jobban kiépítették a társadalmi, kulturális, természeti és technikai folyamatok elemzésének, értelmezésének, magyarázatának, ábrázolásának, feldolgozásának és értékelésének felsőbbbőségét és hegemoniáját, egyúttal alá is ásták bármilyen harmadik fél autonómiára vagy részvétellel vonatkozó törekvését. Utóbbiak ezért laikusként, felhasználó- vagy a községe szerepbe kényszerülve (ilyen szerep például a páciensé, a kliensé, a nézőé és a fogyasztóé), „kisemberként”, utasításoktól függő munkavállalóként időről időre szembefordultak azon hivatások autonómiájával, amit heteronómiaként értelmeztek és éltek meg. E laikus mozgalmakat újra meg újra felkarolták különböző politikai és kulturális mozgalmak és rezsimiek annak érdekében, hogy az autonóm professziókat megfegyelmezzék és az úgynevezett közérdeknek rendeljék alá.

Az autonómia fogalma és diskurzusa a 18. századtól napjainkig. Törések és folyamatosság

A 18. századtól kezdve egyre több társadalmi cselekvő fejezte ki illetékességi, rendelkezési, cselekvési és részvételi igényét az „autonómia nyelvén”. A diskurzus, illetve maga az autonómiafogalom a modernitás társadalmi és intézményes átalakulásának kifejezőjévé és hajtóerejévé vált. Ezért az autonómia feltételeinek, tartalmának, formájának, indoklásának és következményeinek kérdésével nem csupán a társadalom- és a humán tudományok képviselői foglalkoztak, hanem jog-, állam- és gazdaságtudósok, továbbá természettudósok, mérnökök és a művészeti szakmák képviselői is elemezték és véleményezték azt (vö. Pohlmann 1971: 702–719; Stoljar 2001: 1009–1015). Tudományterülettől és

diszciplínától függetlenül néhányan a fogalom elméleti megalapozására koncentráltak vagy éppen egy univerzális, időtlen rendezőelv mibenlétének kérdését kutatták, mások viszont az autonómiához kapcsolódó elképzelések és gyakorlatok formáját és funkcióját vizsgálták az adott történeti, társadalmi vagy kulturális kontextuson belül.

Jobban megérthetjük az autonómia eszme-, diskurzus-, fogalom- és normatörténetét akkor, ha összekötjük a cselekvők társadalomtörténeti háttérének, tapasztalatainak és érdekeinek vizsgálatával, és a kérdést egyúttal beágyazzuk a tudományos, technikai és művészeti kapcsolatok és folyamatok intézményesülésének és szerveződésének történetébe. Történészként ezért a továbbiakban azt vizsgálom, hogy az autonómiának milyen történeti és társadalmi feltételei vannak; milyen kontinuitás vagy törések figyelhetők meg a fogalom- és diskurzustörténetben; hogyan értelmezték át a cselekvők – saját tapasztalataikra és elvárásaikra alapozva – a fogalmat annak érdekében, hogy törekvéseiknek érvényt szerezzenek és viszonyaikat állandósítsák.

A legutóbbi két-három évszázad története azt mutatja, hogy a modern, munkamegosztáson alapuló társadalomban az autonómia kiemelt értékévé vált, amely egyre több tevékenységet áthatott és az élet egyre több területére nyomta rá a bélyegét. A társadalmi és kulturális differenciálódás előrehaladásával új tudományos és művészeti diszciplínák, iskolák és hivatások keletkeztek, amelyek autonómiaigényüket egy különleges tudás- és értékrendre, speciális módszerekre és illetékességi körökre, képességekre és jogosítványokra alapozták (vö. Stichweh 1994: 278–336; Bourdieu 1999). Azzal, hogy az egyének, foglalkozási, funkcionális és státuszcsoportok, egyletek, érdekképviseletek, vállalatok, közttestületek, felekezetek, államok, nemzetek és nemzetközi szervezetek társadalmi és szimbolikus stratégiáit az „autonómia” meghatározta, a fogalom jelentésspektruma és funkciója jelentős mértékben differenciálódott és kiszélesedett.

Az autonómiafogalom jelentését és funkcióját folyamatosan átszabták az egyes szocioprofessionális csoportokon belül uralkodó egyéni és hivatásrendi autonómia-elképzelések. A professziók – változó konstellációkban és kontextusokban, egyúttal sokféle szimbolikus és társadalmi stratégia segítségével – igyekeztek meggyőzni a társadalmat arról, hogy a szellemi munka, illetve a professzionális tudás átlagon felüli autonómiát követel meg. Azzal érveltek, hogy az autonómia alapozza meg a tudomány és a művészetek teljesítő- és fejlődőképességét, garantálja a tudásalapú foglalkozások és a művészek függetlenségét, önzetlenségét és a közjóra való törekvésüket, ez teszi lehetővé új szellemi alkotások, kifejezési módok és technikai eljárások megteremtését, és egyúttal csakis az autonómia teremthet fair verseny- és együttműködési viszonyokat azon csoportok számára, amelyek sokat investáltak tudományos és kulturális tőkéjükbe. Szerintük a professzionális autonómia elengedhetetlen feltétele az egyéni teljesítőképességnek, a szakmai szolidaritásnak, a társadalmi közjónak és a kulturális, tudományos és technikai fejlődésnek.

A „tudományos, professzionális és művészi autonómia” számos más témával összefonódó diskurzusa az a kötelék, amely e csoportok társadalmasítását (Vergesellschaftung) és közösségiesítését (Vergemeinschaftung) a modern kultúrállamon, valamint a modern világ határokön átívelő tudományos, technikai és kulturális kapcsolatain belül megalapozza.

Az utóbbi két évszázadban a professzionális autonómiáról szóló beszédmódot – minden történelmi törés és interkulturális feszültség ellenére – a nagymértékű – valós vagy vélt – folytonosság jellemezte. A tudományos és művészeti foglalkozások olyan időkben

és kontextusokban is ragaszkodtak – több-kevesebb sikerrel – ehhez a kontinuitáshoz, amikor strukturális hasonlóságaik, közös jellemzőik gyengültek, és megerősödtek a kívülről – más társadalmi csoportok és szervezetek, például nagyvállalatok és autoriter politikai rezsimiek felől – érkező befolyásolási törekvések. Azáltal, hogy a modern társadalom a tudomány és művészet autonómiájának kérdésével foglalkozott, nem csupán a tudós vagy a művész speciális autonómiáját illetően jutott konszenzusra, hanem általában véve az autonómia és a társadalmi rend problematikáját illetően is.

A modern kori autonómiáról szóló történeti mesterelbeszélés tehát úgy szól, hogy a 18. és a 19. század vége között Európa és Amerika legnagyobb részén a hagyományos autonómiakonceptiók – amelyek az arisztokratikus előjogokból, a vallási értelmezési monopóliumokból, valamint a rendi alapú különjogokból levezetett kiváltságokon alapultak – jelentős mértékben devalválódtak, és az ember, a polgár, illetve a jogalany individuális autonómiája eszméjének adták át a helyüket. Az 1800 táján bekövetkezett cezúrát egészen a mai napig azzal magyarázzák, hogy ekkoriban váltotta fel az arisztokrata-rendi jellegűt a liberális-individualista autonómiafogalom. Ezen alapul a történet-, társadalom-, kultúra- és jogtudományon belül a premodern és modern társadalmak közötti megkülönböztetés.

A liberális-individualista autonómiakonceptió megalapozta mind az iparúzési, munkavégzési és kereskedelmi szabadságot, mind pedig az ember és a polgár szabadságát és formális jogegyenlőségét. Ez az elv ösztönözte azokra a nagy intézményi forradalmakra és jogi reformokra, amelyek a 18. század vége és a 20. század eleje közötti időszakban Európa, Amerika és végül az egész világ egyre nagyobb területeire áttértek. Az eszmei és intézményi keretek változása a tudósokat és művészeket is arra kényszerítette, hogy újratárgyalják különleges autonómiaigényeiket a társadalommal és az állammal. Ennek során nem csupán azokra az individualista és liberális autonómiakonceptiókra hivatkoztak, amelyek a tulajdonjogokra és a polgári szabadságjogok bizonyos elemeire – például a politikai nézetekre vagy az iparúzés szabadságára – vonatkoztak, hanem – a hagyomány, a szakma és a foglalkozás által megalapozott – korporatív autonómiaelképzelésekre, illetve az állami autonómia vagy a nemzeti szuverenitás elveire is. Ezek az elvek határozták meg a tudományos és kulturális mezők dinamikáját, a (közönség-, felhasználó-, kliens- és páciensszerepeket betöltő) társadalom, valamint a tudományos és művészeti foglalkozások képviselői közötti együttműködést vagy éppen konfliktusokat, továbbá a nemzetek egymáshoz való közeledését vagy éppen eltávolodását. A tudományos és művészeti hivatások tagjai az egyéni szabadság úttörőinek, a tudomány őrzőinek és előmozdítóinak, a szakmai különjogok jogos birtokosainak, a nemzeti elithez és azon „kulturállamok” elitjéhez tartozóknak vélték magukat, amelyek az úgynevezett civilizálatlan, az akkor ismert világ európai birodalmak által uralt részeitől élesen megkülönböztették magukat (vö. Burrage 1988: 51–83, 2014; Siegrist 1996, 2004: 68–88).

E csoportok bizonyos tekintetben kevésbé alapvető törésként, sokkal inkább az autonómia felé tartó hosszú, több évszázados út egyik állomásaként élték meg a modern társadalmi és jogrendbe való átmenetet. Új esélyek és kockázatok teremttek számukra akkoriban, hiszen az egyéni autonómia eszméje, amely a korábbi évszázadokban nem utolsósorban a világi és egyházi hatalommal folytatott vitáikból kristályosodott ki, ezáltal a társadalom általános rendezőelvévé vált. Ugyanakkor azonban egyszerre keletkeztek esélyek és kockázatok is a társadalmi rend, valamint a professzionális tanúsítványok

nacionalizálódásából. A nemzeti szolgáltatási piacok védelme, illetve az „idegen” tudás és a nem honos kifejezési formák nemzeti alapú diszkriminációja a professzionálisan képzett személyek és a professzionális tudás nemzetközi áramlását jelentősen korlátozta a 19. századtól egészen nagyjából a 20. század végéig, amikor aztán az Európai Unió ezeket a korlátokat elkezdte lebontani.

Az a tény, hogy 1800 körül ezek az eszmék, intézmények és szervezeti formák – amelyeknek a kialakításában és megvalósításában a hivatások képviselői, a művészek és az értelmiségiek hosszú idő óta részt vállaltak – általános vezérelvekké váltak, kezdetben a tudásalapú, valamint az expresszív képességekkel bíró foglalkozások pozícióit erősítette. Az új rendbe való átmenet során tehát ezek lettek azok a csoportok, amelyek különleges társadalmi, kulturális és tudományos erőforrásaiknak, hozzáállásuknak és képességeiknek köszönhetően jobban tudtak élni a számukra kínáló lehetőségekkel, mint a népesség jelentős része. Az azonban már jóval nagyobb problémát jelentett, hogy autonómia-igényeikért innentől fogva már a modern állammal kellett alkudozniuk, továbbá hogy a nyilvánosság előtt, piaci körülmények között kellett megállniuk a helyüket.

A modern polgári társadalom társadalmi és jogrendje elvileg lehetővé teszi az autonóm egyéniségek egymás mellett élését. Az az alapelv érvényesül, miszerint „az erkölcsi kiteljesülést mint az emberi létezés értelmét megvalósítani sosem a jogilag kikényszerített, hanem csakis az autonóm módon választott viselkedés eredményeként lehet” (Grimm 1987: 11). Az autonóm ember vagy polgár eszméjét hirdették tehát, aki jogi önállóságára, társadalmi-gazdasági állására, szakmai teljesítményére, kulturáltságára és műveltségére alapozva jogosult – és kötelessé is magát – arra, hogy saját érdekeit és viszonyait a szabad együttműködési, kommunikációs és tárgyalási folyamatok keretein belül rendezze.

A felvilágosult jog-, kultúra- és társadalomtudósok akkoriban az ember autonómiáját vagy természetes (azaz a jog előtti), a személyhez és teljesítményéhez kötődő abszolút jogként fogták fel vagy pedig egy törvény által biztosított szabadságként. Sokan közülük tudományos vagy művészeti hivatásúak. Írásaikban saját társadalmi köreik világképét tették bizonyos mértékben általánossá. A hivatások nagy része számára ugyanakkor problémát jelentett az a tény, hogy a domináns liberális-individualista jog- és társadalomelmélet, illetve alkotmánytan a hivatásrendek autonómiájának koncepcióját – tehát azt az eszmét, hogy az egyazon hivatást gyakorlók testülete önállóan, mindenkire vonatkozóan határozza meg saját szabályrendszerét – elutasította, arra hivatkozva, hogy ezek közvetítő testületek. Ezért oszlatták fel és tiltották be Európa nagy részén 1800 körül a premodern orvosi céheket, jogász kollégiumokat, a professzorok és hallgatók kollégiumaként működő egyetemeket, valamint a gyógyszerészek, fűszerkereskedők, építőmesterek, festők és zenészek céheit.

A professzionális önszerveződés és önrendelkezés eszméje azonban e körökben sokféle formában élt tovább. Egyesek meglévő – gyakran egészen a késő középkorig vagy a kora újkorig visszanyúló – önrendelkezési hagyományaikra hivatkoztak. Mások olyan külföldi példákra utaltak, mint az angol *gentlemanly professions*, az autonóm londoni jogászcéhek vagy a cambridge-i és oxfordi egyetemek professzori kollégiumai. A 17. századtól kezdve átalakuló angol társadalom, amelyen belül a hagyományos korporatív és a modern liberális autonómiaelképzelések egymás mellett léteztek, és a 19. század során a hivatások helyzetét már semmi nem rendítette meg, egyfajta jövőképként lebegett szemük előtt.

Az európai kontinens azon államaiban, amelyekben a napóleoni időkben az állam kötelező „szakmai kamarákat” hozott létre annak érdekében, hogy bizonyos kiválasztott professziókat (mint például az orvosokat és a jogászokat) hatékonyabban ellenőrizhessen és rendszabályozhasson, a szabad foglalkozások igyekeztek ezeket a kamarákat önkormányzati és érdekképviselői testülettel alakítani (vö. Burrage 1988: 51–83; Siegrist 1996).

Az új liberális és individualista rendezőelvek, amelyekkel a hivatások és a művészek akkoriban szembesültek, alapjaikat tekintve, társadalmi beágyazottságukban, valamint egyeduralkodó idő- és tárgybéli, illetve területi hatásköre tekintetében is különböztek egymástól. Egyesek az autonómiát történelmen felüli, univerzális, megkérdőjelezhetetlen elvként fogták fel, amely az emberiség fizikai és pszichikai természetéből fakad, vagy pedig egy metafizikai elvből eredeztethető. Mások viszont az autonómia történeti, társadalmi és kulturális meghatározottságát és megjelenési formáját hangsúlyozták. E konfliktus az állampolgár alanyi jogai, illetve a külső és belső viszonyait autonóm módon rendező, szuverén, territoriális és nemzetállam objektív jogának egymáshoz való viszonyáról szóló állandó összetűzésekben bontakozott ki.

Elvben a magán-, a büntető- és a közjog szabályozta a gazdaságon, a tudományon és a művészetben belüli cselekvést és kapcsolatokat is. A társadalom bizonyos részterületeinek liberalizálódása folyamán az állam a jogalanyok számára előbb-utóbb ismét több autonómiát biztosított. E jogok teremtették meg a piaci önszabályozás és önszerveződés, a polgári nyilvánosság és a civil társadalom úgynevezett állammentes szférájának alapját. Szabad kooperációs és kommunikációs csatornákon keresztül többé-kevésbé autonóm cselekvők egyeztettek egymással a tudás, a kulturális termékek és a professzionális szolgáltatások kezeléséről. Az e folyamat során kialakult társadalmi, kulturális, üzleti és magánszerződésbeli konvenciók közül néhányat a törvényhozó idővel általános jogi normává nyilvánított. Az állam ezúton konkretizálta a tipikus társadalmi és morális konfliktusok jogi úton történő feldolgozásának és megoldásának szabályait és eljárásait.

Az államok arra a feltételezésre alapozva, hogy a tudományos és művészeti hivatások különleges vagy magasabb szintű kognitív vagy expresszív tudással rendelkeznek, aminek a társadalmi fejlődés szempontjából központi szerepe van, az oktatásra, a számonkérésre, a felvételre, a tevékenységre, valamint a piacra és az ellátásra vonatkozó külön normákkal egészítették ki és konkretizálták a közjogot. Az államok – amelyek vezető szerepet vindikáltak maguknak a társadalom, a kultúra és a tudomány modernizációjában – az akadémiai és művészeti hivatások betöltéséhez szükséges kvalifikációt, státuszt és viselkedést mindig az állami jólét és a közjó biztosításának szem előtt tartásával szabályozták. Törvényi intézkedésekkel, valamint a professziók egy részének az állami bürokráciába történő integrálásával korlátozták az egyéni, diszciplináris és hivatásbeli autonómiatörekvéseket. Ezáltal a tudományos hivatásokon belül átmenetileg jelentősen nőtt a heteronómia.

Ahogy a 19. század folyamán mindinkább differenciálódott a tudomány, a kultúra és a gazdaság, és a magánalkalmazott, illetve szabadfoglalkozású tudósok és művészek száma egyre magasabbra nőtt, úgy az állam egyre inkább újra a kötelezővé tett közszolgálati foglalkozási kamarákhoz, a tudományos és művészeti foglalkozások szabad egyleteihez és szövetségeihez, a szakbürokráciákhoz, a kórházakhoz, az egyetemekhez, a művészeti múzeumokhoz és a művészeti főiskolákhoz, valamint a magánvállalatokhoz, a részvénytársaságokhoz és a szövetkezetekhez delegálta a törvényi szabályozás felügyeletének és

végrehajtásának feladatát. A szervezett társadalmon belül az autonómiához való jogot egyre inkább kollektív jogalanyokra és szervezetekre (azok vezetőire) ruházták át, amelyek az állam és az egyén szintje közti közvetítő testületként működtek. A szervezetek közötti kapcsolatokat az autonómia szempontjai szabályozták. Az egyén autonómiáját egy egylethez vagy szövetséghez való tartozása, vagy a vállalat és üzem hierarchiáján belül elfoglalt pozíciója határozta meg.

A jogalkotásban, az igazságszolgáltatásban és a jogtudományban a 19. század második felétől fogva az autonómiát (ismételten) egyre inkább a különböző testületek szabályzatalkotási felhatalmazásának tekintették (Pohlmann: 1971: 702–719). Beseler szerint az autonómia „bizonyos korporációkat megillető felhatalmazás arra, hogy szabad jogaik alapján a maguk által felhatalmazott körön belül vagy inkább különleges viszonyaikra vonatkozóan [...] saját szabályokat hozzanak” (1885: 76). Max Weber az autonómia fogalmát jogi-szociológiai szempontok mentén „egy jól lehatárolható személyi kör” meglétéhez kötötte, amely „a közös megegyezés vagy elfogadott szabályzat alapján egy a csoport által lényegében önállóan módosítható különjog hatálya alatt áll”. Hogy ez a személyi kör hogyan néz ki, egyesületről vagy részvénytársaságról van-e szó, Weber szerint a fogalom szempontjából lényegtelen (Weber és Winckelmann 1956: 36, 536).

Az egyre jobban differenciálódó modern társadalomban egyes tudományos és művészeti hivatásoknak hosszú idő alatt sikerült – kollektív és egyéni – autonómiatörekvések közül néhányat intézményesíteniük. E folyamat során a polgári középosztályokkal és a gazdasági elitekkel való kapcsolataikból profitáltak, melyek önállósághoz és autonómiához való hozzáállásukat nem csupán osztották velük, hanem egyúttal meg is határozták (vö. Siegrist 1988; Kocka 1995: 9–84; Ruppert 1998). Autonómiaköveteléseikért azonban a modern állammal kellett alkuba bocsátkozniuk, amely a legfelsőbb szabályozó hatóságnak tekintette önmagát, és újra meg újra aktívan avatkozott társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatokba. A konzervatív és bürokratikus államok a tudományos és művészeti hivatások autonómiáját sokkal jobban korlátozták, mint a liberális és demokratikus államok. A tudományos hivatások művelőinek nagy részét hosszú ideig államhivatalnokként vagy a korlátozott számban kiosztott közszolgálati hivatalok viselőiként alkalmazták. Ezek a státuscsoportok a bürokratikus elitek részeként, illetve az államhoz közel álló igazgatási réteggént időnként arra kényszerülhettek, hogy szakmailag és tudományosan indokolt autonómiaigényeiket alárendeljék a szolgálati előírásoknak. A tudományos képzettségű államhivatalnokok az államhatalom kijelölt képviselőiként sokszor megakadályozták a szabadfoglalkozású hivatások önállósági törekvéseit. A magánalkalmazásban álló tudományos és művészeti hivatások képviselőinek autonómiaigényeit ugyanakkor a vállalkozók rendelkezésre, ellenőrzésre és felügyeletre vonatkozó követeléseai szorították korlátok közé. A nyomda-, a média- és a kulturális iparban a kiadók a szerződéses jogviszonyt és a szerzői jogot használták arra, hogy korlátozzák a magukat a saját szellemi termékeik birtokosának tekintő szerzők autonómiáját (Kron 1976; Gieseke 1995; Scheideler 1997; Siegrist 2010: 3–36). Az új, tudásalapú iparágakban – mint amilyen például a vegyipar vagy az elektroipar – a vállalkozók a 19. század végétől a munkaszerződések segítségével, valamint a munkavállalók találmányaira vonatkozó jogoknak a cég számára történő biztosításával tudták az alkalmazott vegyészekkel és mérnökökkel szemben megvédeni saját autonómiájukat (Seckelmann 2006; Lang 2014: 230–249).

A modern társadalom dinamikája az önrendelkezési jogok kialakítása és elosztása kapcsán újabb és újabb konfliktusokhoz vezetett. A tudományos és művészeti hivatások az osztálytársadalmon és a különböző szakágakra, szektorokra és funkcionális rendszerekre tagolódó társadalmon belül úgy pozicionálták magukat, hogy szakmai kompetenciájukra vagy a tudomány, illetve a művészetek autonómiájára hivatkoztak. Így vagy úgy, önmaguk akarták saját viszonyaikat szabályozni, vagy legalábbis aktívan részt akartak venni az őket érintő egyezményekről, törvényekről és normákról szóló tárgyalásokban. Az állam mint közvetítő gyakran alig tudott lépést tartani a rivalizáló érdekek és a divergáló autonómia-igények között.

A különböző érdekcsoportoknak a tudományon, kultúrán és művészeteken belüli autonómiáért folytatott harca megosztotta a polgári eliteket és a középosztályokat, időnként azonban az egyensúlyra vonatkozó új egyezményeket és normákat teremtett, aminek köszönhetően a cselekvők együttműködése tartóssá vált, és egyúttal az értékeket meghatározó, mintaadó polgári elitek uralmát és fölényét is biztosította (vö. Kocka 1995: 9–84; Lundgreen 2000: 173–194). E társadalmi egyezségek retorikai magyarázata gyakran a nemzet kulturális, tudományos és gazdasági jólétére épült (Goschler 2002: 97–144).

Az egyéni és kollektív autonómiáról folytatott állandó vitákban a tudományos és művészeti hivatások tagjai, illetve az általuk alkotott különböző szövetségek a gazdasággal szemben folyamatosan arra hivatkoztak, hogy ők az egoista érdekeket követő, nyereség-orientált vállalkozókkal ellentétben idealista célokat követnek, és tevékenységüket önzetlenül állítják a közjó és a fejlődés szolgálatába. Klienseikkel vagy közönségükkel szemben támasztott autonómiaigényeiket magasabb szintű tudásukkal és az érdeknélküliség elvével magyarázták (Siegrist 2001: 12154–12160). A kollégáikhoz, illetve más akadémiai vagy magasabb hivatások képviselőihez való viszonyukban a kollegialitáshoz, a művelt emberek szolidaritásának elvéhez, valamint a tudás, az ötletek vagy a különböző kifejezési formák szabad áramlásának eszméjéhez tartották magukat. Az efféle szabályok és hozzáállás melletti kiállás ezeket a foglalkozási, funkcionális és státuszcsoportokat még olyan időkben is összekötötte, amikor egyébként kevés kapcsolódási pontot találtak.

A tudományos és művészeti foglalkozások azzal az igénnyel léptek fel, hogy tudásukra és lelkiismeretükre alapozva autonóm módon dönthessenek, közvetíthessenek a magánérdek és a közjó között, és egyúttal iránymutatást adhassanak a társadalom számára. Cserébe a társadalom elvárta tőlük, hogy e hivatások érdemi mértékben járuljanak hozzá a polgárok kiműveléséhez, valamint a társadalom modernizálásához és integrációjához. A társadalomtudományba és művészetbe vetett bizalmát nem csupán törvények és intézmények alapozták meg, hanem a tudósról és a művésztől alkotott kép is. Erről a 19. századtól széles körben elterjedt tudományos és népszerűsítő tudós-, kutató-, mérnök- és művészeletrajzok gondoskodtak. Ezek a hivatásos szakember képét közvetítették, aki – tanulmányai, valamint gyakorlata során az elemzés, a szintézis, a fogalmi absztrakció, az ábrázolás, a kommunikáció és a véleményalkotás terén elsajátított képességeire alapozva – saját szakterületén belül autonóm módon cselekszik. Azok a tudósok és művészek, akik a nyilvánosságban és a politikában általános érvényű ügyekben nyilvánultak meg és ennek során kivételes tekintélyt szereztek maguknak az értelmezés és rend kérdései terén, mind hozzájárultak ahhoz, hogy a közjóért elkötelezett tudós és művész képe megszilárdult.

A tudományos és művészeti hivatások ugyanakkor azonban azt is kockáztatták, hogy értelmezésre, státuszra, cselekvésre és kialakításra vonatkozó – általános és különös – törekvéseiket egy harmadik fél és a társadalom kétségbe vonja. A 19. és 20. században időről időre arra kényszerítették őket a tudományos vagy művészeti téren *laikusnak* számítók, akik rivalizáló eszmékre és alternatív kritériumokra alapozva követeltek jogokat és beleszólást a szabályozásba, hogy saját hatalmi és felsőbbbségi pozíciójukat revidéálják (Burrage 1988: 51–83; Gerhards 2001: 161–184; Siegrist 2004: 68–88). A tudósok és művészek ezt gyakran tudományos és művészeti autonómiájuk kívülről érkező fenyegetéseként élték meg. Arra panaszkodtak, hogy a tudomány és a művészet kommercializálódása, politizálódása, nivellálódása vagy éppen demokratizálódása a fejlődést, a társadalmi integrációt és az erkölcsöket fenyegeti. Ennek során olykor megfélemlítettek arról, hogy a professzionális tudás és a művészi kifejezési formák fel- vagy épp leértékelődését a tudományon és művészetben belüli verseny határozta meg, tehát endogén oka volt.

Azzal, hogy a hagyományokhoz ragaszkodók és az újítók, a győztesek és a vesztesek egyaránt visszanyúltak a hivatás, a tudós vagy a művész autonómiájának oly sokjelentésű és -funkciójú koncepciójához, a saját csoporton belüli feszültségeket is elkendőzték. Az autonómia e körökben önrendelkezést jelentett, méghozzá *a)* az egyén, *b)* egy speciális kvalifikációval bíró foglalkozási vagy státuszcsoport, *c)* egy tudományos diszciplína vagy iskola, *d)* egy művészeti ág, *e)* egy művészeti irányzat, *f)* a tudomány vagy művészet egy bizonyos szektora vagy alrendszere, *g)* a szellemi foglalkozásuk, *h)* egy szervezet, *i)* a nemzeti tudomány és művészet stb. önrendelkezését. Ebből következik, hogy az autonómia a tudományos, professzionális és művészeti milión belül sokkal többet jelentett a modern, liberális jog- és társadalomelmélet általános autonómiafogalmánál, amely arra az absztrakt lehetőségre támaszkodik, miszerint a szabad és versenyalapú kooperációs és kommunikációs folyamatokon belül önrendelkező módon lehet cselekedni.

Professzionalizáció és autonómia a tudományos és művészeti hivatásokban.

Elméletek és példák

A tudományos és művészeti hivatások önrendelkezésre vonatkozó törekvéseiket sohasem pusztán az általános autonómia- és szabadságkonceptiókra alapozva indokolták, kommunikálták és intézményesítették. Különleges fogalmakat, kategóriákat és intézményeket dolgoztak ki ehhez, mint amilyen például a tudós, a szabadfoglalkozású vagy hivatású, vagy a művész, az író, a szerző, az értelmiségi, az intelligencia, a szakértő és végül a kompetencia – utóbbi az illetékesség, a képesítés és a jogosultság értelmében (Charle 1997; Siegrist 2001: 12154–12160; Hübing 2006; Kurtz és Pfadenhauer 2010). Az olyan kifejezések, mint például a tudomány, a tudományos diszciplína, a művészet és a kultúra, mind – explicit vagy implicit módon egyaránt – az autonóm értelmi és tudásrendszerekre, szociokulturális mezőkre, valamint alá- és fölrendeltségi viszonyokra utaltak. A szellemi munka, szellemi termék és szellemi tulajdon fogalmai ugyanakkor azt sugallták, hogy a munka jellege, illetve a termék tulajdonsága határozza meg a különleges cselekvési, illetve rendelkezési jogokat. A 19. század óta újra meg újra követelt, és végül a 20. század során

néhány országban előbb-utóbb alap- vagy alkotmányos joggá emelt tudományos és művészi szabadság olyan alapelv, amely egyrészt autonómiát biztosít különleges funkcionális, státusz- és foglalkozási csoportoknak, másrészt szabályozza az egymással versengő autonómiatörekvések közötti kiegyezést (Kempen 2011: 1–49).

A történelem azt mutatja, hogy ezek az eszmék eredetileg olyan, a vita során alkalmazott fogalmak voltak, amelyek segítségével a tudományos és művészeti hivatások cselekvési területet és autonómiajogait szándékoztak kiépíteni és biztosítani maguknak a társadalmon belül. Előbb vagy utóbb ezek a fogalmak általános – normatív vagy analitikus – kulcskifejezésekké váltak, amelyek orientációs pontként szolgáltak a rivalizáló érdekcsoportok és a társadalom közötti konfliktusokban, és meghatározták a modern kultúra és tudomány szerveződését és intézményesülését.

Az olyan különböző csoportok, mint például az ügyvédek, az orvosok, a professzorok, a mérnökök, a képzőművészek és az írók közös nevezőjét a legtágabb értelemben az adta, hogy mindannyian autonómiára törekedtek. Külön-külön azonban nagyon is eltérő módon értelmezték és intézményesítették önrendelkezési igényeiket. A továbbiakban ezt mutatjuk be – szisztematikusan és példákkal – a klasszikus szabadfoglalkozások, a műszaki foglalkozások és a művészek történetén keresztül.

A 18. század végétől kezdve sok tudományos foglalkozás általában az akadémiai hivatás eszményképét követte, azaz egy formálisan szabályozott magasabb foglalkozás ideáját, amely szisztematikus tudományos képzésen alapszik, és amelyet erősebben szabályozott és felügyelt területeken és piacokon belül gyakorolnak. A professzionalizációs stratégiák arra irányultak, hogy a bizonyos tevékenységekhez való hozzáférést teljesítményen alapuló kritériumok szabályozzák, és a jogosultsági rendszer segítségével felügyeljük, hogy a hivatáshoz tartozók helyzetét és presztízsét a munka világán és a társadalmon belül megemeljék, cselekvési jogaikat és jövedelmi lehetőségeiket erősítsék, és a professzionális cselekvést moralizálják.

A történeti professzionalizációkutatás durván az alábbi professzionalizációváltozatokat különbözteti meg:

- a) felülről történő professzionalizáció, amelynek kereteit az állam határozza meg, ahol a hivatás külső meghatározottsága bizonyos értelemben döntő;
- b) alulról induló professzionalizáció, amelyet az adott (egyéni és kollektív) autonómiára törekvő foglalkozási hivatáscsoport aktívan alakít, és amely ideális esetben oda vezet, hogy saját viszonyait önmaga határozza meg;
- c) kívülről jövő professzionalizáció, amely egy külső minta önkéntes vagy kényszerű átvételén alapszik (Siegrist 1988, 1996, 2001: 12154–12160; Lundgreen 2000: 173–194).

A 19. századi nemzetközi különbségek szemszögéből az *a*) változatot legtöbbször a kontinentális Európa professzionalizációs mintájának tekintik, míg a *b*) változat az angolszász mintát, a *c*) pedig a perifériákra, a külső hatalom által uralt, valamint a modernizációs lemaradásukat bepótló régiókra – például Kelet-Európára – jellemző.⁴ Valójában az

4 Vö. ehhez a jelen kötetben [az eredeti megjelenés helyén – a szerk.] Michael Burrage, Manuel Schramm és Juliane Scholz (2014: 41–74; 169–186; 298–327) összehasonlító tanulmányait a b), illetve a) változatokban az Egyesült Államokban és a kontinentális Európa országaiban; továbbá Dietmar Müller, Augusta Dimou, Cornel Mîsu és Srđan Milošević (2014: 75–132; 187–206; 207–229; 272–297) írásait az a), illetve c) típusú professzionalizációs minták megjelenéséről Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa esetében.

európai kontinens legtöbb területén mindegyik felsorolt típusra találunk példát. A klasszikus akadémiai vagy szabadfoglalkozások történetével kapcsolatos alábbi leírás is azt mutatja, hogy fejlődésüket lényegesen befolyásolta a kívülről érkező és a saját professzionalizációs folyamatok között fennálló feszültség.

Azokban az országokban, ahol az orvosok és jogászok 1800 előtt hivatásrendi autonómiajogokkal rendelkeztek, e jogokat a 18–19. század fordulóján jelentős részben megvonták tőlük. Az állam teljes mértékben magához vonta a képzés, a vizsgáztatás és a foglalkozásba történő belépés felügyeletét, az adott foglalkozást egy korlátozott számban kiosztható hivatallá változtatta, és megszüntette az önrendelkezési jogokat. Hosszú távon azonban a 19. és 20. század folyamán mégis a tudományosan képzett és vizsgázott szabadfoglalkozású hivatásgyakorlók, és az önrendelkezési jogokkal bíró liberális hivatás – sokféleképpen változó és alkalmazkodó – eszményképe jutott érvényre. A liberális és demokratikus társadalmakban ettől fogva az egyén tudományos és szakmai alapokon nyugvó autonómiája beágyazódott a hivatások viszonylagos autonóm rendjébe, miközben azt az állam által hozott törvények korlátok közé szorították.

A fasiszta diktatúrák ismét csökkentették az egyéni autonómiát, a hivatásrendi autonómiát pedig kiüresítették. Utóbbinak csupán külső formáit hagyták meg, ennek segítségével fegyelmelve meg bizonyos csoportokat (Beyrau 1994: 34–54; Siegrist 1994: 549–583; Jarausch 1995: 200–222). E diktatúrák a hivatásokat elsősorban az állam, a nép, a közjő és a faj szolgálóinak tekintették. A formálisan fennmaradó önszabályozó testületeket állami felügyelő, ellenőrző és rendszabályozó szervezetté alakították át.

Az államszocialista rendszerek az akadémiai foglalkozásúakat állami alkalmazottakká tették és a szabadfoglalkozás státuszát jórészt megszüntették. Az orvosoknak, jogászoknak, és sok más értelmiségi hivatásnak az államot, a munkásosztályt, a közjőt és a haladást kellett szolgálnia. A hagyományosan autonóm területeket leszűkítették, az önrendelkezésre vonatkozó igényeket pedig illegitimnek nyilvánították.⁵ Némi maradék autonómiát abban az esetben biztosítottak, ha ezt tudományos és szakmai sztemenderdek vagy az adott hivatás társadalmi haszna alátámasztotta, és az autonómia nem mondott ellent a politikai alapelveknek.

A posztfasiszta társadalmakban 1945 után, a posztszocialista társadalmakban pedig 1989/1990 után a szabadfoglalkozás és a professzionalitás eszméit újra felélesztették (Siegrist 1995: 118–136).

Az autonómia és a heteronómia ellenpólusai közötti ingadozás mutatkozik a modern mérnöki foglalkozások történetében is (König, Siegrist és Vetterli 1985; König 2006: 188–198; Gispen 2006: 127–178). Ez a 18. század végén, 19. század elején kezdődött, amikor az európai államok – Franciaországtól Németországon át Oroszorszáig – műszaki főiskolákat alapítottak, ahol matematikai és természettudományos alaptudást, technikai képességeket és adminisztratív ismereteket oktattak. Az itt szerzett diploma a hadseregen belül, az állami bürokráciában, és egyre inkább a magángazdaságban is vezetői, illetve adminisztrációs funkciók ellátására kvalifikálta a végzetetteket. A tudás formalizálásával,

5 Vö. Rafael Mrowczynski tanulmányát a lengyelországi és oroszországi jogtanácsosi foglalkozásokról jelen kötetben (az eredeti megjelenés helyén – a szerk.) (2014: 133–168). Ebből a szempontból Beyrau munkája (1993, 1994: 60–76, 1994: 34–54) alapvető.

valamint az állami képzéssel a kontinentális államok a műszaki és ipari téren úttörőnek számító Angliával szembeni lemaradásukat akarták behozni, ahol a mérnököt hagyományosan – még a 19. századba átnyúlóan is – elsősorban az üzemi gyakorlat kvalifikálta a hivatásra.

A klasszikus diplomás foglalkozásoktól eltérően a mérnökök saját autonómiatörekvéseiket sokáig nem tudásukra és szabadfoglalkozású beállítottságukra alapozták, hanem gyakorlati munkájuk technikai és gazdasági hasznára, illetve az államigazgatásban és a magánvállalatokon belül betöltött tekintélypozícióikra. Az eszménykép az olyan típusú mérnök volt, aki autonómiára vonatkozó igényét technikai teljesítőképességével, vezetői kompetenciáival és érvényesülési kvalitásaival alapozta meg mind az állami szektoron, mind a piacgazdaságon belül.

Különleges kisugárzása volt – országtól függően korábban vagy épp később – a mérnök-vállalkozónak, aki speciális szakmai különigényeit uralmi jogokkal egészítette ki, amelyeket anyagi és szellemi tulajdonjogokból vezetett le. Ehhez az eszményképhez igazodtak a magániparban egyre nagyobb számban megjelenő alkalmazott mérnökök. Ahogy nőttek a vállalatok, s ezzel egyre jobban kiépültek a hierarchiák, illetve az előrehaladó munkamegosztás és racionalizálás miatt növekedett a specializáció, úgy panaszkodtak egyre inkább a mérnökök karrieresélyeik romlásáról, majd a foglalkozásuk proletarizálódásáról. Bár a nagyüzemi gyártáson és kutatáson belül nőtt a kívülről érkező meghatározottság, a műszaki foglalkozások mégis makacsul tartották magukat ahhoz a megszokáshoz, hogy munkájukra és helyzetükre az autonómia szemszögéből tekintsenek. Ez a feszültség jellemezte a mérnök helyzetét, megítélését és tudatát a teljes 20. század folyamán – a magán- és közsférában, továbbá az államszocialista társadalmon belül egyaránt.

Autonómia és heteronómia a művészeti foglalkozásokon belül

A 18. század vége és a 19. század eleje közötti időszakban a képzőművészetben, zenén és irodalmon belül intézményi átalakulás ment végbe, amelyet a szakirodalom „az udvari művészetből a polgári művészetbe” történő átmenetre hegyez ki (Elias (2000 [1993]); Ruppert 1998; Mommsen 2000; McClelland 2003). Ez azt jelenti, hogy a hagyományos patronázviszonyokat a piaci, illetve a versenyalapú viszonyok váltották fel. A művész emancipációjának következményei azonban ambivalensek. A művész fogalmáról, munkájáról és funkciójáról folytatott vitákban ezek a csoportok elsősorban szimbolikus stratégiák segítségével pozicionálták magukat. A művész szerepét olyan tulajdonságokhoz kötötték, mint az egyéniség, a személyiség és a szubjektív kreativitás, a művészt zsenivé, látnokká és gyógyítóvá stilizálták. Bármelyikről is legyen szó, a modern társadalmon belül e szempontok közül akármelyiket is csak félig-meddig lehetett intézményesíteni.

A művészet egyes területeit – a tudományos hivatások professzionális területeitől eltérően – alig szabályozták hozzáférési korlátozásokkal, bizonyítványokkal, funkcionális vagy piaci monopóliumokkal. Mind az állam, mind a társadalom vonakodott a művészek különleges igényeinek intézményi és jogi bebiztosításától. A művésznek az alkotásai autonóm módon való elkészítésére vonatkozó radikális igénye így erős kontrasztban állt a piactól és a közönségtől való függésével. Ez alapozta meg a művész társadalmi és gazdasági

mellőzöttségére vonatkozó állandó panaszt egy olyan társadalmon belül, amely mégiscsak megbecsüli és igényli a művészetet.

A művészet intézményesülésével és szervezetével foglalkozó kutatás ugyanakkor megmutatta a művészek arra irányuló erőfeszítéseit, hogy a piactól és a nyilvánosságban mutatkozó külső meghatározottságtól való függőségüktől a polgári társadalom intézményi és jogi mintáinak segítségével függetlenítsék magukat. Egyesek a kultúrállam patronázsának megújításával próbálkoztak, amely művészeti akadémiákat tartott fenn és megbízásokat adott, és ezzel a művészeti mércéket, valamint a művész pozícióját és jövedelmi esélyeit továbbra is befolyásolta (White és White 1993). Más művészek a közönséghez való viszonyukat intézményesítették azzal, hogy művészetkedvelő polgárokkal közösen művészeti egyesületeket alapítottak, amelyek az információ, az ízlés, az árak és a pénz közvetítését szabályozták (Hein 1996: 102–120). A harmadik csoport a nagyvárosokban fokozatosan kialakuló művész-műkereskedő-kritikus kartellekre hagyatkozott (White és White 1993). Egy újabb csoport szövetszerszerű önszervező szervezeteket és köröket alkotott (Mommsen 2000).

Az ötödik csoport a 19. század végétől újraéledő polgári mecenatúra és alapítványi tevékenység támogatásából profitált (Kocka és Frey 1998; Frey 1999).

A nemzetközi szinten kiemelkedően mobilnak számító zeneszerzőknek és virtuóznak sikerült függetleníteniük magukat a helyi piactól és közönségcsoportoktól. A 20. század folyamán a művészek egyre inkább igyekeztek utánozni a tudományos hivatások professzionalizációs stratégiáit. A liberális, demokratikus és neokorporativista társadalmakban a kultúrállammal szemben képesek voltak bizonyos mértékű egyéni és kollektív autonómiát kialakítani maguknak.

A franciaországi és NDK-beli zeneszerzői hivatás 1950 és 1980 közötti alakulásáról szóló összehasonlító tanulmányában Dorothea Trebesius kimutatta, hogy akkoriban a liberális demokrata és az államszocialista országokban egyformán a tudományos foglalkozások képére szabták a magasabb zenei foglalkozásokat. A keletnémet zeneszerzők ugyanakkor sokkal nagyobb politikai nyomás alatt álltak, mint francia kollégáik. Ennek ellenére hosszú távon sikerült ismét némi egyéni mozgásteret nyerniük, a képzés és vizsgáztatás ellenőrzésébe beleszólniuk, a szakmai önrendelkezés formáit újjáéleszteniük és a szellemi tulajdonra vonatkozó igényeiket fenntartaniuk (vö. Trebesius 2014: 253–271, 2012). Az egyéni és kollektív művészi érvényesülésre és alkotásra vonatkozó igényeket a szocialista állam csak akkor tartotta tiszteletben, ha ezek professzionális és szakmai alapon nyugodtak, azaz nem keltették azt a benyomást, hogy a rendszer politikai céljaival szembemennek.

A tudós és a művész autonómiájának biztosítása a szellemi tulajdonjogok által

A 18. század végétől a tudományos és művészi képzettséggel rendelkezők egyaránt áttértek arra, hogy egyéni autonómiaigényeiket a szellemi tulajdonra hivatkozva indokolják és szabályozzák (Gieseke 1995; Vogel 2001: 122–169; Kawohl 2002; Walde 2003 [1996]; Siegrist 2006: 64–80). A tudományos szakírók, a szépírók és a művészek arra használták a szellemi tulajdonjogokat, hogy a publikált és kereskedelmi forgalomban lévő szellemi

termékeik jogait biztosítsák. A természettudósok és mérnökök ezenfelül a szabadalmi jog segítségével védhették a hasznos és alkalmazható technikai eljárásokat (Miller 2000: 1–24; Seckelmann 2006). Így vagy úgy, de a modern jog- és kultúrállam ezzel egyéni különjogokat biztosított a szerzőknek és a feltalálókna a szellemi termékekre vonatkozóan. A továbbiakban a szerző és a szellemi tulajdon jog alakulásán keresztül mutatjuk be a szellemi tulajdon jog jelentőségét és funkcióját a tudományon és művészen belül.

A szerzők a harmadik féllel, illetve az állammal szemben jelentkező kulturális, gazdasági és társadalmi rendelkezési és érvényesülési igényeiket egyre inkább a szellemi tulajdon nyelvét használva támasztották alá (Woodmansee 1998: 65–96). Felfogásuk szerint a munka és a teljesítmény, az egyén szellemi és anyagi investíciója indokolták a vagyoni jogokat, illetőleg az egyedi alkotás és a személy elismerésére vonatkozó különleges igényeket. A tulajdonjoghoz hasonló egyéni rendelkezési jogait a szerző és a szellemi termék különleges tulajdonságaival magyarázták. A szerzőt autonóm, kreatív egyénként fogták fel, a szellemi terméket pedig olyan kritériumok mentén jellemezték, mint a különleges kifejező formák, a kialakítás színvonala, a kompozíció és az eredetiség.

A modern tudományos és művészeti szerző a piacon értékesíthető kulturális tőke tulajdonosaként fogta fel magát; állampolgárként pedig a társadalmi, kulturális, tudományos és művészeti haladásért felelős személyként (Siegrist 2010: 3–36). A szellemi tulajdonjogokért folytatott harcban a tudományos és a művészeti hivatások közelítettek egymáshoz. Az állam – amely az elitképzés, a népnevelés és a nemzeti művelődés legfőbb illetékesének tekintette magát – az egyéni tulajdonjogokat biztosította ugyan, de ezzel együtt gondoskodott arról is, hogy a tudományon és művészen belüli kapcsolatok ne kizárólag tulajdonjog alapon legyenek szabályozva.

A tudományos és művészeti szerzők a szerzői jogot autonómiájuk biztosítékának tekintették. Ugyanakkor azonban munkáik sokszorosításában és terjesztésében a nyomdászati és médiavállalatokkal való együttműködésre voltak utalva, ezért jogait szerződés-szerűen át kellett ruházniuk. Mivel a szerzők a szerződéskötéskor rendszerint gyengébb pozíciót foglaltak el, önrendelkezési joguk így hamar újra elpárolgott. Egyre több szerző panaszkodott arról, hogy a kiadók kisajátítják és szellemi munkásokká degradálják őket (Kron 1976; Scheideler 1997; Parr 2008). A 20. században ez hatványozottan érvényes volt a gyorsan növekvő magán- és közszolgálati kulturális iparban és médiában foglalkoztatott szerzők és művészek esetében (vö. Scholz 2014: 298–327). A sajtóban, valamint a rádióban és a filmiparban az alkalmazotti vagy szerződéses viszonyban keletkezett szellemi termékeket és művészeti alkotásokat a munkaadónak vagy a megbízónak tulajdonították. Azaz, egészen hasonlóan a mérnökökhöz, az egyéni szerző autonómiáját az üzem és a vállalat autonómiájának, a tudás foglalkozásszerű intézményesülését a viszonyok tulajdonjogi szabályozásának rendelték alá.

A 19. század végén, 20. század elején alapított szerzői, irodalmi, újságírói, zeneszerzői és képzőművészi szervezetek igyekeztek változtatni ezen, a szerzői jognak a függőségi viszonyban álló szerzőre gyakorolt hatásával kapcsolatban azonban egyre kevesebb illúziójuk volt. A liberális és demokratikus állam a szerzői jogi és munkajogi viszonyok feltételeinek meghatározását jórészt az autonóm szerződő felekre bízta (Sapire és Gobille 2006: 113–139; Siegrist 2010: 3–36). Az alkalmazott szerzőkhöz és munkavállalókhöz hasonló

viszonyban dolgozó szellemi munkások szervezetei a függőségi viszonyban lévő szerző önrendelkezési jogait kollektív szerződésekkel akarták biztosítani, a médiavállalatokkal szemben azonban legtöbbször gyengébb alkupozícióban voltak.

Zárszó

A tudományos és művészeti hivatások gondolkodását és cselekvését több mint két évszázada nagyrészt az autonómiára törekvés határozta meg. E hivatások az autonómiaprojektet különféle szimbolikus, intézményi, jogi és szervezeti stratégiák segítségével igyekeztek megvalósítani. Átmeneti jelleggel újra meg újra sikerült saját autonómiajogaikat kiépíteniük és biztosítaniuk, a modern társadalom, a tudomány, a kultúra és a gazdaság dinamikája miatt azonban újra meg újra függőségi viszonyokba sodródtak.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a hivatások, a művészek és a szerzők – egyéni és kollektív – autonómiája hosszú távon összezsugorodott. Időről időre még a professzionális és művészeti elitek autonómiaigényei is radikális módon megkérdőjeleződtek. Időnként az autonómia egyszerű mítosszá, kiüresedett fogalommá vált, amelynek segítségével sem az egyén társadalmi helyzetét, sem a hivatás egységét vagy a tudomány és művészet önrendelkezését nem lehetett megalapozni.

Mindezek ellenére e csoportok így vagy úgy ragaszkodtak az önrendelkezési igényeikhez. Még kritikus külső viszonyok közepette is fennmaradt a professzionális, tudományos és művészeti autonómia eszméje a szakmai habitusban és a kollektív mentalitásban, a hagyományos intézményekben és az áthagyományozódott diskurzusokban. Azzal, hogy a változó körülmények között is újra meg újra felélesztették és hozzáigazították az új helyzethez, az autonómia a modern társadalom, tudomány és kultúra fejlődésének hajtóereje maradt. A „vállalkozó egyetem” és az internet jelenében az autonómia többek között a professzionális különigények és a szellemi tulajdonjogok körül az egyetemeken és egyetemen kívüli kutatóintézetekben folytatott vitákban fejeződik ki (Weingart 2010: 55–72).

Fordította Perényi Roland

Hivatkozott irodalom

- Abbott, Andrew (1988): *The System of Professions. An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago: University of Chicago Press. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226189666.001.0001>
- Beseler, Georg (1885): *System des gemeinen deutschen Privatrechts*. H. n.: Weidmann.
- Beyrau, Dietrich (1993): *Intelligenz und Dissens. Die russischen Bildungsschichten in der Sowjetunion 1917 bis 1985*. Göttingen: Vandenhoeck és Ruprecht.
- Beyrau, Dietrich (1994): Bildungsschichten unter totalitärer Bedingungen. Überlegungen zu einem Vergleich zwischen NS-Deutschland und der Sowjetunion unter Stalin. *Archiv für Sozialgeschichte* (34): 34–54.
- Beyrau, Dietrich (1994): Der organisierte Autor. Institutionen, Kontrolle, Fürsorge. In *Kultur im Stalinismus. Sowjetische Kultur und Kunst der 1930er bis 50er Jahre*. Gabriele Gorzka (szerk.). Bremen: Edition Temmen, 60–76.

- Bourdieu, Pierre (1999): *Die Regeln der Kunst. Genese und Struktur des literarischen Feldes*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Burrage, Michael (1988): Unternehmer, Beamte und freie Berufe. Schlüsselgruppen der bürgerlichen Mittelschichten in England, Frankreich und den Vereinigten Staaten. In *Bürgerliche Berufe. Zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich*. Hannes Siegrist (szerk.). Göttingen: Vandenhoeck és Ruprecht, 51–83. DOI: <https://doi.org/10.13109/9783666357428.51>
- Burrage, Michael (2014): Exceptional professions in extraordinary times: a comparison of lawyers in four societies. In *Professionen, Eigentum, und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert*. Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). Göttingen: Wallstein Verlag, 41–74.
- Charle, Christophe (1997): *Vordenker der Moderne. Die Intellektuellen im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Dimou, Augusta (2014): Blurred Boundaries Resulting from a Weak Market. The Professionalization of Publishing in Interwar Yugoslavia in a Comparative European Perspective. In *Professionen, Eigentum, und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert*. Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). Göttingen: Wallstein Verlag, 272–297.
- Dubar, Claude és Pierre Tripier (2005): *Sociologie des professions*. Paris: Armand Colin.
- Elias, Norbert (2000 [1993]): *Mozart. Egy zseni szociológiája*. Budapest: Európa.
- Frey, Manuel (1999): *Macht und Moral des Schenkens. Staat und bürgerliche Mäzene vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Berlin: B & S Siebenhaar Verlag.
- Gerhards, Jürgen (2001): Der Aufstand des Publikums. Eine systemtheoretische Interpretation des Kulturwandels in Deutschland zwischen 1960 und 1989. *Zeitschrift für Soziologie* 30(3): 163–184. DOI: <https://doi.org/10.1515/zfsoz-2001-0301>
- Gieseke, Ludwig (1995): *Vom Privileg zum deutschen Urheberrecht. Die Entwicklung des Urheberrechts in Deutschland bis 1845*. Baden-Baden: Schwartz.
- Gispén, Kees (2006): Der gefesselte Prometheus. Die Ingenieure in Großbritannien und in den Vereinigten Staaten 1750–1945. In *Geschichte des Ingenieurs. Ein Beruf in sechs Jahrtausenden*. Walter Kaiser és Wolfgang König (szerk.). München–Wien: Hanser, 127–178.
- Goschler, Constantin (2002): Deutsche Naturwissenschaft und naturwissenschaftliche Deutsche. Rudolf Virchow und die deutsche Wissenschaft. In *Wissenschaft und Nation in der europäischen Geschichte*. Ralph Jessen és Jakob Vogel (szerk.). Frankfurt am Main: Campus Verlag, 97–114.
- Grimm, Dieter (1987): *Recht und Staat in der bürgerlichen Gesellschaft*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Hein, Dieter (1996): Bürgerliches Künstlertum. Zum Verhältnis von Künstlern und Bürgern auf dem Weg in die Moderne. In *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt*. Dieter Hein és Andreas Schulz (szerk.). München: C. H. Beck, 102–120.
- Hübinger, Gangolf (2006): *Gelehrte, Politik und Öffentlichkeit. Eine Intellektuellengeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck és Ruprecht.
- Jarusch, Konrad H. (1995): Die unfreien Professionen. Überlegungen zu den Wandlungsprozessen im deutschen Bildungsbürgertum 1900–1955. In *Bürgertum im 19. Jahrhundert. 2. kötet*. Jürgen Kocka (szerk.). Göttingen: Vandenhoeck és Ruprecht, 200–222.
- Kawohl, Friedemann (2002): *Urheberrecht der Musik in Preußen (1820–1840)*. Tutzing: H. Schneider.
- Kempfen, Bernhard (2011): Grundfragen des institutionellen Hochschulrechts. In *Hochschulrecht. Ein Handbuch für die Praxis*. Michael Hartmer és Hubert Detmer (szerk.). Heidelberg: Verlagsgruppe Hüthig-Jehle-Rehm, 1–49.
- Knoblauch, Hubert (2010): Von der Kompetenz zur Performanz. Wissenssoziologische Aspekte der Kompetenz. In *Soziologie der Kompetenz*. Thomas Kurtz és Michaela Pfadenhauer (szerk.). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 237–255. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-531-91951-5_13
- Kocka, Jürgen (1995): Das europäische Muster und der deutsche Fall. In *Bürgertum im 19. Jahrhundert. 1. kötet*. Jürgen Kocka (szerk.). Göttingen: Vandenhoeck és Ruprecht, 9–84.
- Kocka, Jürgen és Manuel Frey (1998): *Bürgerkultur und Mäzenatentum im 19. Jahrhundert*. Berlin: B & S Siebenhaar Verlag.
- König, Mario, Hannes Siegrist és Rudolf Vetterli (1985): *Warten und Aufrücken. Die Angestellten in der Schweiz 1870–1950*. Zürich: Chronos.
- König, Wolfgang (2006): Staat und Industrie. Die Ingenieure in der Frühindustrialisierung 1800–1870. In *Geschichte des Ingenieurs. Ein Beruf in sechs Jahrtausenden*. Walter Kaiser és Wolfgang König (szerk.). München–Wien: Hanser, 188–198.
- Kron, Friedhelm (1976): *Schriftsteller und Schriftstellerverbände. Schriftstellerberuf und Interessenpolitik 1842–1973*. Stuttgart: Metzler.

- Kurtz, Thomas (2002): *Berufssoziologie*. Bielefeld: Transcript Verlag. DOI: <https://doi.org/10.14361/9783839400500>
- Kurtz, Thomas (2010): Der Kompetenzbegriff in der Soziologie. In *Soziologie der Kompetenz*. Thomas Kurtz és Michaela Pfadenhauer (szerk.). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 7–25. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-531-91951-5_1
- Lang, Markus (2014): The Anti-Patent Movement Revisited. Politics and Professionalism in Nineteenth-Century Germany. In *Professionen, Eigentum, und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert*. Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). Göttingen: Wallstein Verlag, 230–249.
- Löhr, Isabella, Matthias Middell és Hannes Siegrist (2012): *Kultur und Beruf in Europa*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Lundgreen, Peter (2000): Bildung und Bürgertum. In *Sozial- und Kulturgeschichte des Bürgertums*. Peter Lundgreen (szerk.). Göttingen: Vandenhoeck és Ruprecht, 173–194.
- McClelland, Charles E. (2003): Prophets, Paupers, or Professionals? A Social History of Everyday Visual Artists in Modern Germany 1850-present. Oxford: Peter Lang AG.
- Micu, Cornel (2014): Professionals, Pseudo-Professionals or State Servants? The Professionalization of Romanian Agriculture (1919-1989). In *Professionen, Eigentum, und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert*. Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). Göttingen: Wallstein Verlag, 187–206.
- Mieg, Harald és Michaela Pfadenhauer (2003): Professionelle Leistung, Professional Performance. Positionen der Professionssoziologie. Konstanz: UVK.
- Miller, David Philip (2000): „Puffing Jamie“. The Commercial and Ideological Importance of Being a „Philosopher“ in the Case of the Reputation of James Watt (1736-1819). *History of Science* 38(1): 1–24. DOI: <https://doi.org/10.1177/007327530003800101>
- Milošević, Srđan (2014): Between Profession and Ideology. Geodetic Professionals in Socialist Yugoslavia (1945-1953). In *Professionen, Eigentum, und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert*. Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). Göttingen: Wallstein Verlag, 207–229.
- Mommsen, Wolfgang J. (2000): *Bürgerliche Kultur und politische Ordnung. Künstler, Schriftsteller und Intellektuelle in der deutschen Geschichte 1830-1933*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Mrowczynski, Rafael (2014): Rechtsberater in staatssozialistischen und post-sozialistischen Gesellschaften. Ein Vergleich zwischen Polen, der Sowjetunion und dem post-kommunistischen Russland. In *Professionen, Eigentum, und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert*. Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). Göttingen: Wallstein Verlag, 133–166.
- Müller, Dietmar (2014): Eigentum verwalten in Rumänien. Advokaten, Geodäten und Notare (1830-1940). In *Professionen, Eigentum, und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert*. Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). Göttingen: Wallstein Verlag, 75–132.
- Müller-Jentsch, Walther (2011): *Die Kunst in der Gesellschaft*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-531-93080-0>
- Parr, Rolf (2008): *Autorschaft. Eine kurze Sozialgeschichte der literarischen Intelligenz in Deutschland zwischen 1860 und 1930*. Heidelberg: Synchron.
- Pfadenhauer, Michaela (2010): Kompetenz als Qualität sozialen Handelns. In *Soziologie der Kompetenz*. Thomas Kurtz és Michaela Pfadenhauer (szerk.). Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 149–172. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-531-91951-5_9
- Pohlmann, Rosemarie (1971): Autonomie. In *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. 1. kötet. Joachim Ritter (szerk.). Basel: Schwabe, 702–719. DOI: <https://doi.org/10.24894/hwph.367>
- Ruppert, Wolfgang (1998): *Der moderne Künstler. Sozial- und Kulturgeschichte der kreativen Individualität in der kulturellen Moderne im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Sapiro, Gisèle és Boris Gobille (2006): Propriétaire ou travailleur intellectuel? Les écrivains français en quête de statut. *Le mouvement social* (214): 113–139. DOI: <https://doi.org/10.3917/lms.214.0113>
- Scheideler, Britta (1997): *Zwischen Beruf und Berufung. Zur Sozialgeschichte der deutschen Schriftsteller von 1880 bis 1933*. Frankfurt am Main: K. G. Saur. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110948370-002>
- Scholz, Juliane (2014): Professionalisierung des Drehbuchautors. Hollywood und das kommunistische Europa im Vergleich. In *Professionen, Eigentum, und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert*. Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). Göttingen: Wallstein Verlag, 298–327.
- Schramm, Manuel (2014): Vermessungsingenieure in Deutschland und den USA im 20. Jahrhundert. Wege der Professionalisierung. In *Professionen, Eigentum, und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert*. Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). Göttingen: Wallstein Verlag, 169–186.
- Seckelmann, Margrit (2006): *Industrialisierung, Internationalisierung und Patentrecht im Deutschen Reich, 1871-1914*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.

- Siegrist, Hannes (1988): *Bürgerliche Berufe. Zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich*. Göttingen: Vandenhoeck és Ruprecht. DOI: <https://doi.org/10.13109/9783666357428>
- Siegrist, Hannes (1994): Ende der Bürgerlichkeit? Die Kategorien „Bürgertum“ und „Bürgerlichkeit“ in der westdeutschen Gesellschaft und Geschichtswissenschaft der Nachkriegsperiode. *Geschichte und Gesellschaft* 20(4):549–583.
- Siegrist, Hannes (1995): Der Akademiker als Bürger. Die westdeutschen gebildeten Mittelklassen 1945–1965 in historischer Perspektive. In *Biographien in Deutschland. Soziologische Rekonstruktionen gelebter Gesellschaftsgeschichte*. Wolfram Fischer-Rosenthal és Peter Alheit (szerk.). Opladen: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 118–136. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-663-09434-0_5
- Siegrist, Hannes (1996): *Advokat, Bürger und Staat. Sozialgeschichte der Rechtsanwälte in Deutschland, Italien und der Schweiz (18–20. Jh.)*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Siegrist, Hannes (2001): Professionalization. Professions in History. In *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences (IESBS)*. 18. kötet. Neil J. Smelser és Paul B. Baltes (szerk.). Oxford: Pergamon, 12154–12160. DOI: <https://doi.org/10.1016/b0-08-043076-7/02710-8>
- Siegrist, Hannes (2004): The Professions in Nineteenth-Century Europe. In *The European Way. European Societies during the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Hartmut Kaelble (szerk.). New York: Berghahn Books, 68–88.
- Siegrist, Hannes (2006): Geschichte des geistigen Eigentums und der Urheberrechte. Kulturelle Handlungsrechte in der Moderne. In *Wissen und Eigentum. Geschichte, Recht und Ökonomie stoffloser Güter*. Jeanette Hofmann (szerk.). Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 64–80.
- Siegrist, Hannes (2010): Strategien und Prozesse der „Propetisierung“ kultureller Beziehungen. Die Rolle von Urheber- und geistigen Eigentumsrechten in der Institutionalisierung moderner europäischer Kulturen. In *Wissen, Märkte, geistiges Eigentum*. Stefan Leible, Ansgar Ohly és Herbert Zech (szerk.). Tübingen: Mohr Siebeck, 3–36.
- Siegrist, Hannes (2012): Autonomie in der modernen Gesellschaft, Wissenschaft und Kunst (18–20. Jahrhundert). In *Menschenbilder – Wurzeln, Krise, Orientierung*. Ebert Udo, Ortrun Riah és Lutz Zerling (szerk.). Leipzig–Stuttgart: Hirzel, 75–92.
- Stichweh, Rudolf (1994): Professionen und Disziplinen. Formen der Differenzierung zweier Systeme beruflichen Handelns in modernen Gesellschaften. In *Wissenschaft, Universität, Professionen. Soziologische Analysen*. Rudolf Stichweh (szerk.). Frankfurt am Main: Transcript Verlag, 278–336.
- Stoljar, N. (2001): Autonomy, Philosophy of. In *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences (IESBS)*. 18. kötet. Neil J. Smelser és Paul B. Baltes (szerk.). Oxford: Pergamon, 1009–1015. DOI: <https://doi.org/10.1016/b0-08-043076-7/01038-x>
- Trebesius, Dorothea (2012): *Komponieren als Beruf. Frankreich und die DDR im Vergleich 1950–1980*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Trebesius, Dorothea (2014): Künstlertum, Autorschaft und Professionalisierung. Komponisten in Frankreich und der DDR. In *Professionen, Eigentum, und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert*. Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). Göttingen: Wallstein Verlag, 253–271.
- Vogel, Martin (2001): Die Entwicklung des Urheberrechts. In *Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert*. 1. kötet. Georg Jäger et al. (szerk.). Frankfurt am Main: De Gruyter, 122–169.
- Walde, Elmar (2003 [1996]): *Geistiges Eigentum. Bausteine zur Rechtsgeschichte*. Weinheim–München: C. H. Beck.
- Weber, Max és Johannes Winckelmann (1956): *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen: Paul Siebeck.
- Weingart, Peter (2010): Die unternehmerische Universität. *Nach Feierabend. Zürcher Jahrbuch für Wissenschaftsgeschichte* (6): 55–72.
- White, Harrison C. és Cynthia A. White (1993): *Canvases and Careers. Institutional Change in the French Painting World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Woodmansee, Martha (1998): The Cultural Work of Copyright. Legislating Authorship in Britain 1837–1842. In *Law in the Domains of Culture*. Austin Sarat és Thomas R. Kearns (szerk.). Ann Arbor: The University of Michigan Press, 65–96.

Hannes Siegrist

Történéz, Lipcsei Egyetem

Randall Collins

A piac lezárása és a hivatások konfliktuselmélete

Absztrakt: A tanulmány a szociológiai konfliktuselmélet szempontjából közelíti meg a professzionalizáció folyamatát. Collins elsődleges állítása, hogy a foglalkozások nem egyszerűen válaszolnak a piaci feltételekre, hanem maguk is irányítják, alakítják azokat, és amennyiben ezt sikeresen teszik, hivatásnak nevezzük őket. Tehát egy hivatást a piac lezárásának (tevékenységmonopólium) és a rendi megbecsültségnek (presztízs) a kombinációja tesz azzá, ami.

Collins Weber és Schumpeter nyomán vizsgálja a monopolizáció és demonopolizáció folyamatait, majd meglátásait a foglalkozások lezárására alkalmazza. Ez lehetővé teszi, hogy a munkaszerveződést és a szakmai hierarchiát, illetve az egymáshoz kapcsolódó foglalkozási csoportok hatalmi harcait mint a foglalkozások lezárásának tényezőit értelmezze. Ugyanakkor Collins a rendi megbecsültséget mint a hivatás haszonelvű érdekérvényesítését elfedő ideológiai burkot definiálja. A szöveg az ellenirányú folyamat, a deprofesszionalizáció bemutatásával végződik, és felvázolja a hivatások státuszvesztésének lehetséges okait.

Kulcsszavak: hivatások, professzionalizáció, deprofesszionalizáció, monopólium, rendi megbecsültség, oktatás, képzés

Forrás: Collins, Randal: Market closure and the conflict theory of professions. In Burrage, Michael és Rolf Torstendahl (1990): *Professions in Theory and History. Rethinking the Study of Professions*. London: SAGE, 24–43. Copyright © Replika. Fordította: Kappanyos Ilona. A fordítást lektorálta: Géczy Balázs.

Hogyan értelmezhetjük a professzionalizációt, mint a társadalmi jelenségek széles skálájának elemét és mint olyan folyamatot, mely történelmi kontextusoktól függően különbözőképpen jelenik meg? Szeretném ezeket a kérdéseket a szociológiai konfliktuselmélet szempontjából megközelíteni (Collins 1975, 1988). A konfliktuselmélet egy Max Weber-értelmezésből következik. Alapvető tétele, hogy a társadalmi viselkedést és társadalmi struktúrát magyarázhatjuk az egyéni cselekvők azon érdekével, amely hatalmuk, vagyónuk és státuszuk maximalizálására törekszik. Azokat a forrásokat tekinthetjük kulcsfontosságú változóknak, amelyek mások kontrollálását és mások kontrolljának elkerülését teszik lehetővé a szervezeteken és társadalmi hálózatokon belül. Az egyének nem feltétlenül vannak, sőt gyakorta egyáltalán nincsenek tudatában érdekeiknek, hiszen a legfontosabb interakciók általában társas szertartások, melyek megteremtik az adott csoport gondolkodását átható morális meggyőződések és elveket. A csoport tagjai tehát akkor is hisznek saját ideológiájukban, ha eközben fölényre törekszenek más csoportokkal szemben.

Számos értelemben Weber rendfogalma a kulcs. A rend életmód és kulturális öntudat által meghatározott közösség. Durkheim, Mauss és Goffman meglátásait Marx és Weber rétegelméleteivel összekapcsolva a rendeket az emberek olyan, a rétegződés nagyobb, formálisabb struktúráin belül kialakított hálózatainak nevezhetjük, amelyek önmaguk körében összetartozási szertartásokat végeznek, és így közös felfogást alakítanak ki identitásukról, céljukról és társadalmi megbecsültségükről. Weber analízise szembeállítja a rendeket az osztályokkal. Az osztály olyan személyeket foglal egy kategóriába, akiknek hasonlóak a gazdasági érdekei, mert hasonló helyzetet töltenek be a gazdasági piacon. Az osztályok akkor alakulhatnak rendekké, amikor túllépnek a piaci érdekek rideg anyagi számításain; azaz, amikor olyan közösségekké válnak, amelyek közös érzékelt identitással, elvekkkel és az életvitelre vonatkozó elvárásokkal rendelkeznek. Ezt általában úgy értelmezték, mint olyasmit, amit az osztályok szabadidejükben, fogyasztóként tesznek, nem pedig a munka és a pénzügyek világában. Weber gondolatának fontos kiterjesztése, hogy a rendek a munka világában is létrejöhetnek: rendek nem csak a piacot elhagyva jelenhetnek meg, hanem a piacon belül létezve is strukturálhatják azt.

Ennek a folyamatnak a tágabb neve: a piac lezárása (Parkin 1979; Murphy 1988). Ahelyett, hogy a foglalkozásoknak állandó pozíciót tulajdonítanánk a piacon, láthatjuk, hogy a foglalkozások maguk is rendekké válhatnak a munka világában. Ahelyett, hogy mindössze reagálnának a piac dinamikájára, mint Marx osztályharcmodelljében, a foglalkozások megpróbálják irányítani a piaci feltételeket. Egyes foglalkozások viszonylag sikeresek ebben, mások kevésbé. A kiemelkedően sikereseket *hivatás* névvel illetjük.

Ráadásul a piac lezárása olyan jelenség, amely meghaladja a hivatások közötti folyamatok spektrumát; a kapitalista vállalkozások körében jóval alapvetőbb formája a monopolizáció. Tehát szükséges általánosságban megvizsgálnunk a piacokat és a kapitalizmust. Most kezdjük felismerni, hogy a piacgazdaságnak számos formája van, sokkal több, mint amit a modern kapitalizmusról – az utolsó pár száz év kapitalizmusáról – alkotott hagyományos fogalmunk felölelni képes. Ennek fényében a foglalkozások által végrehajtott piaclezárást egy nagyobb strukturális mintázat részének tekinthetjük. A piac lezárása körül zajló vég nélküli konfliktusok hosszú távú dinamikának engedelmessé válnak. A foglalkozási struktúrák, akárcsak a kapitalizmus és a piacok általában, nem mozdulatlanok, folyamatosan változnak; míg egyes foglalkozások új eszközökre tesznek szert

a piacuk zárására törő harc során, más foglalkozások elveszítik egyes korábban szerzett előjogaikat. Ez legalább két okra vezethető vissza. Az egyik az, hogy a piacok instabilak. Még nem jutottunk valódi konszenzusra a piacok hosszú távú dinamikáit illetően; a marxista kríziselmélet már némileg hiteltelenné vált, ugyanakkor lehetséges, hogy a szerkezetátalakulás egyes periodikus formái mélyen belevésődtek a pénzügyi, geopolitikai, költségvetési vagy egyéb szektorok túlzó hatalmi folyamataiba, vagy esetleg kapcsolódnak azokhoz (Collins 1988: 96–101, 135–137; Goldstone 1989; Wallerstein 1974, 1980, 1988).

Másik oka is van annak, hogy a piacok a tevékenységek monopolizálására és a piacról való kivonásra irányuló tudatos erőfeszítések dacára instabilak maradnak. A lehetőségek kisajátítása egy bizonyos piacon gyakran teremt egy másik, magasabb szintű piacot. Például a föld kisajátítása és magántulajdonná alakítása új földbirtokpiacot nyitott, az ipari tőke kisajátítása pedig új részvénytulajdonosi piacot. A hivatások, azaz a munkájukat a piaci versenytől szervezetten elzáró foglalkozások sajátos körén belül a szuprapiacok a státuszok mintáinak átvételével jönnek létre. A régebbi foglalkozások előjogaik sikeres kivívásával más foglalkozások számára elérendő modellt alkotnak. Ez leginkább azért történik így, mert az ideáltipikus hivatások nem egyszerűen monopolizálnak, hanem munkájukat rendi megbecsültséggé is alakítják. A hivatás, mint említettem, egy munka világán belül kialakított weberi rend. De a rendnek az a természete, hogy elfedi saját haszonelvű jellegét, hogy az általa végzett tulajdonképpeni munkáról elvonja a figyelmet, és inkább a hivatás tagjai által mutatott stílusra, megbecsültségre és erkölcsi szabályrendszerre irányítsa. A hivatásoknak pontosan ezek a kulturális és megbecsültségi jellemzői azok, melyek átvehetők és más foglalkozások által könnyebben utánozhatók.

Erős hivatássá azok váltak, melyek társas szertartásokkal vették körül munkájukat, és hétköznapi feladatukat „szent” jelképek termelésévé alakították át. Az oktatás jelentősége a hivatások alakulásában arra a tényre utal, hogy az oktatás a szertartás kivételesen modern és szekuláris formája. Azon foglalkozások előtt tehát, amelyek emelni kívánják társadalmi megbecsülésüket és amelyek hivatássá kívánnak válni, a felsőoktatás tömegessé válásával egyre bőségebb források nyílnak meg. A klasszikus hivatások által a történelem valamely pontján birtokolt piaci monopóliumokat nyomás alá helyezi a kulturális képesítések szuprapiaci. Újra azt láthatjuk, hogy az egy bizonyos szinten már lezajlott monopolizációt fenyegeti a monopolizációt lehetővé tevő eszközök kiépülő piaca. A modern hivatások változó határvonalait ennek a nagyobb folyamatnak a kontextusában kell értelmeznünk. Tehát a hivatásokkal kapcsolatban érzett jelenkori ellenérzéseink is abból következnek, ami a piaci lehetőségekért és az új hivatásrendek kialakításáért vívott verseny új szakaszában a „szent” jelképek termelésével történik.

A piac lezárása a weberi elméletben

Weber számára a monopolizáció vagy a piac lezárásának folyamata a kapitalizmus alapvető jellemzője. Ebben a kérdésben elemzése sokkal messzebbre megy, mint Marxé és Engelsé, akik szerint a kapitalista monopólium növekedése mindössze a ciklikus válságok mellékhatása. Weber a teljes gazdaságot átható erőként írja le a monopolizációt és

a demonopolizációt, olyan erőként, amely kihat a bér munkára, a tőkére, a pénzügyekre és a földbirtokra is. Minden esetben emberi cselekvőkről van szó, akik csoportba szerveződnek, formális szabályrendszerrel vezetnek be, és politikai érdekérvényesítő képességet szereznek mint „jogi közösség” (Weber 1992: 39). Ez ugyanúgy hangzik, mint egy hivatás definíciója; de lehetne akár egy középkori kézműves céhé vagy üzleti kartellé is. Weber arra is rámutat, hogy ez a földbirtok és a feudális rend (Stand), a földbirtokos arisztokrácia eredete. A rendek és általánosabb értelemben az osztályok kialakulása egyazon monopolizációs folyamat része.

Ez a folyamat önmagában dinamikus, a harc mozgatja. Sőt a saját sikere ássa alá. A csoportok folyamatosan helyezkednek a siker érdekében. De sikerük erőforrások új sorát hozza létre, melyek maguk is csereeszközökké és további harcok tárgyává válnak. Weber saját példája szerint: egy törzsi társadalom, például a Római Birodalom határain kívül élő ősi germán törzs nem feltétlenül rendelkezik földmagántulajdonnal. Ahogy az erősebb nemzetségek kisajátítják a földet, a föld monopolizálódik. Létrejön egy földbirtokos osztály. De a kisajátítás nem egyszerűen elzár bizonyos lehetőségeket (csak egyes személyek rendelkezhetnek földdel), hanem újakat is teremt (a földbirtok a piacon eladható tétellé válik).

Ez a folyamat már számos alkalommal megismétlődött. A középkori európai arisztokrácia akkor alakult ki, amikor egy zárt, örökletes rend nemcsak a földbirtokot, hanem a páncélos lovagként végzett katonai szolgálatot is monopolizálta. (Tehát úgy is felfoghatjuk ezt a katonai arisztokráciát, mint az egyik legelső csoportot, mely valódi hivatásos monopóliumot szerzett egy foglalkozás gyakorlására.) Amikor királyok megkísérelték felépíteni saját patrimonialis-bürokratikus hierarchiáikat, az arisztokrácia olykor (bár csak részleges sikerrel) megkísérelte monopolizálni a magasabb adminisztratív pozíciókat is, mint ahogy rendszerint monopolizálta a tisztii kinevezéseket a nagyobb, gyalogságból és tüzérségből álló hadseregek megteremtésének idején. De idővel még ezen monopolizáló tendenciák sikere is hozzájárult a monopolisták pozíciójának aláásásához. A késő középkori Európa egyes területein a születési arisztokrácia tagjaira korlátozták az állami hivatalok viselését, ami lehetővé tette a hivatalok tulajdonként való értelmezését, következésképp a pénzforrásokat kereső királyok piacra bocsáthatták ezeket a hivatalokat, és annak adhatták el, aki a legtöbbet ajánlotta értük. Hasonló folyamat motiválta a földbirtok-monopóliummal rendelkező arisztokratákat, hogy megkíséreljék értékesíteni földjüket egy olyan piacon, amely kívülállók előtt is nyitva állt, amennyiben azok elégséges pénzzel rendelkeztek (Weber 1968 [1922]: 343, 638).

Tehát egyes folyamatok monopóliumokat hoznak létre, bevonnak egyes tárgyakat a magántulajdon világába, és a tulajdonjog további kiterjesztésével újra feloldják őket a pénzügyi piacon. Weber elképzelése egybevág Schumpeterével, aki a monopolizációs folyamat mindkét oldalát hangsúlyozza. Hiszen a vállalkozó csupán azáltal kerül monopolhelyzetbe, hogy ő a legelső (Schumpeter 1980 [1911], 1942). Bizonyos mértékű monopólium védelme nélkül a vállalkozások semmiféle innovációt nem engedhetnének meg maguknak, így a monopóliumok hozzátartoznak a gazdaság dinamikájához. Ugyanennek az érmének a másik oldala az a tétel, mely szerint a monopóliumok hosszú távon ideiglenesek. Végző soron egy vállalkozás, amely nem tör előre, szükségszerűen lemarad. Nem állhat egy helyben, mert alulmarad a más szervezetekkel folytatott versenyben, még a gazdaság egészen más szektoraihoz tartozókkal szemben is, mert a tőkéért (hitelért)

folytatott, mindent átható verseny az összes gazdasági szektort egybeköti. Weber egyetért mind a monopólium egyetemes jelenlétével (Schumpeter innovációs szakaszában), mind átmenetiségével (ahogy a pénzért folytatott harc és az abból következő árnyomás a gazdaság minden területén arra kényszeríti a már nem növekvő monopolistákat, hogy eladják a tulajdonukat).

Weber azt állítja, hogy a modern kapitalizmus *monopolizációk sorozatán* át fejlődik: az első elem a fináncióke monopolizációja a vállalkozók által, akik előleget biztosítanak a munkához; azután a piaci információ, tehát az értékesítési lehetőségek monopolizációja; ezt követi a termelés minden anyagi eszközének monopolizációja, mely elidegeníti a munkásságot az eszközeitől, valamint megszünteti a földesurak és egyéb kívülállók irányítását a munkavégzés helye fölött (Weber 1987 [1922]: 144–150). Végül elérkezik a cégvezető, sőt a tulajdonos elidegenítése, aki tulajdonképpen „a hitelezők (a bankok) bizalmi emberévé” válik (Weber 1987: 164). Weber egy nagyobb monopolizációs folyamatba foglalja Marx tételeit a munkások elidegenítéséről, amely már nemcsak a munkások ellen, hanem a feudális urak ellen is irányul, és végül a tulajdonosokat is elidegeníti – csakhogy Weber dialektikájában nem a szocializmus győzedelmeskedik, hanem a hitel piac.

A monopolizáció le-fel hullámzó folyamatának különböző szakaszai akár egyszerre is végbemehetnek különböző területeken. A monopolisztikus középkori céheket és örökletes földbirtokos rendeket saját egyéni tagjaik iktatták ki annak révén, hogy sikeresen sajátították ki és bocsátották piaci áruba saját részesedésüket, miközben új foglalkozási és kereskedelmi monopóliumok jöttek létre. Miután monopolizálták a termelés eszközeit az egyes ágazatokban, a kapitalista vállalkozások a tőzsde és a bankok szeszélye szerint eladható és rekombinálható entitásokká alakultak. Ez schumpeteri innováció, és a kartellizálás vagy a monopolista üzletpolitika egyéb útjait követve a monopóliumok növekedésével járt együtt.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a „monopólium” vagy a „monopolizáció” kifejezésünk igen félrevezető konnotációkat hordoz. Még ha el is tekintünk a marxista kommentátorok azon gyakorlataitól, mely a „monopolcapitalizmus” (vagy a kettős munkaerőpiac-elmélet kontextusában a „monopolszektor”) kifejezést használja, amikor valójában „oligopóliumról” beszél, a „monopólium” szó akkor is kevesebb dinamikát és feszültséget sejtet, mint amiről valójában szó van. Pontosabban szólva, piaci lehetőségek kisajátításáról beszélünk, bár a kisajátítás eszközei maguk is elérhetővé, adható-vehetővé válhatnak egy fölérendelt piacon. A szerzetessé avató iratok adásvétele a középkori Kínában (Collins 1986: 72–73) vagy az azokhoz hasonló kormányzati hivatalok adásvétele a kora újkorban Európában egyszerre jelentették a nyílt foglalkozási rekrutáció bevett útjainak „korrupcióját”, és ugyanakkor megnyitottak egy pénzügyi spekulációt és befektetést lehetővé tevő piacot. Ennek modern analógiája a foglalkozások egyre inkább szakmai képesítésekre támaszkodó világa, amely feltördeli a munkaerőpiacot és bizonyos lehetőségeket a speciális képesítésekkel rendelkezők csoportjának sajátít ki („monopolizál”); ugyanakkor piachoz hasonló jelenségeket hív életre a képesítések terén, mint például a „képesítések inflációját”, amely az elmúlt évtizedekben felhívította az értéküket (Collins 1979).

A piaczgazdaság még ebben a helyzetben is létezik, de törvényei nem a kereslet és kínálat árkiegyensúlyozásra törekvő, megszokott mozgásaiból állnak. Fő dinamikájuk talán a monopolizáció fel-le ingadozása a különböző szektorokban. Weber úgy körvonalazza

ezt a folyamatot, hogy a hatalom és a képzettség minden szintjén álló munkára érvényes legyen, a vezetői és „hivatásos” munkát is beleértve (az utóbbi mindössze egy modern kifejezés az engedélyezett monopóliumok egyik sikeres típusára, melyet a technokrata ideológia legitimált). Schumpeter a termelő szervezetek monopóliumaira koncentrál, amelyek rendszeresen bukkannak fel és oldódnak fel a gazdaságban. Ezek együtt adják a kisajátítás általános folyamatát, ami a gazdaság minden aspektusára érvényes.

A piacok világtörténete

Láthatjuk, hogy Weber monopolizációfogalma túlnyúlik a kapitalizmus hagyományos definíciójának határain, hiszen hozzátartoznak a középkori céhek, a megvásárolható hivatalok és még a feudális arisztokrácia kialakulása is. Ez is arra mutat, hogy a szokásos modern definíciójuknál tágabb értelemben kell használnunk a „piac” vagy akár a „kapitalizmus” fogalmát. Kezdünk hozzászokni a gondolathoz, hogy a szocialista államok mégiscsak kapitalista egységekként működnek a kapitalista világrendben, csakúgy, mint az állami tulajdonban lévő vállalkozások az egyes gazdaságokon belül (Wallerstein 1974). A testületi vagy politikai tulajdonlás nem szab gátat a versenypiaci rendszerek dinamikájában való részvételnek. A kapitalizmus történeti határát még korábbra tehetjük a történelemben.

Középkori kapitalizmus

Máshol már megfogalmaztam a feltételezést, miszerint a kapitalizmus kezdete Európában az érett középkorra tehető (1050–1350-es évek) a keresztény apátságok testületi kapitalizmusának formájában (Collins 1986: 45–76). Érvelésem úgy folytatódik, hogy az intézményes formák hasonló „weberi forradalma” ment végbe a középkori Kínában (i. sz. 400–1000) a buddhista kolostorok vállalkozói kapitalizmusa révén. A társas vállalkozások egyházi kapitalizmusa még a patrimonialis/feudális társadalom piacellenes struktúráján belül is képes volt megteremtteni egy piaci rendszert, mely később (különbélelő viszontagságok után) más szektorokban is elterjedt, és végül elpusztította magát az egyházi gazdaságot.

Meglepőnek tűnhet, hogy amit eddig mindig prekapitalista társadalomnak tekintettük, rendelkezhet saját piaci dinamikával. De a fejlődési „szakaszokat” feltételező elméleteknek mindig problémát jelentett a kérdés, hogy miként jöttek létre az új kapitalista rendszer csírái egy nem kapitalista struktúrán belül. A marxizmus klasszikus feltételezése a burzsoá osztályok növekedését a feudalizmuson belül valamiféle idegen testként értelmezi, amely végül megfojtja a gazdatestet és átveszi felette az irányítást. A kifinomultabb marxista elméletek meghaladják ezt a kifejezetten *ad hoc* modellt, és azt feltételezik, hogy a feudalizmusnak megvan a saját gazdasági dinamikája (Anderson 1974). Ebben a modellben a feudális urak és a parasztok közötti bérleményharc mindkettőt a termelés növelésére és új földek megművelésére serkenti. Így tágult egyre a középkori gazdaság, míg saját belső ellentmondásai általános krízisbe nem sodorták. Az árak, a nyereségek, az infláció és a munkások életminősége mind mozognak a tágulás és szűkülés ezen „feudális”

dinamikájában, felvetve a kérdést: helyes-e ezt „feudalizmusnak” nevezni, ahelyett, hogy inkább a „kapitalizmus” egy másik formájának hívnánk?

Csereelmélet, kulturális tőke és rokonság

Helyénvalóbb megközelítés, ha felismerjük, hogy a különféle piaci folyamatok a történelem során mindenhol jelen vannak. Ami változik, az a piac formája és a csereüzletek – illetve a monopolizáció – tárgya. A csereelmélet, bár a szociálpszichológia elsősorban napjaink kisléptékű interakcióinak értelmezésére használja, általánosságban azt feltételezi, hogy minden interakciót a jutalmak és költségek cseréje – röviden, egy személyközi piac – határoz meg (Blau 1964; Lindenberg 1985). Többfajta, tisztán társadalmi piacról születtek elméletek: asszortatív párválasztás a házassági piacon (Waller 1937; Walster és Walster 1978); „barátságpiacok”, melyek közös személyes és kulturális jegyek alapján szervezik rendekbe az embereket (Collins 1975: 80–81, 111–152). Ehhez kapcsolódik a társadalmi osztályok újratermelődése a kulturális tőke körforgásán keresztül (Bourdieu és Passeron 1977 [1970]; Bourdieu 1984 [1979]), valamint a szakképesítések inflációja (Collins 1979, 1981). A csereelmélet mindezen felül, a legáltalánosabb értelmében, azt állítja, hogy a piaci jelenségek minden egyes társadalomban, még a legprimitívebbekben is, jelen vannak.

Ezért különbséget kell tennünk bizonyos fogalmak között. Az imént említett jelenségek – házassági és barátságpiacok, kulturális tőke, szakképesítések – csak olyan társadalmakban érvényesek, melyekben az egyének szabadon tárgyalnak a házassági és személyes kapcsolatok létrehozásáról, és amelyekben léteznek a szakosodott kulturális csereeszközöket és zálogtárgyakat termelő intézmények. Hogyan is érvényesülhetne mindez a törzsi társadalmakban, ahol nem léteznek szakosodott csereeszközök, és az interperszonális hálózat működését a rokonsági és egyéb ritualizált kapcsolatok írják elő? A csereelmélet egyik legkorábbi formáját mégis pontosan ilyen társadalmak leírására alkották meg: ez Mauss ajándékcseré-elmélete, melynek nyomán Lévi-Strauss dolgozta ki a törzsi rokonság strukturális elméletét (Mauss 1967 [1925]; Lévi-Strauss 1969 [1949]). Itt olyan cserekről van szó, melyekről *nem* a nyílt piacon folyik az alku; Lévi-Strauss elemzésének középpontjában a rokonsági szabályrendszerek állnak, melyek megszabják, kinek kivel kell házasodnia, hogy fenntartsák az asszonyok cseréjét, amely a generációk során újra és újra egybeköti a családokat.

Ebből két dolgot tudhatunk meg. Először azt, hogy a csereüzletek, miként a belőlük következő előnyök és hátrányok, egy „gazdasági” dinamika szükségszerű elemei. Azon emberek választéka, akikkel egy cselekvő csereüzletbe léphet – azaz a piac mérete vagy nyíltsága –, változó, és csak másodlagos tényező. Amikor a piacok „teljesen nyíltak”, és mindenkinek lehetősége nyílik mindenki mással alkuba bocsátkozni, az az egyik fajta gazdasági struktúra. A spektrum másik végén találjuk a lévi-straussi struktúrákat, amelyek pontosan megszabják, kinek kivel kell csereüzletet kötni. A kontinuum mindkét végpontja ideáltípus. A valóságban a teljesen nyílt piacot – változó mértékben – korlátozza a monopolizáció (ahogy egyéb tényezők is, például a cserepartnerek helyi elérhetősége), és a tiszta házassági szabályok lévi-straussi világát mindig felbolygatják az egyéni

preferenciák és szabályszerűségek vagy a helyi véletlenek (például amikor egy családban, melynek a fiát az anya fivérének a lányához kellene házasítani, nem születik fiú).

Másodszor azt tudhatjuk meg, hogy minden cserestruktúrának megvan a maga dinamikája. Láthattuk a különböző folyamatokat, amelyeken keresztül a nyílt struktúrák a monopolizáció felé haladnak, majd újra a demonopolizáció és egy felsőbb szinten történő piacosodás felé. A kereslet és kínálat ármeghatározó folyamatai jól ismertek, míg az infláció, a növekedés, a krízis és a hanyatlás folyamatait kevésbé értjük tisztán. Feltételezhetnénk, hogy ezek csak a spektrum „nyitott” végének közelében értelmezhetőek (bár a tény, hogy a monopolizáció maga is része a piac dinamikájának, el kellene, hogy bizonytalanítsa minket). De Lévi-Strauss rámutat, hogy másfajta, a spektrum másik ideáltipikus végpontján található strukturális rendszerek, ahol minden kapcsolat előírt és zárt, szintén rendelkeznek saját történelmi dinamikával. Egy részük (a „rövid ciklusú” rokonsági cserék) ugyanazt a rokonsági struktúrát termelik újra meg újra. Más házassági szabályok (amelyeket „szövetkezési stratégiáknak” is nevezhetünk) inkább kockázatos családi befektetésekre hasonlítanak („hosszú ciklus”), és azzal járnak, hogy idővel egyes családok „gazdagok” lesznek a rokoni kapcsolatokban, míg mások „rokonszegényé” válnak. Lévi-Strauss feltételezése szerint ennek a konkrét útnak az a végpontja, hogy a domináns családok arisztokráciának rendezkednek be, megteremtik az államot, és teljesen elhagyják a szabályok által korlátozott törzsi rokonságpiacot (Lévi-Strauss 1969 [1949], 1984).

Ezt Lévi-Strauss tétovázás nélkül egyfajta „rokonsági kapitalizmusként” írja le, melyhez hozzátartozik a „rokonsági forradalomhoz” vezető önátalakító válság. Így egy zárt, piacellenes cserestruktúra statikus szabályai is elvezethetnek a hosszú távú dinamikák kialakulásához, és akár meg is dönthetik saját rendszerüket. Hasonló módon Mauss is úgy véli, az ajándékcseré-rendszernek létezik legalább egy formája, amely dinamikus, és gazdasági növekedéshez vezet (Mauss 1967 [1925]). Ez a potlacs, amellyel a nyersanyagokban gazdag területeken élő törzseknel találkozhatunk. Mauss rámutat, hogy a lázas verseny és az anyagi javak elpusztítása erős indíték a termelésre, és a kvakiutl törzset és a többi, potlacs gazdaságot gyakorló északnyugat-amerikai törzset a kompetitív kapitalistákhoz hasonítja.

Még nem alkottuk meg a piacok teljesen általános elméletét. Egyértelmű, hogy a konvencionális közgazdaságtan, mind neoklasszicista, mind marxista formájában, a jelenségek teljes tárházának csak egy korlátozott szegmensével foglalkozik. Az is nyilvánvaló, hogy a cserehelyzetek nyitottabb és zártabb formái közötti különbség nem csupán egy definíciós keret, amelyen belül elhelyezhetjük a „kapitalizmus” – vagy minek is nevezzük – különböző formáit. Nem maradhatunk meg a taxonómiánál, mert a csererendszerek dinamikája közvetlenül kapcsolódik a folyamatokhoz, amelyek a „nyitott” és „zárt” közötti spektrumon mozognak. A „monopolizációnak” és „demonopolizációnak” nevezett folyamatokat létrehozó erők saját maguk adják a piac- vagy csereelmélet esszenciáját.

A foglalkozások lezárása

A zárt foglalkozási csoportok különböző formában jelentek meg a törzseitől egészen az ipari kapitalistáig (és akár szocialistáig) terjedő társadalmakban. Ez talán nem meglepő

az iménti áttekintés fényében, amely úgy találta, hogy különféle piaci struktúrák szinte mindenhol léteznek: *rokonsági piacok* a törzsi társadalmakban; *társasági vallásos kapitalizmus* a feudális társadalmakban; valamint a *modern piacgazdaságokban*. Feltételezhetjük, hogy ezeknek hatása továbbgyűrűzött, és elősegítette olyan kapcsolati hálózatok kiépülését, amelyeket a csere más formáira is fel lehetett használni. Még a legprimitívebb társadalmak is kereskedtek anyagi javakkal, olykor nagyon nagy távolságokon keresztül. Ezenfelül léteznek a társadalmi csere rendszerei, melyeknek a *szakképesítés*, sőt még a tágabban értelmezett *kulturális tőke* is csak egy eleme. Sok különféle piaci struktúra létezett, mindegyik a maga monopolizációs folyamatával. Ezért nem meglepő, hogy gyakorlatilag minden társadalomban megjelennek a foglalkozások lezárásának különféle módozatai.

A törzsi társadalmak rendszerint zártan tartják az ezoterikus tevékenységeket. A vas megmunkálását például gyakorta titkos társaságok végezték. A legelső szakosodott foglalkozás valószínűleg a sámáné volt, mely egyszerre volt titkos és erősen ritualizált, és általában mester-tanítvány kapcsolatra épült. Ebből alakultak ki később az orvoslás és a papi mesterség gyakorlatának zárt testületei. Ennek a titkos társasági struktúrájának egyes jellegzetességeit sokkal későbbi korszakokban is megtalálhatjuk, a Shakespeare által „mesterség” értelemben használt „misztérium” kifejezésben is ez maradt fenn. A kőművesek vallásos páholyokba szerveződtek, ezt a struktúrát szociális és politikai célokra az 1700-as években megjelenő szabadkőműves társaságok használták fel (Roberts 1972). Meg kell említenünk, hogy egyes törzsekben voltak olyan titkos társaságok, melyek nem egy-egy hivatáshoz kapcsolódtak: a „férfiak háza” struktúrával rendelkező törzsek általában rituális titoktartást gyakoroltak, akkor is, ha csak a nőkre és gyermekekre vonatkozott ez a lezárás; ugyanakkor a vallásos szertartásokat gyakorta egy zárt csoport végezte el. Más szóval, a lezárás struktúrája tágabb a foglalkozások lezárásánál, és így annak a keretei már alkalmazásra készen álltak, amikor megjelentek a szakosodott foglalkozások. Másfelől a foglalkozások lezárása strukturálisan kapcsolódik a nagyobb közösség rendi szerveződéséhez, melyet gyakran megerősít vagy akár megteremt.

Egyes agrárjellegű államok társadalmában a bonyolult munkamegosztás következményeképpen kézműves céhek alakultak ki. Mivel a termelés kis léptékben zajlott, ezek egyszerre voltak az üzletre és a munkára vonatkozó monopóliumok – mint például a középkori Európában. De nem minden agrártársadalomban voltak zárt céhek. Látványosan hiányoztak az ókori Görögországban és Rómában, főként azért, mert ott a kézműves foglalkozásokat rendszerint rabszolgák végezték. Másfelől Indiában a kasztok és alkasztok rendszere a foglalkozások lezárásának szélsőséges változatát alakította ki. Strukturális szempontból egy kaszt ugyanaz, mint egy céh (egy-egy korszakban ilyen is létezett a kora középkori Indiában), melyet áthatnak a tágabb társadalomra vonatkozó endogám házassági szabályok (Thapar 1966: 109–113). Azaz India egésze örökletes foglalkozások rendszerébe szerveződött. A középkori keresztény világ céhei szintén nagyrészt örökletesek voltak, hiszen az apa a foglalkozást ugyanúgy a fiára örökíthette, mint egy vagyontárgyat. De nem volt szabály az ellen, hogy valaki beházasodjon egy foglalkozásba, míg Indiában ennek a szabálynak a jelenléte alakította a céheket kasztokká. A foglalkozások lezárásának ez a szélsőséges formája akkor jön létre, amikor a monopolizáló foglalkozási csoportot endogám családstruktúrák erősítik meg. Az egészet pedig az legitimálta és tartotta fenn, hogy az uralkodó vallási gyakorlat, és így a társadalom rendi felépítésének részévé vált.

Milyen feltételek segítik elő a foglalkozások különböző fokú lezárását? Egy tényező mindjárt láthatóvá válik, amint figyelmünket a lezárást mérséklő vagy lehetetlenné tevő feltételek felé fordítjuk. A törzsi társadalmakban a fémmunkások általában ezoterikus enklávék tagjai voltak, melyeket a titkos társaságok szertartásai védtek; de a késő középkori Európa bányászatában ez a fajta struktúra már nagyrészt megszűnt. Úgy vélem, a különbség abban áll, hogy a kis léptékű vagy egyéni kézműves munkát felváltotta egy nagyobb munkaszervezet – egy hierarchikus struktúrában működő vállalkozás, egy fizetett munkásokat felügyelő birtokos-tulajdonos főnök. A demonopolizációt elősegíti, amikor az egyéni termelőt a termelés egy kollektív szervezete elváltatja a piactól.

Ennek a folyamatnak érdekes elméleti következményei vannak, ha figyelembe vesszük Williamson alaptételét, amely szerint a termelés piacok vagy hierarchiák szerint szerveződhet (Williamson 1975). Williamson feltételezi, hogy a tevékenységek akkor kerülnek ki a piacról és rendeződnek állandó hierarchiába, amikor a bizonytalanság miatt megnő a tranzakciós költség, de maga a tevékenység iránti igény ismétlődően jelentkezik. Így a tevékenység egy állandó hatóság hatáskörébe kerül, ahelyett, hogy minden egyes alkalommal új alkut kelljen róla kötni. Noha az ideáltipikus hivatásokban (jog, orvoslás) magas a bizonytalanság, ennek ellenére mégis elsősorban a piacon szerveződnek, és ellenállnak annak, hogy hierarchiába rendezzék őket. Így a hivatások ellentmondhatnak Williamson tételeinek. Meglehet, hogy a szolgáltatásaik iránti igény időszakos, s ennek csökkentenie kellene a hierarchiába vonásukra irányuló tendenciát, de valójában nagyon gyakoriak a köztes mintázatok, amelyekben egyes hivatásos tevékenységek hierarchiába rendeződnek (például az állam által vagy az üzleti bürokráciában alkalmazott ügyvédek), de a foglalkozás továbbra is megtartja közösségi struktúráját és jellegzetes rendi megbecsültségét.

Ezért felmerül a kérdés: mikor demonopolizáló hatásúak a hierarchiák és mikor egyeztethetők össze egyes tevékenységek hivatásos monopolizációjával? A válaszhoz meg kell látnunk a harcot, amelynek során egyes foglalkozási csoportok egymás irányítására törekednek. Az erősebb csoport az, amely képes fenntartani egy monopolizáló struktúrát saját tagjai számára, miközben kontrollálja más foglalkozások munkáját és szolgáltatásait, azáltal, hogy monopolizálatlan, a piaci nyomásnak kitett helyzetben tartja őket. A két folyamat egyszerre is lejátszódhat. A demonopolizáció a szerveződés egyes (általában alacsonyabb) szintjein együtt járhat a csoport zárásának megújult jelentőségével más (általában középső vagy magasabb) szinteken. Amikor a kézműves munkások elvesztették előjogaikat a bürokratikus munkaszerveződésben, ezzel párhuzamosan megnövekedett a „személyzeti” specialisták szerepe az adminisztratív szektorban, amely gyakran képes volt az engedélyekkel és szakképesítésekkel bírók számára monopolizálni az állásokat.

Különösen egyértelmű ez a katonai hivatásnál. A története arra emlékeztet, hogy nincsen egyirányú fejlődési út, amely a professzionalizáció/lezárás felé tart vagy éppen attól távolodik: a feltételek egyedi együttállásai különböző időszakokban más-más irányba tolták el a mintát. A katonaság a feudális lovagok idejében volt a legszigorúbban zárt hivatás; a fegyverhasználat hivatásának monopóliuma összekapcsolódott az arisztokrácia rendként elfoglalt, örökletes és törvényileg jóváhagyott helyzetével. (Ez a kasztrendszer irányába mozdította el őket, de szigorú házassági endogámia hiányában nem érte el azt az állapotot.) Ugyanakkor a tömeges falanxban harcoló ókori mediterrán hadseregek nem termeltek ki egy zárt hivatásos csoportot; a modern tömeghadseregek pedig újra leépítették

a katonai hivatás exkluzivitását (és rendi megbecsültségét). Egyes elemei ugyanakkor továbbélnek a modern tiszti karban is: a parancsadók (tiszti állomány) és a parancsteljesítők (közkatona) kasztszerűen válnak el egymástól, és a felsőbb csoport megőrzi valamit a lovagi hagyomány szertartásosságából és zárt jellegéből. De itt „hivatásról” csak a hierarchia előjogokkal rendelkező részében beszélhetünk, elsősorban azon tevékenységeik miatt, melyek a deprofesszionizált beosztottak tömege fölött betöltött rangjukat dramatizálják.

Úgy tűnik, a katonai hivatásban sem a technikai készségek mértéke, sem a készségek társadalmi elterjedtsége nem befolyásolta a lezárás mértékét. A modern hadseregben a technikai szakemberek általában a rituális felosztás alsó részén helyezkednek el, a közkatona között. A görög falanxokban is, úgy tűnik, nagyon széles körben oszlottak el a katonaság haditechnikai készségei. A professzionizáció nem ezen dőlt el, hanem úgy tűnik, azon, hogy az adott társadalomban mennyire kevés volt a fontos katonai pozíció, és rendelkezésre álltak-e az eszközök, amelyek a különleges elit ethoszát megteremthették az ilyen pozíciókat betöltő személyek körül. A magas hivatásos státuszhoz tehát feltétele lehet, hogy viszonylag kevés ilyen ember legyen egy társadalomban; rendkívülinek kell lenniük, attól teljesen függetlenül, hogy mennyire értékesek a szolgálataik. Az átlagos görög polgár-katona vagy a római legionáriusok túl nagy csoportot alkottak ahhoz, hogy magas státuszú hivatássá válhassanak. Így a rétegződés a professzionizáció egyik okának tűnik.

A foglalkozás rendi megbecsültsége

A viszonylag kis méret és a már meglévő előjogok olyan feltételeknek tűnnek, amelyek lehetővé teszik egy monopolisztikus elit foglalkozási csoport kialakulását. Még egy elem hozzáadása szükséges, hogy egy ilyen csoport „hivatás” legyen. A hivatások nem egyszerűen foglalkozások, melyek lezárták a piacot a versenytársak előtt, hanem foglalkozásukhoz kapcsolódó rendi megbecsültséggel is rendelkeznek. Úgy is fogalmazhatunk, ideológiai burokkal veszik körbe munkájukat. Nem egyszerűen dolgoznak, hanem „el-hivatottak”. Munkájukat önzetlenségből, dicsőségből, erkölcsi, spirituális vagy esztétikus elkötelezettségből, magasztos indítékkal, és nem a prózai anyagi nyereségért végzik.

Ezenfelül az a tény, hogy a magas megbecsültségű hivatásokhoz ugyanakkor magas fizetés és hatalom is társul, arra enged következtetni, hogy a munka idealizációja hozzáad valamit az egyéb díjazáshoz, nem pedig helyettesíti azt vagy kárpótlásul szolgál helyette. A foglalkozás magas rendi megbecsültsége kulcsfontosságú tényező a leginkább idealizált és feltételezhetően legönzetlenebb hivatások magas fizetésének biztosításában. Rendi megbecsültségük „státuszukhoz illő” bérezést követel, hogy fenntarthassák a megfelelő életszínvonalat (ahogyan Weber azt általános érvényűen megfogalmazta a rendekre nézve – 1968 [1922]: 932). Ezzel ellentétben az alacsony rendi megbecsültséggel rendelkező foglalkozások kapcsán az a vélemény uralkodik, hogy alacsony béreket érdemelnek. Ez az egyik tényező, mely megszabja a női dolgozóknak fizetett alacsony bért, elsősorban azokban a foglalkozásokban, amelyeket, mint a titkárnőket, rendszerint kizárólagosan női enklávék végeznek.

A rendi megbecsültséget meghatározó feltételek idézik elő a strukturális különbséget a szakszervezetek (főként a teljes iparágra kiterjedő, nem csak egy mesterségre vonatkozó szervezetek) és a hivatások között, bár mindkettő a piac lezárásának hasonló formáját gyakorolja. A rendi státusz is lehet pozitív vagy negatív. A hindu kasztok a nagyon magas és pozitív státuszúaktól (papság, katonaság) a nagyon alacsony helyzetűekig (a „piszkos munkát” végző érinthetetlenek) rangsorolt foglalkozások. (Az utóbbi a Durkheim és Mauss által negatív manának nevezett jelenség kitűnő példája.) „Hivatások” alatt a piac lezárásának és a foglalkozáshoz kapcsolódó magas rendi megbecsültségnek a kombinációját értjük. A lezárás és a rendi megbecsültség feltehetően egymás megszerzésének eszközei, bár elég példát láttunk mindkettőnek a másiktól független létezésére, hogy megértsük, kölcsönhatásuk nem lehet az egyetlen meghatározó tényező. Számos esetben (bürokratikus kontroll alatt álló papok vagy katonatisztek esetében) ott is megmarad a magas rendi megbecsültség, ahol az egyenrangú felek által gyakorolt lezárást korlátozza a hierarchia.

Ez az a pont, ahol az oktatás döntő szerepet játszott a professzionalizációban. Az oktatás legtöbb értelmezése (a konfliktuselmélet oldaláról, ha nem is a technokrata elméletek felől) elsősorban a foglalkozások lezárásának megvalósítását látta benne. Bourdieu és Passeron kulturálistóke-elmélete, és más elméletek is, amelyek a felsőbb osztályok előnyére mutatnak rá a foglalkozásokba történő belépéshez szükséges hosszadalmas oktatási folyamat túlélésében, hangsúlyozzák, hogy az oktatás pusztán a monopolizáció kézenfekvő eszköze (Bourdieu és Passeron 1977 [1970]). (Egyesek azt is megjegyezték, hogy az oktatás ügyesen elfedi saját monopolizáló tendenciáit azáltal, hogy az esélyegyenlőség meritokratikus vagy technokrata elveit hirdető ideológiával legitimálja működését.) Most a másik tényezőt szeretném kiemelni: az oktatás szerepét a rendi megbecsültség megteremtésében.

Korábban megfogalmaztam a feltételezést, miszerint az ideáltipikus hivatások azok, melyek magas hivatásrendi megbecsültséggel rendelkeznek. (A félhivatások vagy feltörekvő hivatások pedig azok, amelyek nem elsősorban a lezárásban maradnak el tőlük, hanem a rendi megbecsültség ilyen magas szintjének elérésében.) Hogyan képesek megteremteni ezt a megbecsültséget? A foglalkozások egy részénél (ügyvédek, katonatisztek) ez a hatalom gyakorlásából fakad, mivel a parancsok adása gyakran vezet önidealizációhoz (Collins 1975: 67–79). De nem lehet ez a teljes válasz, hiszen a bürokratikus hierarchiák parancsnokai általában nem szereznek ilyen szintű testületi rendi identitást. Egy másik tényező, hogy a hivatások a szertartás szakértői. Ez egyértelműen igaz a papokra, a legelső hivatás (a sámánság) örököseire. Más magasan megbecsült hivatásoknak – orvoslás, jog, tudomány – szintén van rituális jellegük, mivel e hivatásokat űzők meglehetősen bizonytalan feltételek között dolgoznak, néha erősen kiszolgáltatott és akár bizalmatlan ügyfelekkel. Mindez elősegíti a szertartásos eljárásrend kialakulását, a gyakorlóknak a beavatlanok előtt eljátszott hatásvadász ceremóniáját.

A modern „felsőbb hivatások” általában az oktatásra és a képzésre teszik fel rendi megbecsültségüket. Érdekes módon a feltörekvő szakmák is megpróbálják ezt az utat követni, de kevesebb sikerrel; hiába emelkedett egyre magasabbra a nagy amerikai vállalatok üzleti menedzseri állásaihoz szükséges szakképzés szintje (most az MBA fokozatig, de a piaci telítettség hatására akár az üzleti adminisztráció PhD is szükségessé válhat),

mégsem osztoznak az egyházi személyeket, az orvosokat vagy a tudósokat (vagy akár a hagyományos katonai akadémiákat megjáró katonatiszteket) övező szimbolikus dicsőségben. Mi tehát az oktatás természete ezekben a magasan megbecsült enklávékban?

Úgy gondolom, elvethetjük a feltételezést, hogy az elitoktatás különösen sok technikai tudást adna át. Például az orvosképzés, bármilyen sok technikai készséget használ is a modern orvosi hivatás, alapvetően mégsem a technikai tudásra épül (ráadásul a huszadik század előtt nem is álltak rendelkezésére ilyen készségek). Ezt azért tudjuk, mert a valódi technikai készségeket a gyakorlat során sajátítják el; az orvosi képzés tartalma nagyrészt olyan tudományos háttéranyag, amelynek kevés köze van a valódi teljesítményhez; az orvosi egyetemen szerzett jegyek kis jelentőséggel bírnak a hivatásos siker szempontjából (Collins 1979: 201–202). Hasonló módon a hittudományok elvégzése által nyert megbecsültséget (azokban a társadalmakban, ahol ez magas státuszt jelentett) sem a teológiából következő technikai szaktudás hozta létre. A helyes értelmezés tehát szükségszerűen az, hogy ez az oktatás a szertartásszakértők oktatása; az elitoktatás természete, hogy maga is egyfajta szertartás.

Oktatás mint szertartás

Bizonyos formai értelemben minden oktatás szertartás. Egy szertartás velejárója egy csoport összegyűjtése, figyelmük közös tárgyra összpontosítása; egy kollektív hangulat felfokozása; ezek következtében a szertartás tartalma szimbolikus jelleget ölt, morális felhanggal telített jelkép lesz, mely a csoporthoz tartozást jelöli (Durkheim 2006 [1912]; Collins 1975: 153–155). A szertartásokban való részvétel nemcsak közös identitást teremt, hanem szimbolikus tárgyi jelképekkel is ellátja a csoport tagjait, melyeket magukkal hordozhatnak, hogy vezessék és idealizálják saját tevékenységüket, és segítségükkel felismerjék a csoport más tagjait. Ha különbséget teszünk az explicit, formális szertartások és a „természetes” szertartások között, amelyek azonos szerkezettel, de explicit ceremóniális szándék nélkül mennek végbe, egyértelművé válik, hogy az oktatás egy „természetes szertartás”. Persze történelmileg az oktatás számos módját használták: az iskolamester felügyelete alatt kántálva tanuló diákok, az előadás, a szóbeli vita, az írott vizsga és a többi. Nem ezekre a különbségekre kívánok azonban fókuszálni (bár az oktatási rituálé különböző formáinak összehasonlítása igen érdekes volna), hanem az egyetemes szerkezetre. Majdnem mindig jelen van a diákok csoportja, összpontosított figyelmük közös tárgya, a kollektív hangulat, amely elkülöníteti a tantermi alkalmat a megszokott (a durkheimi értelemben) „profán” valóságtól, és jelen vannak a megszentelt tárgyak, amelyeket felmagasztal ez a szertartásos folyamat – általában a tanterv elemei azok, de olykor a tanár, sőt maga a diák is.

Az elitoktatás rendi megbecsültsége elsősorban az utóbbi tényezőből fakad: ez az oktatás nemcsak kivételesen „szent”, nemcsak kivételes sikerrel épít erős kapcsolatokat az oktatási szertartás résztvevői között, hanem a végzett diákot is e megszentelt világ jelképévé teszi. Ez kimondottan igaz a hittudományi képzésre, mely pappá szenteléssel zárul; hasonló szertartásokkal avatják a katonatiszteket és az orvosdoktorokat is. Az oktatás befejezését

követő, a hivatásba történő explicit szertartásos beavatás a tudósok esetében kevésbé látványos, mivel itt sokkal kevésbé fontos a fokozat formális odaítélése, ennek ellenére nagyon erős az egyén azonosulása a „megszentelt” világgal; ez arra enged következtetni, hogy nem a végső szertartásos beavatás a döntő, hanem az elitoktatás szertartásának teljes folyamata.

Hogyan lehetséges, hogy az oktatás néha kiváltja ezt a hatást és néha nem? Hiszen egyértelmű, hogy az oktatás sokszor csak „üres szertartás”, nem ébreszt más közös hangulatot, csak unalmat és idegenkedést, vagy legfeljebb passzív beletörődést, ahogy ezt az állami iskolák tantermeiben, főként a kötelező középiskolai órákon láthatjuk. Az egyik különbség az, hogy ha a diákok csak testi valójukban vannak jelen, de semmi sem ösztönzi őket, hogy figyelmüket a tananyagra vagy a tanárookra összpontosítsák, akkor nem alakulhat ki a felfokozott szertartásos állapot. Ez azért történik, mert a kulturális tőke különbsége és a rendszerben elért siker objektív valószínűségének megítélése demotivál számos, forrásokban szegény diákot, ugyanakkor szupermotiválja a kiválasztott keveseket, akik arra számítanak, hogy az oktatáson keresztül kitűnő karrierhez jutnak. Az oktatási folyamatba azok tudják leghatékonyabban belevetni magukat, akik a hivatások felé törekszenek, közülük is legfőképpen azok, akiket a felhalmozott kulturális tőke hozzásegít, hogy otthonosan mozogjanak a szertartásos helyzetekben. Az oktatás ezen konkrét diákok számára a leginkább szertartásos, a durkheimi értelemben. Sőt azonosulásuk olyan erőteljes, hogy *saját magukat* azonosítják az oktatás tárgyával. Ahogy ez az erős összpontosítás „megszenteli” a tananyag tartalmát, részvételük a diákokat saját jogon is a „megszentelt” világ tagjaivá teszi.

A hivatások jelenlegi státuszproblémái

Bár az oktatás biztosította a foglalkozások professzionalizációjának szertartásos eszközeit, a késő huszadik század fejlett ipari társadalmában a hivatások ambivalens megítéléséért is az oktatás a felelős. Ebben a modern köntösben jelenik meg egy régi strukturális folyamat: a különböző monopolizációs formák azon tendenciája, hogy aláássák magukat a monopolizáció eszközei számára létrehozott szuprapiac megjelenésével.

Egyfelől, a jelenlegi társadalmakban általános a hivatások körülrajongására való hajlam. Ez részben annak tudható be, hogy attraktív karriert kínálnak, és sokan pályáznak rájuk. Ráadásul a nem hivatásos osztályok tagjai, főként a munkásosztály és az alsó középosztály szintjén, általában szertartásos tisztelettel fordulnak az orvoslás, a tudomány és a hasonló hivatások felé. Szakszerű képességeik gyakorlatát csodatételnek látják, és olyan hősies kisugárzással ruházzák fel őket, amellyel nem versenyezhetnek a modern társadalomban a hatalom valódi birtokosai, a bürokrata parancsnokok.

Az alsóbb osztályok hivatásrajongását értelmezhetjük úgy, mint az egyes osztályok környezetét alkotó szertartások következményét. Míg a hivatások tagjai a jelképeket termelő és átadó kozmopolita szektor „természetes szertartásainak” ékes példái, az alsóbb osztályok sokkal helyhez kötöttebb szociális világokban élnek. Mindennapi életük „természetes szertartásai” beszűkült körben zajlanak, a család és az ismerősök csoportján

belüli interakciók ismétlődő és javarészt zárt készletére, és így a személyekre vonatkozó jelképek tárgyiasult készletére szorítkoznak.¹ Az alacsonyabb osztályok nem struktúrák és folyamatok, hanem személyiségek keretében látják világukat, és nem absztrakt reflexió, hanem hagyománykövetés alapján ítélik meg azt. Feltételezhetnénk, hogy a tömegmédia kozmopolitizmusa megtöri ezt a lokalizmust, de nem így történik: a televízió és a tömegszórakoztatás világa csak a személyiségek tágabb világa, nem az absztrakcióké; a színészek és a rocksztárok pusztán a helyi pletyka további személyes szereplőivé válnak, de a jelentékenység olyan fokára emelve, amely „megszentelt tárggyakká” teszi őket ebben a végletesen személyes világlátásban.

A helyi szertartások által meghatározott miliökhöz tartozó egyének csak úgy tudják értelmezni a hivatások gyakorlóit, ha asszimilálják őket saját kognitív kategóriáikba. A hivatások hatalma éppen abban rejlik, hogy a hivatások gyakorlói az absztrakció területén dolgoznak, és ismerősöket és idegeneket összekötő, nagy távolságokon átvélő személytelen kozmopolita kapcsolatháló részét képezik. De ez az, amit a helyi jellegű világlátás képtelen megérteni. Számukra a hivatások, amennyiben látják őket, csupán hősies személyiségek: híres tudósok, szívátültetést végző orvosok és hasonlók; a hivatások szakszerű és ezoterikus elemei pedig láthatatlanok a nagyközönség számára. Hibásan értelmezik a hivatásokhoz kapcsolódó képességeket és erőforrásokat. Mivel az absztrakciók és a kapcsolathálók nem szerepelnek a populáris világképben, a hivatások sikerét valamiféle varázslatnak, a „tudományt” pedig a rajongás felfoghatatlan tárgyának látják. Ez teljes párhuzamban áll azzal, hogy az elszigetelt törzsi vagy paraszti közösségek helyi jellegű szertartásainak miliójében élő emberek (lásd Durkheim „mechanikus szolidaritását”) babonával szemlélik a világukra kívülről ráható nagy és személytelen folyamatokat.

Tehát ironikus módon a tömegek tisztelete a hivatások iránt egy tökéletesen unprofesszionális világlátáson alapul. A helyi szertartások által meghatározott milió fejezi ki imádatát a szertartásos struktúrák egy egészen különböző világa iránt. Ugyanakkor a hivatásokba vetett „varázslatos” hit illékonyan bizonyulhat, mivel hamis feltevéseken alapszik, csodákat vár, és esetleg megbotránkozhat, ha a csodák nem mindig következnek be. A széles körű bizalmatlanság a hivatások iránt egyelőre inkább csak egy jövőbeli eshetőség. A közösség még bízik a varázslóiban (jobban bízik bennük, legalábbis az Amerikai Egyesült Államokban, mint más intézményekben, akár az üzleti világban, a kormányban vagy a munkásságban) és még nem fordult ellenük (Lipset és Schneider 1983). De van egy másik forrása is a bizalmatlanságnak, amely már teljesen kifejlődött. Ez a hivatások bizalmatlansága önmaguk iránt.

Mindenekelőtt figyeljük meg a hivatások önkritikáját. A hivatások tagjai saját maguk vetették fel a lezárás kérdését, a részrehajlást önnön köreikben, a saját önzetlen elveik kudarcát. Ráadásul jelenleg ez a kifinomult elmélkedés az önreflexió és a relativizmus felé mutat, tagadja saját kognitív tételeinek általános érvényét. Ezt a meghasonlást strukturális okok váltották ki. A hivatásos gondolkodásmódot, amint ezt láthattuk, az oktatási szertartásokban történő hosszadalmas és önkéntes elmerülés alakítja ki. A végeredmény a jelképek világával való azonosulás. Egy időben ez még naiv azonosulás volt: a hivatás

¹ Bernstein „korlátozott kódja” a munkásosztály beszédében ennek egy példája (1973 [1971]).

tagjaié volt a tudomány, az övék volt az igazság és a helyes módszer, sőt a helyes cselekvés kötelessége is. De idővel ez a naivitás elkopott. Pontosabban szólva, meghaladta önmagát. Az oktatási szertartások felfokozódtak: mivel egyre több jelentkező tolong képesítésért, a szükséges fokozat is egyre magasabb, az egyének több időt töltenek az oktatásban, és a jelképes absztrakció további szintjeit ismerik meg. A hivatásos képzés intellektuális tartalma szakosodott, relativizált és reflektív lett. A varázslók, tantermeik elzárt világában, már öntudatosan tekintenek saját bűvésztükkjeikre.

Ugyanakkor az oktatás világa is fejlődött. Ezeken a magas szinteken a tanárok (azaz „professzorok”) azzal építik saját hivatásos karrierjüket, hogy megújítják a szent jelképeket, a tananyag és a figyelem középpontjában álló szövegeket, vagy legalábbis új kommentárreget fűznek hozzájuk. A jelképeken való reflektív töprengés az absztrakció magasabb szintjein tesz tudatossá. Ebből következik a huszadik század legfőbb intellektuális kérdésének mondható felfedezés, hogy a jelképek maguk is rekurzív és konstruált természetűek. A hivatások jelenlegi kritikája a szociológiában és társadalomtörténetben, a tudomány szociológiájában, történetében és filozófiájában tapasztalható egyidejű fejleményekhez hasonlóan, a tudományos önreflexió általános menetéből következik, amelynek a huszadik század során az egyre terjeszkedő tömeges felsőoktatás adott lendületet.

Ebből az következik, hogy a hivatások aláásása szertartásos magjuknál vette kezdetét. Ez nem azt jelenti, hogy a hivatások készen állnának megszüntetni önmagukat (bár egyes radikális szociológusok, magamat is beleértve, alkalmanként tettek erre irányuló javaslatokat). Hiszen ezeket a kritikákat a tudományos enklávéra, a hivatás önteremtésének (és az intellektuális tevékenységekre elkülönített védett anyagi források) magjára támaszkodva fogalmazták meg. Manapság a hivatások kifinomult gyakorlói olykor önkritikusan szólalnak meg, de ezt hivatásos tevékenységük részeként teszik. Csak a bizalom és a szubjektív legitimitás témájában aknázzák alá magukat, nem a fizetésüket vagy az autonóm munkafeltételeiket kérdőjelezzik meg. És mivel ez a hivatásos önkritika az egyik legezoterikusabb kérdés a hivatások kultúráján belül, egyelőre biztosan rejtve marad a kívülállók előtt.

Ennek ellenére úgy tűnik, egyre növekszik a hivatások komoly krízisének lehetősége. Hogyha a hivatások legitimitásának belső önkritikája valaha összekapcsolódik az elitbe vetett bizalom tömeges megrendülésével, a „varázslók” megtagadásával, a jövőben a deprofesszionalizáció hatalmas hullámára számíthatunk. Ez a változás nem volna példa nélküli. Fentebb láthattuk, hogy a monopolizáció általános, és számos cseretípusnál megtalálható folyamatára a demonopolizáció éppen ugyanolyan általános folyamata válaszol. Még konkrétan a hivatások területén is voltak hullámok egyes történelmi korszakokban, melyek semmissé tették a hivatások az adott korban érvényes lezárását: az Amerikai Egyesült Államokban az 1800-as években végbement egy demokratizáló reakció a jogi, orvosi és hittudományi képesítések és engedélyek rendszere ellen (Collins 1979: 139–142, 148–151); az európai középkor végén teljes képesítőrendszerek delegitimálódtak és súlylyedtek intézményes krízisbe, majd ugyanez megismétlődött számos európai társadalomban az 1700-as években (Collins 1981).

Különös történelmi mintázat, hogy az egy időszakban felszabadítónak tekintett fejleményeket később elnyomónak tekintik. Az *ancien régime* bevett szimbólumait megátámadó forradalmi mozgalmak a tudományt és az értelmet istenítették, melyek később

hívásokban öltöttek új formát, majd némi strukturális lezárással védték tulajdonukat. A francia forradalom előtti „philosophe-ok” huszadik századi megfelelőinek szemében már a tudomány, az értelem és maguk a hívások az elnyomók, akiket meg kell dönteni. Ironikus módon csak az egyszerűbb néposztályokban megtestesülő hagyományos tudatosság tartja továbbra is tiszteletben ezeket az öregedő bálványokat, éppen azért, mert ők maguk nem tettek szert kozmopolita tudatosságra. Ha és amikor ez megtörténik, az az „egyenlőtlen és kombinált fejlődés” forradalma lesz az osztálykultúrákon belül. Azt még nem láthatjuk, mi következik egy hasonló hívásellenes fordulat után. Még mindig a korai szakaszában járunk, ezt sugallja a tény, hogy a demonopolizáció egyelőre a kritika szintjén marad, és még nem teremtette meg saját eljövendő mitikus megmentőjét.

Fordította Kappanyos Ilona

Hivatkozott irodalom

- Anderson, Perry (1974): *Passages from Antiquity to Feudalism*. London: New Left Books.
- Bernstein, Basil (1973 [1971]): *Class, Codes, and Control*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Blau, Peter M. (1964): *Exchange and Power in Social Life*. New York: Wiley. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203792643>
- Bourdieu, Pierre (1984 [1979]): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre és Jean-Claude Passeron (1977 [1970]): *Reproduction: in Education, Society, and Culture*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Collins, Randall (1975): *Conflict Sociology*. New York: Academic Press.
- Collins, Randall (1979): *The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification*. New York: Academic Press.
- Collins, Randall (1981): Crises and Declines in Credential Systems. In *Sociology since Midcentury: Essays in Theory Cumulation*. Randall Collins (szerk.). New York: Cambridge University Press, 191–215. DOI: <https://doi.org/10.1016/C2013-0-10520-X>
- Collins, Randall (1986): *Weberian Sociological Theory*. New York: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511557682>
- Collins, Randall (1988): *Theoretical Sociology*. San Diego: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Durkheim, Emile (2006 [1912]): *A vallási élet elemi formái: a totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Budapest: LHarmattan.
- Goldstone, Jack A. (1989): *State Breakdown. Revolution and Rebellion in the Early Modern World, 1640-1848*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Lévi-Strauss, Claude (1969 [1949]): *The Elementary Structures of Kinship*. Boston: Beacon.
- Lévi-Strauss, Claude (1984): *The Origin of Historical Societies*. Public Lecture. Los Angeles: University of California.
- Lindenberg, Siegwart (1985): An Assessment of the New Political Economy. *Sociological Theory* 3(1): 99–114. DOI: <https://doi.org/10.2307/202177>
- Lipset, Seymour Martin és William Schneider (1983): *The Confidence Gap*. New York: Free Press.
- Mauss, Marcel (1967 [1925]): *The Gift*. New York: Norton.
- Murphy, Raymond (1988): *Social Closure. The Theory of Monopolization and Exclusion*. Oxford: Clarendon Press.
- Parkin, Frank (1979): *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. London: Routledge.
- Roberts, John Morris (1972): *The Mythology of the Secret Societies*. London: Secker & Warburg.
- Schumpeter, Joseph A. (1942): *Capitalism, Socialism, and Democracy*. New York: Harper.
- Schumpeter, Joseph A. (1980 [1911]): *A gazdasági fejlődés elmélete: Vizsgálódás a vállalkozói profitról, a tőkéről, a hitelről, a kamatról és a konjunktúraciklusról*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Thapar, Romila (1966): *A History of India*. Baltimore, MD: Penguin Books.

- Waller, Willard (1937): The Rating and Dating Complex. *American Sociological Review* 2(5): 727–734. DOI: <https://doi.org/10.2307/2083825>
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World System. 1.* New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1980): *The Modern World System. 2.* New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1988): *The Modern World System. 3.* New York: Academic Press.
- Walster, Elaine és William G. Walster (1978): *A New Look at Love.* Reading, MA: Addison-Wesley.
- Weber, Max (1978 [1922]): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriáiban.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Max (1992 [1922]): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/1., A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái: a társadalmi szervezetek: közösségek, társulások, vallások.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Williamson, Oliver E. (1975): *Markets and Hierarchies. A Study fo the Economics of Internal Organization.* New York: Free Press.

Randall Collins

szociológus, University of Pennsylvania

Tátrai Viktor

A *closure* fogalma az angolszász és a hazai szociológiában*

Absztrakt: A tanulmány célja, hogy Randall Collins *A piac lezárása és a hivatások konfliktuselmélete* című tanulmányának most megjelenő fordítása kapcsán betekintést nyújtson a *closure* fogalmának az angolszász szociológiában kialakult különböző jelentésrétegeibe, valamint, hogy bemutassa az eddigi magyar honosításra tett kísérleteket és reflektáljon a fordítás nehézségeire. Ennek érdekében először rámutat arra, hogy Max Weber *Schließung* fogalma jelentős változásokon esett keresztül a *Gazdaság és társadalom* írása közben, majd röviden bemutatja az ún. neoweberiánus *closure theory* keletkezési körülményeit és a kapcsolatát Weber eredeti koncepciójával. Az elmélet részletes és átfogó ismertetése helyett Frank Parkin és Raymond Murphy munkáit alapul véve a központi fogalom, a *closure* jelentésének gazdagodására fókuszál, csak jelezve a fogalom továbbélését és központi jelentőségét a hivatások és a professzionalizáció neoweberiánus megközelítésében. Végül áttekinti az eddigi magyar recepciót és röviden összegzi az új magyar fordítás melletti érveket.

Kulcsszavak: Schließung, closure theory, társadalmi elzárkózás, kizárás, piaci lezárás, társadalmi rétegződés, professzionalizáció, neoweberiánus, Weber, Parkin, Murphy, Collins

* A tanulmány *A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban* című NKFI (sz. 132451) projekt keretében készült.

Market closure and the conflict theory of professions című tanulmányában a Randall Collins által használt központi fogalom, a *closure* értelmezése olyan diszkurzív hagyományban gyökerezik, aminek egymásra rakódó jelentésrétegeit Collins nem fejti ki részletesen, csak utalásokban és hivatkozásokban jelzi, hogy tanulmánya ehhez a tradícióhoz kapcsolódik. Mivel ennek a szociológiai megközelítésnek, illetve elméletnek a recepciójára csak szórványosan került sor a hazai tudományosságban, a magyar olvasóközönség számára hasznos lehet, ha röviden és nagy vonalakban megkíséreljük felvázolni e diszkurzív hagyomány fontosabb állomásait és a honosításra tett eddigi kísérleteket.

Az áttekintés célja továbbá, hogy – ha implicit módon is, de – reflektáljon a Collins tanulmányának magyar nyelvre való átültetése során felmerült néhány problémára. Fordítás és interpretáció viszonya, absztrakt fogalmak szó szerinti és metaforikus, tudományos és köznyelvi jelentéseinek problematizálása, egy konkrét tanulmány és egy szövegeken átívelő diskurzus kapcsolata, fordítói hagyományok és fordítói szabadság olykor konfliktusos viszonya elgondolkodtató kérdéseket és szempontokat vettek fel a fordítást megelőző kutatócsoportbeli megbeszéléseken. Egy ilyen rövid áttekintés természetesen nem pótolja a tudományos recepciót és nem rendezheti megnyugtató módon a felmerült kérdéseket, de az eredeti kontextus felvázolása hozzájárulhat Collins tanulmányának értelmezéséhez.

Collins többször jelzi, hogy a *closure* fogalma által fedett jelenség szélesebb körű, mint amit ő tárgyalt (Collins 2021 [1990]), és hivatkozásaiból az is kiderül, hogy ennek a fogalmi hagyománynak a gyökerei kétfelé ágaznak. Az egyik ág közvetlenül visszanyúlik Max Weber *Schließung* fogalmához, amit az 1910-es években a *Gazdaság és társadalomban* fejtett ki több helyen, és ami a GT angol fordításában *closure* formátumban került átültetésre.¹ A másik viszont az 1970–1980-as években az angolszász szociológiában zajló társadalmi rétegződésről szóló vitákhoz, azon belül is az ún. *neoweberiánus closure theory*hoz, elsősorban Frank Parkin és Raymond Murphy munkáihoz kapcsolódik. A *closure* fogalmának természetesen utóélete is van Collins három évtizede írt tanulmányához képest: az a mai napig domináns szerepet játszik a professzionalizációs elméletek neoweberiánus megközelítéseiben (Swedberg és Agevall 2016 [2005]: 224).²

Max Weber *Schließung* fogalmának kidolgozása

Kerülni akarván a Weber-exegézis buktatóit, annyit mindenképpen szükséges leszögezni, hogy a *Schließung* fogalma Weber különböző időpontban írt szövegeiben – nem

1 A *Gazdaság és társadalom* különböző nyelvű kiadásaira a bevett gyakorlat szerint a mű kezdőbetűit tartalmazó rövidítéssel utalok (GT, WuG, EaS). A részletes bibliográfiai adatokat lásd a hivatkozott irodalmak közt. Mivel ennek a tanulmánynak az első fele alapvetően a Weber által a GT írása közben kidolgozott *Schließung* fogalom angolszász recepciójának és hatásának áttekintéséről szól, igyekeztem a következő elvet szem előtt tartani: amikor a fogalom weberi koncepciójáról írok, akkor a német *Schließung* formát használom, amikor annak angolszász recepciójáról, akkor az angol fordításhoz, vagyis a *closure* formátumhoz tartom magamat. Idézetek esetén természetesen az idézett szöveg nyelve a döntő. A dőlt betűs kiemelések tőlem származnak, ellenkező esetben jelzem, hogy az idézet tartalmazta.

2 A neo-Weberianism címszó mellett felhasználtam még: az action, class, collegiality, occupation (Beruf), open and closed relationship, profession (Beruf), status (Stand) és a vocation (Beruf) címszavakat.

meglepő módon – jelentős változásokon ment keresztül. A legrészletesebb kimunkálást természetesen az „utolsó szóban”, az 1919-ben írt *Szociológiai kategóriáiban*, a *Nyitott és zárt kapcsolatok* című 10. §-ban kapta, de a „nyitott” és „zárt” kapcsolatok megkülönböztetése már az 1913-ban megjelent Logos-cikkben is feltűnik (Weber 2003 [1913]: 165). Ebben a korai írásban – melynek a második része eredetileg azzal a szándékkal készült, hogy „módszertani megalapozást” nyújtson a GT számára – még kidolgozatlan formában és más kontextusban szerepel: az egyetértésen alapuló (közösségi) cselekvés tárgyalásánál kerül elő.³ A *closure* fogalma azt az értelmét, amire később a neoweberianusok (így Collins is) hivatkoztak, a GT második részében a közösségek gazdasági kapcsolatait általában tárgyaló fejezet 2. §-ában („Nyitott” és „zárt” gazdasági kapcsolatok) nyerte el (EaS 341–343, GT 2/1. 38–41).

Weber a következőképpen ismerteti a problémát: ha valamilyen okból a szerzési esélyek csökkennek, akkor a konkurenciában részt vevők érdekévé válik, hogy korlátozzák a versenyt. „A korlátozás abban a formában szokott megtörténni, hogy a (tényleges vagy potenciális) konkurensok egy részét valamilyen kívülről megállapítható ismertetőjegyet alapul véve – fajuk, nyelvük, felekezetiük, térbeli és szociális értelemben vett eredetük, származásuk, lakóhelyük stb. alapján – a többiek igyekeznek *kizárni a versenyből (Ausschluss vom Wettbewerb)*” (GT 2/1. 38–39, WuG 201). Ezt Weber *közösségi cselekvésnek* hívja (*Gemeinschaftshandeln*). Ha az érdekek tartósan fennállnak, akkor *érdekközösségek (Interessentengemeinschaft)* jönnek létre, amelyek törekednek *racionális renddel bíró társulássá (Vergesellschaftung mit rationaler Ordnung)* válni. A következő lépés, hogy ők, vagy egy politikai közösség, amire befolyással bírnak, „lefektet *egy rendet (Ordnung, az angolban legal order)*, amely monopóliumokkal korlátozza a versenyt”. Ekkor az *érdekközösség (Interessentengemeinschaft)* már *jogi közösséggé (Rechtsgemeinschaft, az angolban legally privileged group)* válik. Ezt az egész folyamatot a *közösségi cselekvéstől* kezdve a *jogi közösséggé* válásig hívja Weber *Schließungnak*, amit az angolok *closure*-nek fordítottak.⁴

3 „Az a kérdés, hogy egy *egyetértésen alapuló cselekvés (Einverständnishandeln)* »nyitott« (offen) vagy »zárt« (geschlossen), és ha zárt, milyen mértékben az – vagyis, hogy mindenkor mindenki részt vehet benne, aki akar, vagy a résztvevők pusztán egyetértés alapján, esetleg társulással lehetetlenné tehetik kívülállók számára a bekapcsolódást –, az mindig az egyes esetben dől el. Egy konkrét nyelvi közösségnek vagy *piaci közösségnek (Marktgemeinschaft)* mindenkor megvannak a maga (többnyire elmosódó) határai. [...] a nyelvi közösség résztvevőinek például nem fűződik érdekük ahhoz, hogy a kívülállókat *kizárják (Ausschluss)* az egyetértésből (az persze nagyon is érdekükben állhat, hogy a körülményektől függően kizárják őket egy konkrét beszélgetésből), és a *piacokon érdekelt felek (Marktinteressenten)* is gyakran éppen a piac »bővítésében« érdekeltek. De azért egy nyelv (mint szakrális, rendi vagy titkos nyelv), valamint *egy piac (ein Markt)* – egyetértés, illetve társulás folytán – *monopolizálással (monopolistisch)* »zárt« (geschlossen) is lehet.” A magyar fordítást Erdélyi Ágnes készítette és látta el jegyzetekkel (Erdélyi 2003: 109–217, idézet helye: 165–166), a némettel az 1922-ben megjelent kiadás (GAW 1922: 403–450) alapján vettem egybe. Érdeemes észrevenni, hogy itt a nyitottság és zárttság még hol a (közösségi) *cselekvésre*, hol a *közösségre* vonatkozik. Ennek az lehet az oka, hogy a *társadalmi kapcsolat (soziale Beziehung)* fogalmát – ami az 1919-es kategóriában köztes kategóriaként majd összeköti a *társadalmi cselekvés (soziales Handeln)* fogalmát a *közösség (Vergemeinschaftung)*, illetve a *társulás (Vergesellschaftung)* fogalmával – 1913-ban még nem dolgozta ki. Bővebben lásd: Erdélyi (2003: 13–38 és 185–217).

4 „Dieser Prozeß der »Schließung« einer Gemeinschaft, wie wir ihn nennen wollen, ist ein typisch sich wiederholender Vorgang (...)” (WuG 201); „Such *closure*, as we want to call it, is an ever-recurring process (...)” (EaS 342). Azért volt fontos ilyen részletességgel, lépésről lépésre ismertetni Weber koncepcióját, mert így kiválóan látszik, hogy szinte ugyanazokon a szinteken halad végig, mint amikből majd 1919-ben megalkotja a szociológiai kategóriáiban architektúráját. Utóbbira lásd Erdélyi (2003).

Weber a folyamat felvázolása és a példák felsorolása után megadja a definíciót is:

A szerveződésnek ilyen esetekben mindig az a törekvés a hajtóereje, hogy a résztvevők monopolizáljanak bizonyos gazdasági esélyeket, és ez a törekvés olyan más pályázók ellen irányul, akik valamilyen közös – pozitív vagy negatív – ismertetőjeggyel jellemezhetőek. A cél mindig a kívülállókkal szembeni *elzárkózás*: az, hogy a kívülállókat valamilyen mértékig kizárják a szóban forgó (társadalmi és gazdasági) esélyekből. Az elzárkózás – ha sikerrel jár – nagyon különböző mértékű lehet (kiemelés az eredetiben – GT 2/1. 39).⁵

A szociológiai kategóriatanban Weber, immár teljes fogalmi apparátussal felvértezve, még következetesebben és részletesebben dolgozta ki koncepcióját. A szakasz jelentőségét nem csak azáltal nyeri el, hogy a *Schließung* fogalmával alapozza meg a „társadalmi kapcsolat” és a „szervezet” közti átmenetet, de a „tulajdon” fogalma is itt jelenik meg először, a zárt társadalmi kapcsolatból levezetve. Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a weberi fogalom kidolgozása már az 1913-as Logos-cikkben elkezdődött, végső formáját az 1919-es kategóriatanban nyerte el, de részletes kimunkálására a kettő között került sor a GT „érdemi részének” írásakor a nyitott és zárt gazdasági kapcsolatokról szóló fejezetben, és főleg ez utóbbi hatott a neoweberiánus szociológusokra.⁶ A következő lépésben azt kell tisztáznunk, hogy mire használták fel és milyen jelentést nyert Weber fogalma az 1970–80-as évek angolszász szociológiájában.

A neoweberiánus closure theory

Erdélyi Ágnes monográfiája az 1960-as évekig mutatja be az angolszász Weber-recepció történetét, vagyis nagyjából ott marad abba, ahol nekünk fel kéne venni a fonalat (Erdélyi 1993). A neoweberiánus *closure theory* keletkezésével kapcsolatban az egyik legkülönlegesebb körülmény, hogy ha feltennék a kérdést, ki az elmélet atyja, nem biztos, hogy bárki is magára vállalná azt: inkább csak egymásra mutogatás történne. A keresztapa figurája viszont egyértelműen azonosítható: először Raymond Murphy kanadai szociológus „fedezte fel”, hogy az 1970-es években különböző neoweberiánus szerzők némileg eltérő fogalmi apparátussal, de egyaránt Weberből kiindulva, ugyanarról a jelenségről beszélnek, és ő keresztelte el *neoweberiánus closure theory*-nak ezt a megközelítést. Murphy szerint az elmélet kidolgozása elsősorban a brit Frank Parkinnak és az amerikai Randall Collinsnak köszönhető (Murphy 1983: 641). Parkin érdemének tartja, hogy „feltámasztotta” a „halott és elfelejtett fogalmak temetőjéből” Weber „*social closure*” koncepcióját, de elismeri, hogy Parkin a saját hozzájárulását nem tartotta új elmélet megalkotásának (Murphy 1983: 631–632). Collinsszal fordított a helyzet: ő ambicionálta az elméletalkotói szerepkört, és bár Murphy „fő közreműködőként” aposztrofálja őt is, Collins még csak

⁵ „Und das Ziel ist: in irgendeinem Umfang stets *Schließung* der betreffenden (sozialen und ökonomischen) Chancen gegen Außenstehende. Diese Schließung kann, wenn erreicht, in ihrem Erfolg sehr verschieden weit gehen” – WuG, 202. „This monopolization is directed against competitors who share some positive or negative characteristics; its purpose is always the closure of social and economic opportunities to *outsiders*” – EaS, 342. (kiemelések az eredetiben)

⁶ Írásaikban gyakran visszatérő hivatkozások találhatók még „a piaci társulások” (GT 2/1. 325–330) és az „osztályok, rendek, pártok” (GT 2/3. 32–45) című fejezetekre.

nem is használta az 1970-es években írt publikációiban a *closure* kifejezést, inkább „konfliktuselméletként” (*conflict theory, conflict paradigm*) hivatkozott a saját megközelítésére. Ezek után Murphy megállapítja, hogy bár a felszínen a weberianus „*closure theory*” aligha tűnik egységes megközelítésnek – hiszen az elméletalkotók nemcsak önállóan dolgoztak, hanem ignorálták is egymás publikációit –, nem szabad, hogy ezek a tények elvakítsanak: mindketten ugyanarról a problémáról írtak (Murphy 1983: 632 és 653).⁷

Murphy egyik célja, hogy kimutassa, Weber, Collins és Parkin munkássága „egy összefüggő egészet” alkot, és hogy a *closure theory* egy „átfogó”, „általános szociológiai problémára” adott válasznak tekinthető (Murphy 1983: 632).⁸ Először tehát azt érdemes tisztázni, hogy ha ez így van, miért beszélünk külön-külön Weber *closure* fogalmáról és a neoweberianus *closure theory*ről, és ehhez azt kell megérteni, hogy mi volt a neoweberianusok eredeti szándéka azzal, hogy visszanyúltak Weber fogalmához, mire akarták felhasználni azt.

Parkin 1974-ben publikálta első cikkét, amelyben „feltámasztotta” a Webertől eredő *closure* fogalmát, és – feltárva a mainstream irányzatok problémáit – világosan leszögezte, hogy ő az osztályelemzés egy alternatív megközelítését kívánja nyújtani, amit „embriónális formában” tartalmaz csak a Webertől átvett *social closure* fogalma. Azt is világossá tette, hogy ő Weber koncepcióját „finomítja” és „kibővíti”, az eredeti fogalomhasználatot „eltorzítja” (Parkin 1974: 3–4).⁹ Parkin összegző monográfiája 1979-ben jelent meg, és már a címe is egyértelművé tette, hogy mire akarta felhasználni Weber fogalmát (Parkin 1979). Murphy a 80-as évek elején kezdte el sorra publikálni tanulmányait, amiket a Weber–Parkin–Collins-féle *closure theory* kritikai méltatásának szentelt: ezekben feltárta a neoweberianus koncepció hiányait, és javaslatokat tett az elmélet kibővítésére (Murphy 1983, 1984, 1985, 1986a 1986b).¹⁰ Világos tehát, hogy már Parkin is a kezdetektől fogva eltért Weber fogalmától, Murphy pedig tovább haladt ezen az úton, így fontos megérteni a különbségeket, az egymásra rakódó jelentésrétegeket.

Mint említettem, ez az áttekintés nem helyettesítheti a tudományos recepciót, így csak néhány nagyon rövid megjegyzésre van lehetőség. Murphy azt írta 1983-as tanulmányában, hogy az 1960–70-es években úgy tűnt, hogy két általános szociológiai elmélet, a marxista osztályelmélet és a funkcionista rétegződéselmélet „monopolizálta a szociológiai gondolkodást”, így az uralkodó elméletek korlátainak felismerésére adott válaszként és hegemoniájuk megtörésére tett kísérletként kontextualizálta a *neoweberianusok* színre lépését. A neoweberianusok az 1970-es évek angolszász szociológiai diskurzusában tehát a funkcionista-konfliktuselméleti fő törésvonal konfliktuselméleti oldalára helyezkedve, de a (neo)marxistákkal szemben határozták meg magukat, így egyszerre kritizálva mindkét mainstream irányzatot.¹¹ Számukra a *closure* weberi fogalmának felújítása azt a célt

7 Elkerülte Murphy figyelmét Collins egyik recenziója, amiben pozitívan írt Parkin tanulmányáról (Collins 1976).

8 Még két szerzőt említ Murphy, akik hozzájárultak a *closure* problematikához: Gertrud Neuwirth és Pierre Bourdieu egy-egy tanulmányát illeszti bele a koncepciójába. Murphy felfogásában Bourdieu elemzése a tudományos érvényesülés társadalmi feltételeiről, vagy Collins munkái a kredencializmusról a Weber és Parkin által kifejlesztett általános érvényű *closure theory* speciális eseteit dolgozza fel (Murphy 1983: 638 és 653).

9 Reinhard Bendix az Egyesült Államokban Parkinnal egy időben fedezte fel Weber *closure* fogalmának jelentőségét az osztályképződés szempontjából, de nem dolgozta ki (Bendix 1974).

10 Tanulmányait Murphy 1988-ra kötetbe rendezve és kiegészítve adta ki a Collins által is hivatkozott *Social Closure: The Theory of Monopolization and Exclusion* című könyvét.

11 A „kirívóan antimarxista” retorika inkább az Angliában élő Parkinra volt jellemző, Murphy és Collins a funkcionalistákban látta a fő ellenfelet.

szolgált, hogy (1) az osztályképződés vizsgálata során ne előre meghatározott, elvont kategóriákba kelljen bepréselni az onnan többé-kevésbé kilógó csoportokat (pl. fehér-galléros munkások, hivatások stb.), hanem az empirikusan vizsgálható társadalmi csoportok egymáshoz való viszonya alapján lehessen kialakítani osztálykategóriákat, (2) differenciáltabb, többdimenziós szempontrendszert lehessen bevonni az egyenlőtlenségek elemzésbe (pl. etnikai, vallási, kulturális szempontok), (3) azonos fogalmi apparátussal lehessen elemezni a kapitalista és a szocialista társadalmak struktúráját, valamint az osztályok közötti és az osztályokon belüli társadalmi differenciálódást. Ezek voltak azok a szempontok, amik miatt Parkin a társadalmi rétegződés alternatív magyarázatának megalkotásához visszanyúlt, és a saját problémáihoz igazítva módosította Weber fogalmát, holott elismerte, hogy Weber koncepciója nem kapcsolódott közvetlenül a rétegződésméletéhez (Parkin 1974: 4). Lássuk Parkin és Murphy néhány fogalmi és elméleti újítását.

Parkin felfogásában a *social closure* a hatalom mozgósításának eszköze, egy kollektív társadalmi cselekvés, amin belül kétféle, egymással ellentétes ideáltipikus stratégiát különböztet el: a *kirekesztést* (*exclusion*) és az *elbitorlást* (*usurpation*) (Parkin 1979: 44–45).¹² Előbbi tartja minden társadalmi rendszerben a fő formának, melynek célja más társadalmi csoportok alávetése. A két stratégia fő különbsége, hogy a kirekesztés során a hatalomgyakorlás iránya – metaforikusan kifejezve – fentről lefelé történik, míg az elbitorlás során éppen ellenkezőleg. További fontos különbség, hogy a kirekesztés stratégiájához gyakran sikerül megszerezni az állam támogatását, ami az elbitorlás esetén se lehetetlen, de nem jellemző. Az alávetett csoportok maguk is élhetnek a kirekesztés stratégiájával más csoportok irányában, ami megtöbbszörözi az „alrétegek” számát, de folyamodhatnak az elbitorlás stratégiájához is. Parkin szerint a társadalmi rétegződés fő törésvonala ott található, ahol a *social closure* stratégiája szükségszerűen vált át kirekesztésből elbitorlásba, mert az erőforrásokhoz való hozzáférés másként már lehetetlen. A kirekesztés, és így az alávetés történhet a csoportjellegzetességek alapján, vagyis kollektivisták szabályok szerint, vagy individualista elvek alapján, aminek legjellemzőbb formája a kredencializmus, vagyis az állások betöltésének bizonyos iskolai bizonyítvány megszerzéséhez történő kötése. Parkin szerint végső soron a „*social closure* teljessége határozza meg az elosztási rendszer általános jellegét” (Parkin 1979: 44).

Murphy számos tanulmányában méltatta Collins és Parkin munkásságát: „Az egyik legeredetibb válasz az uralkodó társadalomelméletek korlátaira egy új, általánosabb megközelítés létrehozására tett kísérlet volt, amely képes megragadni az uralom alapjainak sokféleségét.” Ennek a megközelítésnek a forrása Weber *social closure* fogalma, amivel egyszerre elemezhető a „piaci monopolizáció” és a „hatalom és lehetőségek monopolizációjának egyéb formái” is (Murphy 1984: 548). Az elismerés mellett Murphy a *closure theory* jó néhány elméleti és fogalmi fogyatékosára is rámutatott, és ezek javítására javaslatokat fogalmazott meg. Ezek közül csak azt ismertetem röviden, ami a *closure* 1990-es évekre kialakult neoweberiánus jelentéséhez közvetlenül kapcsolódik.

Murphy kritizálta Parkint, mert „azt állítja, hogy a modern kapitalizmusban a kizárásnak (*exclusionary closure*) két fő formája létezik: az első a tulajdon intézményein alapul, amelyek korlátozzák a termelés eszközeihez és gyümölcseihez való hozzáférést, a másik

12 Az 1974-es tanulmányában az elbitorlást még *szolidarizmusnak* (*solidarism*) nevezte el (Parkin 1974: 4 és 9–12). A tanulmány magyar fordítását lásd: Parkin (2013 [1974]).

pedig a tudományos és szakmai képzéseken és iskolai végzettségeken alapul, amik a munkamegosztás kulcspozícióiba való belépést korlátozzák” (Murphy 1984: 552). Murphy vitatja, hogy ezek egyforma jelentőségűek lennének, mint ahogy azt Parkin sugallja (Parkin 1979: 54 és 58). A központi hiányosság, amiből ez a probléma fakad és ami Weber, Collins és Parkin elméletére is igaz, hogy „egyik változat sem nyújt koherens felfogást a *closure* különböző szabályai közötti kapcsolatokról, egyes *closure* szabályok elsőbbségéről másokkal szemben, vagy arról, hogy az elsőbbség kérdése hogyan változik különböző típusú társadalmakban”, ezért Murphy megkülönböztetést javasol a kirekesztés *primer* (elsőleges), *derivatív* (leszármaztatott) és *esetleges* formái közt (Murphy 1984: 555).¹³

A kirekesztés primer formája a kizárási szabályok azon együttesére utal, amelyet az állam jogi (és így végső soron katonai) apparátusa támaszt alá, és ezért a társadalomban a hatalomhoz, az erőforrásokhoz és lehetőségekhez való hozzáférés vagy az azokból való kizárás legfőbb meghatározója. (...) A kirekesztés elsőleges formáját, amely köré a társadalom szerveződik, nemcsak hatásainak különös fontossága különbözteti meg, hanem az a tény is, hogy uralja és függővé teszi a kirekesztés egyéb formáit (Murphy 1984: 555).

Ebből következik, hogy Murphy szerint az különbözteti meg a kapitalista, az arisztokratikus és a szocialista társadalmakat, hogy a kirekesztés fő formái eltérőek ezekben a társadalmakban.¹⁴ A kirekesztés derivatív és esetleges formáját a fő formához való viszonyuk alapján különíti el egymástól. A derivatív forma „a társadalmi lehetőségek monopolizálásának olyan szabályai, amelyek közvetlenül a kirekesztés primer formájából származnak, de mégsem azonosak vele”. Ezeket törvénybe iktathatják (pl. faji szegregációs törvények), de erre nincs feltétlenül szükség, amennyiben pl. a magántulajdon jogi formájára való hivatkozással is létrehozható a kizárás pl. a magánklubokból, elit magániskolákból stb. való kirekesztés faji, nemi, vallási stb. alapon (Murphy 1984: 555–556). Az esetleges formák a kizárás fennmaradó szabályai, amelyek „noha nem közvetlenül a primer formából származnak, a kizárás ezen szabályainak létezése és jellege attól a kontextustól függ, amelyet a primer forma dominál” (Murphy 1984: 557). Murphy szerint a kirekesztés feltételes formáit ugyan gyakran, de nem feltétlenül támogatja az állam jogi apparátusa.¹⁵ Az elbitorlásnak (*usurpation*) is megkülönbözteti két formáját Murphy, mégpedig az alapján, hogy hogyan viszonyulnak a fennálló struktúrákhoz: az *inkluzív* (*inclusionary*) és a *forradalmi* (*revolutionary*). Előbbire példák a szakszervezetek gazdasági jellegű harcai vagy a polgárjogi mozgalmak, utóbbira viszont az a jellemző, hogy a struktúra megváltoztatására törekednek, mint például a munkásság forradalmi jellegű mozgalmi, amelyek a kapitalizmust akarják eltörölni (Murphy 1984: 560–561).

13 Murphy elfogadja Parkin felosztását, hogy a *social closure* két ellentétes irányú stratégiája a kirekesztés, kizárás (*exclusion*) és az elbitorlás (*usurpation*). Ezek a kategóriák (*forms of exclusion*) tehát az előbbi alkategóriái. Az eredeti kifejezések: *principal*, *derivative*, *contingent*.

14 A kirekesztés fő formái a kapitalista piacgazdaságban a jogilag intézményesített *magántulajdonon*, az arisztokratikus társadalmakban a *leszármazáson*, a szocialista társadalmakban pedig a *kommunista párthoz* való viszonyon alapulnak Murphy szerint.

15 Murphy a kirekesztés különböző formáinak (*forms of exclusion*) egymáshoz való viszonya alapján a kirekesztési struktúrák (*structure of exclusion*) három típusát is megkülönbözteti a modern világban: *tandem* struktúrát (pl. nyugati kapitalista államok), *duális* struktúrát (pl. apartheidrendszer) és *poláris* struktúrát (világgazdasági rendszer) határol el, de ezek ismertetése most nem szükséges (Murphy 1984: 558–561).

Ebből a rövid ismertetésből is látható, hogy Weber *closure* fogalmát a neoweberiánus szociológusok megpróbálták kiterjeszteni a társadalmi egyenlőtlenségeket magyarázó átfogó elméletté. Amíg Webernél a *closure* fogalmának *mikroszociológiai* vonatkozása van, addig Parkinnál és Murphynél már *makroszociológiai* folyamatok modellezésére szolgál. Talán ez az egyik oka, hogy a professzionalizációval foglalkozó szociológusok előszeretettel használják: a fogalomnak ez a mikro-makro természete megkönnyíti a léptékváltást. A *closure* fogalma a professzionalizációval foglalkozó szakirodalom – különösen a neoweberiánus megközelítés – egyik leggyakrabban használt metaforájává vált az elmúlt harminc évben (Harrits 2014; Liljegren 2017; Agevall 2017). „Az a sajátos neoweberiánus megközelítés, amit ez a tanulmány szorgalmaz – írja Mike Saks 2010-es tanulmányában –, kifejezetten azon a jellegzetességen alapul, hogy a hivatásokat a jogilag megalapozott kizárásra (*exclusionary closure*) alapozva definiálja” (Saks 2010: 892, 2012: 4). Mivel ez az adaptáció jórészt Collins tanulmányának megjelenése után következett be, itt most nem térhetünk ki rá bővebben.¹⁶ Így is látható, hogy a Weber által útjára indított *closure* fogalma jelentős karriert futott be az elmúlt évszázadban, ennek következtében jelentős változásokon ment keresztül.

Felemás recepció és fordítási nehézségek

Teljes képet a magyarországi recepcióról sem adhatunk, csak a főbb momentumokat vesszük sorra. Frank Parkin munkássága már az 1970-es évek közepén figyelmet keltett a magyar szociológusok körében, beleértve a *social closure* koncepcióját is. Andorka Rudolf, aki a „neoweberiánus és az empirikus szociológusokat” tartotta „intellektuális rokonainak” (Andorka 2006b: 27), valószínűleg az 1974-es torontói szociológiai világtalálkozón figyelt fel Parkinra, és 1976-tól bizonyíthatóan hivatkozott műveire. Tudható, hogy mindketten részt vettek az eseményen (Farkas 1975), és Andorka később utalt Parkinnak az ott elhangzott, de publikálatlanul maradt előadására, amelyet valószínűleg kéziratban kaphatott meg. Az elhangzott előadás szövegét nem ismerjük, de Parkin minden bizonnyal a *social closure* elméletét is ismertette.¹⁷ Andorka az 1982-ben megjelent *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* című máig alapvető jelentőségű monográfiájában Parkinnak több munkájára is hivatkozott, többek közt az 1974-ben megjelent tanulmányára is, amelyben Parkin először publikálta *social closure* elméletét. Mivel ekkor még se Webernek, se Parkinnak nem volt magyar fordítása, így Andorka „társadalmi kizárásnak” fordította a fogalmat.¹⁸ „Parkin is »az osztályelemzés alternatív útját« keresve használja fel Weber »társadalmi kizárás« fogalmát. Ez azt jelenti, hogy bizonyos társadalmi osztályok kizárják a »kivülállókat« abból, hogy az előnyös gazdasági és társadalmi körülményekhez hozzájussanak” (Andorka 1982: 11). Nem hivatkozott viszont Andorka Parkinnak a

16 Eliot Freidson a hivatások elleni „ideológiai támadásnak” minősítette a *closure theoryt* (Freidson 2001: 197–206).

17 Raymond Murphy, aki a torontói egyetemen szerezte szociológiai doktorátusát, és aki az 1980-as évekig oktatásszociológiával foglalkozott (ezen keresztül ismerkedett meg Collins munkásságával), 2012-ben egy interjúban úgy nyilatkozott, hogy őt is Parkinnak a kongresszuson elhangzott előadása inspirálta, hogy a *social closure* elméletét kidolgozza. <https://www.csa-scs.ca/files/webapps/csapress/environment/feature-profile-april-2012/> [letöltés: 2021. 04. 04.]

18 A „társadalmi kizárás” fordítást 2006-os monográfiájában is megtartotta (Andorka 2006a: 163–164).

social closure elméletét összefoglaló 1979-ben megjelent monográfiájára, de nem zárható ki, hogy ismerte. A 70-es évek magyar szociológiájának politikai helyzetét tekintetbe véve (Andorka 1990, 1996: 114, 2006a: 157–170) valószínűbb, hogy a címe miatt került az explicit hivatkozást.

Azok a szociológusok, akik ekkoriban a társadalmi rétegződést kutatták, többnyire mind ismerték és hivatkoztak Parkin munkáira (Szelényi 1983; Kolosi 1987; Horváth 1988), de a *closure* fogalma Szelényinél és Kolosinál nem jelent meg, Horváth Ágnes viszont Andorkához hasonlóan *kizárásnak* fordította azt. A 90-es évek elején Somlai Péter a *szociális zárlat* fordítást javasolta kifejezetten Parkin 1974-es tanulmányára hivatkozva (Somlai 1993: 90). Talán ez is befolyásolta Feleky Gábort, aki az 1960–1980-as éveknek a fehérgalléros dolgozók társadalmi helyzetéről szóló szociológiai megközelítéseit és vitáit tárgyaló tanulmányában Parkin *social closure* elméletét ismertetve *társadalmi zárlatnak* fordította azt (Feleky 1996: 9–11).¹⁹ Tardos Róbert nemrég megjelent tanulmányában, szintén Weberre és Parkinra utalva ugyancsak *kizárásnak* fordította a *closure* fogalmát (Tardos 2015).

Az eddig ismertetett adaptálási kísérletektől meg kell különböztetnünk Böröcz József tanulmányait, aki eredetileg 1997-ben angol nyelven megjelent munkájában ugyan a *social closure* fent tárgyalt irodalmából kiindulva, de egy új kontextusba ágyazva kifejezetten arra törekedett, hogy új, a korábbiaktól eltérő jelentéssel ruházza fel a fogalmat, és erre vezette be a *contingent closure* kifejezést (Böröcz 1997: 235–241, 2001: 1156–1161).²⁰ Tanulmányának magyar fordítása 2017-ben jelent meg, a fordító, Laszkács Ágnes a *social closure* fogalmát *társadalmi zárként*, a *contingent closure* fogalmát pedig a „*feltételes társadalmi kirekesztés és beengedés*” terminussal próbálta visszaadni (Böröcz 2017 [1997]). A Böröcz József által kidolgozott fogalmakat legutóbb Éber Márk Áron használta fel a *Replikában* 2020-ban publikált hozzászólásában, követve a Laszkács Ágnes-féle fordítás kifejezéseit.²¹

Az eddig tárgyalt magyar szociológiai szakirodalom olyan munkákat jelentett, amelyek csak hivatkoztak az eredetileg angol nyelven zajló diskurzusra és annak központi fogalmára, a *closure*-re. Készült azonban néhány fordítás is az eredeti szövegekről – ha nem is sok. Eddig kettő jelent meg: Erdélyi Ágnes *Gazdaság és társadalom* fordítása és Berényi Eszter munkája Parkin 1974-ben írt tanulmányáról. Erdélyi Ágnes németről fordította magyarra Weber magnum opusát, ő a „*Nyitott*” és „*zárt*” *gazdasági kapcsolatok* című fejezetben – mint már említettük – *elzárkózásnak* fordította vagy körülírta („*zárt körüvé válás*”) a Weber által használt *Schließung* kifejezést, ami az angol fordításban *closure* formátumban jelent meg. Berényi Eszter Parkin 1974-es tanulmányát fordítva – talán éppen Erdélyi Ágnes fordításához igazodva – szintén *társadalmi elzárkózásnak* fordította a *social*

19 Nagy J. Endre is utal Parkin és Weber „*zárttság*” fogalmára, amivel valószínűleg a *closure*-t akarta visszaadni, de ez nem teljesen egyértelmű a szövegek környezetéből, a pontos hivatkozás pedig hiányzik (Nagy 2003: 77).

20 Aminek jelentése tehát nem egyezik a Murphy által használt *contingent forms of exclusion* vagy *contingent forms of closure* fogalmakkal.

21 2002-ben a *Replikában* megjelent Böröcz József egy másik tanulmánya is, ami eredetileg szintén angol nyelven íródott (és mivel nincs fordító feltüntetve, vélhetően maga a szerző fordította). Ebben a *contingent closure* fogalma *feltételes társadalmi kizárás és beengedés*-ként szerepel (Böröcz 2002: 136), vélhetően ehhez igazodott Laszkács Ágnes későbbi fordítása.

closure kifejezést, míg az *exclusion* értelmét a *kirekesztés*, a *solidarism* jelentését pedig a *szolidarizmus* szóval próbálta visszaadni (Parkin 2013 [1974]).

A fenti áttekintésből is látható, hogy a *closure* magyar nyelvre való átültetésének nincs kizárólagos hagyománya, így a most publikált Collins-tanulmány esetében a fordítók úgy találták, hogy a *lezárás* kifejezéssel tudják a legjobban visszaadni az eredeti szöveg értelmét. A korábbi fordításoktól való eltérés mellett szólt többek közt az a megfontolás, hogy az angol nyelvű diskurzusban a *closure* és az *exclusion* közti kategorikus megkülönböztetés visszaadása lehetetlenné válna, ha mindkettőt kizárásnak fordítanánk, hogy a magyar *elzárkózás* kifejezés olyan passzivitást sugalló asszociációkat kelthet (elvonul, félrehúzódik, visszahúzódik), ami a vizsgált társadalmi jelenség tekintetében nem lett volna szerencsés, valamint hogy a *lezárás* terminussal fejezhető ki leginkább a piacra vagy a hivatást űzők közé való bejutási lehetőség korlátozása, feltételekhez kötése.

A *closure* fogalmának jelentésrétegeiről és a magyar recepcióról szóló áttekintés, úgy véljük, meggyőzően demonstrálja, milyen nehéz helyzetbe kerülhetnek a fordítók, amikor egy másik kulturális közegben keletkezett és évszázados hagyományt magába olvasztó fogalmat kell magyar nyelvre átültetni, valamint reméljük, hogy áttekintésünk segíti a fogalom értelmezését és a körülötte zajló diskurzus összetartását.

Hivatkozott irodalom

- Agevall, Ola (2016): Social closure: on metaphors, professions and a boa constrictor. In *Professions and Metaphores. Understanding professions in society*. Andreas Liljegren és Mike Saks (szerk.) London: Routledge. 63–76. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315672045-5>
- Andorka Rudolf (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Andorka Rudolf (1990): Hozzászólás a struktúra- és rétegződéskutatások vitájához a Replikában. *Replika* (2): 11–17.
- Andorka Rudolf (1996): „Az eredmények azt mutatják, hogy a születéskorlátozás már 1790 körül megjelent Magyarországon.” Beszélgetés Andorka Rudolf szociológussal. *Aetas* 11(4): 111–120.
- Andorka Rudolf (2006a): „...megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kel’”. Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolf-fal. 2. rész. *Századvég, Új folyam* (40): 133–178.
- Andorka Rudolf (2006b): *Bevezetés a szociológiába*. Spéder Zsolt (szerk.) Budapest: Osiris.
- Bendix, Reinhard (1974): Inequality and Social Structure: A Comparison of Marx and Weber. *American Sociological Review* 39(2): 149–161.
- Böröcz József (1997): Stand Reconstructed. Contingent Closure and Institutional Change. *Sociological Theory* 15(3): 215–248. DOI: <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00033>
- Böröcz József (2001): Change Rules. *American Journal of Sociology* 106(4): 1152–1168. DOI: <https://doi.org/10.1086/320303>
- Böröcz József (2002): A határ: társadalmi tény. *Replika* (47–48): 133–142.
- Böröcz József (2017 [1997]): „Státusz” – „rendiesség” – „rendiség”. A feltételes társadalmi kirekesztés/beengedés és az intézmény-átalakulás szociológiája. (Ford.: Laszkács Ágnes) In *uó Hasított fa. A világtársadalom-elméletől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: L’Harmattan–Eszmélet, 219–267.
- Collins, Randall (1976): Review of *The Social Analysis of Class Structure*, edited by Frank Parkin. *Contemporary Sociology* 5(1): 85–87.
- Collins, Randall (1990): Market closure and the conflict theory of professions. In *Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions*. Michael Burrage és Rolf Torstendahl (szerk.). London: SAGE Publications Ltd. 24–43.
- Éber Márk Áron: Összefarunk, tehát vagyunk. A feltételes társadalmi kizárás és beengedés rendi szerveződései a kapitalista osztálytársadalmakban és az informalitás. *Replika* (115–116): 119–129. DOI: <https://doi.org/10.32564/115-116.5>

- Erdélyi Ágnes (1993): *Max Weber Amerikában. Weber hatása és fogadtatása az angol-amerikai filozófiában és társadalomtudományban*. Budapest: Scientia Humana.
- Erdélyi Ágnes (2003): A társadalmi világ ideáltipikus felépítése. In *A társadalmi világ ideáltipikus felépítése. Tanulmányok*. Erdélyi Ágnes (szerk.) Budapest: Typotex.
- Farkas János (1975): Szociológiai világkongresszus Kanadában. *Gazdaság és Jogtudomány* 9(1-2): 219–239.
- Felek György (1996): A fehérgallér színváltozásai. Egy foglalkozási aggregátum a „Marx–Weber erőterben” és azon túl. *Szociológiai Szemle* 6(2) 3–31.
- Freidson, Eliot (2001): *Professionalism. The Third Logic*. Cambridge: Polity Press.
- Harriss, Gitta Sommer (2014): Professional Closure Beyond State Authorization. *Professions and Professionalism* 4(1): 1–17. DOI: <https://doi.org/10.7577/pp.567>
- Horváth Ágnes (1988): Életesélyek asszimetriája. A megértés körének változása és a kortárs struktúraelmélet. *Társadalomkutatás* 6(4): 50–59.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom. Struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Liljegren, Andreas (2016 [2012]): Key metaphors in the sociology of professions: occupations as hierarchies and landscapes. In *Professions and Metaphores. Understanding professions in society*. Andreas Liljegren és Mike Saks (szerk.) London: Routledge. 10–30. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315672045-2>
- Magos Gergely (2017): Mérégen a hivatások. A professzionalizációs paradigma historiográfiája. *Aetas* 32(2): 138–157.
- Murphy, Raymond (1983): The Struggle for Scholarly Recognition: The Development of the Closure Problematic in Sociology. *Theory and Society* 12(5): 631–658. DOI: <https://doi.org/10.1007/bf00158646>
- Murphy, Raymond (1984): The Structure of Closure: A Critique and Development of the Theories of Weber, Collins, and Parkin. *The British Journal of Sociology* 35(4): 547–567. DOI: <https://doi.org/10.2307/590434>
- Murphy, Raymond (1985): Exploitation or Exclusion? *Sociology* 19(2): 225–243. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038585019002006>
- Murphy, Raymond (1986a): The concept of class in closure theory: learning from rather than falling into the problems encountered by neo-marxism. *Sociology* 20(2): 247–264. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038586020002006>
- Murphy, Raymond (1986b): Weberian Closure Theory: A Contribution to the Ongiong Assessment. *The British Journal of Sociology* 37(1): 21–41. DOI: <https://doi.org/10.2307/591049>
- Nagy J. Endre (2003): A struktúraelmélet weberi koncepciója és néhány interpretációja. In *Szociokalandozások. Válogatott szociológiai tanulmányok*. Szombathely: Savaria University Press. 15–79.
- Parkin, Frank (1974): Strategies of Social Closure in Class Formation. In *The Social Analysis of Class Structure*. Frank Parkin (szerk.) London: Tavistock Publications, 1–18. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351067904-1>
- Parkin, Frank (1979): *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*. New York: Columbia University Press.
- Parkin, Frank (2013 [1974]): A társadalmi elzárkózás stratégiái az osztályok kialakulásában. (Ford.: Berényi Eszter.) In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. (E-book.) Angelusz Róbert, Gecser Ottó és Éber Márk Áron (szerk.). Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar. 91–100. Interneten: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch03s03.html
- Saks, Mike (2010): Analyzing the Professions: The Case for the Neo-Weberian Approach. *Comparative Sociology* 9(6): 887–915. DOI: <https://doi.org/10.1163/156913310x522624>
- Saks, Mike (2012): Defining a Profession: The Role of Knowledge and Expertise. *Professions and Professionalism* 2(1): 1–10. DOI: <https://doi.org/10.7577/pp.v2i1.151>
- Somlai Péter (1993): *Angol – magyar magyar – angol szociológiai szótár*. Budapest: Balassi.
- Swedberg, Richard és Ola Agevall (2016 [2005]): *The Max Weber Dictionary. Key Words and Central Concepts*. Stanford, CA: Stanford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781503600225>
- Szelényi Iván (1983): Az amerikai szociológiáról. Interjú Szelényi Ivánnal. (Készítette: Papp Zsolt). *Szociológia* 12(3): 307–317.
- Tardos Róbert (2015): Elismerés, presztízs, kizárás, társadalmi tőke. *Replika* (92–93): 59–76.
- Weber, Max (1922 [1913]): Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie. In *Gesammelte Aufsätze für Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, Max (1978): *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology*. Guenther Roth és Claus Wittich (szerk.) Berkeley: University of California Press.
- Weber, Max (1980): *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie*. Johannes Winckelmann (szerk.) Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, Max (1992): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/1*. (Ford. és szerk: Erdélyi Ágnes.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Weber, Max (2003 [1913]): A megértő szociológia néhány kategóriájáról. Tanulmányok. (Ford.: Erdélyi Ágnes.) In *A társadalmi világ ideáltípus felépítése*. Erdélyi Ágnes (szerk.) Budapest: Typotex.

Tátrai Viktor

PhD-hallgató, ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program

Papp Viktor

Panaszkultúra és önrendelkezési törekvések*

A magyar ügyvédség autonómiájának
dualizmus kori lehetőségei és korlátai

Absztrakt: A dualizmus kori Magyarországon az igazságügy és a közigazgatás szétválasztásának és modernizálásának szellemiségével egyetemben került sor a bírói és az ügyvédi karok modern alapokon való megszervezésére. Az 1870-es években széles körű önrendelkezést, kamarai rendszert elnyerő ügyvédség mindazonáltal kevésbé volt megelégedve a rá ruházott jogkörökkel, így a korszak jogi szaksajtóját felhasználva a reformok sürgetését, a rendtartás átalakítását folyamatosan napirenden tartották. Az ügyvédség egy része sérelmesnek találta a jogorvoslati fórum, de gyakran még az ügyvédi fegyelmi bíróságok működését is. A jogi sajtó hasábjain felélénkülő panasz kultúra azonban kevésbé a tájékoztatást vagy az erkölcsi normák közvetítését szolgálta, sokkal inkább az autonómia kibővítésének érveléséhez kívánt hozzájárulni. Az önrendelkezés működésének és az etikai kódex gyakorlati érvényesítésének vizsgálata ugyanis arra enged következtetni, hogy az ügyvédség tevékenyen élt a ráruházott feladatkörökkel, és sikerrel alakította ki azokat a mechanizmusokat, melyek érvényre juttatták a paragrafusokba csak áttételesen belefoglalt célkitűzéseket.

Kulcsszavak: testületi autonómia, professzionalizáció, ügyvédség, önrendelkezés, ügyvédi kamarák, fegyelmi eljárás

* A tanulmány *A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban* című NKFI (sz. 132451) projekt keretében készült.

A professziók modern kori történetének tárgyalásakor megkerülhetetlen alkotóelemként merült fel a szakmai autonómia kérdésköre. Az önrendelkezésre való törekvések alakulása ugyanis nagyban meghatározta nem csak a hivatások önmagukról alkotott képét és szakmai célkitűzéseiket, de a társadalomban és a nagyobb rendszerekben elfoglalt helyzetüket is jelentősen befolyásolta. Ezek a törekvések azért is figyelemre méltók, mert az autonómia szorosan kötődött a professziók szakmai tekintélyéhez és társadalmi megítéléséhez. Az önkormányzatisággal és a fegyelmi jogkörökkel a hivatásosok eszközt nyerhettek ahhoz, hogy a szélesebb nyilvánosság előtt emeljék foglalkozásuk megítélését, fokozva a potenciális ügyfelek bizalmát az általuk nyújtott szolgáltatások iránt. Egy olyan ügyvédhez vélhetően nagyobb bizalommal fordultak a jogkeresők, aki felett kartársai gyakoroltak állandó ellenőrzést annak érdekében, hogy a jogi vagy egyéb jellegű képviselet során ne érje sérelem, hátrány a megbízót. Az autonómiára való törekvés, érkezzon annak követelése egyénektől vagy testületi szintről, s kelljen azt kivívni bármely társadalmi szereplővel vagy az állammal szemben, kulcsfontosságú mozgatója maradt a modern kori társadalom, tudomány és kultúra fejlődésének (Siegrist 2014: 38).

A szakmai autonómia kérdéséhez kapcsolódik továbbá a különféle foglalkozások által nyújtott szolgáltatások ellenőrzése. Az eddigi összehasonlító vizsgálatok például arra mutattak rá, hogy az önrendelkezést elnyerő professziók sikeresebben tudták érdekeiket érvényesíteni azokkal szemben, akik (még) nem rendelkeztek autonómiával (például más rivális hivatások vagy „félhivatások” [*semi-professions*]) (Rüschemeyer 1977: 116–118). Vélhetően ezért szenteltek olyan nagy figyelmet a jogászai, és ezen belül az ügyvédi hivatásnak, mivel annak más professzióktól való különbözőségét – elsősorban – az ügyvédek szélesebb kollektív és egyéni autonómiájából vezették le (Lewis 1989: 46; Levin-Stankevich 2015 [1996]: 231–242).

A szakmai érdekeket és ahogy a kortársak megfogalmazták, a közjő szolgálatát egyszerre képviselő ügyvédi törekvések többször sikerrel küzdöttek az önrendelkezési jogokért. Az önkormányzatiságban megtestesülő öngazgatás és önfegyelmzés nem csak a hivatást gyakorlók anyagi érdekeit volt hivatott biztosítani. A kötelező testületi tagság bevezetésével, a hivatást gyakorlók létszámának kontrolljával ugyanis lehetőség adódott az ügyvédi bevételek befolyásolására. Ám egyes vélemények szerint éppen az egyre magasabbra rugó bevételek és a piaci verseny korlátozásának érdekében volt szükséges a testületek életre hívása és az azok segítségével gyakorolt általános etikai fellépés (Burrage 1996: 47–51). Az anyagi érdekek mellett tehát legalább annyira fontos volt a publikum szimpátiájának elnyerése, esetlegesen megőrzése, végső soron tehát a professzió szakmai tekintélye.

Az autonómiatörekvések mindazonáltal a jogi hivatások tekintetében etalonként kezelt angolszász ügyvédség esetében sem zajlottak konfliktusmentesen. Míg az angol *barrister*-ek (magas rangú, képviselő ügyvédek, akik nem érintkeztek a kliensekkel és pénzkezelést sem folytattak) a 19. század folyamán kiterjedt öngazgatással és magas presztízzsel bírtak, akikhez folyamatosan zárkóztak fel az ügyvivő ügyvédek (*solicitor*), az észak-amerikai ügyvédség a 18. század végétől számítva elveszítette autonómiáját és súlyos támadásokat volt kénytelen elszenvedni (Burrage 1996, 2014: 68). Ennek (is) eredményeképpen a jogi szakoktatás és ezzel a hivatásba való belépés jogát az egyetemek és a jogi iskolák vették kezükbe, míg a szakmai etika megőrzését a bíróságok gyakorolták. Megint más forráskönyv szerint alakult a francia ügyvédi kar története, mely részleges öngazgatási

jogot nyert el a napóleoni időszakban, ám a teljes autonómia igénye a 19. században egyáltalán nem merült feledésbe. A 19. század legelején kivívott jogoknak köszönhetően az *avocats* társadalmi állása nem csak Franciaországban, de az egész kontinentális Európában elérendő célként szolgált, és nem csupán a jogi hivatások számára (Siegrist 1986: 271–273; Burrage 2014: 67–68).

A francia mintát részben követve, de attól jelentős mértékű eltéréseket magán hordozva született meg a német ügyvédek önrendelkezése a 19. század második felében. Ugyan az autonómia gyakorlására irányuló törekvések már az 1830-as, 1840-es jogi egyesületeken belül megfogalmazódtak, áttörést csak az 1878-as ügyvédi rendtartás hozott (Siegrist 1985: 311–313). A német ügyvédek öngazgatási formájának meghatározása azért sem mehetett könnyen, mert 1871 előtt a német államokban eltérő tradíciók honosodtak meg nem csak az ügyvédek jogait, de ellátandó feladataikat illetően is. A rendtartás a kuszaságot egyértelmű előírásokkal és szabályokkal kívánta rendezni, az önrendelkezés legfontosabb eszköze pedig a kötelező tagságot előíró kamarai rendszer lett. Az 1878-as törvény felszámolta a korábbi ügyvédtípusokat és függetlenítette az ügyvédeket az állami tisztviselői státusztól, de a hivatás autonómiája nem lehetett teljes (Jarausch 1990: 15–16; Siegrist 1986: 273–278, 2004). Mind a képzés, mind a vizsgáztatás ellenőrzése erős állami befolyás alá esett, mint ahogy a fegyelmi jogkörök tekintetében sem nyertek kizárólagos hatáskört az ügyvédi kamarák. Az önrendelkezés egy új elemmel is bővült, melynek értelmében az ügyvédeket lakóhelyük és pályán eltöltött idejük szerint differenciálták (*Lokalisierung*), s melynek köszönhetően a helyi kamarák első körben dönthettek a felsőbb bíróságokon képviseletet ellátni kívánó ügyvédek mandátumáról (vö. Ledford 1990, 1996).

Magyarországon 1874-ben rendezték az ügyvédek helyzetét, a rendtartás bevezetése jól kapcsolódott az egész Európát ekkoriban jellemző igazságügyi reformok hullámához (Korsósne Delacasse 2012: 176–177). A törvényi erejű átalakítás legfontosabb részét egyértelműen a szakmai kamarák életre hívása jelentette. A köztisztviselés elven működő önkormányzatok felállítása már a reformkorban foglalkoztatta a jogászokat. Az ekkoriban publikált javaslatok és pamfletok kivétel nélkül az egyesületi szintet meghaladó kamarai rendszert kívánták bevezettetni. A politikai események alakulása azonban nem tette lehetővé a kívánalmak napirenden tartását, sőt az 1850-es évektől kezdve az osztrák neoabszolútista kormányzat totális ellenőrzést valósított meg az ügyvédség felett. Ugyan felállítottak ügyvédi választmányokat, de azok nem az önszerveződés és öngazgatás jegyében kezdték meg működésüket. A praxist úzni kívánók számát és földrajzi eloszlását az állam írta elő, mint ahogy a vizsgáztatás és a fegyelmi eljárás jogköreit is a kormányzat gyakorolta (Kun 1895: 292–295). Az 1860-as években feléledő egyesületek, élükön a Pest-Budai Ügyvédegylettel és kiegészülve a Magyar Jogászegylettel, a korábban már felállított kereskedelmi és iparkamarák példáját felhasználva érveltek az ügyvédi önkormányzatok megszervezése mellett (Strausz és Zachar 2008: 45; Korsósne Delacasse 2012: 60–62, 2020: 116–124).¹

1 Ugyan az ügyvédek előtt példaként lebegett a kereskedelmi és iparkamarák működése, ez utóbbi szakmai szervezetek (például kereskedőtestületek) messze nem fogadták kitörő lelkesedéssel a testületek felállításának kormányzati szándékát. Abban ugyanis az önszerveződés felülről való korlátozását látták megvalósulni az 1850-es években. Az észrevételért Kövér Györgynek tartozom köszönettel! Egyúttal szeretném kifejezni hálámat Halmos Károlynak és Keller Márkusnak a tanulmányhoz fűzött módosító javaslatokért.

Az ügyvédek elnyúló szakmai és közéleti vita eredményeképpen a korszakban elsőként nyerték el testületi szintű autonómiájukat, váltak a szabad értelmi hivatások legbefolyásosabb csoportjává. A kormányzati és az állami szereplők döntésének köszönhetően a kamarai rendszer biztosította a szakma belső szabályozását, sőt azáltal, hogy kötelezővé tették a praktizálni vágyóknak a kamarába való felvételt, hatáskört nyújtott a belépés feletti kontroll gyakorlására is (Kovács M. 2001: 40–41). A rendtartás értelmében az válhatott gyakorló ügyvéddé, aki magyar állampolgárként sikeresen teljesítette az ügyvédi vizsgát és felvételt nyert a lakóhelyének megfelelő helyi ügyvédi kamara tagjainak sorába. A hivatalos képviselőhöz szükséges volt a területileg illetékes bíróságon való formális bejegyzés is (jogosítvány „bekebelezése”). Az ügyvédi foglalkozás ezáltal mindenki, legalábbis minden férfi előtt szabadon hozzáférhetővé vált.

A korábbi tiltások feloldásának köszönhetően tehát már nem csak a nemesi és honorációr rétegek, de a zsidó vallásúak is választhatták az ügyvédi professziót. Miért vált szükségessé éppen az ügyvédi hivatás megnyitása minden társadalmi réteg és vallás előtt? A hivatás szabad piaci elveken való átszervezése visszavezethető arra a koncepcióra, miszerint az állam – az igazságügyi reformok elősegítése és a jogi környezet peremfeltételeinek modernizálása érdekében – kedvezményeket kínált a legszámosabb szabad értelmi foglalkozásnak (*regulatory bargain* – Perkin2002 [1989]; McDonald 1995; Corfield 1999 [1995]). Egyes állítások szerint az újonnan felállított bírósági rendszer közel 1400 egykori ügyvédet vett fel állományába (Kovács M. 2001: 40). Mások úgy látták, a bírák és a bírósági rendszer, ezáltal pedig az állam tehermentesítése csakis úgy oldható meg, ha az ügyvédi hivatás betölti a jogkeresők alkotta keresleti piac szűrését és szanálását végző feladatkört. Az ügyvédek megfelelő nivójú és hatékony működéséhez, lévén ők találkoztak először a laikus felekkel és saját hatáskörben döntöttek a perek megindításáról, mindenképp szükséges volt bizonyos szervezeti keretek megfogalmazása és felállítása (Králik 1903: I. 412–417). A szakmai önkormányzatiság kormányzat általi bevezetése támaszkodhatott arra a korabeli megítélésre, amely az ügyvédséget nem a jog őreként és védőjeként, hanem annak elferdítőjeként aposztrofálta. A közvéleményben – nehezen számszerűsíthető módon – jelenlevő vélekedés felszámolására is irányulhatott az ügyvédek szakmai etikai kódexének rendtartásban való lefektetése, a fegyelmi hatóságok felállítása (Balog 1903: 3–11; Korsósne Delacasse 2012: 114–115).

Az ügyvédség szabadabb tételét támogatta az a szellemiség is, mely a jogi végzettségben és a jogi diplomában jelölte meg a biztos érvényesülés feltételeit, ami az állam- és megyei igazgatásban érvényesülni kívánók számára lehetőséget kínált a társadalmi felemelkedésre, a középosztályi életnívó fenntartására (Szilágyi 1926: 118–119; Nagy 2012: 133–134). A dualista kormányzatok ugyan nem tudtak megbirkózni a rendkívül fragmentált jogi felsőoktatás átalakításával és egységesítésével (Mezey 1984; Ladányi 2007), de nem is állhatott szándékukban zárt keretek közé szorítani a jogi oktatást, ami hosszú évtizedeken keresztül látta el utánpótlással a többnyire jogi diplomával is betölthető közigazgatási szféra munkaerőigényét (Mazsu 1980: 295–306; Laky 1981 [1931]: 114–115; Ránki 1993).

A testületi szintű autonómia bevezetése azt eredményezte, hogy az állam és képviselői elveszítették a teljes körű befolyást az ügyvédek felett, ám a fellebbezésekről való döntés jogkörét az állam továbbra is magának tartotta fenn (Králik 1903: II. 265; Navratil 2014: 72). Ennek értelmében a kamarák választmánya és fegyelmi bírósága által hozott ítéletek fe-

lett a Kúria kisebb fegyelmi tanácsának bírái döntöttek.² Az ügyvédi érdekképviselések, melyekből 28-at állítottak fel, regionális hatáskörrel rendelkeztek, a törvény átfogó ernyő-szervezetet vagy országos központot nem hívott életre (Strausz és Zachar 2008: 45). Az önkormányzatiság jegyében a kamarák legfontosabb szerepévé az ügyvédi kar becsületének, tekintélyének megóvása vált az oda nem való elemek fegyelmi úton való megregulálásával, esetleg eltávolításával. A testületek a fegyelmi hatáskör és a karba való felvétel mellett ellátták az ügyvédek érdekvédelmét, ellenőrizték kötelességteljesítéseiket, véleménynyilvánítással és javaslattevéllel pedig elősegítették az igazságügyi reformok megfogalmazását, megvitatását (Strausz és Zachar 2008: 46–47).

„Működésben” az autonómia – az összeférhetetlenség és az erkölcs kérdései

A következő oldalakon arra teszek kísérletet, hogy kategorizáljam a jogi sajtóban előforduló fegyelmi és összeférhetetlenségi eseteket. A sajtóorgánumokban értelemszerűen messze nem szerepelt minden fegyelmi eljárás, ráadásul az anonimitás jegyében a vétkes felek személyazonossága is rejtve marad a kutatók elől. Így gyakran az egyedi esetek más jellegű forrásokból való feltárása sem valósítható meg, és reprezentatív mintavétel sem kivitelezhető. A sajtóbeszámolóik áttekintésével azonban lehetőség nyílik arra, hogy nyomon kövessük az ügyvédi etikai kódex gyakorlati alkalmazását, és hogy feltárjuk: milyen tartalommal kívánták az ügyvédek megtölteni a javarészt általánosságokat megfogalmazó rendtartás autonómiára vonatkozó paragrafusait. A sajtóbeli ismertetések az előbbieket mellett jelentős mértékben tematizálták az ügyvédek közötti diskurzust is. A hetilapok hasábjain például jóval többször fordultak elő olyan eljárások, amelyekben a fellebbviteli fórum változtatást eszközölt a kamarai bíróság döntéséhez képest. Ennek hátterében az állhat, hogy az ügyvédek nem elégedtek meg elnyert/kiharcolt autonómiájukkal, a sérelmesnek tartott esetek hangsúlyozásával pedig az ügyvédi, illetve jogászai hangulatot kívánták befolyásolni, az érvelést egységesíteni a kormányzatokkal szembeni sikeres fellépés reményében.

Az 1874. évi XXXIV. törvénycikk 10. §-a értelmében összeférhetlenség megállapítására került sor a kamarák választmányainak részéről, amennyiben a lajstromba felvételért folyamodó vagy már gyakorló ügyvéd esetében kiderült: fő vagy mellékfoglalkozásként az ügyvédséggel nem társítható tevékenységet folytat. Az *incompatibilitást*, ahogy a kortársak, köztük az ügyvédi kar krónikása, Králik Lajos ügyvéd nevezte, mindenekelőtt akkor mondták ki, ha az adott tevékenység *üzletszerűnek* minősült, ami csorbította az ügyvédi hivatás tekintélyét és megbecsültségét (Králik 1903: I. 401–402). Ám ahogy Králik Lajos is kiemelte, a szabályzat, már csak terjedelme és az elvi szempontok miatt sem írhatta elő tételesen, mely foglalkozások és melléktevékenységek inkompatibilisek a professzióval. Konkrét, listaszerű előírás helyett irányelvek segítették a választmány tagjait a felmerülő problémás jelentkezések mérlegelésekor. Követendő elv volt, hogy az ügyvédi hivatás közérdekből vált szabályozott hivatássá, ennél fogva megkövetelték az ügyvédektől, hogy

2 A Kúria kisebb fegyelmi tanácsa az ügyvédek elleni eljárások fellebbezése mellett az állami hivatalnokok fegyelmi bíráskodását is ellátta. A tanács vezetője a Kúria másodelnöke, akadályoztatása esetén a rangban legidősebb tanácselnök volt, és a Kúria hat ítélőbírájából alakult (Stipta 1997: 125).

tevékenységüket főfoglalkozásként űzzék. Fontos szempont volt az ügyvédek függetlensége, ezért előírták minden olyan melléktevékenység azonnali beszüntetését, mely alá-fölé rendeltségi viszony meglétét feltételezte. Abban azonban még a kortársak sem voltak határozottak, hogy a jogászok által előszeretettel betöltött hivatalnoki szolgálat törvényileg tiltva volt-e az ügyvédek számára (Králik 1903: I. 420–421). Bizonyosan közrejátszhatott ebben az is, hogy az ügyvédek – ezúttal eltekintve az állami függéstől – sokszor kívántak a közszolgálat területére lépni, ügyvédi praxisukat pedig egyfajta biztosítékként meghagyni. Az egyes fegyelmi esetek arra engednek következtetni, hogy a fegyelmi bíróságok fontosabbnak tartották az ügyvédi függetlenséget, mint az egyének karrierlehetőségeinek és anyagi bevételeinek bővítését.

A sajtóbeszámolók, de a kortárs vélekedések (Reiner 1888: 141–149) szerint is az ügyvédi kamarák szorosan figyelemmel kísérték mind a már gyakorló kartársak, mind a belépni szándékozók tevékenységi körét. Így például az „önálló élethivatásra” való hivatkozással az eperjesi kamara 1894-ben egy jogakadémiai jogtanár felvételét utasította el, a fellebbező oktató kérvénye azonban a Kúria fegyelmi tanácsánál sem talált támogatásra, lévén, hogy az egyetemi, főiskolai tanárságot már ekkoriban önálló professziónak tekintették (Ügyvédek Lapja 1894: 8. sz. 6). Az előbbi ügy mellé párhuzamként állítható az a soproni kereskedelmi akadémiai tanártól származó folyamodás, melyben a jelentkező az ügyvédjelölti gyakorlat teljesítése érdekében kívánta kamarai lajstromba való beiktatását. Az ügyvédi munka és az ügyvédjelöltség alatt teljesítendő joggyakorlat időigényessége szinte minden kamarai választmányi határozatban indokul szolgált arra, hogy a kérvényezőket elutasítsák az ügyvédi testületbe való felvételtől – így jártak el a kereskedelmi akadémiai oktató esetében is. Csakhogy a jogorvoslati fórumként funkcionáló Kúria, indokolását a sajtóban nem ismertette, jóváhagyta a rendes tanár fellebbezését és utasította a soproni kamarát a bejegyzésre (A Jog 1897: 45. sz. 324).

Az ügyvédi hivatás tekintélyének és becsületének megőrzése érdekében egyáltalán nem értek össze a professzióval azok a foglalkozások, melyek az ipari termeléshez, kézműves-séghez kapcsolódtak. Az összeférhetetlenség miatt felszólított gyöngyöstarjáni ügyvéd ekképp nem tarthatta meg edénygyárát, de fegyelmi eljárást jelentett a korszakban a cégfestési ipar fenntartása és még a nyomda tulajdonlása is (Ügyvédek Lapja 1896: 24. sz. 7, 1886: 29. sz. 7; A Jog 1896: 2. sz. 15–16). A testületek szigorúan tiltottak minden kereskedési tevékenységet, üzlet, italmérés, gyógyszerár ügyvédek általi vezetését (Ügyvédek Lapja 1901: 50. sz. 4, 1904: 22. sz. 7, 1907: 48. sz. 7). Az ügyvédi professzió becsületének kikezdéséhez vezetett a kortársak véleménye szerint minden olyan pozíció, mely függési viszonyt feltételezett az állammal, a törvényhatóságokkal vagy a városi önkormányzatokkal szemben. Nem lehetett ügyvéd végrehajtói becsüs, városi tanácsos és tisztviselő, de még (helyettes) polgármester sem (Ügyvédek Lapja 1885: 83. sz. 1, 1887: 12. sz. 4, 1889: 29. sz. 4, 1901: 33. sz. 4).

Különös figyelemmel kísérték az ügyvédi testületek ügyészei és felelős tagjai azon eseteket, amikor az ügyvédek a gazdasági szektorhoz kapcsolódó mellékfoglalkozást űztek. Ekképp a tőzsdepiaccal való bennfentes kapcsolat vagy munkaviszony nemegyszer kiváltotta a fegyelmi hatóságok rosszallását. Egy budapesti ügyvéd 1897-ben azért kérte felvételét a tőzsdedagok sorába, hogy a „családi birtok terményeinek és értékpapírjainak jobb értékesítését” alapozza meg, érveit a későbbiekben azonban a kamara nem fogadta el és az

ügyvédet vád alá helyezte (Ügyvédek Lapja 1900: 21. sz. 8). Szintúgy az üzletszerű tevékenységet kifogásolták annak az ügyvédnek az esetében is, aki a hírlapokban „törlesztéses kölcsönöket” intéző irodáját hirdette, és aki ingatlanok adásvételével és jelzálogkölcsönök kieszközölésével rendszeresen foglalkozott (Ügyvédek Lapja 1894: 32. sz. 4). A különféle pénzeszközök közvetítése egyébként gyakran fordult elő a sajtóban közzétett fegyelmi eljárások között, de általánosságban elmondható, hogy az ügyvédi testület az „ügynöki” feladatkörökkel kívánt legerélyesebben elszámolni (Ügyvédek Lapja 1900: 50. sz. 7–8, 1906: 2. sz. 7; A Jog 1892: 2. sz. 16).

A fentiek ellenpontjaként és az összeférhetlenség rövid ismertetésének zárásaként érdemes kiemelni, hogy bizonyos állások és pozíciók nemcsak hogy megfértek az ügyvédi hivatással, de azok úzését, illetve betöltését *teljesen* összeegyeztethetőnek tartották a kamarai tagsággal. A pénzügyi vezérigazgatói, de más, gazdasági társaságok, alapítványok, szövetkezetek élén betöltött vezető beosztás elfogadottnak számított mind a kamarák, mind a Kúria részéről (A Jog 1898: 29. sz. 220; Kovács M. 2001: 43). Nem jelentett összeférhetlenséget sem az igazgatótanácsi, sem a felügyelőbizottsági tagság, mint ahogy szinte kivétel nélkül ügyvédek töltötték be a gazdasági társaságok jogtanácsosi beosztásait (vö. Papp 2020).

De az üzletszerű foglalkozások felderítése és megítélése mellett legalább ilyen sarkalatos kérdésnek számított, hogy a felvételért folyamodók és a gyakorló kartársak felett milyen hatékonysággal sikerült az erkölcsi és morális kívánalmak számonkérése. A korabeli beszámolók, különnyomatok, irodalmak egy sor olyan ügyet sorakoztattak fel érvelésüket alátámasztandó, ahol az ügyvédek különféle sérelmeket követtek el a rendtartás paragrafusai, a hivatás vagy a kliensek érdekei ellen (Reiner 1888: 141–149; Balog 1903: 26–27; Králik 1903: I. 404–410). Az ügyvédi hivatás tekintélyét csorbították a joggal és ügyvédi hatalommal való visszaélések, a hanyag hivatásgyakorlások, a nyereszkedések, a vagyoni elleni bűncselekmények egyaránt (Delacasse 2003; Navratil 2014: 78–79). Nem meglepő, hogy az erkölcsi normák áthágásai nagyban irányt szabtak a jogi sajtó hasábjain folyó diskurzusnak is. A szabadságvesztére ítélt rendőrkapitánynak, a hivatalvesztést elszenvedő vidéki szolgabírónak, a büntetett előéletű járásbíróknak nem volt esélye arra, hogy az ügyvédi kamarai választmány helybenhagyja felvételért való folyamodásukat (Ügyvédek Lapja 1888: 3. sz. 7, 1904: 44. sz. 7; Ügyvédi Kamarai Közlöny 1904: 1. sz. 35–37). Az ügyvédség nem fogadta soraiba a – kartársak szerint alkotmányellenesen kinevezett – Fejérváry-kormányban megyei tisztséget vállaló, vagy éppen a sikkasztással megvádolt, de el nem ítélt ügyvédet sem (A Jog 1897: 27. sz. 212; Ügyvédek Lapja 1906: 36. sz. 7).

Külön elemzés alá tarthatnak azon morális aggályokat felvető esetek, melyek a kamarák autonómiájának talán legfontosabb kifejeződéseként működő fegyelmi bíróságok elé kerültek. A kamarai elnökből és az általa kiválasztott négy választmányi tagból felálló fegyelmi bizottságok ugyanis a már gyakorló ügyvédek felett mondtak ítéletet. A fegyelmi bíróság a kamarai ügyész indítványára elrendelhetett vizsgálatot, vád alá helyezhette a panaszoltat, és ő mondta ki a súlyosabb, fegyelmi eljáráshoz tartozó ügyekben az ítéletet. Fegyelmit eredményezett a tömeggondnoknak egy csódeljárás folyamán az adóstól megbízatást elfogadnia, az ügyvédnek a nála gyakorlaton levő ügyvédjelölt számára a valóságnak nem megfelelő igazolást kiállítania (Ügyvédek Lapja 1899: 20. sz. 8; A Jog 1899: 3. sz. 23). Az ügyvédek nemcsak hivatalos teendőikkel kapcsolatosan voltak elszámoltathatók,

hanem figyelemmel kellett lenniük az ügyvédi kamara és a kar felé fennálló köteleességeikre is. Sértve érezte magát a budapesti ügyvédi kamara akkor, amikor egy fővárosi ügyvéd egy másik kamaratagot képviselve elfogadta alperesek szóbeli „sajnálkozását” (Ügyvédek Lapja 1900: 46. sz. 8). Az ügyvédség tekintélyét jelentősen kikezdték, ezáltal nem maradtak büntetlenül a kamaratagok által elkövetett verekedések, garázdálkodások, az ügyfelekkel kocsmában való konzultációk, a „többek előtt nyilvánosan, másokat meg botránkoztatólag” bemutatott cigánykerékvetések vagy éppen a számárháton való lovaglások sem (Ügyvédek Lapja 1894: 12. sz. 7, 1904: 20. sz. 7, 1909: 47. sz. 7; A Jog 1895: 45. sz. 326).

A fegyelmi eljárást maga után vonó ügyeket tovább most nem részletezve megállapítható, hogy a kamarai ügyészek és fegyelmi bíróságok rendkívül széleskörűen kiterjesztették az ügyvédség etikai kódexét, így érvényesítve az ügyvédségre ruházott önrendelkezési jogkört. Ám az autonómia egy látványos eleme, a belépés feletti jogkör rendszere több változáson is átesett a korszakban, és figyelemre méltónak mondható sérelmeket szenvedett el az államhoz szorosan kötődő bíróságok részéről. Az 1880. évi XXXVII. törvénycikk 28. §-a ugyanis egy meghatározó ponton módosított az ügyvédi kamarába való jelentkezés mérlegelési szempontjain. Eszerint a büntető vagy fegyelmi úton eltávolított ügyvédek, a büntetésük kiállításától számított 10 évet követően, újra kérhették felvételüket a kamarákba. A kamarák a mérlegeléskor kötelesek voltak „a fenforgó körülményeknek s különösen a jelentkező időközi foglalkozásának, társadalmi és erkölcsi magaviseletének figyelembe vételével” dönten a folyamodó sorsáról. A rendelkezés ráadásul nem csak a kizárt ügyvédekre, de minden, a büntetőtörvénykönyvek életbe léptetését követően hivatalvesztére ítélt személyre alkalmazandó volt (Králik 1903: I. 403). A hivatás történetírója szerint egyébként 1880 és 1902 között mindösszesen 8 esetben fordult elő, hogy a fent említett törvényre hivatkozva a Kúria olyan valakinek a felvételét rendelte el, akit korábban a kamarai választmány kérelmével elutasított. Szükséges hozzátenni, hogy ezekben az ügyekben a megmásító döntésekre egyáltalán nem a felekezeti, vallási vagy etnikai szempontú diszkrimináció miatt került sor, ahogy azt egy a témával foglalkozó történész feltételezte (vö. Kovács M. 2001: 42).

Ahogy fent már utaltam rá, az 1880-as évektől kezdve az ügyvédek által szerkesztett orgánumok nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy olyan felvételi kérvényeket tárjanak az olvasók elé, amelyekben a kamarák elsőfokú végzése megmásításra került a Kúria tanácsa révén. A beszámoló célzatos közlése eszköz lehetett ahhoz, hogy felhívják a kartársak figyelmét: súlyosan sérül az ügyvédi autonómia, annak megőrzése és kibővítése miatt a rendtartási reformra van szükség. A budapesti kamara hivatalos lapja mindjárt első számában arról tudósított, hogy a 26 rendbeli hivatali sikkasztás miatt 5 évi fegyházbüntetésre ítélt királyi járásbíró annak ellenére kérte bejegyeztetésre a jogorvoslati fórum, hogy azt a kamara határozottan elutasította (Ügyvédi Kamarai Közlöny 1904: 1. sz. 35–37. További hasonló esetre lásd: Ügyvédek Lapja 1903: 22. sz. 8). A statisztikailag nehezen bemutatható kérdés, az ügyvédi erkölcsi norma egyik részét képezte, hogy az ügyvédi kamarák a belépéskor elsősorban nem a büntetett előéletű folyamodó magaviseletét vették számításba, hanem az általa elkövetett bűncselekmény vagy fegyelmi vétség minőségét véleményezték. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a jelentkező büntetésének kiállása utáni magatartásával, társadalmi megbecsültségével ne foglalkoztak volna, ám az

– általuk súlyosabbnak – tekintett kihágások, vétségek, bűncselekmények nagyobb súllyal estek a latba, mint a különféle hatóságoktól származó erkölcsi bizonyítványok, igazolások állításai. Ezzel szemben, vagy még pontosabban, emellett a Kúria kisebb fegyelmi tanácsa inkább a jelentkező erkölcsi magaviseletét vette górcső alá, és a jelölt tetteinek „társadalomban elmosódott”, illetve „közönség előtt feledésbe ment” emlékével indokolta több esetben megmásító határozatát (A Jog 1892: 31. sz. 248; Ügyvédek Lapja 1904: 9. sz. 7).

A korszakban legfőbb problémának azt tartották, hogy a jogorvoslati fórumot a Kúria, ezáltal pedig nem gyakorló ügyvédek töltötték be (Kun 1895: 334–335; Zlinszky 1974: 48–50). Az elégedetlenségnek nem csak a sajtóban megjelenő véleménycikkek adtak hangot, de a budapesti ügyvédi kamara is többször feliratot intézett az igazságügyminiszterhez felszámolandó az általuk sérelmesnek vélt gyakorlatot. 1885-ben például egy olyan felvétel kapcsán támadt súlyos nézeteltérés az ügyvédi kar és a Kúria, illetve a minisztérium között, melyben az ügyvédi tevékenységtől véglegesen felfüggesztett személy újbóli bejegyzését rendelte el a másodfokú határozat (Ügyvédek Lapja 1885: 93. sz. 4–5, 1885: 94. sz. 3). A fővárosi ügyvédek állásfoglalása szerint a hasonló vitás kérdések megoldása érdekében mindenképp szükséges az ügyvédi rendtartás kiigazítása.

Az ügyvédi javaslatok csak részben találtak befogadásra kormányzati körökben, az 1887. évi kiigazítás ugyanis csak egy-két pontból állt. Ennek első része ráadásul további korlátok közé szorította az ügyvédek függetlenségének sarokkövét képező szólásszabadságot. A módosítás lehetővé tette a bíróságok, de még a közigazgatási hatóságok számára is a tárgyalásokon és üléseken sértő szófordulatot használó, nem odaillő magaviseletet tanúsító jogi képviselők pénzbeli szankcionálását. A változtatás második eleme előírta, hogy a kamarák fegyelmi bírósága ezentúl az ügyvédek akkor is felfüggesztheti gyakorlatuktól, ha bűnügyi vizsgálati fogságban vannak, illetve a hatóság ítélete akkor is jogerőre emelkedhetett, ha az ellen jogorvoslati kérelmet nyújtottak be (Kun 1895: 367–369; Navratil 2014: 77). A miniszter egyértelműen gesztust tett az ügyvédi kar irányába a paragrafus azon kiegészítésével, mely szerint a büntetőbíróságok által vád alá helyezett ügyvédek csak akkor kerülnek felfüggesztésre, ha ellenük a vád büntett vagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt emeltetett. A passzus kétségkívül a párbajozásban érintett, és felfüggesztés előtt álló ügyvédek számára kedvezett (Kun 1895: 370). Az 1887. évi korrekció az ügyvédek egyéni autonómiáját csökkentette (szólásszabadság), ám a testületi önrendelkezésen a kortársak által helyeselt módon változtatott (vö. Budapesti Ügyvédi Kamara választmányi jelentés 1887: 3).

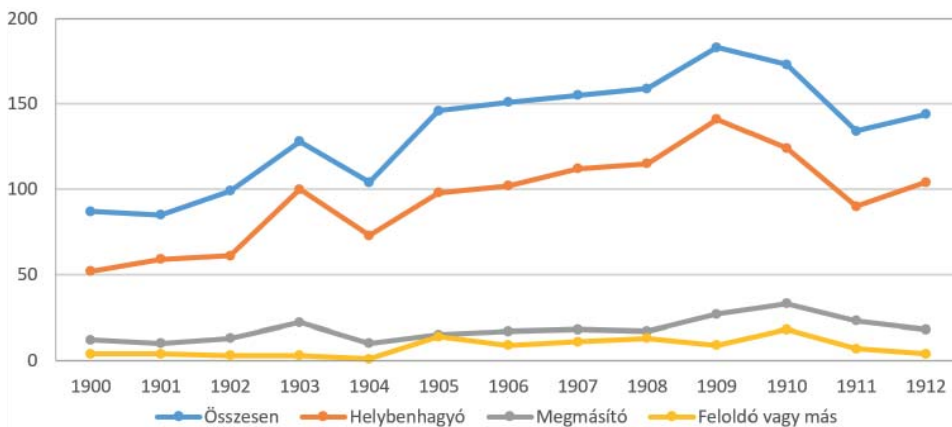
Az 1887-es módosítást követően 1907-ben újra változtattak a rendtartáson. Az ügyvédek autonómiájának egyértelmű kibővítése volt az az egész korszakban követelt újítás, melynek értelmében a fellebbezéseket nem a Kúria kisebb fegyelmi tanácsához, hanem a részben ügyvédi delegáltakból létrehozott *Curia Ügyvédi Tanácsához* lehetett felterjeszteni. Érdekes mód az ügyvédek számára sikerként elkönnyelhető kiigazításról a szakirodalom mintha megfélemedezett volna (Vö. Zlinszky 1974; Navratil 2014). A másodfokú fegyelmi bíróság tagjainak felét ügyvédek alkották, akiket az igazságügyi miniszter nevezett ki a budapesti és vidéki kamarák előterjesztése nyomán 3 évre. A minimum 20 tagot számláló ügyvédi testületnek egyébként kétötöd részét budapesti tagokkal kellett feltölteni, a határozathozataloknál pedig a fegyelmi bíróság elnöke mellett három kúriai bírósági és három ügyvédtag lehetett jelen (1907. évi XXIV. törvénycikk).

Az ügyvédek nem védelmezett tekintélye?

Feltárások hiányában nem tudható, hogy milyen eszközöket felhasználva, milyen utakon és módokon érték el az ügyvédek az 1900-as évtized második felében a kormányzat szemléletének megváltoztatását. Minden bizonnyal nagy szerepet játszott a parlamenti vitákban és a törvény elfogadtatásánál, hogy a hónapok között ekkoriban 126 bejegyzett ügyvéd volt (Jogtudományi Közlöny 1908: 8. sz. 69–70).

De jogosan merül fel az a kérdés mind a belépés feletti, mind a fegyelmi eljárások jogkörét illetően, hogy mennyi volt ténylegesen azon esetek száma, melyekben a másodfok az ügyvédi véleményektől eltérő álláspontra helyezkedett. A felvételi kérvényekről és az azokat elutasító határozatok fellebbezéséről nem rendelkezünk számszerűleg kimutatható információkkal, a fegyelmi eljárások esetében azonban fennállt a minisztérium felé a kamarák és fegyelmi bíróságok adatszolgáltatási kötelezettsége. Ennek ellenére az egész korszakra nézve sajnálatos módon nem állítható fel statisztikai adatbázis, a korabeli irodalmi feldolgozások adatsorairól pedig – egy rövid, sajtóbeszámolókkal való összevetést követően – megállapítható, hogy még nagyságrendi bemutatásra sem alkalmasak (Vö. Králik 1903: I. 228–230).

1. ábra. A királyi Kúria kisebb fegyelmi tanácsához, illetve 1907-től a Kúria ügyvédi tanácsához beérkezett fellebbezések száma 1900 és 1912 között

Forrás: Kormányjelentés és Statisztikai Évkönyv (1900: 747, 1901: 388, 1902: 417, 1903: 429, 1904: 457, 1905: 445, 1909: 461, 1912: 488). Saját szerkesztés alapján

A rendelkezésre álló, ellenőrzött statisztikai kimutatások szerint 1900 és 1912 között átlagosan 134 fegyelmi ügy került a jogorvoslati fórum elé, a beérkezett fellebbezések száma a kezdeti évtől számítva folyamatosan emelkedett, majd 1909-től kezdve csökkent.

Érdeemes szemügyre venni az elsőfokú döntéseket megmásító, illetve azokat feloldó vagy vizsgálat lefolytatása céljából visszaküldésre került ítéletek számát. Az idézett sajtótermékek szövegeiben ismeretében már önmagában az is figyelemre méltó ugyanis, hogy az összes fellebbezés átlagban több mint 80%-át helybenhagyták a kúriai bírák! Ezekben

az ügyekben tehát a kamarai hatóságok és a Kúria kisebb fegyelmi tanácsának szellemisége és jogszabályértelmezése közös tőről fakadt. Az elsőfokú határozatok közül átlagosan minden ötödiket változtattak meg, esetleg küldtek vissza. Ám az arányszámok időbeli alakulását vizsgálva jól megragadható egy további érdemleges tényező is.

Ahogy az előzőekben ismertetésre került, 1907-ben törvényileg módosították a jogorvoslati fórum összetételén. A jogi sajtóban elismeréssel fogadott változtatás eredményeképpen az aggályos kérdésekről immár az ügyvédek bevonásával tárgyaltak a kúriai tanácstermekben. Az ügyvédi tanács munkájának kezdetét 1908-tól számítva felvázolható, hogy a nem helybenhagyó másodfokú ítéletek aránya 1908 előtt átlagosan alacsonyabb volt, mint az utána következő időszakban. Míg 1900 és 1907 között az elsőfokú döntések átlagosan 17%-ában került sor módosításra, addig 1908 és 1912 között ez az érték már 21% volt. Ugyanennek értelmében az ügyvédek által is gyakorolt másodfokú ítélkezés nagyobb mértékben változtatott a kamarai hatóságok határozatain, mint korábban a tisztán bírák alkotta testület, de egyáltalán nem láthatjuk nyomait radikális változásnak az ítéletek felülbírálásánál.

A statisztikai kimutatásban szereplő adatok és tendenciák egyáltalán nem támasztják alá azt a korabeli vélekedést, miszerint az ügyvédek a másodfokú jogorvoslati fórum részleges „bekebelezésével” hatékonyabb, gördülékenyebb fegyelmi bíráskodást valósíthattak volna meg, vagy más oldalról: a kúriai bírák eltérő szellemisége és értelmezése miatt csorbult jelentősen az ügyvédség önrendelkezése a korszakban. Az autonómia kiszélesítésének szándéka mellett egyébként is jelen voltak azok a problémák és ellentmondások, melyek feloldására mindenképp szükséges volt egy elfogulatlan fellebbviteli testület. Ennek eklatáns példajaként felhozható a szegedi ügyvédi kamarai választmány döntése 1891-ből. Egy Spitzer Lipót nevű ügyvédjelölt Makón töltötte ügyvédjelölti joggyakorlatát, majd ezt követően sikerrel teljesítette az ügyvédi vizsgát. Az irodáját szintén ebben a városban megnyitni szándékozó ügyvéd kérelmét azonban, aki időközben nevét Dózsára magyarosította, elutasította a kamara választmánya. A testület szerint a fiatal ügyvéd jogtalanul kívánt előnyhöz jutni akkor, amikor nevét megváltoztatta, lévén, hogy a városban már régóta működött egy ismert kamaratag Dózsa Sámuel személyében. Az országos ügyvédi körökben is méltatott Rózsa Izsó vezette szegedi testület „ily irányzatos verseny láttára”, preventív módon kívánta védeni az ügyvédi kar tekintélyét, mivel azt feltételezték, hogy a névmagyarosítás a potenciális kliensek megtevesztésére és elcsábítására irányult (A Jog 1891: 27. sz. 219–220). Az elutasító határozat birtokában Dózsa Lipót fellebbezett, a Kúria pedig megmásította a választmány döntését (A Jog 1891: 29. sz. 228). A szegedi kamara álláspontját a fővárosi ügyvédek sem osztották. A sajtóbeszámoló elítélték azon határozatokat, melyek nem a rendtartásban felsorolt szempontok mentén mérlegelték a jelentkezéseket, a „sántikáló indokolás”-t pedig a kereskedelmi törvény névhasználatot tiltó paragrafusaival találták rokonnak (Ügyvédek Lapja 1891: 26. sz. 8; A Jog 1891: 27. sz. 219–220).

A fenti, ügyvédségen belül is választóvonalat képező ügyek mellett a kar tagjai számos okból kifolyólag, több esetben nem tudtak megfelelően élni a rájuk bízott feladatokkal és köteleességekkel, már ami az ügyvédi tekintély és becsület megőrzését illeti. A kortársak egy jellegadó csoportja szerint arról, hogy a professzió társadalmi megbecsültsége

nem a kellő szinten állt, jelentős részben maguk az ügyvédek tehettek. E tárgykörben a leglátványosabb kritika értelemszerűen az ügyvédi kamarai ügyészek és választmányi tagok mint fegyelmi bírúk ellen fogalmazódott meg (vö. Weisz 1888). Általánosságban az egész kamarai rendszer és vezetőségei visszaságait tárta fel cikkében Admeto Géza gyakorló ügyvéd, korábban egyetemi jogtanár. A szerző, aki egy egész cikksorozatot szentelt az ügyvédi kérdésnek 1904-ben, súlyosnak szánt megállapításai oda mutattak, hogy az ügyvédi kamarák, különösen pedig az általa legjobban ismert fővárosi testület, nem tettek meg mindent a hivatás tekintélyének megőrzése és a szakmai szolidaritás elmélyítése érdekében. Admeto szerint a hatóságként és az autonómia szervezeteként is működő kamarák alig tudták érvényre juttatni „az erős autonomikus szellemet”, mivel azok vezető tisztviselői, illetve a választmányi tagok saját hatalmi befolyásuk kiépítésére használták fel tisztségeiket. A budapesti ügyvédi kamarán belül zajló folyamatok vizsgálata kapcsán megfogalmazta, hogy a tisztségek betöltésénél dinasztikus és bürokratikus szemléletek jutottak kifejezésre, a szigorú informális és hierarchikus belső tagozódás okán pedig nem volt lehetőség arra, hogy az ügyvédség szélesebb rétegei hozzáférjenek a fegyelmi bíráskodást jelentő pozíciókhoz, ezáltal nyilvánosabbá és ellenőrizhetőbbé téve az önrendelkezés legfontosabb eszközének tekintett fegyelmi eljárásokat (Admeto 1904).

A kar legjobb ismerője, Králik Lajos megállapítása szerint, aki maga is két évtizeden keresztül választmányi tag és fegyelmi bíró volt Budapesten, a fegyelmi ítéletek egyáltalán nem foglalmaztak meg morális tanításokat, az indokolások során csak a sérelmezett tevékenységek körülírására helyeztek hangsúlyt, általánosabb és normatív célzatú meghatározások – ismeretlen okokból – nem szerepeltek a határozatokban. Králik monográfiájában arra jutott, hogy az ügyvédek nem tartották fontosnak az erkölcsi kérdésekben és más fegyelmi ügyekben az általános előírások kidolgozását, mint ahogy az ítéleteket sem hirdették ki nyilvánosan. Bár néhány fővárosi kamaratag indítványozta a fegyelmi határozatok rendszeres, időközönkénti összeállítását és publikálását, kérésük nem talált meghallgatásra a kamarai vezetőség köreiben. Az ügyvéd szerint jól tanúskodott a kartársak fegyelmi eljárások iránti érdektelenségéről, hogy a nyilvános főtárgyalásoktól az egész korszakban távol maradtak nem csak az ügyvédek, de még a sajtó is (Králik 1903: I. 233–234). Hogy mennyien vettek részt egy-egy fegyelmi tárgyaláson, és hogy mennyien követték figyelemmel a sajtó révén ezeket az eljárásokat, nem tudható. Az ügyvédek morális kérdésekhez való viszonyulását azonban mindenképp árnyalja, hogy a budapesti kamara választmánya előzetes tanácsadást kívánt nyújtani mindazoknak, akik tervezett tevékenységükkel kapcsolatban kérdéssel szerettek volna fordulni a fegyelmi bíróságokhoz (vö. BÜK éves kamarai jelentés 1902: 152–153).

Míg az összeférhetlenségi ügyekben meglehetősen széles körű, de még az erkölcsi és morális aggályokat felvető fegyelmi eljárásokban is jelentősnek mondható önrendelkezéssel bírtak az ügyvédi kamarák, addig volt több olyan szegmense a professzió történetének, mely egyáltalán nem a sikeres önkormányzatiság jeleiről tanúskodott. Így volt ez például éppen a kamarai tagdíjak kapcsán, mely díjak behajtása az egész korszakban megoldatlan problémának számított. Ugyan a szakmai szolidaritás nevében számos ügyvéd esetében eltekintettek a tagdíj megfizetésétől, hivatkozva a kamaratag szerény bevételeire és szegényes életkörülményeire, a notórius nemfizetők ellen sem akadtak kellőképp hatékony eszközök (lásd erre: *Ügyvédek Lapja* 1896: 1. sz. 7, 1899: 52. sz. 8). A kérdéskör

összetett voltához tartozik, hogy még a Kúria tanácsának ítélkezési gyakorlata sem mutatott következetességet, néhol ugyanis helyt adtak a tagdíjhátralék miatt megindított fegyelmi eljárásnak, néha pedig megmásították vagy megsemmisítették az elsőfokú ítéletet (Králik 1903: II. 222–223).

De sérülve látták a tárgyaló szereplők függetlenségüket és autonómiájukat más alkalmakkor is. Az ügyvédek ugyanis hiába sorolták el kívánalmaikat a sajtó hasábjain, azon a gyakorlaton nem tudtak változtatni, hogy ne a bírák határozzák meg a bíróságokon folyó ügyvédi képviselők munkadíját. Amennyiben ugyanis az ügyfelek vagy ellenfelek nem fizették meg a munkadíjat, azt csak peres eljárásban lehetett érvényesíteni. A bíróságok azonban gyakorta kevesebb összeget ítélték meg az ügyvédek díjaira és készkiadásaira nézve, mint amit a jogi képviselők követeltek (Navratil 2014: 107). Az ügyvédség és a bírói kar viszonya egyébként is rendkívül sok ambivalenciát hordozott magán a dualizmus időszaka alatt. Miközben állandó jelleggel felmerült az ügyvédek körében, hogy a miniszter nem, vagy csak túl kevés ügyvédet nevezett ki bírói állásokra, a jogi sajtóban megfigyelhető, ügyvédek által alakított diskurzus éppen a két jogász professzió markáns megkülönböztetéséről szólt. Így nem csak a kúriai bírák fegyelmi ügyek kapcsán folytatott tevékenységét kárhoztatták, de egyesek az ügyvédvizsgáló bizottság bírói tagjait is szükségtelen szereplőknek titulálták. Az érvelés ellentmondása abban is tetten érhető, hogy az ügyvédek a társadalmi rangban és tekintélyben – szerintük – magasabb szinten álló bírakat nem tartották alkalmasnak arra, hogy döntsenek a kisebb megbecsültséggel bíró ügyvédi professzió leendő tagjainak szakmai felkészültsége felől.

Az ügyvédek egy része a bírói állást tartotta a szakmai és társadalmi mobilitás következő lépcsőfokának, dacára annak, hogy a bírói kar függetlensége és autonómiája még kevésbé állt biztos lábakon a korszakban. Az első országos egyesület életre hívása például csak 1907-ben valósult meg, ekkor állították fel az Országos Bírói és Ügyészi Egyesületet (Mészáros 1932). A bírák országos egyesülete tovább árnyalja azt a képet, hogy a társadalmi presztízs és a szakmai autonómia nem minden esetben függött kölcsönösen össze, lévén az egyesületek működtetése alacsonyabb önszerveződési szintnek felelt meg, mint a szakmai, kötelező tagságot előíró kamarák felállítása. De a bírák visszásnak tartották az alacsony illetményeket, a fegyelmi ellenőrzés bizonytalan voltát, az igazságügy-miniszter főfelügyeleti jogkörét, és ami különösen érdemleges tényező az autonómia szempontjából: a bírói kinevezések rendszerét (Navratil 2014: 54–59).

A két jogi hivatás természetesen nem csak egymással küzdött a közvélemény előtt és a bíróságok tárgyalótermeiben. Számtalan olyan példa ragadható ki a kortárs beszámolókból, melyek az ügyvédek és bírák közös fellépéséről tettek tanúbizonyságot (vö. A Jog 1897: 42. sz. 299–300).

Autonómiatörekvések és útkeresés korlátok közé szorítva

A magyar ügyvédség az 1874. évi rendtartással elsőként nyerte el a szabad értelmiségi hivatások közül az önrendelkezés jogát. A kamarai rendszer felállításával, a rendtartásban megfogalmazott fegyelmi jogkörrel és az ügyvédi munka szabadságának, függetlenségének kimondásával a professzió egyértelmű előrelépést tett a professzionalizáció útján,

egyres vélemények pedig már a folyamatot is befejezettek láttatták (vö. Zlinszky 1974: 47–48). Az autonómiára való törekvés, az önkormányzatiság igénye ugyan az ügyvédi körökből indult, de annak létrehozása az állam, a kormányzat feladatai közé tartozott. A „felülről” végrehajtott professzionalizáció mindazonáltal olyan szakmai és társadalmi környezetet teremtett, melyben az ellentmondások és konfliktusok feloldására nem minden esetben kerülhetett sor, így sajátos stratégiák alakultak ki a professzió megerősítése céljából (Siegrist 1986, 2004).

Az ügyvédek széles körű autonómiával rendelkeztek, elnyert és kiharcolt jogaikkal pedig többnyire jól tudtak sáfárkodni. Ennek szembeszökő példája a kamarai belépés ellenőrzése, annak dacára, hogy a hivatás kapuit az állam tágra nyitotta és az ügyvédi gyakorlatot szabad piaci elvekre helyezte. Ugyan a hivatáshoz szükséges kellékek felügyelete csak részben tartozott a professzió által befolyásolható tényezők közé, az összeférhetetlenség felderítése és vizsgálata lehetővé tette a kamarai választmányok számára, hogy aktív szerepet játsszanak az ügyvédi tekintély és becsület kialakításában. Az inkompatibilitásra hivatkozva ugyanis egy sor fő- és melléktevékenységet tettek tiltólistára, döntésüket pedig a Kúria fegyelmi tanácsa nagy hányadban helybenhagyta. Az ügyvédi testületek a rendtartásban listaszerűen fel nem sorolt, „üzletszerűnek” titulált foglalkozások tiltólistára való helyezésével olyan hatáskört alakíthattak ki, mely célkitűzéseit tekintve nem ütközött a bírákból felálló kúriai tanács érdekeivel. A kortársak úgy tartották, az ügyvédi hivatás közérdekből nyerte el rendtartását és magas szintű autonómiáját, így a jogi védelem hatékony és nívós ellátását nem zavarhatta, nem akadályozhatta más jellegű tevékenységek űzése, a hivatásosok és a kliensek közötti bizalmi kapcsolatot pedig nem áshatta alá semmilyen kétes cselekedet, erkölcsileg aggályos magatartásbeli kilengés vagy szakmai mulasztás. Az ügyvédi hivatással ezért összeegyeztethetetlennek nyilvánítottak egy sor időigényes foglalkozást, függő viszonyt feltételező tevékenységet, állami, önkormányzati alkalmazást, és természetszerűleg minden nyereszkesedésre, visszaélésre alkalmas szolgáltató mesterséget.

Tanulságos az ügyvédek által gyakorolt fegyelmi jogkör dualizmus kori alakulásának története is. A rendtartás – az összeférhetetlenséghez hasonlóan – többnyire csupán nagy vonalakban határozta meg, hogy mik azok az esetek, amikor a fegyelmi eljárás, illetve vizsgálat megindítása mindenképp szükséges. Mivel egy etikai kódex nem terjedhet ki konkrét esetek pontonkénti felsorolására, az ügyvédek előtt állt az a feladat, hogy a rendtartás szövegét a gyakorlatban érvényesítsék, tartalommal feltöltsék. A törvény passzusait az ügyvédség vezető testületei kiterjedten, széles spektrumot átölelve használták fel annak érdekében, hogy önrendelkezési jogkörüknél fogva ellenőrizzék a praxist űzők szakmai tevékenységét, társasági és magánéletét. A korabeli ügyeket és eljárásokat tekintve az ügyvédség rendkívül tevékeny szerepet vállalt kartársainak ellenőrzésében, számosabb és többféle ügyben indítottak fegyelmi vizsgálatot, mint a példának tekintett bírói kar (Navratil 2014:79), és ebben segítségükre volt a Kúria kisebb fegyelmi tanácsa is. A statisztikai adatok ugyanis messze nem igazolták a jogi szaksajtóban uralkodó diskurzus főbb tételeit, miszerint a bírák más érdekektől vezéreltetve rendre megmásították volna az elsőfokú ítéleteket.

Ráadásul a magyar ügyvédség a századfordulót követően olyan eredményt könyvelhetett el, amely nemzetközi szinten is kivételesnek számított. Míg a rendtartás parlamenti

vitájánál, az 1870-es évek elején az is felmerült, hogy már elsőfokon részben bírák alkossák a fegyelmi hatóságot (Korsósne Delacasse 2012: 65–68), addig a 19. század végére már egyértelműen a fellebbezés kérdése képezte a vita tárgyát. Azzal, hogy a jogorvoslati fórum tagságának felét 1907-től ügyvédek adták, a hivatás önrendelkezési jogköre egyértelműen bővült – más kérdés, hogy a fellebbezések számszerű alakulása nem mutatott radikális változást az új rendszer életbe léptetését követően.

Ugyan számos kihívás érte, de a testületi szintű autonómia mellett a korszakban mindvégig meghatározó maradt az ügyvédi munka függetlensége és szabadsága (vö. A Jog 1898: 11. sz. 88). A rendtartás törvényileg garantálta az ügyvédek általános szólásszabadságát, és lehetőség adott arra, hogy mérlegeljék a megbízatások elfogadását. Az ügyvédek munkáját olyannyira függetlennek tartották, hogy a törvény még az ügyvédi fiókirodák létesítését is tiltotta, de a kamaratagok társulásának, közös irodájának intézményét sem ismerték el a 19. században, a 20. század elején (A Jog 1893: 43. sz. 312).

Ugyanakkor az ügyvédség professzionalizálódásának felemás voltára utalt, hogy az általánosságokat megfogalmazó rendtartás mellett más törvények is kihatással voltak az ügyvédi kar életére. Míg az 1874-ben bevezetett etikai kódex paragrafusai sok esetben lehetőséget kínáltak az ügyvédek számára a mérlegelésre, ugyanezt a feltételrendszert már igen sérelmesnek találták a rendtartáson kívüli törvények esetében. A Csemegi-kódex és az azt bevezető 1880. évi törvény negatívan érintette az ügyvédek önrendelkezését, a büntetett előéletű és hivatalvesztésre ítélt jelentkezők kérvényei pedig állandó vitát generáltak a kar és a Kúria között. A Kúria kisebb fegyelmi tanácsának ítélezési gyakorlata az ügyvédi hangadók szerint többször nem konzekvens alapon működött (lásd a kereskedelmi akadémiai tanár és jogakadémiai jogtanár eseteit), de az ügyvédek általánosságban is kárhoztatták a másik jelentős jogi hivatás befolyásának érvényesülését az ügyvédség felett. Megoldást és korrekciót a kormányzattól vártak, amely azonban más érdekeket is szem előtt tartva, csak kisebb kérdésekben engedett az ügyvédi követeléseknek.

Az ügyvédség autonómiájának eseti vizsgálata arra mutatott rá, hogy a magyar ügyvédi kar hivatásosodását egy sor tényező befolyásolta, ezek azonban gyakran ellentétes irányban hatottak (vö. Sugarman 1993). Az 1870-es években más hivatásokhoz (orvosok, mérnökök, de még bírák is) képest önkormányzatiságot és rendkívül széles önrendelkezést elnyerő ügyvédek a jogi sajtóban dívó panasz kultúra ápolásával, és vélhetően társadalmi, politikai kapcsolataik felhasználásával folyamatosan a szakmai autonómia további kiterjesztésén dolgoztak, többször sikerrel (lásd részben az 1887. évi kiigazítást, de még inkább az 1907. évi módosítást). Az ügyvédség autonómiájának története felhívta a figyelmet arra is, hogy a kelet-közép-európai folyamatok vizsgálatakor megkerülhetetlen a hivatások és az állam kapcsolatainak feltárása, az erőviszonyok tisztázása. Az önrendelkezés kiszélesítésére irányuló törekvések azért is számítottak fontosnak, mert az ügyvédek tekintélyüket nem a bíróságoktól, hanem önszabályozó rendszerüktől nyerték. Az autonómia a fegyelmi hatáskör tekintetében hatékonyan látszott működni, a jól tapintható korlátok és néhány visszaélés ellenére az önrendelkezés útkeresése zavartalanul bontakozhatott ki a vizsgált időszakban úgy is, hogy az állami érdekek gyakran keresztetkérték a szakértelmiségek professzionalizációs törekvéseit (vö. Kovács M. 1991: 430–432; Keller 2007: 83–84, Keller 2010: 84–90).

Hivatkozott irodalom

- Balog Arnold (1903): *Az ügyvédség elleni támadások. Az ügyvédi munka díjazása. Két dolgozat.* Budapest: Franklin-társulat.
- Burrage, Michael (1996): From a Gentlemen's to a Public Profession. Status and Politics in the History of English Solicitors. *International Journal of the Legal Profession* 3(1–2): 45–80. DOI: <https://doi.org/10.1080/09695958.1996.9960410>
- Burrage, Michael (2014): Exceptional Professions in Extraordinary Times. A Comparison of Lawyers in Four Societies. In *Professionen, Eigentum, und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert.* Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). (Moderne Europäische Geschichte, 8). Göttingen: Wallstein Verlag, 41–73.
- Corfield, Penelope J. (1999 [1995]): *Power and the Professions in Britain 1700–1850.* London–New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203171226>
- Delacasse Krisztina (2003): Ügyvédek a zalaegerszegi büntető törvényszék előtt. In *Pro Scientia Aranyérmesek VI. Konferenciája: Miskolc, 2003. november 28–30. Előadások.* Pásztori Bernadett és Szatmári Alexandra (szerk.). Budapest: Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, 45–50.
- Jarausch, Konrad (1990): The German Professions in History and Theory. In *German Professions 1800–1950.* Geoffrey Cocks és Konrad H. Jarausch (szerk.). New York–Oxford: Oxford University Press, 9–24.
- Keller Márkus (2007): Tanárok, egyesületek, államok. A középiskolai tanárok professzionalizációjának kezdete porosz-magyar összehasonlításban. *Korall* 8(28–29): 59–87.
- Keller Márkus (2010): *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-porosz összehasonlításban.* (A múlt ösvényén. Sorozatszerk.: Gyáni Gábor) Budapest: LHarmattan – 1956-os Intézet.
- Kormányjelentés és Statisztikai Évkönyv (1900–1912): *A M. Kir. kormány 1900. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest: Athenaeum, 1900.
- Korsós né Delacasse Krisztina (2012): *Az ügyvédi kamarák megszületése Magyarországon.* (Institutiones Juris, Dialóg Campus Szakkönyvek). Budapest–Pécs: Dialóg–PTE ÁJK.
- Korsós né Delacasse Krisztina (2020): „Hogy karunk érdekeinek emelésére az egyesek nemes szándéka és tettereje egyesüljön”. A budapesti ügyvédség testületét szerveződése a 19. században. *DÍKÉ* 4(1): 111–126. DOI: <https://doi.org/10.15170/dike.2020.04.01.08>
- Kovács M. Mária (1991): A liberalizmus két útja a szakértelmiség körében. *Világosság* 32(6): 426–433.
- Kovács M. Mária (2001): *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között.* H. n.: Helikon.
- Králik Lajos (1903): *A magyar ügyvédség. Az ügyvédi kar. I–II. kötet.* Budapest: Franklin-társulat.
- Kun László (1895): *A magyar ügyvédség története. Politikai és társadalmi tekintetben, a legrégibb időkől maig, párhuzamban a bírósági szervezet fejlődésével.* Budapest: Saját kiadás.
- Ladányi Andor (2007): *Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890–1944.* (Jogtörténeti Értekezések 34). Budapest: Gondolat.
- Laky Dezső (1981 [1931]): Az értelmiség válságának gazdasági és társadalmi háttere. In *Értelmiség-szociológiai írások Magyarországon 1900–1945.* Huszár Tibor (szerk.). Budapest: Kossuth, 112–135.
- Ledford, Kenneth (1990): Conflict within the Legal Profession: Simultaneous Admission and the German Bar, 1903–1927. In *German Professions 1800–1950.* Geoffrey Cocks és Konrad H. Jarausch (szerk.). New York–Oxford: Oxford University Press, 252–269.
- Ledford, Kenneth (1996): *From General Estate to Special Interest. German Lawyers 1878–1933.* New York: Cambridge University Press.
- Levin-Stankevich, Brian L. (1996 [2015]): The Transfer of Legal Technology and Culture: Law Professionals in Tsarist Russia. In *Russia's Missing Middle Class. The Professions in Russian History.* Harley D. Balzer (szerk.). London–New York: Routledge, 223–249.
- Lewis, Philip S. C. (1989): Comparison and Change in the Study of Legal Professions. In *Lawyers in Society. Comparative Theories.* 3. Richard L. Abel és Philip S. C. Lewis (szerk.). Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press, 27–79.
- Mazsu János (1980): A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásai főbb változási tendenciái. *Történelmi Szemle* 23(2): 289–308.
- McDonald, Keith M. (1995): *The Sociology of the Professions.* London: SAGE.
- Mészáros Lajos (1932): *Az Országos Bírói és Ügyészi Egyesület huszonöt éves története 1907–1932.* Budapest, Stádium.

- Mezey Barna (1984): A jogakadémiák 1874. évi reformja. In *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében*. Kovács Kálmán (szerk.). (Jogtörténeti Értekezések 14). Budapest: ELTE ÁJK, 103–119.
- Nagy Zsolt (2012): *Metszetek a jogásztársadalomról*. (A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 38.) Szeged: Pólay Elemér Alapítvány.
- Navratil Szonja (2014): *A jogász hivatásrendek története Magyarországon (1868/1869–1937)*. (ELTE Jogi Kari Tudomány 25). Budapest: ELTE Eötvös.
- Papp Viktor (2020): Gyenge kötésekkel a gazdaságban. A budapesti ügyvédek részvénytársasági pozícióinak hálózatelemzése (1890–1910). In *Hálózat & Hierarchia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv – 2020*. Kövér György, Pogány Ágnes és Weisz Boglárka (szerk.). Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajnal István Alapítvány, 291–326.
- Perkin, Harold (1989 [2002]): *The Rise of Professional Society. England since 1880*. London–New York: Routledge.
- Ránki György (1993): The Development of the Hungarian Middle Class: Some East-West Comparisons. In *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*. Jürgen Kocka és Allan Mitchell (szerk.). Oxford: Berg, 439–455.
- Reiner Ignác (1888): *A magyar ügyvédség. Kézikönyv az ügyvédségre vonatkozó törvények és rendeletekből, valamint a budapesti ügyvédi kamara gyakorlatából*. Budapest: Neuwald.
- Rüschemeyer, Dietrich (1977): The Legal Profession in Comparative Perspective. *Sociological Inquiry* 47(3–4): 97–127. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1475-682x.1977.tb00795.x>
- Siegrist, Hannes (1985): Gebremste Professionalisierung. Das Beispiel der Schweizer Rechtsanwaltschaft im Vergleich zu Frankreich und Deutschland im 19. und frühen 20. Jahrhundert. In *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert. Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen. 1*. Werner Conze és Jürgen Kocka (szerk.). Stuttgart: KLETT, 301–331.
- Siegrist, Hannes (1986): Professionalization with the brakes on. The Legal Profession in Switzerland, France, and Germany in the Nineteenth and Early Twentieth Century. In *Comparative Social Research. An Annual Publication. Historical Studies. 9*. Tomasson F. Richard (szerk.). Greenwich–London: JAI Press, 267–298.
- Siegrist, Hannes (2004): The Professions in Nineteenth-Century Europe. In *The European Way. European Societies during the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Harmut Kaelble (szerk.). New York: Berghahn, 68–82.
- Siegrist, Hannes (2014): Professionelle Autonomie in der modernen Gesellschaft, Wissenschaft und Kultur. Einführung. In *Professionen, Eigentum, und Staat. Europäische Entwicklungen im Vergleich – 19. und 20. Jahrhundert*. Dietmar Müller és Hannes Siegrist (szerk.). (Moderne Europäische Geschichte, 8). Göttingen: Wallstein Verlag, 15–38.
- Stipta István (1997): *A magyar bírósági rendszer története*. Debrecen: Multiplex Media – Debrecen U. P.
- Strausz Péter és Zachar Péter Krisztián (2008): *Gazdasági és szakmai kamarák Magyarországon és az Európai Unióban*. Gergely Jenő (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 2008.
- Sugarman, David (1993): Simple Images and Complex Realities. English Lawyers and Their Relationship to Business and Politics, 1750–1950. *Law and History Review* 11(2): 257–301. DOI: <https://doi.org/10.2307/743616>
- Szilágyi Arthur Károly (1926): Az ügyvédek gazdasági helyzete. I. rész. *Polgári Jog. A hazai és külföldi magánjog és hiteljog szemléje* 2(3): 115–121, 2(4–5): 171–181.
- Zlinszky János (1974): Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében. In *Fejér Megyei Történeti Évkönyv. 8*. Farkas Gábor (szerk.). Székesfehérvár: Fejér Megyei Levéltár, 7–147.

Hivatkozott források

- BÜK választmányi jelentés (1887): *A budapesti ügyvédi kamara rendes közgyűléséhez jelentése a budapesti ügyvédi kamara választmányának az 1887. évi működéséről*. Budapest.
- BÜK éves kamarai jelentés (1902): *A budapesti ügyvédi kamara éves jelentése 1902-ik évi működéséről*. Budapest.
- A budapesti ügyvédi kamara felirata az igazságügyminiszterhez. I. *Ügyvédek Lapja* 1885. december 19. 93. sz. 4–5.
- A budapesti ügyvédi kamara felirata az igazságügyminiszterhez. II. *Ügyvédek Lapja* 1885. december 26. 94. sz. 3.
- A feyelmí bíróság határozatai. *Ügyvédek Lapja* 1885. október 10. 83. sz. Melléklet. 1.
- A szegedi ügyvédi kamara. *A Jog* 1891. július 5. 27. sz. 219–220.
- Admeto Géza: Széjjegyzetek a modern ügyvédséghez és a magyar ügyvédi kérdéshez. *A Jog* 1904. november 13. 46. sz. 328–329.
- Az ügyvéd nem folytathat ipart. *Ügyvédek Lapja* 1896. június 13. 24. sz. 7.
- Az ügyvédi kamara tévedésbe ejtése miatt. *A Jog* 1899. január 15. 3. sz. 23.
- Az ügyvédi kar reputációja. *Ügyvédek Lapja* 1888. január 21. 3. sz. 7.

Az ügyvédi lajstromba való felvétel megtagadása névmagyarosítás miatt. *A Jog* 1891. július 19. 29. sz. 228.

Az ügyvédi lajstromba való felvétel megtagadása névmagyarosítás miatt. *Ügyvédek Lapja* 1891. június 27. 26.

Az ügyvédi szólásszabadság törvényes védelme. *A Jog* 1898. március 13. 11. sz. 88.

Bírói szemle zugirodákban. *A Jog* 1897. október 17. 42. sz. 299–300.

Bölcs kamarai határozat. *Ügyvédek Lapja* 1896. január 4. 1. sz. 7.

Egy fegyelmi úton elmozdított albíró. *Ügyvédek Lapja* 1903. május 30. 22. sz. 8.

Fegyelmi vétséget képez-e, ha a tömeggondnok a közadóst a hitelezőkkel kiegyezteti? *Ügyvédek Lapja* 1899. május 20. 20. sz. 8.

Három havi felfüggesztésre... *Ügyvédek Lapja* 1894. március 24. 12. sz. 7.

Házmesteri állások megszerzésével foglalkozó ügyvéd. *Ügyvédek Lapja* 1900. december 15. 50. sz. 7–8.

Jogtanár a gyakorló ügyvédek lajstromába fel nem vehető. *Ügyvédek Lapja* 1894. február 24. 8. sz. 6.

Kettős ügyvédi iroda. *A Jog* 1893. október 22. 43. sz. 312.

Lehet-e ügyvéd biztosítási ügynök? *A Jog* 1892. január 10. 2. sz. 16.

Lovaglás számaron – fegyelmi vétség. *Ügyvédek Lapja* 1909. november 20. 47. sz. 7.

Megtagadhatja-e az ügyvédi kamara a felvételt olyan ügyvédtől, ki az alkotmányellenes kormány uralma alatt hivatalt viselt? *Ügyvédek Lapja* 1906. szeptember 8. 36. sz. 7.

Megtagadott felvétel. *Ügyvédek Lapja* 1904. október 29. 44. sz. 7.

Megtagadták az ügyvédi kamarába való felvételt. *Ügyvédek Lapja* 1904. február 27. 9. sz. 7

Milyen elégtételt fogadhat el a jogvédő? *Ügyvédek Lapja* 1900. november 17. 46. sz. 8.

Szabad-e az ügyvédnek klienseivel a korcsmában értekezni. *Ügyvédek Lapja* 1904. május 14. 20. sz. 7.

Tagsági díjak nem fizetése. *Ügyvédek Lapja* 1899. december 30. 52. sz. 8.

Tanár, mint ügyvédjelölt. *A Jog* 1897. november 7. 45. sz. 324.

Ügyvéd aki cigánykerekét hány az utcán. *A Jog* 1895. november 10. 45. sz. 326.

Ügyvéd és cégfestő. *Ügyvédek Lapja* 1886. július 17. 29. sz. 7.

Ügyvéd és helyettes polgármester. *Ügyvédek Lapja* 1901. augusztus 17. 33. sz. 4.

Ügyvéd és italmérő. *Ügyvédek Lapja* 1907. november 16. 48. sz. 7.

Ügyvéd és nyomdatulajdonos. *A Jog* 1896. január 12. 2. sz. 15–16.

Ügyvéd és szatócs. *Ügyvédek Lapja* 1901. november 30. 50. sz. 4.

Ügyvéd mint pénzügyi vezérigazgató. *A Jog* 1898. július 17. 29. sz. 220.

Ügyvéd mint tőzsdetag. *Ügyvédek Lapja* 1900. május 26. 21. sz. 8.

Ügyvéd nem lehet ügynök. *Ügyvédek Lapja* 1894. augusztus 11. 32. sz. 4.

Ügyvéd, aki tinktúrát hirdet. *Ügyvédek Lapja* 1904. május 28. 22. sz. 7.

Ügyvéddé degradáltak! *A Jog* 1892. június 31. 31. sz. 248.

Ügyvédi kérdések. *Jogtudományi Közlöny* 1908. február 21. 8. sz. 69–70.

Ügyvédi lajstromba való felvétel megtagadása. *Ügyvédi Kamarai Közlöny* 1904. január. 1. sz. 35–37.

Ügyvédi lajstromba való felvétel. *A Jog* 1897. július 4. 27. sz. 212.

Ügyvédi rendtartás. *Ügyvédek Lapja* 1887. március 19. 12. sz. Melléklet. 4.

Ügyvédi rendtartás. *Ügyvédek Lapja* 1889. július 20. 29. sz. Melléklet. 4.

Ügyvédjelölt – mint Strohmán. *Ügyvédek Lapja* 1906. január 9. 2. sz. 7.

Weisz Ignác: Kérdés hazánk összes ügyvédeihez. *A Jog* 1888. június 24. 26. sz. 221–222.

Papp Viktor

Doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Program; tudományos segédmunkatárs, ELTE TÁTK-BTK Professzionizáció-történeti Kutatócsoport

Keller Márkus

Saját törvényeik szerint?*

A középiskolai tanárok szakmai autonómiája a 19. század végén

Absztrakt: A tanulmányban a magyarországi középiskolai tanárok szakmai autonómiájának alakulását vizsgálom a 19. század második felében. Ez az időszak különösen fontos a középiskolai tanárság életében, hiszen a magyarországi polgári társadalom kialakulásával egy időben sejlik fel előttük a hivatássá válás lehetősége. A középiskolai tanárok egyesületének vizsgálata megmutatta, hogy az autonómia kialakítása és megtartása fontos célja volt a korabeli tanárságnak, és készek voltak ennek érdekében ütközni az állammal és az iskolák többségét fenntartó egyházakkal egyaránt. Írásomban emellett érvelek, hogy az egyre erősödő állami ellenőrzés és szabályozás, illetve a Magyarországon különösen fontos egyházi fenntartók befolyása ellenére a középiskolai tanárok és tanári karok számottevő szakmai autonómiával rendelkeztek.

Kulcsszavak: professzionalizáció, középiskola, tanárok, autonómia, egyházak, állam, egyesületek

* A tanulmány *A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban* című NKFI (sz. 132451) projekt keretében készült.

Bevezetés

Hannes Siegrist a hivatások autonómiáját vizsgáló írásában (a professzionalizációs szakirodalomra építve) arra hívja fel a figyelmet, hogy egy-egy professzió autonómiájának kialakulásakor alapvető fontosságú, hogyan fogalmazza meg magát az adott hivatás, milyen értékrendet, speciális tudást, illetékességi kört mond magáénak, amire hivatkozva autonómiát, azaz saját ügyeinek önálló intézését akarja kivívni. A középiskolai tanárok esetében ez azért is különösen érdekes, mert a magyarországi polgári társadalom kialakulásának kezdetén (a 19. század második felében) sejlik fel előttük a hivatássá válás lehetősége. A modern polgári társadalom új lehetőségeket biztosított a professziók számára, hiszen az egyéni autonómia eszméje (ahogy azt Siegrist is megjegyzi (2021 [2014]: 22) társadalomrendező elvvé vált. A középiskolai tanárok helyzete azért is különleges, mert az állam és az egyházak közötti pozícióharc, melynek tétje több értelemben is az autonómia volt, a magyarországi oktatási rendszer sajátossága miatt őket különösen érintette.¹

Éppen ezért a fentiekkel összhangban először azt vizsgálom, milyen képet igyekeztek kialakítani magukról a középiskolai tanárok, milyen értékekre hivatkozva próbálták megindokolni a maguk számára igényelt autonómiát. Másodsor azt, hogy ennek a képnek a kialakításakor, illetve az autonómia indoklásakor milyen konfliktusokkal kellett szembenézniük, végül pedig a középiskolai tanárok munkahelyi környezetét elemzem, arra figyelve, hogy milyen mértékben tudtak a hétköznapi életben szakmai ügyekben önállóan dönteni.

A középiskolai tanárok – imázsépítés a 19. század végén

Ha arra keressük a választ, hogy milyen tanárképet formálva indult csatába a középiskolai tanárság az autonómia és a kiváltságok elérése érdekében, érdemes az egyesületi sajtóhoz fordulni. 1867-től kezdve az *Országos Középiskola Tanáregyesület Közlönye* (továbbiakban *Közlöny*) az a felület, ahol a középiskolai tanárok a céljaikat, a céljaik eléréséhez szükséges lépéseket megfogalmazzák, és ez az az orgánus, amin keresztül a középiskolai tanárokról ki- és átalakuló képet befolyásolni igyekeznek. Természetesen más folyóiratok, újságok is foglalkoztak a tanárság problémáival, de a *Közlöny* volt az egyetlen, amely kifejezetten a középiskolai tanárokkal foglalkozott, és amelyet kizárólag középiskolai tanárok szerkesztettek. Nehezen vitatható tehát, hogy itt jelent meg legtisztábban az országos egyesület és a középiskolai tanárság hangja.

Az egyesület lapját végigolvasva világosan látszik egy instrumentálízálható tanárkép megalkotásának szándéka. Kezdetben természetesen ezek sokszor nem explicit leírások (bár ilyeneket is találunk), hanem egy-egy konkrét konfliktus, helyzet kapcsán megfogalmazott gondolatok. Az 1870-es évek közepére azonban kialakul az a koncepció, amelyet összegezve azt mondhatjuk, hogy a középiskolai tanáregyesület a tanárságot felelős, nem

¹ A középiskolai oktatásról történeti perspektívában lásd: Sasfi (2013), a tanárképzésről lásd legújabban: Garai (2015, 2020), illetve átfogóan a nemzetközi hatásokról: Németh (2014).

részrehajló, higgadt szakemberek csoportjaként kívánja láttatni és pozicionálni. Ennek érdekében hangsúlyozottan kiállnak a szakmai színvonal növelése és az önképzés mellett, illetve egyhangúlag szorgalmazzák a tanári vizsga kötelezővé tételét, és tiltakoznak az ezzel kapcsolatos könnyítések ellen (annak ellenére, hogy ez számos tagjuk személyes karrierjét megkönnyítette volna).² A tanári vizsga azért is fontos, mivel ezen keresztül jelezték szimbolikusan a külvilág számára, hogy a tanítás nem bárki számára nyitott terep, hanem szaktudást igényel, olyan szaktudást, mely tudományos alapokkal rendelkezik és amely számonkérhető. Éppen erre a szakmaiságra hivatkozva tiltakoztak a laikusok bírálata és az iskola ügyeibe való beavatkozási kísérletek ellen. Minden tevékenységük arra irányult tehát, hogy a társadalmi feladatokból elhatárolják a maguk számára azt a területet, ahol kompetenciájuk megkérdőjelezhetetlen. Ez a megvédendő terület az egyesület felfogásában a társadalom élete és jövője szempontjából az egyik legfontosabb: az ifjúság nevelése. Milyen tehát az a tanár, akire ezt a feladatot a társadalom rábízhatja?

Legyen hangja és modora komoly és művelt, a kérdéses üggyhöz, önmagához, állásához méltó. Ne gúnyoljon, ne élceskedjék a dolog vagy éppen személy rovására, s önnön elme-élelnek idétlen fitogtatására. Tudjon méltányos és kíméletes is lenni, hol az ügy fontossága s a bírálendő jóhiszeműsége úgy kívánja. Legyen meggyőződve, hogy az ügynek, melynek használni akar, csakis úgy használhat valóban, ha leháritván magáról minden önhiitségi s pöffeszkedési gyanút, megadja mindenkinek, a mi őt emberi jogánál fogva, első sorban illeti. Ne kezdjen vitát, ne szórjon vádakot, főleg ne ferde és valótlan adatok alapján, oly lapban, oly nyelven, oly közönség előtt, hol – bármi oknál fogva – az egyenértékű megtorlás útja elzárva, módja lehetetlenítve maradna (Ney 1873/74: 3. sz. 117–129).

Az itt hangsúlyozott műveltség, higgadság és méltányosság mellett a Közlönyben megjelenő vélemények szerint a sikeres feladatellátáshoz szükséges a függetlenség is. Ez olvasatukban elsősorban anyagi függetlenséget jelentett. Ez a függetlenség két okból volt fontos számukra: egyrészt a kellően díjazott tanár van csak abban a helyzetben, hogy a tanításra koncentráljon, másrészt az anyagi függetlenség tekintélyt is teremt. Ennek a tekintélynek a birtokában nem lennének kiszolgáltatva a helyi városi, kisvárosi, községi eliteknek. A tanításra való koncentráció és a tekintély együttese teszi lehetővé, hogy a tanárok a tanulmányi ügyekben szigorúan, minden befolyástól mentesen dönthessenek (Névy 1873/74: 3. sz. 140–143). A tanárok a középiskolai ügyek érdekében mind a politikai, mind az egyházi befolyástól függetlenek kívánnak lenni, hogy a problémákat mindig hitelesen és csak a középiskolák javát szem előtt tartva tárhassák fel (Névy 1873/74: 10. sz. 547–549).

Nézzük meg, hogyan jelent meg az ideálkép és az ehhez kötött elvárások érvényesítése a gyakorlatban, és milyen konfliktusokat hozott magával. Három példát kiragadva a 19. század végéről: először az egyesület és a közoktatási miniszter közötti csörtét veszem szemügyre, majd egy a tanáregyesületen belüli konfliktus segítségével vizsgálom meg az egymásnak feszülő függetlenségkoncepciókat, végül a diákok túlterhelése kapcsán kialakult vitára adott tanári reakciókat elemzem.

2 A tanári állás érdekében. *Közlöny* 1873/74. 10. sz. 550–554; Ávéd Jákó: Az erdélyrészi róm. kath. gymnasiumok főigazgatóságának eljárásáról. *Közlöny* 1878/79 11. sz. 336–338; Névy László: A tanárképzés ügye I. *Közlöny* 1878/79. 15. sz. 449–453, uő: A tanárképzés ügye II. *Közlöny* 1878/79 16. sz. 483–488, uő: A tanárképzés ügye a protestánsoknál. *Közlöny* 1879/80. 7. sz. 191–196.

Trefort Ágoston 1876-ban hosszú idő után újra központilag szabályozta a középiskolák belső életét, a tanárok és a diákok jogait és kötelességeit. A kereteket meghatározó minisztériumi rendelet, a középiskolai rendtartás alapvetően érintette a középiskolai tanárok mindennapjait. A szabályozással magával később foglalkozom, most fontosabb az ennek kapcsán kibontakozó vita a tanáregyesület és a minisztérium között.

A rendelet megjelenése után az Országos Középiskolai Tanáregylet (a továbbiakban OKTE) azonnal megvitatta azt, és a javaslatait egy memorandum formájában a nyilvánosság és a vallás- és közoktatási miniszter elé bocsátotta. A kritikai javaslatokra – melyek szerzője a rendelet által leginkább érintett tanárság nevében fellépő tanáregylet volt – mint szakmai anyagra tekintettek. Szakmai vitát szerettek volna tehát kezdeményezni a minisztériummal. Annál nagyobb volt a meglepetésük, amikor az emlékirat átadásakor a miniszter közölte, nem szereti, ha az egyesület kritizálja a rendeleteit.

Az egylet azonban nem riadt meg, ragaszkodott a kritika jogához. Sőt a minisztériumi rosszallásra adott válaszukban azt írták, hogy az ilyesfajta nyilatkozatok csak nagyobb buzgóságra ösztönzik az egyesületet a tanügy terén.³ A későbbiekben még tovább is mentek, és hangsúlyozták, hogy az államnak el kell viselnie az alulról jövő udvarias, építő kritikát, hiszen egy alkotmányos országban ehhez a tanároknak joguk van (Névy 1877/78: 3. sz. 65–68). Jól látszik, hogy ragaszkodnak szakmai autonómiájukhoz, ahhoz, hogy szakmai kérdésekben önállóan véleményt nyilvánítsanak.

Az autonómia mértéke, az államhoz való viszonyulás volt a töréspont a tanáregyesület egyik legnagyobb belső válságakor is. 1882-ben (a középiskolai törvény vitájának finisében) az aradi középiskolák tanárai felhívást intéztek az ország összes középiskolai tanárához, amelyben az OKTE radikális reformját követelték. Úgy látták, a radikális reformot szükségessé tévő válságot az egyházak befolyását csökkenteni szándékozó állami centralizáció okozta, amely folyamat során (a kritikusok szerint tévesen) a tanáregyesület az állam mellé állt. Az egyházak és az állam küzdelme során elvesztett függetlenség viszont azt hozta magával, hogy az egyesület már az állam számára sem volt többé fontos, így nem volt képes képviselni a tanárok érdekeit sem.⁴ Ami tehát néhány évvel korábban a vallás- és közoktatási miniszter helytelenítését is kiváltó túlzott kritika volt, az néhány évvel később már az állami szándékok kritikátlan kiszolgálásának és az autonómia (állammal szembeni) elvesztésének számított.

Az aradi középiskolai tanárok megoldási javaslata a kötelező tagsággal járó helyi, egy-egy városban, iskolai központban felállítandó kamara volt. Ezeknek a helyi kamaráknak a szövetsége, egyesülése alkotta volna az országos egyesületet. Ezzel a szervezeti struktúrával kihúzták volna – az aradi tanárok által megnevezett, de mások szerint is problémát okozó – fővárosi túlsúlynak is a méregfogát. A javaslat igazi újdonsága azonban a tanárok autonómiájának kiterjesztése volt, hiszen a helyi kamarák (kiegészülve állami és egyházi küldöttekkel) gyakorolták volna a tanárok feletti fegyelmi hatóság jogkörét.⁵

3 A szept. 25-i összeülés. *Közlöny* 1877/78. 1–2. sz. 55.

4 Mit akarunk? *Középiskolai Szemle* 1882. 1. sz. 1.

5 A szerkesztők válasza az egri kath. Főgimnázium tanárkarának nyilatkozatára. *Középiskolai Szemle* 1882. 1. sz. 65–68, Az új tanáregyesületről. *Középiskolai Szemle* 1882. 2. sz. 81–86.

Tehát addig, amíg az OKTE vezetőségének a felfogásában a szakmai kritika és az állami döntéshozatal befolyásolása volt az autonómia lényege (és a tanárság felemelkedésének kulcsa), az aradi tanárok által képviselt frakció az egyház és az állam közötti egyenlő távolság tartásában és fegyelmi öngazgatásban látta annak lényegét. A vitát végül a középiskolai tanári karok passzivitása döntötte el, mivel a középiskolák alig tíz százaléka reagált az aradi tanárok felhívására, és azok sem mind támogatóan. Az egyesület vezetősége ennek ellenére komolyan foglalkozott a felvetett problémákkal, és az egyesület lapján keresztül hosszan reagált a vádakra és át is alakította az egyesület szervezetét. A vidék-főváros problémával foglalkoztak, de a fegyelmi jogkörök egyesület általi gyakorlása és a kötelező tagság kérdése elsikkadt az egyesületi reakciók során.

Az állam és az egyházak mellett a laikusok iskolára gyakorolt befolyása jelentette a legnagyobb veszélyt a tanárok autonómiájára. A felőlük érkező befolyásolási kísérletek elleni fellépést szépen példázza a diákok túlterheléséről folytatott vita.⁶ A diákok túlterhelése tipikusan az a vita, ami a modern középiskolai oktatás megteremtésének kezdetétől máig újra és újra fellángol, hasonlóan a praktikus és az elméleti tudások átadásának arányai körüli dilemmákhoz.

A túlterhelési vita kapcsán a tanárok nem is annyira az őket érő vádakat, hanem a vita mikéntjét kifogásolták. Úgy érezték, hogy a vita résztvevőinek jelentős része kellő tudás és szakértelem nélkül foglal állást. A társadalom, a szülők aktívan és elfogultan kritizálják az iskolát, miközben a tanárok véleménye szerint a sikeres oktatás alapfeltétele a társadalom és a szülők részéről irántuk tanúsított bizalom (Névy 1878/79: 1–2. sz. 4–11). Azaz a siker érdekében azt kérték, hogy az iskola ügyeit szabadon, autonóm módon intézhessék.

Szakmai autonómia – tanárok az iskolában

A tanárok személyes szakmai autonómiájának alakulásához legkönnyebben az iskolák életét szabályozó rendtartáson keresztül férhetünk hozzá. A rendtartások az iskola belső életét szabályozva kijelölik abban a tanárok, az igazgató, a fenntartók, sőt a szülők és a diákok helyét is, meghatározva jogaikat, kötelességeiket és befolyási területeiket. A következőkben azt vizsgálom, milyen helyet, súlyt és szerepet szántak a középiskolák kialakulása idején keletkezett rendtartások a gimnáziumi és a reáliskolai tanároknak, és hogyan reagál ezekre a kijelölési kísérletekre a középiskolai tanáregyesület.

Magyarországon a középiskolák szervezetét, a tanárok és az igazgatók jogait, kötelességeit átfogóan először a *Ratio Educationis* szabályozta 1777-ben. A protestáns egyházak ezt a szabályozást nem fogadták el, így hivatalosan a *Ratio Educationis* és annak egysegítő hatása az iskoláikban nem jelent meg. Annyira nem, hogy sokan a protestáns autonómia (pozitív értelmű) kifejeződését látták az egység hiányában, a sokszínűségben.

6 Enquete-k a gymnasiumok ügyében. *Közlöny* 1877/78. 19. sz. 608, Tomor Ferenc: Tanügyünk kritikája. *Közlöny* 1878/79. 13. sz. 390–397, Észrevételek a gymnasiumi oktatásról, különösen a vizsgálati rendszerről. *Közlöny* 1881/82. 1–2. sz. 1–12; Köpesdy Sándor: A túlterhelés. *Közlöny* 1882/83. 5. sz. 282–291; Ábrai Lajos: Hol rejlik a túlterhelés. *Közlöny* 1882/83. 6. sz. 345–349, cs: A túlterheléshez. *Közlöny* 1882/83. 8. sz. 457–463, A túlterheléshez. *Közlöny* 1882/83. 9. sz. 505–509.

Az egység hiányának megítélése azonban a kortársak körében sem volt egyöntetű. Tekintélyes csoportok újra és újra nekifutottak az egységes tanterv és rendtartás kérdésének. Az egységesítési szándék egyik eredménye a Schedius Lajos-féle *Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungária*, mely az evangélikus iskolák szervezetét és tantervét szabályozta volna egységesen, ahogy ezt célozta ennek a tervezetnek az 1841-es átdolgozása is, a zayugróczy tanterv („A Magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok oskolai rendszere”). Egyik sem került azonban általánosan bevezetésre (Dr. Szelenyi 1915: 132–148; Orosz 1985: 158–236), hatásukat azonban nem szabad lebecsülni. A legújabb kutatások azt mutatják, hogy a protestáns blokkon belül a református és az evangélikus fenntartók másképp álltak az egységesítés kérdéséhez. Az evangélikus iskolák rendszere sokkal inkább hasonlított a *Ratio Educationis*ra és egységesebb volt, mint a református fenntartású iskoláké (Ugrai 2020a: 119–133, 2020b: 213–230).

A mai értelemben vett középiskolát és az abban betöltött tanári szerepeket azonban az *Organisationsentwurf* alakította ki és szabályozta 1849-ben. Az *Entwurf* 1860-ban ugyan elvesztette a minden fenntartóra kötelező hatályát, de az állami, a királyi katolikus és a szerzetesrendek által fenntartott iskolák lényegében továbbra is ez alapján működtek – s készítettek el rendtartásaikat is. A protestáns felekezetek ugyan 1860 után – autonómiájuknak érvényt szerezve – újra saját szabályozást alakítottak ki, de az *Entwurf* hatása ezekben az új rendtartásokban is kimutatható. A fenntartók tagoltságának köszönhetően a protestáns (evangélikus és református) középiskolai rendtartások, bár nagyon hasonló elvek alapján épültek fel, gyakran még az egyes egyházkerületekben sem voltak egységesek.

Állami, királyi katolikus és szerzetesrendek által fenntartott iskolák

Az *Organisationsentwurf* által kialakított és a tankerület által felügyelt középiskola szakmai erőterét négy különböző „hatalmi” központ határozta meg: az igazgató, a tanári értekezlet, az osztályfőnök és maga a tanár. Ezeknek kölcsönhatása, egymással való viszonya határozta meg, mi történik az iskolában és milyen szakmai autonómiával rendelkezhetnek az egyes tanárok.

Az *Entwurf* egyértelműen kimondta, hogy az iskola vezetője az igazgató, és ez a neki rendelt jogosítványokon is látszik. Lényegében minden kérdésben ő döntött. Centrális pozícióját jól mutatja, hogy a nem állami fenntartású gimnáziumok esetén is az igazgató, és nem a fenntartó az, aki felelős az iskola szakmai munkájáért és tartja a kapcsolatot az állami hatóságokkal.⁷ Az igazgató pozíciójával szemben vagy – a szabályzat szóhasználatát alkalmazva – segítően mellette állva találjuk a tanári értekezletet. Annak ellenére, hogy ennek is az igazgató az elnöke, a közös véleménynyilvánítás lehetősége és kényszere korlátozza az igazgató mozgásterét és így növeli az egyes tanárokét. Az a körülmény, hogy a tanári értekezlet havonta ülésezik, akár már két tanár kezdeményezésére is összehívható és bármilyen, a tanárok által felvetett témát a napirendjére vehet (tehát nem csak az igazgató határozza meg a tematikát), illetve, hogy minden egyes tanári értekezletről jegyzőkönyv készül, melyet az összes tanárnak alá kell írnia, azt mutatja, hogy a testületiségnek

⁷ Grundsätze für die provisorische Organisation des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn 103. §.

komoly szerepe van az iskola működtetésében. Paradox módon ezt a testületiséget erősíti az osztályfőnök pozíciója is. Az osztály tanulmányi (és közösségi) életét kézben tartó osztályfőnök első látásra a tanárok személyes szakmai autonómiájának legfőbb korlátozója, hiszen ő hangolja össze az osztályban tanító tanárok munkáját, ügyelve a tananyag mennyiségére és a számonkérés minőségére, sőt a fegyelmezés is lényegében hozzá tartozik. Mivel azonban egy középiskolában a tanárok többsége osztályfőnök, így tulajdonképpen kölcsönösen ellenőrzik és irányítják egymást, ami újfent csak a testületiséget és ezen keresztül a közösen gyakorolt szakmai autonómiát erősíti.

Autonóm hitfelekezetek

Már említettem, hogy az autonóm hitfelekezetek középiskoláinak rendtartása korszakunkban sokszor még egy egyházkerületen belül sem volt azonos. Kimutathatók ugyan egységesülési tendenciák, és a szűrőpróbaszerű vizsgálatok sem mutattak kardinális eltéréseket, de egységes átfogó, minden iskolát kötelező szabályzat nem létezett (vö. Klamarik 1881: 291). Az egységesülés igényére, a már említettek mellett, további jó példa az 1870-ben megjelent *Magyarhoni evangélikus gymnasiumok szervezése* című füzet, amely lényegében példatár, ajánlat arra, milyen elvek szerint szerveződjön egy evangélikus gimnázium. A következőkben ezt, illetve (hogy református példánk is legyen) a Dunamelléki Református Egyházkerület középiskoláinak rendtartását elemzem annak érdekében, hogy meghatározzam a tanárok szakmai autonómiájának mértékét és határait (Vandrák 1870; Klamarik 1881: 311–316). A rendtartások összehasonlítása alapján elmondható, hogy a protestáns rendtartások struktúrájukat és lényegüket tekintve nem különböznek egymástól. Ennek megfelelően az általános érvénnyel megfogalmazott evangélikus rendtartást ismertetem, és csak az eltéréseket jelzem a Dunamelléki Református Egyházkerület esetében.

A protestáns rendtartásokat vizsgálva fontos hangsúlyozni: annak ellenére, hogy az autonóm felekezetek iskolái fordultak szembe vele a leghatározottabban – mivel a legtöbbet ők szenvedtek miatta –, 1860 után készült rendtartásaikban világosan kimutathatók átvételek, ahogy korábban az a *Ratio Educationis*ok esetében is tapasztalható volt az *Organisationsentwurf*ból. Elég csak az osztályfőnök szerepére vagy a szaktanítási rendszerre utalni. Vannak azonban lényeges (főleg az iskola irányítására vonatkozó) különbségek is. A továbbra is az *Entwurf* alá tartozó iskolákat az igazgató vezette, a protestáns felekezeteknél viszont a vezető egyértelműen az iskolaszék vagy a pártfogói iskolai gyűlés, azaz a fenntartók közössége. Lényegében ők (illetve képviselőik) határoztak minden stratégiai kérdésben, komolyan csonkítva ezzel (az *Entwurf*hoz képest) az igazgató, a tanári kar – és így a tanárok – autonómiáját is. A Dunamelléki református egyházkerület rendtartása nagyon hasonló az evangélikus „mintarendtartáshoz”. Egy lényeges pontban különbözik csak: a református iskolaszék (amely az evangélikus pártfogói gyűléssel azonos), szemben az evangélikus példával, a tanárok szavazatképes tagjaiból, illetve a fenntartó egyházi testület *azonos számú* tagjából áll, tehát a reformátusoknál a tanárok súlya nem kisebb, mint a fenntartóké – igaz, az elnököt a fenntartó egyházi testület adja. Hasonlóan fontos a tanárok testületiségét és szakmai autonómiáját erősítő különbség, hogy a tantárgybeosztásról és a diákok felvételéről is a tanári kar dönt.

Az iskolaszék vagy a pártfogói iskolai gyűlés esetében nemcsak arról van szó, hogy egy távoli, többségében közvetett, adminisztratív és csak alkalmanként közvetlen állami felügyelet mindig kevésbé intenzív, mint a helybeli fenntartók ellenőrzése, hanem arról is, hogy a protestáns iskolákban az igazgató kisebb eséllyel határozta meg az iskola irányvonalát, mint az állami iskolákat irányító kollégája. Az állami iskolákban az igazgató javaslata alapján vették fel az új tanárokat, a protestánsoknál ez a fenntartók által dominált gyűlések feladata volt, illetve ezek a gyűlések határoztak az iskola minden fontosabb külső és belső ügyében, a gyűlés elnöke (aki sohasem a középiskola igazgatója) képviselte az iskolát (ellentmondva az *Entwurf* előírásának) minden külső fórumon, és jogosult volt ellenőrizni a tanítás folyamatát is. Nagyon egyértelműen határozza meg a helyzetet az evangélikus iskolák rendtartása, amikor a fenntartókat lényegében megrendelőnek, a tanári kart pedig szolgáltatónak nevezi. Ebben a konstrukcióban az igazgató csak gyengébb lehetett, mint az állami fenntartású iskolákban. A tanári értekezlet és az osztályfőnökök szerepében már nincs ilyen nagy különbség, de a protestáns iskoláknál az ő cselekvési szabadságukat is korlátozza a fenntartó.

Ezek alapján – úgy tűnik – az egyes tanárok szakmai autonómiája korlátozottabb volt a protestáns iskolákban, mit az állami vagy katolikus intézményekben, hiszen egy olyan magasabb szinten is konszenzusos és egységes oktatási-képzési cél- és követelményrendszer, ami a „megrendelőket” is kötné, szemben az állami és az állam által irányított katolikus szektorral, itt hiányzott. Az óvatos fogalmazás azért indokolt, mert a rendtartásokból lényegében csak egy fontos különbség mutatható ki. Az 1860 után is az *Entwurf* alapján szerveződő iskolákban valójában csak az igazgató (illetve az osztályfőnök) felügyelte a konkrét pedagógiai munkát, és ő volt az, aki kifogásait azzal kapcsolatban megfogalmazhatta, a protestáns iskolákban viszont az igazgató mellett az iskolaszék elnöke is ellenőrizhette a tanítás módját, még akkor is, ha nem ez volt az elsődleges feladata. Ez azért is fontos, mert az iskolaszék, a pártfogósági gyűlés befolyása nemcsak egyszerűen egy újabb „főnököt” jelentett, hanem a protestáns iskolák esetében a laikus ellenőrzés megjelenését is. Azaz az iskolában folyó szakmai munkát olyan emberek is befolyásolták és ellenőrizték, akik nem rendelkeztek tanári képesítéssel. Ez egyértelműen a tanári szakmai autonómia korlátozását és a tanári munkához kapcsolódó tudás megkérdőjelezését vagy legalábbis megkérdőjelezhetőségét jelentette.

Ugyanakkor a protestáns középiskolák szervezetének és működés módjának vizsgálatakor, és különösen az autonómiák elemzésekor nem szabad szem elől tévesztenünk két fontos szempontot. Egyrészt, hogy a 19. században a protestáns iskolák esetében a tanárok szakmai autonómiája mindig egy szélesebb felekezeti autonómia keretében értelmeződött, így a felekezeti autonómia védelmének szempontjai felülírhatták a szakmai autonómiát. Másrészt nem szabad elfeledni, hogy az iskolák a protestáns egyház szervezetének fontos, kitüntetett részei voltak. Ennek a kitüntetett pozíciónak a fénye kisugárzott az ott dolgozó tanárookra is, akik gyakran az egyházak különböző szintű döntéshozói szerveiben is igen erősen jelen voltak.⁸

⁸ Ezekre a szempontokra Ugrai János hívta fel a figyelmemet. Köszönet érte!

1876-ban bocsátotta ki a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium az addigi, még az *Entwurf*-ra épülő középiskolai rendtartás(oka)t felülíró új középiskolai rendtartást,⁹ amely nemcsak az állami és a királyi katolikus, hanem a szerzetesrendek által fenntartott iskolákban is érvénybe lépett, sőt a protestáns középiskolák fenntartói is ehhez a rendtartáshoz igyekeztek igazítani a sajátjukat.¹⁰ Az új rendtartásban a tanulmányi és fegyelmi ügyekben a közvetlen felügyeletet az egész intézet felett a korábbi szabályzatoknak megfelelően továbbra is az igazgató gyakorolta. A tanárok közös feladata volt a rendtartás szerint „az ifjúság erkölcsi érzésének ápolása, az iskola jó szellemének megőrzése” (Középiskolai rendtartás 16. §). A tanári kar dolgozta ki az iskola fegyelmi szabályzatát, gyakorolta a legsúlyosabb büntetés, az iskolából való kizárás jogát is (igaz, a minisztériumnak meg kellett erősítenie a határozatot), illetve javasolhatta a tanuló kizárását az ország összes középiskolájából (Középiskolai rendtartás 18–19. §). Az iskolának a rendtartás által megalkotott új szervezeti egysége a módszeres tanácskozmány volt. Tagjai az iskola tanárai voltak, és ennek keretében állapította meg (a minisztériumi előírásokat követve) a tanári kar az egyes tantárgyak tanításának mikéntjét. Lényegében – az osztálytanári tanácskozmány és az általános tanártestületi tanácskozás útján – a tanári kar határozta meg a tanulók bizonyítványát, és azt is, ki léphetett a következő osztályba.

A rendtartás szakmai autonómiát érintő fontos új eleme volt, hogy éves munkásságáról minden tanárnak jelentést kellett írnia a minisztérium számára. Ez lehetett szak- vagy osztályjelentés. A szakjelentés értelemszerűen az adott tantárgy tanításának módjáról és az eredményekről szólt. Ha egy tanár több tantárgyat tanított, ezek mindegyikére ki kellett térnie. Az osztályjelentésnek, amelyet az osztályfőnök írt, az osztály által elvégzett tananyag mellett a fontosabb közösségi eseményeket is tartalmaznia kellett, illetve itt nyílt lehetőség arra, hogy az osztályfőnök javaslatot tegyen akár az iskola taneszközparkjának fejlesztésére, akár a tanítás módjának megváltoztatására. Ezeket a jelentéseket az igazgató összesítette a minisztérium számára, de a saját jelentésével együtt az összes tanár egyéni beszámolóját is be kellett küldenie (Középiskolai rendtartás 30–34, 55–57. §).

Talán a rendtartás rövid ismertetéséből is kiténik annak kettőssége, ha azt a tanárok szakmai autonómiájának szemüvegén keresztül vizsgáljuk. Egyrészt az állam a rendszeres jelentésekkel éppen oda nyert bepillantást (vagy inkább szeretett volna), ahova eddig nem tudott: az osztálytermekbe. Ennek segítségével ott korlátozza a tanárok autonómiáját, ahol az eddig a legnagyobb volt, a mindennapi oktatói munkában (Tenorth 1996: 295). Az osztálynapló részletes vezetése, az egymás közti hospitálás, a házi dolgozatok osztályozásának

9 A VKM 1876. évi július 22-én kiadott rendelete: *Középiskolai rendtartás*. Az 1876-ban kiadott rendtartást az 1888/89-es tanévben részlegesen átdolgozták, de lényegében nem változott (vö. A VKM a közoktatás állapotáról szóló tizenhatszadik jelentése, 1889: 116).

10 Vö. Trefort 1877. márc. 4-én kelt levelével, ahol a rendtartás egy apróbb módosítására hívja fel a tartományfőnök figyelmét (Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltár [MPRKL] Magyarországi Tartományfőnökség levéltára, iktatott levelezés/VKM/1877; A Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület 1876. és 1877. évi közgyűlésének jegyzőkönyve; Értesítő a budapesti Református Főgimnáziumról az 1876/77. tanévben (1877: 10–14); A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1878. június 15-től Budapesten tartott gyűlésének jegyzőkönyve (1878); A tiszáninneni ev. ref. egyházkerület 1876. évi őszi közgyűlésének jegyzőkönyve (1876).

igazgatói ellenőrzése, a módszertani tanácskozmányok előírásai és nem utolsósorban a részletes egyéni jelentések kötelezővé tétele mind ebbe az irányba mutatott.

Az egyes tanárok szakmai autonómiájának a kollégák, az igazgató és a minisztérium általi korlátozása azonban értelmezhető másként is: a testületi szakmai autonómia erősítéseként. Azzal, hogy az állam az új rendtartással létrehozta a különböző (módszertani, általános és osztály-) tanácskozmányokat, olyan eszközt és döntési kompetenciát biztosított az adott középiskola tanári közösségének, mellyel az addig nem, vagy csak nem hivatalosan rendelkezett. Ebből a szemszögből tekintve az új rendszer a tanítás színvonalának emelkedését és modernizálódását tette lehetővé, ráadásul úgy, hogy a tanári közösséget, a tanári kart helyezte annak középpontjába, ami a közösségi szakmai autonómia egyértelmű növekedését hozta magával.

Jól mutatja ezt a kettősséget az iskolai élet egy másik területe is. Annak ellenére, hogy a tanárok munkájuk során nagymértékben ki voltak szolgáltatva az igazgatónak, a tanári karnak egészében nem elhanyagolható kollektív jogai voltak, hiszen mind a legfontosabb fegyelmi kérdésekben, mind a tanulmányi előmenetel meghatározásakor – a szabályzat szerint – a tanári közösség együttesen döntött, és nem pusztán az igazgató. Ráadásul az 1876-os rendtartás elvette az igazgatónak a tanári kar döntéseire vonatkozó felülbírálati jogát – amely az *Entwurfban* megvolt –,¹¹ ezzel jelentősen megerősítve a tanári kar szerepét a döntéshozatalban. Ezek a döntési jogosítványok, legyenek bármilyen jelképesek is (mint ahogy az is, hogy az év végi bizonyítványokat az osztályfőnök és az igazgató írta alá), mégiscsak korlátozták az igazgatót, és a tanári kar egészének (és ezen keresztül egyes tagjainak is) a korábbiaknál nagyobb autonómiát biztosítottak. A folyamat ellentmondásosságát a tanárok is érezték. Szkepszisük a módszeres tanácskozmányokkal és a feltételezett minisztériumi elméleti-szakmai hozzáértéssel szemben világosan megjelenik az új, állami rendtartásra adott egyesületi reakciójukban.

Az OKTE reakciója

A rendtartást megvitatandó az 1876/77-es tanévben az OKTE tagjai többször összegyűltek Budapesten, illetve azok a vidéki tanárok és tanári karok (ez újabb jele a testületi autonómiának), akik nem tudtak elutazni a fővárosba, írásban fejtették ki a véleményüket. A több hónapos munka végeredménye lett az *Emlékirat a középiskolai rendtartás ügyében*, mely nyomtatásban is megjelent.¹²

A sok gyakorlati hozzászólás mellett (tanévkezdet, beiratkozás módja, felvételi vizsgálatok díja) kritikájukat a fegyelmi kérdésekkel, a módszertani értekezletekkel és a tanári beszámolókkal kapcsolatban fogalmazták meg. A háttérben mind a három kérdésben a tanári autonómia és az állami beavatkozás ellentéte áll.¹³ A fegyelmi kérdések szabályozásánál

11 Ez egészen 1897-ig maradt így (vö. 1897. évi 37.560. sz. miniszteri utasítás).

12 Emlékirat a középiskolai rendtartás ügyében. *Közlöny* 1876/77. 20. sz. 617–630.

13 Ezt alátámasztja a rendtartásról szóló vita menete is (vö. Névy László: A középiskolai rendtartásról. *Közlöny* 1876/77. 1–2. sz. 1–8, uó: A fegyelmi büntetésekről. *Közlöny* 1876/77. 5. sz. 129–134; Az OKTE összes ülése a középiskolai rendtartás tárgyalására dec. 12-én. *Közlöny* 1876/77. 8. sz. 253–254, A középiskolai rendtartás tárgyalása. *Közlöny* 1876/77. 9. sz. 257–259; Öry János: A tárgyalás végén. *Közlöny* 1876/77. 11. sz. 321–323; Összes ülés jan. 30., *Közlöny* 1876/77. 11. sz. 347).

a tanárok két hibát emeltek ki. Az egyik, hogy az új rendtartás nagy szerepet szán a szülőknek és a családnak. A másik, hogy az iskolából való kizárást a minisztériumnak jóvá kell hagynia. Mindkét esetben a tanárok és az iskola jogkörének valamiféle korlátozásáról van szó, illetve arról, hogy adott iskolai helyzeteket már nem kizárólag a tanárok határozzák meg, hanem a szülők, illetve a minisztérium is. Ez szerintük egyértelműen a tanári kar autonómiájának korlátozásával és bizonyos fokú presztízvesztéssel jár együtt. A szülők bevonását célzó paragrafusoknál csak a fenntartásaikat fogalmazták meg, de a diákok eltávolításának állami engedélyezésével kapcsolatban a félelmüket egyértelműen ki is fejezték. Ennek megfelelően az OKTE-javaslatban a tanári kar döntene az iskolából való kizárásról, a minisztérium csak tudomásul venné azt.

A kötelező módszertani értekezletekre nem a tantestületek szakmai autonómiájának megerősítéseként, hanem sokkal inkább a minisztérium által preferált pedagógiai elvek és módszerek bevezetését célzó eszközként tekintett az egyesület, és hasonlóan értelmezték a különböző jelentések beküldésének kötelezettségét is. Ennek megfelelően a módszertani értekezleteket csak óvatos fenntartással kezelték a középiskolai tanárok, a részletes jelentéseket viszont egyértelműen feleslegesnek ítélték, és jelezték, hogy az ilyen mértékű ellenőrzéssel a minisztérium túllő a célon, és csak a bürokráciát erősíti meg az iskolában. A rendtartásban az iskolák felé megfogalmazott követelmények ráadásul – meglátásuk szerint, már csak mennyiségüknel fogva is – feldolgozhatatlanul nagyok. Az ellenőrzést mást módon kell megoldani – mondták.¹⁴ Látható, hogy a rendtartással szemben megfogalmazott fenntartásaiban a tanárság a szabadságát védelmezi az állammal, az általa gyakorolt hatalommal szemben. Izgalmas, hogy az egyéni és közösségi autonómia konfliktusában egyértelműen az előbbi mellett áll ki az OKTE által képviselt középiskolai tanárság.

Az OKTE érzékenysége nem volt megalapozatlan, hiszen a rendtartást megelőző és követő rendeletek a tanárok félelmeit igazolták, illetve támasztották alá. A VKM már 1872-ben – az óklasszikai nyelvek területén elért rossz eredmények miatt – módszertani tanácskozások tartását írta elő, hátha így a tanárok egymást tanítva fejlődnek, illetve legalább egységesülnek az egyes iskolákban követett módszerek.¹⁵ Az 1875-ben átalakított Országos Közoktatási Tanács új feladatai is a növekvő állami ellenőrzés irányába mutatnak. A törvényjavaslatok és rendeletek véleményezése (azaz egyfajta tanácsadói szerep) mellett a közoktatási tanács feladatai közé tartozott „az iskolai oktatás tudományos és methodikus részének, nevezetesen a középiskolai és tanítóképzési tanártestületek, továbbá a tankerületi és járási tanítótestületek tanácskozmányainak és eljárásának figyelemmel tartása és irányítása.”¹⁶ Az 1876-os rendtartás tehát csak erősítette a létező tendenciát, illetve a gyakorlatban is szabályozta az állami/kormányzati szándékot.

A módszeres tanácskozmányokkal szembeni ellenállás erősségét, a bevezetésük nehézségét jól mutatja, hogy már a rendtartás kihirdetését követő évben megszületett az említett módszeres tanácskozások megtartását számonkérő rendelet, melynek indoklásából kiderült, hogy a tanári karok többsége vagy egyáltalán nem, vagy nem elég alaposan tesz

14 Emlékirat a középiskolai rendtartás ügyében. *Közlöny* 1876/77. 20. sz. 629.

15 A VKM a közoktatás 1872. évi állapotáról szóló jelentése (1874: 70–71).

16 A vallás- és közoktatási m. kir. minisztertől 12144/1875. sz. a. kiadott szabályzat a magyar országos közoktatási tanács számára., 3. §; illetve A VKM a közoktatás állapotáról szóló ötödik jelentése (1876:289).

eleget a miniszteri előírásnak. A rendeletet jegyző Trefort Ágoston ezért a rendtartás fentiekre vonatkozó 26. §-át részletesen kifejtette, és előírta, hogy pontosan milyen formában számoljanak be az iskolák a tanítás módjáról (VKM 1877. évi 2757. sz. rendelet). A reáliskolai érettségi vizsgálatokra kiküldött biztosok számára kiadott utasításokban is szerepelt, hogy jelentésükben térjenek ki a tanítás színvonalára, illetve az intézet és a tanári kar általános állapotára. Ez szintén a minisztérium információs forrásait és interveniálási képességét erősítette. Egy 1879-es rendelet pedig a középiskolai tanárok véglegesítését is a módszertani tanácskozmányok alapján meghatározandó szakmai fejlődésükhöz kötötte, ezzel megerősítve és pótlólagos funkcióval felruházva az állam által bevezetett értekezletet (VKM 1879. évi 30.290. sz. rendelet). Ugyancsak ebbe a sorba illeszkedik, hogy a miniszter 1882-ben (a modern nyelvek tanításában észlelt hiányosságok miatt) a reáliskolai tanárok képzettségi fokáról és módszeréről kért jelentést a tankerületi főigazgatóktól (VKM 1882. évi 2891. sz. rendelet). Ezek a rendeletek arra utalnak, hogy a módszeres tanácskozmányok nem a tanári szakmai autonómia eszközei lettek, hanem sokkal inkább az állami ellenőrzés, beavatkozás hatásosságát erősítették.

Láthatunk azonban más tendenciákat is. A középiskolai törvény elfogadása után (1883-tól) például a kizárólagosan állami fenntartású iskolákban is lehetőség nyílt helyi tantervek kidolgozására, és az 1890-es években csökkent jelentésadási kötelezettségük is (Kemény 1896: 23–24). Mindkét mozzanat egyértelműen a tanári karok szakmai autonómiájának erősödését jelezte.¹⁷ Távoli, de egyre erősödő fenyegetést jelentettek a tanárok szakmai autonómiájára az iskolába járók szülei. A protestáns iskolák rendtartatásának elemzése megmutatta, hogy a laikusok befolyása az iskolai életre és a tanárok munkájára nem volt szokatlan. Teljesen mást jelentett azonban a fenntartók kívánságainak megfelelni, mint a szülőkkel tárgyalni. A vizsgált időszakban, annak ellenére, hogy már az *Organisationsentwurf*-ban is megjelentek a szülők, egyik rendtartás sem szánt komoly szerepet nekik. Úgy tekintettek rájuk, mint az iskolai nevelést-oktatást támogató, de azt nem befolyásoló tényezőkre.

Összegzés

A 19. század végére professzionalizálódó középiskolai tanárság szakmai autonómiájának létezését nehéz kétségbe vonni. Láhattuk, hogy az iskola tanárai (az igazgató is tanár volt), illetve a tantestület határozta meg az iskola oktatási tevékenységének jelentős részét. Az ilyen értelemben vett szakmai autonómia még jelentősebbnek tekinthető, ha figyelembe vesszük, hogy a középiskolai tanárok aktívan vettek részt a tankönyvek megírásában, bírálatában és az országos, illetve helyi tantervek kidolgozásában. A rendtartások elemzése azonban azt is megmutatta, hogy ez az autonómia folyamatosan veszélyben volt. Korlátozták az önállóan meghatározott cselekvést a fenntartók, az állam és – a korszakban ugyan csak áttételesen, de mégis érezhetően – a szülők is.

A Hannes Siegrist által felvázolt “professzionalizációváltozatokra” figyelve (Siegrist 2021 [2014]: 28) szépen kirajzolódik, hogy a Ratio Educationis és az Organisationsentwurf

¹⁷ A VKM a közoktatás állapotáról szóló tizenhatodik jelentése 1886/87 (1887:106).

idején még kívülről jövő professzionalizációs impulzusok a kiegyezés után, hamar belsővé váltak. Az 1870-es évektől kezdve a magyar állam vette át a kezdeményezést az oktatás, és így a középiskolai tanárok professzionalizációja terén. Az egyházi fenntartású iskolák túlsúlya miatt azonban ez a szerepe sohasem volt kizárólagos. Az Országos Középiskolai Tanáregylet tevékenységének és a különböző fenntartású iskolák rendtartásainak elemzése azt mutatta, hogy éppen ez a sajátosan Magyarországra jellemző konstelláció volt a tanárok szakmai autonómiájának a forrása.

Hivatkozott irodalom

- Garai Imre (2015): *A tanári elitképzés műhelye. A Báró Eötvös József Collegium története 1895-1950*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium.
- Garai Imre (2020): *A középiskolai tanárképzés intézményei. A tanárvizsgáló bizottság és a tanárképző intézetek működése a fővárosi egyetemen az 1862–1919 közötti időszakban*. Doktori disszertáció.
- Németh András (2014): *A magyar neveléstudomány fejlődése. Nemzetközi tudományfejlődés és recepció hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés*. Budapest: Gondolat.
- Orosz Gábor (1985): A nyíregyházi evangélikus tanítóképző szervezésének és indulásának története. In *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás*. Gyarmathy Zsigmond (szerk.). Nyíregyháza, 158–236.
- Sasfi Csaba (2013): *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Budapest: Korall Társadalomtörténeti Egyesület.
- Siegrist, Hannes (2020 [2014]): Professzionális autonómia a modern társadalomban, tudományban és kultúrában. *Replika* 17–36.
- Tenorth, Heinz-Elmar (1996): Die professionelle Konstruktion der Schule. Historische Ambivalenz eines Autonomisierungsprozesses. In *Die Institutionalisierung von Lehren und Lernen*. Achim Leschinsky (szerk.). Weinheim: Beltz, 285–298.
- Ugrai János (2020a): Going on Their Own Way. Protestants' Specific Models of Joining the Cultural Elite in 19th-century Hungary. *Espacio, Tiempo y Educación* 7(2): 119–133. DOI: <https://doi.org/10.14516/ete.243>
- Ugrai János (2020b): A Prehistory to the Success of Modernization. Differences between Denominations in the Shaping of Hungarian Public Education during the Late Enlightenment Period. In *Bildungspraktiken der Aufklärung / Education practices of the Enlightenment. Journal für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa (JKGE) 1. / Journal for Culture and History of the Germans in Eastern Europe 1*. Silke Pasewalck és Mathias Weber (szerk.). Oldenborug: De Gruyter, 213–230. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110671827-013>

Hivatkozott források

- Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltár (MPRKL) Magyarországi tartományfőnökség levéltára: iktatott levelezés/VKM/1877.
- A Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1878. június 15-től Budapesten tartott gyűlésének jegyzőkönyve*. Kovács Albert (szerk.) Budapest, 1878.
- A dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület 1876. és 1877. évi közgyűlésének jegyzőkönyve*.
- A tiszáninneni ev. ref. egyházkerület 1876. évi őszi közgyűlésének jegyzőkönyve*. Bálint József (szerk.) Budapest, 1876.
- A VKM 1876. évi július 22-én kiadott rendelete: Középiskolai rendtartás*.
- A VKM a közoktatás 1872. évi állapotáról szóló jelentése*. Budapest, 1874.
- A VKM a közoktatás állapotáról szóló ötödik jelentése*. Budapest, 1876.
- A VKM a közoktatás állapotáról szóló tizenhatodik jelentése (1886/87)*. Budapest, 1887.
- A VKM a közoktatás állapotáról szóló tizennyolcadik jelentése*. Budapest, 1889.
- Értesítő a budapesti Református Főgimnáziumról az 1876/77. tanévben. Vámosy Mihály (szerk.) Budapest, 1877.
- Klamarik János (1881): *A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása*. Budapest.
- Vandrák András (1870): *Magyarhoni evangélikus gimnáziumok szervezése*. H.n.
- A középiskolai rendtartás tárgyalása. *Országos Középiskola Tanáregylet Közlönye* 1876/77. 9. sz. 257–259.

- A szept. 25-i összeülés. *Közlöny* 1877/78. 1–2. sz. 55.
- A szerkesztők válasza az egri kath. Főgimnázium tanárkarának nyilatkozatára. *Közéiskolai Szemle* 1882. 1. sz. 65–68.
- A tanári állás érdekében. *Közlöny* 1873/74. 10. sz. 550–554.
- A túlterheléshez. *Közlöny* 1882/83. 9. sz. 505–509.
- Ábrai Lajos: Hol rejlik a túlterhelés. *Közlöny* 1882/83. 6. sz. 345–349.
- Ávéd Jákó: Az erdélyrészi róm. kath. gymnasiumok főigazgatóságának eljárásáról. *Közlöny* 1878/79 11. sz. 336–338.
- Az OKTE összes ülése a közéiskolai rendtartás tárgyalására dec. 12-én. *Közlöny* 1876/77. 8. sz. 253–254.
- Az új tanáregyesületről. *Közéiskolai Szemle* 1882. 2. sz. 81–86.
- cs: A túlterheléshez. *Közlöny* 1882/83. 8. sz. 457–463.
- Dr. Szelényi Ödön: A magyarországi ev. közéiskolák tantervének történetéhez (1805–1886). *Theológiai Szaklap* 1915. 2. sz. 132–148.
- Emlékirat a közéiskolai rendtartás ügyében. *Közlöny* 1876/77. 20. sz. 617–630.
- Enquete-k a gymnasiumok ügyében. *Közlöny* 1877/78. 19. sz. 608.
- Észrevételek a gymnasiumi oktatásról, különösen a vizsgálati rendszerről. *Közlöny* 1881/82. 1–2. sz. 1–12.
- Köpesdy Sándor: A túlterhelés. *Közlöny* 1882/83. 5. sz. 282–291.
- Mit akarunk? *Közéiskolai Szemle* 1882. 1. sz. 1.
- Névy László: A fegyelmi büntetésekről. *Közlöny* 1876/77. 5. sz. 129–134.
- Névy László: A közéiskolai rendtartásról. *Közlöny* 1876/77. 1–2. sz. 1–8.
- Névy László: A memorandum ügyében. *Közlöny* 1877/78. 3. sz. 65–68.
- Névy László: A tanárképzés ügye a protestánsoknál. *Közlöny* 1879/80. 7. sz. 191–196.
- Névy László: A tanárképzés ügye I. *Közlöny* 1878/79. 15. sz. 449–453.
- Névy László: A tanárképzés ügye II. *Közlöny* 1878/79 16. sz. 483–488.
- Névy László: A tanév végén. *Közlöny* 1873/74. 10. sz. 547–549.
- Névy László: A túlterhelés ügyéhez. *Közlöny* 1878/79. 1–2. sz. 4–11.
- Névy László: A vizsgálatok szigora. *Közlöny* 1873/74. 3. sz. 140–143.
- Ney Ferenc elnök nyílt levele. *Közlöny* 1873/74. 3. sz. 117–129.
- Óry: A tárgyalás végén. *Közlöny* 1876/77. 11. sz. 321–323.
- Összes ülés jan. 30. *Közlöny* 1876/77. 11. sz. 347.
- Tomor Ferenc: Tanügyünk kritikája. *Közlöny* 1878/79. 13. sz. 390–397.

Keller Márkus

Történész, szociológus, ELTE-TÁTK, Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék, ELTE TÁTK-BTK Professzionizáció-történeti Kutatócsoport

Magos Gergely

„Fehér köpeny” és „guruló gyógyszerész”

A magyar gyógyszerészet szovjetizálása

Absztrakt: A magyar gazdaság szovjetizálása a gyógyszerészet területén is jelentős változásokat hozott. A termelés volumenének központi meghatározása által a gyógyszeripar és -kereskedelem bekapcsolása a tervgazdaságba viszonylag magától értetődő volt. Nagyobb kihívást jelentett azonban ugyanez a feladat a hagyományos patikai munka, a gyógyszerek manuális előállítás, vagyis a magisztrális gyógyszerkészítés esetén. Ehhez olyan munkafeltételeket kellett teremteni, melyek biztosítják a gyógyszerészek munkájának mérhetőségét, ezáltal a normakijelölést. Mindezt fokozott specializációval, a munkafolyamatok feldarabolásával és az iparszerű gyógyszer-előállítás feltételeinek kialakításával kívánták elérni. Ezt a célt szolgálta a szovjet típusú mintagyógyszertárak létrehozása országszerte. A kézműves gyógyszerkészítés háttérbe szorítását és a tayloriánus munkaszervezés előtérbe kerülését az egyéni autonóm munkavégzés korlátozásaként is értelmezhetjük.

Kulcsszavak: szovjetizálás, tervgazdálkodás, norma, gyógyszerészet

A tanulmány a Halmos Károly tiszteletére 2020. február 28-án tartott „Költség és költség” című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata, amely az NKFI-132451 sz., A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban című kutatás támogatásával készült.

A zsidótörvények bevezetésétől a Rákosi-rendszer bukásáig tartó „hosszú negyvenes évek” alatt a magyarországi gyógyszerészeknek is forradalmi átalakulásokkal és számos retorzióval kellett szembenézniük. A gyógyszerterek árjásítása, a visszacsatolt területeken lefolytatott igazolási eljárások, a háborút követő számonkérések és politikai tisztogatások, a burzsoá- és értelmiségellenes propaganda, végül a gyógyszerterek 1950-ben végrehajtott államosítása mélyreható átalakulásokkal járt együtt. Nem csak az egyéni sorsokban figyelhetők meg törések, hanem a gyógyszerészek érdekvédelmi szervezetei és a szakmai nyilvánosság fórumai is jelentősen átalakultak a korszakban. Ezek az átalakulások minden esetben valamilyen külső, politikai döntésből fakadtak, melyek a gyógyszerészek csak csekély – társadalmilag leszakadó vagy leszakadással fenyegetett – részének egyetértésével találkoztak. A politikai döntések a kialakult struktúrákat, viszonyokat radikálisan átalakították, a szakmai önrendelkezés határvonalait újrarajzolták. Az egyesületek átszervezése azzal a céllal történt, hogy az érdekegyeztetési és érdekvédelmi szerep helyett a politikai akarat végrehajtása és közvetítése váljék legfontosabb funkciójukká. A szaksajtó átalakításával a nyilvánosság feletti kontrollt és a politikai üzenetek hatékony közvetítését is biztosítani lehetett.

Az autonómiával kapcsolatos elemzések gyakran helyezik a hangsúlyt a fenti aspektusra. Ez az institucionalista megközelítés éppen arra kérdezi rá, hogy hogyan teremtik meg vagy hogyan számolják fel bizonyos csoportoknak, testületeknek, intézményeknek a szabadságát, ennek érdekében milyen politikai vagy jogi lépések történnek. Egy foglalkozási testület, például a kamara jogait és kötelességeit, ha tetszik, autonómiájának kereteit jogi normák rögzítik, ezek elemzése, bemutatása közelebb visz bennünket a válaszhoz. Különösen jó elemzési lehetőséget kínál egy-egy diktatúra időszaka, hiszen ilyenkor könnyebben tetten érhetők a politikai szféra beavatkozási kísérletei.

Sokkal nehezebb azonban történelmi távlatban megragadni az egyéni szinten megnyilvánuló autonómiát. A hétköznapi rutinokról, mint amilyen a munkavégzés is, általában kevés forrás áll rendelkezésünkre. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam a gyógyszerészi munkában az egyén szintjén megnyilvánuló autonómiát, pontosabban az autonómia felszámolására tett politikai kísérletet. A gyógyszerterek 1950. évi államosítását követően ugyanis a gyógyszerteri munkát is újjászervezték, hozzáláttak a szovjet típusú gyógyszerterek kialakításához. Mindezt azzal a céllal tették, hogy a gyógyszerészek munkája mérhetővé váljék, tehát megteremtse a tervezésközpontú működésbe történő bekapcsolódás lehetőségét. A normakijelölés, majd a tervszámok számonkérése végső soron az egyéni munkavégzés állami ellenőrzését, tehát az autonómia felszámolását célozta.

A patikai munka

Ahhoz, hogy a szovjetizálás keretében végrehajtott átalakítási kísérletet megértsük, érdemes röviden áttekinteni, milyen feladatokat is láttak el a patikában. A gyógyszerészek munkáját hagyományosan a növényi, állati és ásványi alapanyagok gyűjtése, szakszerű tárolása, feldolgozása, valamint a gyógykészítmények elkészítése és kiszolgálása határozta

meg. Ezek a tevékenységek jelentős elméleti és gyakorlati felkészültséget igényeltek, ami biztosította a patikusok számára a szakmai munka autonómiáját. Egészen a 18. századig a gyógyszerkészítés nem volt előíráshoz kötve, a gyógyszerészek különböző szakmunkák (pl. füveskönyvek) alapján készítették el a gyógyszereket. A gyógyszerertárban a különböző alapanyagok felhasználásával elkészített gyógykészítményeket magisztrális gyógyszereknek nevezik. Az autonóm munkavégzés korlátját jelentette ugyanakkor, hogy a 18. századtól a gyógyszerek elkészítése az állami szabályozás tárgyává vált, a gyógyszerkészítést szabványosították az ún. gyógyszerkönyvek (Dispensatorium vagy Pharmacopoea) kötelezővé tételével.¹ Az első hazánkban is érvényes gyógyszerkönyv a Dispensatorium Viennense volt (1729–1780). Ehhez 1745-ben készített Torkos Justus János gyógyszerárszabást (taksa/taxa), melynek része volt az egészségügyi személyzetre, így a gyógyszerészekre, sebészekre és bábákra vonatkozó, viselkedési normákat és kötelezettségeket is magában foglaló foglalkozási utasítás is (Rádóczy 1981; Halmai 1957; Krász 2016: 837; Balázs 2007). A gyógyszerkönyv és a Torkos-féle gyógyszerárszabás 1779-ig volt érvényben, melyet a bécsi gyógyszerkönyv és -árszabás váltott fel (Pharmacopoea Austriaco-Provincialis). Az 1770-ben kiadott egészségügyi rendelet, a Generale Normativum in Re Sanitatis is előírta a gyógyszerészeknek, hogy „vessék alá magukat [...] az orvosságok elkészítésére és azok áraira vonatkozó hatályos szabályoknak, továbbá nyomatékosan figyelmeztetjük őket, hogy a jövőben szigorúan tartsák be az előzőekben már említett, új gyógyszerkönyvben előírandó normákat” (Balázs 2007: 119). A gyógyszerészeknek ezenfelül arra is esküt kellett tenniük, hogy a gyógyszereket az orvosi vénynek megfelelően készítik el. A különböző előírásokon túl a szakmai munka másik korlátját tehát a magasabb végzettségű orvosok jelentették, akik nem csak meghatározták a szükséges gyógyszeres terápiát, de ők végezték a gyógyszerertárak rendszeres vizsgálatát, ellenőrzését is.²

Mindezen külső megszorítások mellett is érvényes azonban, hogy a gyógyszerész munkáját nagyfokú autonómia mellett végezte. Ezt garantálta, hogy tevékenysége speciális szaktudást és gyakorlati jártasságot igényelt, ráadásul ez a tevékenység a teljes patikai munkafolyamatot lefedte a gyógyszeralapanyagok gyűjtésétől kezdve a kiszolgálásig. A gyógyszerkészítés „szabványosított” folyamatait nem jellemezte ugyan nagyfokú kreativitás, hacsak nem a gyógyszerkészítés technikai feltételeit tekintjük. Létezett azonban a gyógyszerészi munkának egy nagyon is kreatív, mai szóval élve innovatív területe, nevezetesen a laboratóriumban végzett kísérletek, melyek számos új készítményt, találmányt eredményeztek. A gyógyszerertár laboratóriuma teret adott a kémiai kísérletezésnek, és ezzel a gyógyszeripar egyik bölcsőjévé vált. Több gyógyszergyár, köztük a Richter is patikai laboratóriumból nőtt ki. A gyógyszerkülönlegességek, gyógyteák, gyógycukorkák, gyógyipirulák, sőt különböző vegyszerek, növényvédelmi szerek stb. elkészítése a kreatív autonóm munkavégzés igazi terepe volt. Köztudott, hogy a népszerű üdítőket, a Coca-Colát és a Pepsit is gyógyszerészeknek köszönhetjük.

1 A 18. századi szabályozásra, vizitációkra és kuruzslásra vonatkozóan fontos és érdekes forrásokat közöl Daday (2005: 207–250).

2 Az 1786. évből származnak az első, országosan felvett és módszeresen végrehajtott patikavizitációs jegyzőkönyvek (Romhányi 2012).

A gyógyszerárak államosítása és szovjetizálása

A 20. században a gyógyszerészeknek forradalmi változással kellett szembenézniük, a gyógyszerári munka a gyógyszeripar térnyerése miatt jelentősen átalakult. Az előrecsomagolt gyógykészítmények, az ún. gyógyszerkülönlegességek egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a gyógyszerári forgalomban. A magisztrális gyógyszerkészítés, valamint a patikában végzett laboratóriumi munka ellenben jelentősen visszaszorult.

A gyógyszerár és a gyógyszeripar hibrid képződménynek tekinthetők, tevékenységük sok szempontból fedte egymást. A gyógyszeripar eleinte alapanyagokat gyártott és szállított, a késztermékeket a patikában készítették el. A gyári tevékenységben az előrecsomagolt gyógyszerkülönlegességek fokozatosan egyre nagyobb jelentőségre tettek szert, ugyanakkor a gyógyszerárak sem zárkóztak el saját márkás gyógykészítmények gyártása elől. A ma ismert, előrecsomagolt gyógyszerkülönlegességeket tehát gyárak és patikák egyaránt készítették.

A gyógyszerárak két ütemben végrehajtott államosítása azonban sok szempontból átalakította a viszonyokat. 1949. január 1-től a gazdátlan gyógyszerárak az Állami Kezelésbe Vett Gyógyszerárak Nemzeti Vállalatának (ÁKVGYNV) tulajdonába és kezelésébe kerültek. Természetesen a vezető politikusok tagadták, hogy államosításról vagy annak első lépéséről lenne szó. Az államosítás előkészítésének elhallgatásával akarták elejét venni a még magántulajdonban lévő gyógyszerárakból történő vagyonkimentésnek. Valójában a vállalat felállítását követő másfél évben hozzáálltak a gyógyszerárak retorziós alapú államosításához. A „lopakodó államosítás” időszakában közel minden 4. gyógyszerár állami tulajdonba került (Magos 2017). Az államosítás második szakaszára 1950. július 28-ával kezdődött, amikor rajtaütésszerűen minden gyógyszerárat rekviráltak („totális államosítás”).³ Ennek végrehajtása során nem csak a gyógyszerári ingatlan, annak felszerelése és árukészlete, de a szellemi tulajdonjogok, vagyis a gyógyszerár saját márkás termékei, gyógyszerkülönlegességei is állami tulajdonba kerültek.⁴

Az államosításokat követően a gyógyszerárak és a gyógyszeripar tevékenységében mutatkozó átfedéseket igyekeztek megszüntetni. A gyógyszerkülönlegességek gyártása a gyógyszeripar feladata lett, a gyógyszeráraknál csak a magisztrális gyógyszerkészítést kívánták meghagyni. A gyógyszergyárakban a racionalizálás jegyében megszüntették az azonos hatóanyagú gyógyszerek párhuzamos gyártását is, korabeli szóhasználatlall élve „termékprofilozást” hajtottak végre. Így alakultak ki a jellegzetes portfóliók, a Richter például az állati és növényi eredetű, a Chinoin pedig a szintetikus gyógyszerek előállítását látta el (Kapronczay és Magyar 2001: 89–92).

Igaz ugyan, hogy a gyógyszerárak szerepének újragondolása a gyógyszerkülönlegességek forgalmának növekedése miatt elengedhetetlen volt. Azonban a politikai döntéshozókat más szempontok is mozgatták, nevezetesen a gyógyszeráraknak a szocialista tervgazdálkodásba történő bekapcsolása. Mindez tehát szorosan összefüggött a gazdaság

3 1950. évi 25. számú törvényerejű rendelet a közforgalmú gyógyszerárak állami tulajdonba vételéről.

4 Az 1950. évi államosítási rendelet értelmében „mindazok a jelen törvényerejű rendelet hatálybalépése előtt bejelentett szabadalmak és védjegyek, amelyek a jelen törvényerejű rendelet alapján állami tulajdonba vett közforgalmú gyógyszerár céljára használhatók, a közforgalmú gyógyszerárral együtt állami tulajdonba vétetnek”.

szovjetizálásának, szocialista típusú „modernizációjának” a kérdésével is.⁵ 1948-tól kezdődően a szovjet megoldások magyarországi adaptálása elvárásként fogalmazódott meg az egészségügy, így a gyógyszerészet területén is.⁶

Tervgazdálkodás és munkaversenyek

Gazdasági értelemben a szovjetizálás egyik legfontosabb mozzanatát a tervgazdálkodás bevezetése jelentette, melynek elsődleges funkciója a termelés központilag meghatározott volumenének biztosítása volt. Komoly kihívást jelentett azonban a gyógyszerteráknak a tervgazdálkodásba való bekapcsolása, különösen az államosítást megelőző években. A tervgazdálkodás a világháborút követően a gyógyszerteráknak elsősorban az anyaggyártás, a szűkösen rendelkezésre álló gyógyszerek központi elosztása révén érintette.⁷ A gyógyszerek nyilvántartásának, központi elosztásának és kereskedelmi árának meghatározása az 1946 és 1948 között működő Anyag- és Árhivatal feladata volt.⁸ A szervezet azonban kiválóan alkalmas volt a nagy- és kiskereskedők sakkban tartására is, rendszeresen eljárást indított az árdrágítással vádolt cégek és személyek ellen, így a hivatal felállítása a gazdasági ellehetetlenítés és a kommunista hatalomátvétel egyik eszközévé vált.⁹

Az államosított gyógyszerterák bevonása a tervgazdálkodásba az ÁKVGYNV (1950 után a Gyógyszertári Központ) feladata volt. Ez eleinte a fogyasztási adatok összegyűjtésében és az anyaggyártás központi megtervezésének megalapozásában, valamint a munkaversenyek koordinált lebonyolításában merült ki.¹⁰ A tervgazdálkodás a gyakorlatban azt jelentette a gyógyszerterák szempontjából, hogy a központilag meghatározott adatok alapján (a tényleges forgalmat azonban figyelmen kívül hagyva) gyógyszerekkel látták el őket. A kötött anyaggyártásnak nevezett rendszer azonban nem oldotta meg az ellátási problémákat, amiért nem a rendszer merevségét vagy a nyugati export csökkenését, hanem a „tervgazdálkodást bojkottáló”, „árufelhalmozó” és „fekető” gyógyszerter-tulajdonosokat tették felelőssé.¹¹ A központi anyaggyártás ellenére – alacsony beruházási volumen, valamint a nyugati export elapadása miatt – az ellátási problémákat nem sikerült megoldani, állandósult a gyógyszerhiány.¹²

5 A szovjetizálásra mint modernizációs kísérletre vonatkozóan lásd Rees (2008) és Niedermüller (2005) tanulmányait.

6 Szakmai krónika. *A Gyógyászerész*, 1949. február 16.

7 A Szovjetunióban például az állami gyógyszeripar által előállított gyógyszerek a központi szerveken keresztül a kerületi raktárakba, majd innen a gyógyszerterákba jutottak. *Gyógyászerész-kiképzés a Szovjetunióban. A Gyógyászerész*, 1947. december 22.

8 Az iparügyi miniszter 104.083/1947. Ip. M. számú rendelete a gyógyszeripari termelői árak rendezése tárgyában.

9 Több millió forintot keresett egy gyár a penicillin. *Szabad Nép*, 1946. november 3.; Panasznap az Ár- és Anyaghivatal gyógyszerosztályán. *A Gyógyászerész*, 1948. február 16.

10 Beszámoló a Gyógyszertári Központ működésének egyes területeiről. *A Gyógyászerész*, 1950. október 1.

11 Nánássy Sándor, az ÁKVGYNV igazgatója 1950. január 13-án tartott értekezleten maga is szónokolta, hogy a kötött anyaggyártás milyen negatív következményekkel járt. Sikerként értékelte, hogy a „közegészségügy sérelmével” és az ellátási problémákkal járó rendszer merevségét oldották, és már csak 100 vegyszerre és gyógyszerkülönlegességre terjed ki a kötött anyaggyártás (MNL OL XIX-C-1-r-3172/T/2/1950).

12 Csak egyhavi gyógyszerterálékunk van, de a magyar gyógyszerhelyzet túlélte a krízist. *A Gyógyászerész*, 1947. március 31.

A tervgazdálkodás lényegében a korlátozottan rendelkezésre álló erőforrások maximális kihasználását célozta meg. Jóllehet a hivatalos propaganda azt állította, hogy a tervgazdálkodás és a tervek teljesítését szolgáló munkaversenyek az életszínvonal növekedését fogják eredményezni, de az erőltetett iparosítás az életszínvonal csökkenését, a munkaversenyek és normakijelölések pedig a munkások fokozott igénybevételét eredményezték.¹³ A munkaversenyek szerves részét képezték a tervgazdálkodásnak, hiszen ez biztosította a tervekben meghatározott normák teljesítését, sőt túlteljesítését, ami természetesen a normák további szigorítását hozta magával. Első ízben 1948-ban, a szabadságharc centenáriumán indítottak munkaversenyt hazánkban „Termelj többet, jobban élsz” néven (Tóth 2008: 270–271). A szovjet mintát követő sztahanovista mozgalom célpontja elsősorban a munkásság volt, de az értelmiség sem vonhatta ki magát a „nemzetépítés és a szocializmus építésének nagy ügye” alól. Már ekkor felmerült az egészségügy és a gyógyszerészet részvételének lehetősége a munkaversenyben,¹⁴ sőt a MEFESZ által indított Tanulj Többet Mozgalomba („Tanulj többet, hazádat építed!”) az egyetemi gyógyszerészhallgatók is bekapcsolódtak.¹⁵

A munkaversenyek szervezése az MKP Politikai Bizottságnak 1948. február 20-i döntése értelmében a szakszervezetek feladatává vált. A Szakszervezeti Tanács nem sokkal később felállította az Országos Munkaverseny Irodát (Lux 2008: 98). A párt határozatát végrehajtandó¹⁶ 1949 decemberében Sztálin 70. születésnapjára időzítve az OEDSZ is munkaversenyt hirdetett „Gyógyíts jobban!” mozgalom néven, melynek célja az volt, hogy „a betegellátó és tudományos munka színvonalát a Szovjetunió élenjáró orvostudományának beható tanulmányozásával emeljék”.¹⁷ A munkaversenyhez a nemzeti vállalatokon és a szakszervezeten keresztül csatlakoztak a gyógyszerészek.¹⁸ Az egészségügy területén a munkaversenybe történő bekapcsolódás lehetőségeit eleinte nehezen találták meg. Az OEDSZ főtitkára, Weil Emil is kiemelte ugyan, hogy a szakszervezet elsődleges feladatát „a »termelés« színvonalának emelése és a dolgozók munkához való viszonyának kommunista kialakítása” jelenti.¹⁹ Nem véletlenül tette azonban idéző jelek közé a „termelés” szót. Mivel a gyógyító tevékenységtől alapvetően idegen a fogalom, ezért szükségét érezte tisztázni, hogy a „kórházakban a termelésnek az egészségvédelmi munka felel meg”. A gyógyszerészet területén szintén sokan kételkedtek benne, hogy munkájuk

13 Honvári János a sztahanovista mozgalom kapcsán az alábbiakra hívja fel a figyelmet: Azzal természetesen tisztában voltak, hogy egyetlen nap alatt több mint egyhavi munkát csak a vállalati párt- és gazdasági vezetés által teremtett művi körülmények között lehet elvégezni, de fizikailag azt is csak néhány napig lehet bírni. A sztahanovistáknak a verseny idejére a legjobb, legerősebb gépeket és a legegyszerűbben megmunkálható szériamunkát adták, amellyel nagy teljesítményt lehetett elérni (Honvári 2017: 65).

14 Hatósági kezelők munkaversenye. *A Gyógyyszerész*, 1948. április 16.

15 Tanulj többet – hazádat építed! *A Gyógyyszerész*, 1948. április 16. Az erősebb segíti a gyengét. *A Gyógyyszerész* 1948. április 16.

16 MNL OL M-KS-276-88-640. 46–52p.

17 „Gyógyíts jobban” mozgalom indul. *Népszava*, 1949. december 20.; Gyógyíts jobban mozgalmat kezdenek az orvosok. *Szabad Szó*, 1949. december 18.

18 Munkaversenyek. *A Gyógyyszerész*, 1948. április 30.

19 MNL OL M-KS-276-88-640. 46–52p.

normához lenne köthető. Olyan nonszensz ötletek is felmerültek, hogy munkamegjavítási, udvariassági, tisztasági és takarékosági versenyt kellene rendezni.²⁰

Az ÁKVGYNV keretén belül is létrehozták a Központi Munkaverseny-bizottságot Hegedűs István vezetésével, aki rendszeresen tájékoztatta a gyógyszerterákokat az aktuális versenyfelhívásokról.²¹ Az 1950. évi totális államosítást követően már kirajzolódtak a munkaverseny lehetséges irányai is: a forgalom növelését, a költségek csökkentését,²² a nagyfogyasztók (kórházak, biztosítóintézetek) fokozott bekapcsolását, a számlaellenőrzés szigorítását, a tisztaság növelését, valamint a minél pontosabb tervkimutatások készítését kívánták elérni.²³ A munkaversenyt kiterjesztették a szakmai munkával kapcsolatos feladatokra is, többek között a gyógyszerek készítésének vagy az ellenőrzések hatékonyságának fejlesztésére.²⁴ A személyi kultusz monstre eseményének, Rákosi 60. születésnapjának alkalmából már büszkén számolt be a kommunista sajtó a gyógyszerészek „felajánlásairól”.²⁵

Újítómozgalom

Miután a gazdaság egészében a magánszektor szerepét az államosítások révén erősen visszaszorították, szükségessé vált az alkalmazottként foglalkoztatott személyek érdekeltté tétele a fejlesztésekben. A gazdasági innovációt – melyet korábban a szabadalmi és védjegy törvényekkel védtek – új formába kellett önteni. Csúcsszervezete az Országos Találmányi Hivatal lett, mely szintén a tervehivatal (OT) felügyelete alá került. Ennek szervezeti keretében indult útjára szovjet mintára az ún. újítómozgalom is 1948-ban,²⁶ mely szorosan kapcsolódott a tervgazdálkodáshoz és a munkaversenyekhez.²⁷ Az újítómozgalomról is elmondható, hogy szovjet minta alapján központi kezdeményezésre indult, ezért meghatározóvá vált benne a központi tervezés, adatgyűjtés és volumen kijelölés, és ezzel párhuzamosan a központilag kijelölt vállalatok látszatteljesítése (Szarka 1996: 224–225).

20 Munkamegjavítási mozgalom. A *Gyógyszerész*, 1948. november 30. A szakszervezetben Földes László 1949-ben számolt be a munkaverseny addigi eredményeiről is: minden késés megszűnt, filmelőadást vetítettek a Szovjetunió egészségügyéről, csökkent a felhasznált irodaszerek száma, a betegség és szabadság miatt kiesett 6800 munkaórát kisegítő nélkül pótolták, a receptáriusok versenye gyorsabb és hatékonyabb kiszolgálást tett lehetővé, betűrendes jegyzéket készítettek a raktárban a kiszolgálás felgyorsítása érdekében (PIL XII-42-234. 109. p).

21 MNL OL XIX-C-1-r-10575/74/1949.

22 MNL OL XIX-C-1-r-3172/T/2/1950.

23 MNL OL XIX-C-1-r-3172/A/79/1951; Nemzeti Vállalatunk munkaversenye. A *Gyógyszerész*, 1949. február 28.

24 A gyógyszerteráki dolgozók Gyógyítási Jobban Mozgalma. A *Gyógyszerész*, 1951. november 1.

25 A mag, amelyet elvetett. Felajánlások Rákosi Mátyás 60. születésnapja tiszteletére. A *Gyógyszerész*, 1952. március 1.

26 A Magyar Köztársaság kormányának 11.940/1948. Korm. számú rendelete a műszaki újítások díjazásáról és az újítási javaslatokkal kapcsolatos ügyek intézéséről.

27 „Mi az újítómozgalom? A demokráciában a dolgozók munkája többé nem egyszerűen áru, amelyet bérért eladnak, hanem a nép országát építő tevékenység. A munkásosztály érettségét bizonyítja, hogy ezt tudja is, és az újjáépítés első idejének lendületes rohammunka-mozgalma után most ötleteivel, szaktudásával és találékonyságával működik közre abban, hogy az üzemek termelési lehetőségei megnövekedjenek és az áruk előállítása meggyorsuljon. Ez az újítómozgalom.” (Újítók a WM-ben. *Szabad Nép*, 1947. április 20.)

A mozgalomba természetesen a gyógyszerészet is bekapcsolódott. A minisztérium és az ÁKVGYNV részvételével létrehozott Újító Bizottság tárgyalta meg a gyógyszerészek által javasolt újítások sorsát, melyek közül többet is megvalósításra érdemesnek ítélték.²⁸ A jóváhagyott újításokból eredő megtakarítások összegéből ösztönzéseképpen a javaslattevők is részesültek.²⁹ Az újítások sorsát döntően nem szakmai, hanem gazdaságossági, termelékenységi szempontból ítélték meg, köztük új készítmények készítésére vonatkozó javaslatot nemigen találunk. Ennek az az egyszerű oka volt, hogy a gyógyszertárakban megszűnt a gyógyszerfejlesztés és a gyógyszerkülönlegességek gyártása.

A népjóléti minisztérium a gyógyszertárak szerepét egyre inkább a kereskedelmi funkció és a kézi (magisztrális) gyógyszerkészítés felé tolta. Az újítómozgalomban a gyógyszerészek és a gyógyszertárak ezért elsősorban nem új készítményekkel, hanem hatékonyabb és pontosabb munkavégzésre vonatkozó (pl. könyveléstechnikai, vénykészítési, gyógyszerkészítés-technológiai) javaslatokkal kapcsolódhattak be.³⁰ Nem feltétlenül az újítómozgalom hatására, de ennek keretében születtek olyan találmányok, melyek mind a mai napig megtalálhatók a gyógyszertárak tartozékai között. Egyaránt a magisztrális munkában használták fel a „Hunfalvi-féle porosztót”,³¹ valamint a „kúprúdosztó táblát”. Mindkét eszköz a gyógyszerkészítmények (és ezáltal a hatóanyagok) egyenlő elosztását segítette.³²

„Szovjet típusú” gyógyszertár

A gyógyszerészet tervgazdálkodásba való bekapcsolása azonban nem csak központi szinten valósult meg, de újjászervezték a gyógyszertári munkát is. Önmagában már az is a gyógyszerészek autonóm munkavégzésének korlátozását jelentette, hogy mesterségesen igyekeztek növelni a patikai forgalomban az előre elkészített gyógyszerkülönlegességek arányát, amivel megerősödött a gyógyszertárak kereskedelmi szerepe.

A magisztrális gyógyszerkészítés azonban nem volt teljesen kiküszöbölhető. A hagyományos gyógyszertári munka ezen területén a munkaversenyek megszervezésére és a normakijelölésre csak korlátozottan nyílt lehetőség. A gyógyszerek orvosi vény alapján történő kézi elkészítése összetett munkafolyamatokat jelentett, amit a gyógyszerész szakmai tudása és lelkiismerete alapján, az előírások szerint, de autonóm módon végzett el. A munka mérhetőségének biztosítása azonban elengedhetetlen volt a tervgazdálkodás szempontjából, mert a normakijelölésnek és a munkaversenybe történő bekapcsolásnak ez volt a feltétele.

Hogyan is nézett ki a patika és a benne folyó munka, amit bele kellett illeszteni a tervgazdálkodás rendszerébe? A magyar gyógyszertárak hagyományosan az alábbi helyiségekkel rendelkeztek: üzlettér (officina), az összetettebb szerek előállítására szolgáló laboratórium, raktár (materiális kamra), ügyeleti szoba (inspekciós szoba), pince (aquarium),

28 MNL OL XIX-C-1-r-3172/U/2/1950.

29 A Magyar Népköztársaság minisztertanácsának 4.310/1949. (232) M. T. számú rendelete a műszaki újítások díjazásáról és az újítási javaslatokkal kapcsolatos ügyek intézéséről szóló 11.940/1948. Korm. számú rendelet kiegészítése tárgyában.

30 Az újítási javaslatokról rendszeresen beszámolt A *Gyógyszerész* című szaklap „Újítók rovata” is.

31 Újítási rovat. A *Gyógyszerész*, 1953. július 1.

32 Köszönöm az észrevételt Dobson Szabolcsnak.

illetve a gyógynövények szárítására használt padlás (herbárium). A gyógyszerterek helyiségeit és felszereltségét 1934-ben rendeletben is szabályozták.³³ A kézi (magisztrális) gyógyszerek elkészítése jellemzően (de nem kizárólagosan) az üzlettérben történt. A táraasztalon állt a mérleg, és az egyszerűbb gyógyszereket a bútorzaton elhelyezett alapanyagokból a gyógyszerész a beteg előtt készítette el.

1. ábra. Gyógyszerkészítés az officinában (1906)

Forrás: Fortepan/Nagy Sándor

2. ábra. Gyógyszerkészítés az officinában (1942)

Forrás: Fortepan

³³ A m. kir. belügyminiszter 260.520/1934. B. M. számú rendelete a gyógyszerterek berendezése és felszerelése tárgyában.

A gyógyszeripar felemelkedése miatt ennek a kisiparos tevékenységhez hasonlatos, állva végzett, kézműves gyógyszerkészítésnek a napjai meg voltak számlálva, a gyógyszertárak fejlesztése, modernizációja elkerülhetetlenné vált. Hazánk szovjet érdekszférába kerülésével az is eldőlt, hogy ez a modernizáció központi iránymutatás alapján, szovjet mintára fog megvalósulni. A „szovjet típusú gyógyszertárak” kialakítása egyfajta kísérletként értelmezhető, mely a magisztrális gyógyszerkészítés tervgazdálkodásba történő bekapcsolására irányult.

A Szovjetunió gyógyszertáraiban némiképp eltérően szervezték meg a munkafolyamatokat. E helyütt két beszámolót idézek a szovjet gyógyszerészeti munkáról. 1950-ben tolmácként járt Moszkvában Herz Pál, aki ekképp számolt be tapasztalatairól:

Általában minden recept elkészítésére, az elkészítés idejére van egy bizonyos norma. [...] Képzeljünk el egy kb. 10-15 méter hosszú asztalt, amelynek végében ez a technikumot végzett dolgozó osztályozza a különböző recepteket. Az asztal két oldalán gyógyszerészek ülnek. Középen három futószalag fut, amely a két szélén kifelé megy. A szortírozó különböző színű tányérokra továbbítja a recepteket az egyik vagy a másik asztalra. Van olyan gyógyszerész, aki csak porokat vagy csak kenőcsöket csinál, a harmadik csak külsőleges folyadékot, míg a negyedik csak belsőleges, magisztrális gyógyszereket. Az ötödik gyógyszerész asztala üveggel van beborítva, ez készíti a steril gyógyszereket, így a szemcseppeket is. Külön asztal mellett dolgozik az a gyógyszerész, aki a mérgeket méri (Egy óra egy moszkvai gyógyszerészben. A *Gyógyszerész*, 1950. október 1.).

Herz a munka iparszerű, már-már tayloriánus leírását adja: futószalag mellett végzett munka, az összetett munkafolyamatok feldarabolása, leegyszerűsítése, specializáció, normakijelölés.

Robert C. Fayle brit gyógyszerész jóval későbbi, 1971-ben írott cikkében a szovjet gyógyszerészet jellegzetességét éppen a sajátos munkakörülményekben és munkaszervezésben ragadta meg. Megfigyelése szerint a tágas patikák beosztását és elrendezését alapvetően az határozza meg, hogy a gyógyszerészek gyorsan és hatékonyan tudjanak dolgozni. A receptet az ügyfelet fogadó gyógyszerész veszi át és ellenőrzi, az ő feladata a tanácsadás és tájékoztatás. A receptet elkészítésre továbbadja egy másik helyiségbe (vényező). Mindenki ülve dolgozik. A szükséges alapanyagok és gyógyszerek forgópolicokon és fiókokban, kézköznelben vannak elhelyezve, hogy munka közben ne kelljen felállni. A receptek elkészítésével többnyire az asszisztensek vannak megbízva, akiknek meghatározott idő áll rendelkezésre a vény összeállítására (Fayle 1971).

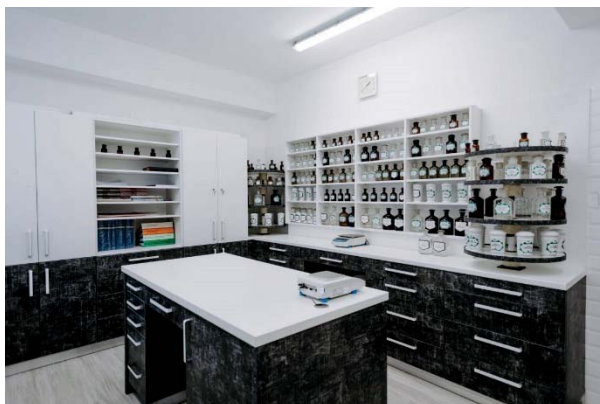
A cél tehát adott volt: a gyógyszerészeti munkát úgy megszervezni, hogy a gyógyszerész munkája mérhetővé váljék, és ezáltal megteremtődjenek a normakijelölés, a tervgazdálkodásba történő bekapcsolódás feltételei. Az iparszerű működés feltételeinek a megteremtése praktikus megoldások bevezetését jelentette. A munka hatékonyságának (és a dolgozók munkakörülményeinek) javítása érdekében merült fel, hogy szintén szovjet mintára be kell vezetni hazánkban a forgópolicot, mely lehetővé tette viszonylag kis helyen sok gyógyszeralapanyag tárolását, ezáltal a dolgozó helyváltoztatás nélkül hozzájuk tudott férni.

3. ábra. A forgópólcs őse (Moszkva, 1942–1943)

Forrás: pastvu.com³⁴

4. ábra. A forgópólcs napjainkban (Tatabánya, Arany Kígyó gyógyszerészár a 2000-es években)

Forrás: patikatervezes.hu³⁵

Alacsony forgalom mellett nem okozhatott különösebb problémát, hogy a gyógyszerészek jellemzően állva készítették a gyógyszereket az officinában a táraasztal mögött. A megnövekedő forgalom, a gyógyszerek norma alapján meghatározott, iparszerű elkészítése azonban szükségessé tette, hogy a dolgozók ülve végezzék munkájukat. Jóllehet a mai értelemben vett forgópólcs már a 18–19. században ismert volt az USA-ban,

34 <https://pastvu.com/p/26034> (Köszönöm Dobson Szabolcsnak a képet).

35 <https://www.patikatervezes.hu/projects/arany-kigyó-gyogyszerár-tatabánya/>

de hazai gyógyszerertári bevezetése nem innen terjedt el. Az ülőmunkát lehetővé tevő ülőtára bevezetése a szocialista modernizáció vívmánya volt. Ez eleinte orvosi széket jelentett, mely jellemzően három vagy négy lábbal és forgó ülőrészsel rendelkezett. Munkavédelmi szempontból később ezt széktámlával egészítették ki. Az ülőtárak eleinte nem rendelkeztek guruló lábbal, így a helyváltogatást nem tették lehetővé. A guruló székek gyógyszerertári alkalmazást először Török Pál szegedi gyógyszerész vetette fel 1952-ben az újítási mozgalom keretében. Gyógyszerertárában síneket alakított ki, melyeken görgőkkel felszerelt zongoraszékek tudott csúszkálni. A „guruló gyógyszerész”³⁶ így felállás nélkül el tudta készíteni a gyógyszereket, és ki tudta szolgálni a betegeket, egyesek szerint nevéssé téve a gyógyszerészeket a betegek előtt.³⁷

5. ábra. Forgósék és forgópalc napjainkban

Forrás: Dobson Szabolcs közlése

Ahogy fentebb említettem, hazánkban a díszes officina (eladótér) nem csak a gyógyszerek kiszolgálásának volt a helyszíne, hanem az egyszerűbb szerek (pilula/labdac) elkészítése is itt történt. A bonyolultabb műveleteket (desztillálás, tablettázás, sterilizálás stb.) természetesen a laboratóriumban végezték. Az orosz gyógyszerertárak helyiségei és azok funkciói alapvetően különböztek a hazai megoldásoktól. Laboratórium ugyan nem volt bennük, talán éppen ezért különült el teljesen az árusításnak (officina) és a gyógyszerek elkészítésének (vényező) a helye.³⁸

Pintér János, a népjóléti minisztérium gyógyszerész főelőadója már 1949 júliusában megfogalmazta a gyógyszerertárak szovjet típusú átalakításának szükségességét. Véleménye szerint azért kell a gyógyszerkészítést külön helyiségbe számúzni, hogy a vásárlók ne zavarják a patikusokat, amivel megelőzhető az esetleges vénykészítési hibák. Pintér elképzelése szerint az officina a jövőben csak a vények befogadásának, a gyári szerek és

36 Mindent lehet, csak akarni kell. *A Gyógyszerész*, 1953. június 1.

37 A szegedi sajtóértekezlet. *A Gyógyszerész*, 1954. augusztus 1.

38 A szovjet gyógyszerészet szervezeti felépítése. *A Gyógyszerész*, 1949. december 21.

az elkészült gyógyszerek kiszolgálásának, valamint a pénztárnak adna helyet. A vények összeállítását azonban egy külön helyiségben (vényező) kellene elvégezni:

[...] a régi rendszer szerint nálunk a gyógyszertárakban a vásárló közönséggel érintkező dolgozó gyógyszerész munkája zavarva volt. Ha orvosi vényt készített [ti. az officinában], és eközben a vásárlók kézi eladású [ti. gyári] cikkekért [...] jelentkeztek, a vénykészítést félbe kellett szakítani [...] és könnyen előfordulhatott, hogy az orvosi rendelvényből egyik vagy másik hatóanyagot elfelejtette belekeverni, vagy az állandóan zavart helyzetben fel is cserélhette az egyes anyagokat. [...] Mindennek a kényelmetlenségnek és fárasztó munkának megváltoztatását jelenti az új államosított gyógyszertárak berendezése. Ez a tervbe vett berendezés hasonlítana főként az orosz gyógyszertárak berendezéséhez, ahol a dolgozó gyógyszerész nem érintkezik a fogyasztóközönséggel (MNL OL XIX-C-1-r-3170/2-36/1949).

Az újonnan létrehozott vényezőhelyiségeket eleve úgy alakították ki, hogy praktikus megoldásaival kényelmes munkafeltételek biztosítson, és gyors munkavégzést tegyen lehetővé a dolgozók részére.³⁹

6. ábra. Vényezőhelyiség (Sztálinváros 1955)

Forrás: htomi77.blogspot.com⁴⁰

39 A vények elkészítése egyébként már a szovjet időszakot megelőzően is külön helyiségben történt Oroszországban. Sőt 1920-ban Magyarországon az Erzsébet körúti Hunnia gyógyszertárat is orosz mintára alakították ki, ami a gyakorlatban az officina és a vénykészítés szétválasztását jelentette, tehát a szovjet típusú gyógyszertár kialakítása sok esetben a hagyományos orosz megoldások átvételét jelentette. „Régi panasza a gyógyszertárban dolgozóknak, hogy a receptkészítés sima menetét károsan zavarja a kézi eladási szerek, kozmetikumok és különlegességek kiszolgálása, s hogy ez a rapszodikus, a figyelmet állandóan széttagoló munka teszi aztán idegessé, mogorvává, végeredményében pedig udvariatlanná a gyógyszerészeket. Ezen anomálián úgy lehet segíteni – amint azt Oroszországban már huzamosabb idő óta be is vezették –, hogy a receptárius munkáját teljesen különválasztják a többi patikai expediciótól. E szisztémánál a recept elkészítője az orvosságra váró féllal nem is érintkezik, a gyógyszert pedig elkülönített helyiségben minden zavaró momentum nélkül készítheti el.” Az első orosz rendszerű gyógyszertár a fővárosban. *Gyógyszerészek Lapja*, 1920. április 1.

40 <https://htomi77.blogspot.com/2018/03/92-nemzetkozi-nonap.html> Eredeti lelőhely: Matussné Lendvai Márta: *Sztálinvárosi nők*. Székesfehérvár, 2005.

Hazánk első szovjet típusú mintagyógyszertára az egykori Örkény patika lett. 1950-ben bekövetkező államosításának különös történetét máshol ismertettem (Magos 2017). Budapesten a Rákóczi út és a József körút sarkán álló Csillag gyógyszertárat Vörös Csillag gyógyszertárra keresztelték át (később 1. számú, majd 801. számú gyógyszertárnak hívták). 1952. március 15-én személyesen Ratkó Anna egészségügyi miniszter adta át Rákosi elvtárs 60. születésnapjára a „kapitalista kizsákmányolástól” megszabadított, a „dolgozó nép szolgálatába állított” gyógyszertárat a következő szavakkal:

A most megnyíló egyes számú gyógyszertár az első olyan gyógyszertárunk lesz, amelyet a szovjet tapasztalatok felhasználásával a mi viszonyainkra alkalmazva újonnan létesítettünk. [...] A gyógyszertár egész beosztása, felszerelése és munkamenetének megszervezése a gyors és pontos gyógyszerkiszolgálás követelményeinek megfelelően készült. Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy az itt dolgozók számára szocialista módra a legkedvezőbb munkafeltételeket biztosítsuk. Külső formája is bizonyítja, hogy nem üzleti vállalkozás célját szolgálja, hanem a dolgozók egészségügyének szolgálatában álló intézmény (Ratkó Anna egészségügyi miniszter beszéde az 1. számú Vörös Csillag gyógyszertár megnyitásán 1952. március 15-én. *A Gyógyszerész*, 1952. április 1.).

A Vörös Csillag gyógyszertár mintájára országsszerte kezdetét vette a szovjet típusú gyógyszertárak kialakítása. Szombathelyen a „rég” Kígyó gyógyszertárat alakították át.⁴¹ A szintén szovjet mintára kialakított sarkadi gyógyszertár azért érdemel figyelmet, mert néhány héttel a Vörös Csillag gyógyszertár átadása előtt megnyílt, így őt illeti a történelmi elsőbbség.⁴²

E helyütt csak a gyógyszertárak szovjetizálására vonatkozó politikai szándékot tudtam jelezni. Alaposabb kutatással lenne csak megállapítható, hogy a gyógyszertáraknak mekkora hányadát érintette a szovjetizálás, illetve hogy miként folytatódott a Kádár-korszakban is a központi irányítás szerinti modernizálás (Kolozs 1966; Szél 2020).

Szimbolikus szovjetizálás

A szovjetizálás természetesen sokkal többet jelentett a praktikus technológiai megoldások átvételénél. Az élet minden területét átható kulturális forradalom is volt egyben, melynek célja a „szovjet ember” (Zinovjev ironikus megfogalmazásában a „Homo Sovieticus”) létrehozása volt (Rees 2008: 5–6). A cél az egyéni és közösségi identitás teljes újrakonstruálása, ezzel párhuzamosan a régi identitások és kötődések devalválása, megsemmisítése volt. Részben ezt a célt szolgálták a megbélyegzések és stigmatizálások (klerikálisok, kulákok), az ellenségek felkutatása érdekében folytatott folyamatos kampányok.

Az emlékezetpolitikai törekvésekben mindig kiemelt figyelmet kap a közterületek és közintézmények elnevezésének kérdése, mely a kollektív emlékezet és a közös identitás politikai indíttatású formálásának hangsúlyos eleme. 1945 után ilyen emlékezetpolitikai kérdéssé vált a gyógyszertárak elnevezése is, melyeket hagyományosan állatok (Kígyó, Oroszlán, Sas), mitológiai alakok (Aesculap, Hygeia), zsidó-keresztény fogalmak

41 Szovjet mintájú gyógyszertár Szombathelyen. *Vas megye*, 1953. szeptember 27.

42 Köszönöm az észrevételt Dobson Szabolcsnak. A sarkadi gyógyszertár. *A Gyógyszerész*, 1954. január 1.

(Meváltó, Őrangyal, Kereszt), szentek (Szent Antal, Szent Rókus) vagy elvont ideák (Igazság, Remény, Szeretet) után neveztek el. A 19. században elterjedtek a magyarsághoz (Magyar Korona, Szent István, Magyarország Védasszonya) vagy a Habsburg Birodalomhoz (Császári Sas, Ferenc József) köthető elnevezések. De az sem volt ritka, hogy az elhelyezkedés alapján adtak nevet egy-egy patikának (Astoria, Lipótvárosi) vagy híres ember után neveztek el (Petőfi, Rákóczi) azokat. A két háború között a felfokozott nemzeti érzéseknek megfelelően gyakori volt a magyar őstörténeti utalás (Turul, Árpád Fejedelem, Csodaszarvas), vagy az irredenta elnevezés (Nagy-Magyarország, Hargita, Kárpátalja) (Csanád 1988). De ezek a névadományozási szokások sokban követték a nemzetközi hagyományokat és divatot is (Ördög 1980). Mivel mind a vallásos, mind a világi elnevezések többsége összeegyeztethetetlen volt a kommunista emlékezetpolitikai törekvésekkel, az ún. „haladó hagyományokkal”, ezért *A Gyógyszerész* című szaklap már 1947-ben foglalkozott a gyógyszerértári elnevezések felülvizsgálatának kérdésével. Ekkoriban még a „haladó hagyományokkal” összeegyeztethető nevek használatát javasolták, így a Magyar Korona elnevezés megváltoztatását Köztársaságra.⁴³ 1949-ben tételelesen is felsorolták, hogy a „demokráciaellenes” elnevezéseket mire célszerű megváltoztatni. Ezek között voltak híres gyógyszerészek (Kabay János, Kazay Endre, Winkler Lajos, Than Károly, Fényes László), ismert magyar történelmi személyek (Petőfi Sándor, Dózsa György, Táncsics Mihály, Ady Endre, József Attila) és a politikai rendszerre utaló elnevezések (Szabadság, Köztársaság).⁴⁴ Az ÁKVGYNV utódja, a Gyógyszerértári Központ 1950-ben, az államosítást követően azonnal hozzáfogott a gyógyszerértárok „rég, klerikális jellegű, az egyház hatalmát kifejezni kívánó szentek nevét viselő és képét ábrázoló címtáblák” eltávolításához.⁴⁵ A kérdés politikai jelentőségét mutatja, hogy a beruházási tételek között a címtáblák lecserélése jelentette az egyik legnagyobb tételt a költségvetésben. 1951-ben utasítást kaptak a megyei nemzeti vállalatok is, hogy a volt tulajdonosokra utaló cégtáblákat haladéktalanul távolítsák el.⁴⁶ A gyógyszerértárok eleinte a kommunista ideológiával összeegyeztethető neveket adtak (Vörös Csillag, Dózsa), később viszont egyszerűen számokkal látták el őket. Már az 1950-es évek végén mozgalom indult annak érdekében, hogy a gyógyszerértárok – a számozásuk megtartása mellett – újból nevet kapjanak. A névadás szigorú szabályozása érdemben csak 1987-ben enyhült, amikor lehetővé tették, hogy a „haladó hagyományokkal” összeegyeztethető, „nem egyházi vonatkozású” korábbi patikaneveket (pl. Kígyó, Arany Sas stb.) újra felvegyék a gyógyszerértárok (Szigetváry 1993).

Az „osztály nélküli társadalom” kommunista ideálja értelmében minden olyan szimbolikus válaszfalat le kellett bontani, mely az új kollektív identitás, a „dolgozó nép” tagjai között megkülönböztetést tesz lehetővé. Ilyen szimbolikus osztályharcos üggyé vált a gyógyszerészek munkaruhájának kérdése is.

A sterilitást, tisztaságot sugalló fehér köpeny használata az orvosok között a 19. században terjedt el. Vélhetően tőlük vették át ezt a viseletet a gyógyszerészek is, akik korábban polgári öltözetet használtak munkájuk során. A fehér köpeny már az első világháború idején megjelent a gyógyszerértárakban, és a gyógyszerészek megkülönböztető viselete volt.

43 Fekete medve gyógyszerértár. *A Gyógyszerész*, 1947. március 16.

44 Hírek. *A Gyógyszerész*, 1949. január 16.

45 MNL OL XIX-C-1-r-6205/Gy/14/3/1950.

46 MNL OL XIX-C-1-r-3170/GYK/41/1951.

Az asszisztensek (laboránsok, technikák) színes köpenyt, a nem szakmunkát végzők (pl. pénztárosok) szintén színes köpenyt vagy polgári öltözetet viseltek. 1933-ban a belügyminisztérium rendeletben is rögzítette, hogy „a nem gyógyszerési képesítésű személyzet [...] foglalkozási ideje alatt színes munkaköpenyt köteles viselni. Fehér munkás köpenyt csak a gyógyszerési képesítésű személyzet használhat”.⁴⁷ A rendelet kiadását egyébként éppen a szakképzett, de alkalmazottként dolgozó gyógyszerészek kérték. Az ugyanis nem csak színes munkaruha viselését írta elő a szakképzetlen alkalmazottak részére, de ki is tiltotta őket a gyógyszerek előállításának és forgalmazásának helyt adó officinából, és a laborba „száműzte” őket. A fehér köpeny tehát a szimbolikus kizáráson túl kenyérkereseti kérdéssé is vált. Ettől a rendelkezéstől remélték ugyanis, hogy visszazorol a gyógyszerkészítési feladatokkal (szabálytalanul) megbízott szakképzetlenek alkalmazása. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni a fehér köpeny megkülönböztető jellegét, társadalmi rangot biztosító erejét sem. Egy dr. Senega álnevű gyógyszerész ekképpen vallott a fehér köpennyel történő első találkozásáról:

Ifjú és tudatlan praxi [ti. gyógyszerészgyakornok] voltam akkor. Egy hete dolgoztam – („dolgoztam” – ez a szó talán egy kissé túlzás) – principálisom [ti. főnököm] patikájában. [...] Fehér köpenyben persze. Ez a fehér köpeny határtalan hatást gyakorolt rám. Tudást, szakértelmet, tekintélyt és nem utolsó sorban gögőt oltott belém. Az utóbbit tudta a legjobban oltani. Ha bejött néha egy alázatos fejkendős néni és áhítattal „patikus” úrnak titulált, kis híján lepatogtak mellényemről a gombok, s úgy néztem körül a vidéki kis patikának még kisebb officinájában, mint egy csatát nyert lovag (Oh, régi szép idők... *Gyógyszerési Szemle*, 1937. december 11.).

A fehér köpeny viselése mind a mai napig fontos szimbólum, a diplomázott egészségügyi szakemberek beavatásának része (White coat ceremony/fehérköpeny-ceremónia).

7. ábra. Tarka gyógyszerészi munkaruhák: A veszprémi Fekete Sas patika 1924-ben

Forrás: Fortepan/ Karabélyos Péter

47 212.400/1933. B. M. számú körrendelet. *Gyógyszerészek Lapja*, 1933. április 15.

8. ábra. Tarka gyógyszerési munkaruhák: Ismeretlen gyógyszerész 1924-ben

Forrás: Fortepan/ Karabélyos Péter

1945 után a munkaruha kérdésének napirendre tűzésével a szimbolikus osztályharc a gyógyszertárak mikrokörnyezetében is megjelent. A kommunisták számára a fehér köpeny viselésének lehetővé tétele minden gyógyszerészi dolgozó számára azonban több volt egyszerű szimbolikus lépésnél. A kommunisták a nem szakképzett gyógyszerészi dolgozóktól (takarítók, technikák, pénztárosok) reméltek politikai támogatást az osztályidegennek tekintett gyógyszerészekkel szemben, ezért kampányt indítottak a fehér köpeny viselésének kiterjesztése érdekében. Székely Jenő, *A Gyógyszerész* című lap kommunista szerkesztője verse is foglalta a követelésüket:

Fehér köpeny, tarka köpeny,
Szép vagy mindenképpen.
De a fehér csupán néked
Illik, gyógyszerészem.
Míg a tarka, nem hiába
Olcsóbb is az ára,
Nem való az gyógyszerészre,
Csak a technikára.
De ha egyszer minden köpeny
összeöllelkezne,
Fehér színből, tarka színből
Kivirul az eszme

(Szakmai Krónika. *A Gyógyszerész*, 1947. július 16.)

Nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy ki és mikor rendelte el minden gyógyszerészi alkalmazott részére a fehér köpeny viselését. Azt sem tudhatjuk, hogy született-e egyáltalán ilyen utasítás a minisztérium vagy a nemzeti vállalatok részéről, vagy az elmúlt években sok retorziót megélt gyógyszerészek egyszerűen jobbnak látták, ha – engedve a kommunisták követeléseinek – „önként” beállnak a sorba. A sajtóból annyi tudható,

hogy 1953-ban voltak olyan gyógyszerárak, ahol az egységes fehér viselet már jelen volt.⁴⁸ A viselet „demokratizálása” ellen volt ugyan némi ellenállás a szakképzett gyógyszerészek részéről, és helyenként a közönség is értetlenül fogadta a fehér köpenyben szolgálatot teljesítő „technikákat”.⁴⁹ A fehér köpeny viselése – mint a kizsákmányolás alóli felszabadulásnak, a „szabadságnak a jelképe” – rendkívül tartós hagyományt teremtett, hiszen mind a mai napig jellemző a gyógyszerárakban.

9. ábra. Fehér gyógyszerési munkaruhák: Újszászi gyógyszerár 1962-ben

Forrás: ujszasz.hu⁵⁰

48 Budapest „második legnagyobb” 516. számú gyógyszerárának átadásáról ekként számolt be a sajtó: „A tára mögött a fehérköpenyes gyógyszerészek és szakmunkások, munkában edzett dolgozók, szinte lámpalázban várják, hogy az ünnepélyes megnyitás után megkezdhessék egészségügyi működéssüket.” Két új gyógyszerár. *A Gyógyszerész*, 1953. július 01. (Köszönöm Dobson Szabolcsnak.)

49 Erre utal a budapesti szakszervezeti üzemi bizottságok üléseiről szóló beszámoló is: „A technikák panaszkodtak, hogy a betegek nem értik meg: miért nem adhatják ki azok a kész gyógyszert, akik a receptet átveszik? [...] Következetes népnevelő munkával meg kell értetnünk a betegekkel, hogy a gyógyszerész felelőssége egy orvosság elkészítéséért valójában akkor zárul le, amikor azt a betegnek kiadja. [...] De nem szabad azt a következtetést levonni, hogy akkor hordjon a technika újra megkülönböztető színes köpenyt. A fehér köpeny, az, hogy a technikák fehér köpenyben dolgozhatnak, nemcsak a kommunista gyógyszerészek harcának eredménye, tehát nemcsak vívmány, hanem a gyógyszerári hálózatban szabadságunk jelképe is. Meg kellett ezt mondanunk, mert úgy láttuk, hogy a gyógyszerár vezetői a késedelmes mosásra hivatkoznak és szívesen beletörődnek abba, hogy a technikák öltsek fel újra tarka köpenyüket.” Termelési értekezlet. *A Gyógyszerész*, 1953. június 01.

50 <https://ujszasz.hu/bemutakozas/varostorteneti-muzeum/208-janoska-antal-ujszaszi-patikak>

10. ábra. Fehér gyógyszerészi munkaruhák: Siófoki gyógyszerész 2020-ban

Forrás: regigyogyszerar.hu⁵¹

Hivatkozott irodalom

- Balázs Péter (2007): *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete. 1–2. kötet*. Piliscsaba–Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár.
- Csanád Vilmos (1988): A történeti Magyarország gyógyszerészeinek elnevezései és alapítási évei. *Savaria – A Vas Megyei Múzeumok értésítője* (17–18) (1983–1984): 399–440.
- Daday András (2005): Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Gyógyvizekről, patikákról, járványokról, orvosdoktorokról, kirurgusokról, bábákról az 1740 és 1790 közötti feljegyzésekben. Budapest: Akadémiai.
- Fayle, Robert C. (1971): Pharmacy in the Soviet Union and Soviet State Pharmacopeia. *Journal of the American Pharmaceutical Association* 11(12): 652–654. [https://doi.org/10.1016/s0003-0465\(16\)32039-0](https://doi.org/10.1016/s0003-0465(16)32039-0)
- Halmi János (1957): A Taxa pharmaceutica Pisoniensis (1745) instrukciói. *Gyógyszerészet* (1): 29–31.
- Honvári János (2017): Győri sztahanovisták. Horváth Ede útja a hatalomhoz. *Levéltári Szemle* 67(3): 61–82.
- Kapronczay Károly és Magyar László (szerk.) (2001): *A Richter Gedeon Rt. 100 éves története*. Budapest: Medicina Könyvkiadó Rt.
- Kolozs Csaba (1966): *Nagyforgalmú gyógyszertárak kiszolgáltató helyiségének korszerű elrendezése*. Gyógyszerészdoktori értekezés. <http://www.gyogyszerestortenet.hu/wp-content/uploads/2014/08/Nagyforgalm%C3%BAgy%C3%B3gyszer%C3%A1rak-kiszolg%C3%A1lltat%C3%B3-helyis%C3%A9geinek-korszer%C5%B1-elrendez%C3%A9se.pdf> (letöltve: 2020. augusztus 8.).
- Krász Lilla (2016): Orvosok a hivatás szolgálatában a 18. századi Magyarországon. *Századok* 150(4): 821–870.
- Lux Judit (2008): *A magyarországi szakszervezetek történetéből*. Átdolgozott kiadás. Budapest: Friedrich Ebert Alapítvány. <http://polhist.hu/wp-content/uploads/2017/11/lux2008.pdf> (letöltve: 2020. április 4.).
- Magos Gergely (2017): A gyógyszertárak államosításának első szakasza, avagy Örkény István „felajánlja” gyógyszerárát az államnak Sztálin 70. születésnapjára. *Archivnet* 17(6). Oldalszám nélkül. <https://archivnet.hu/a-gyogyszerterek-allamositasanak-elso-szakasza-avagy-orkeny-istvan-felajanjja-gyogyszerarar-az> (letöltve: 2020. november 07.).
- Niedermüller Péter (2005): Modernitás és politikai közbeszéd a mai Magyarországon. In *Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században*. Ablonczy Balázs és Fedinec Csilla (szerk.). Budapest: Teleki László Alapítvány, 9–28.
- Ördög Ferenc (1980): A patikanevek keletkezésmódjai. In *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Veszprém, 1980. szeptember 22–24.)*. Hajdú Mihály és Rácz Endre (szerk.). Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 235–239.

⁵¹ <http://regigyogyszerar.hu/rolunk/>

- Rees, E. A. (2008): Introduction. The Sovietization of Eastern Europe. In *The Sovietization of Eastern Europe*. Apor Balázs, Apor Péter és E. A. Rees (szerk.). Washington DC: New Academia Publishing, 1–28.
- Rádóczy Gyula (1981): A Magyarországon hivatalos gyógyszernormatívumok. *Orvostörténeti Közlemények* 27(93–96): 123–153.
- Romhányi Ágnes (2012): Magyarországi gyógyszereszek és üzleteik a 18. század végén (Az 1786. évi patikavitáció-ók tanulságai). *Kaleidoscope* 3(4): 37–50. <https://doi.org/10.17107/KH.2012.4.37-50>
- Szarka Ernő (1996): Iparjogvédelem Magyarországon. *Magyar Tudomány* 103(2): 207–227.
- Szél László (2020): *Pro memoria*. Gyógyszertári vállalat – Fővárosi Tanács Gyógyszertári Központja. Áttekintés a Központ hálózat fejlesztési, beruházási, beszerzési, helyiség- energia-gazdálkodási tevékenységéről az 1950–1990 esztendőik között. Budapest: Magyar Gyógyszerész-történeti Társaság. http://www.gyogyszeresztorten.hu/public_html/wp-content/uploads/2020/11/Sz%C3%A9l%20L%20L%20A1szl%C3%B3%20-%20Pro%20memoria%20FGYTK%20v%C3%A9g%20-%202020.pdf.
- Szigetváry Ferenc (1993): Gondolatok a gyógyszer-tárak elnevezéséről. *Gyógyszerészet* 37(2): 99–100.
- Tóth Eszter Zsófia (2008): Nők férfias terepeken és férfi foglalkozásokban. A „férfias” és a „nőies” munka világa a szocialista időszakban. *Sic itur ad astra* 19(58): 270–282.

Hivatkozott források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára:

- MNL OL M-KS-276-88 – Az 1945 utáni munkáspártok iratai – Magyar Dolgozók Pártja – MDP központi szervei – Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (1950–1956)
- MNL OL XIX-C-1-r-10575 – Az államigazgatás felsőbb szervei – Népjólét, Egészségügy – Népjóléti Minisztérium – Üzemgazdasági Főosztály – Gyógyszer értékesítés, gyógyszeranyagok ármegállapítása
- MNL OL XIX-C-1-r-3170 – Az államigazgatás felsőbb szervei – Népjólét, Egészségügy – Népjóléti Minisztérium – Üzemgazdasági Főosztály – Gyógyszertárak és gyógyszereszek ügyei
- MNL OL XIX-C-1-r-3172 – Az államigazgatás felsőbb szervei – Népjólét, Egészségügy – Népjóléti Minisztérium – Üzemgazdasági Főosztály – Gyógyszertárak felállítása és áthelyezése
- MNL OL XIX-C-1-r-6205 – Az államigazgatás felsőbb szervei – Népjólét, Egészségügy – Népjóléti Minisztérium – Üzemgazdasági Főosztály – Nemzeti vállalatok költségvetése

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár:

- PIL XII-42 – Szakszervezetek Központi Levéltára – Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete

Folyóiratok:

- Gyógyszereszek Lapja
A Gyógyszerész
Gyógyszerészi Szemle
Népszava
Vasmegeye
Szabad Nép
Szabad Szó

Magos Gergely

Történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Nyelvészet, etnográfia és antropológia

Szerkesztette: Bodó Csanád

Forrás:
Jakab-Benke Nándor

„Peccsdzsem maszlinás borkányban”

Jakab-Benke Nándor monológja

Absztrakt: A nyelvészeti etnográfáról és antropológiáról szóló tematikus összeállítást bevezető monológ Szabó Gergely és Bodó Csanád Jakab-Benke Nándorral készített interjúja alapján készült. A monológ fő témája a Jakab-Benke által folytatott médiatevékenység nyelvi vonatkozásai, különös tekintettel az általa létrehozott *Székely nyelvleckék* című sorozatra, amely „vírusvideóként” jelenítette meg a székelyföldi beszédmódokat. A monológ címe is innen származik, és nyelvi megformáltságával rámutat e beszédmódok regionális (peccs ’csipkebogyó’), nemzetközi (dzsem) és román nyelvi hatást mutató (maszlinás ’olajbogyós, borkány ’befőttesüveg’) sajátosságaira.

Kulcsszavak: médiatevékenység, *Székely nyelvleckék*, tájszólás, akcentus, animáció

Én egy kicsit hibrid termék vagyok.¹ Édesapám egy Kolozsvár mellőli faluból származik, ez a Mezőségnek a széle, kidei, hogyha ez mond valamit, ez a falu. (Ott volt Nyíró József pap, amíg nem lett szerelmes, és nem hagyta ott egy kisasszony miatt a papi hivatást.) Édesanyám viszont székely. Sepsiszentgyörgy melletti faluból származik, és Kolozsváron találkoztak. Azért mondom, hogy hibrid vagyok, mert mi Székelyföldön nőttünk fel, ebben a kicsi faluban, és – én ezt nem tudtam megfogalmazni akkor még, s valószínűleg csak nagyon későre tudatosult –, érződött, hogy apám másképp beszél, mint mindenki más a családban és a faluban. Teljesen másféle akcentussal beszélt. Nem volt tipikus mezőségi vagy kolozsvári akcentusa, próbált „sztenderd” magyar nyelven beszélni, és ezzel szemben meg otthon, a faluban mindenki székely nyelvjárásban és székely akcentussal beszélt. Én ezzel nőttem fel, nekem ez volt a természetes, ugyanakkor meg fura is volt, hogy apám egy kicsit másképp beszél. És voltak mindig apróságok, hogy apám kijavította anyámat, például a suksüskölést. Sokszor suksüskölnek nálunk, és akkor apám mindig kijavította anyámat, hogy ne suksüsköljön, és főleg úgy javította ki, hogy ezt mi halljuk, és hogy majd később mi se suksüsköljünk.

Aztán persze bekerültem városra, és ott végeztem a középiskolát, Sepsiszentgyörgyön. Ott meg már annak ellenére, hogy székely kisváros, Erdély magyarul területeiről nagyon sok ember került oda az iparosításkor. Mert ugye a Ceaușescu-rendszernek nagyon fontos célkitűzése volt, hogy minél jobban keverje össze az embereket, hogy mindenféle homogenitást tudjanak megszüntetni. Tanárokat helyeztek ki Moldvába (meg még messzebbre) satöbbi. Ott viszont a suliban már nagyon sokféle akcentussal találkoztam, de azért mindig a sepsiszentgyörgyi székely akcentus volt az, ami a domináns igazából.

És a következő „culture shock”, vagy nem tudom mi, az akkor volt, amikor felkerültem Kolozsvárra. Ott egy évet eltöltöttem én is bölcsészkaron, magyar–angol szakos voltam kilencvenkilencetől. Ott pedig Kolozsváron a székely egyetemistákat, a székely elsőéveseket, azokat általában vagy nagyon hamar leültetik a seggükre (vagy attól függ, hogy éppen mi a domináns az illető csoportban, tehát – mit tudom én – hogyha a székelyek vannak többségben, akkor ők lesznek a többségben, ha viszont kicsit kevesebben vannak, akkor hamar leültetik őket, és van is egy ilyen frusztráció), tehát ez a székely elsőéves egyetemista frusztráció egy nagyon létező dolog ott. (Sokszor fojtják alkoholba a bánatukat.) Az egy dolog, hogy románul nem tudnak, de amikor először találkoznak váradiakkal meg szatmáriakkal, az aztán végképp egy „izé”, hogy mondjam? Amikor elsőévesek az egyetemisták, és konkrétan hetek, vagy hónapok telnek el azzal, hogy megszokják azt, hogy a többiek hogyan beszélnek, tehát hogy nagyon-nagyon változatos tájszólások keverednek Kolozsváron, ezt, gondolom, nem kell magyarázni.

Kolozsváron ez volt. Ott, Szentgyörgyön csírájában megtapasztaltam, hogy volt, aki egy picit másképp beszélt, de azért a székely volt a domináns mindenhol, az üzletektől elkezdve mindenhol. Az iskolában a tanárok azért próbálnak egy sztenderdebb magyart beszélni. Viszont Kolozsváron elsőéves koromban, tényleg, amikor megjelentek a szatmáriak, a váradiak, a zilahiak, mindenki másképpen beszélt. Sőt még az udvarhelyiek is, azok is egy kicsit másképp beszélnek, mint a csíkiak vagy a szentgyörgyiek, és kacagunk

¹ Az eredeti interjút Szabó Gergely és Bodó Csanád készítette, monológgá szerkesztette Bodó Csanád.

rajta, mondom, aki kisebbségben marad, az lehet, hogy frusztrált. S persze ezek alakítják egymást, tehát hogy tanulnak tájszavakat egymástól az emberek például.

Én később Kolozsváron maradtam, és ott persze románul kell érvényesülni főleg. De nagyon sok emberen láttam, akivel Szentgyörgyről jöttünk fel annak idején, hogy levetette, nem egyből, de levetette a tájszólását. Ezt most nem rosszindulatból mondom, hanem egyszerűen tény, hogy valaki hamarabb asszimilálódik, valaki pedig később. Én a később asszimilálódó vagyok. Nem tudom, mennyire érződik, én már kívülről nem látom magam. Persze én is alkalmazkodom az illető kontextushoz: amikor hazamegyek, akkor előkotrom a régi szavakat, de amikor feljövök ide a bölcsészkarra, Pestre, akkor lehet, hogy éppen annyira nem, szóval mindenki alkalmazkodik egy kicsit. Kicsit alkalmazkodszt a szituációhoz.

Azt kell tudni az erdélyi magyarok románoktatásáról, hogy tragikus volt, talán most kezdődnek valamiféle folyamatok, amik ezt kicsit gördülékenyebbé teszik. De az a baj, hogy van ez a román nemzeti hübrisz, amelyik nem bírja elviselni azt, hogy ne ugyanazt a román anyagot adják le a gyerekeknek. Márpedig nagyon nem azt kellene leadni, mert más, amikor nullaéves korodtól kezdve azt hallod, és utána úgy mész hét-nyolc évesen iskolába, hogy a román az anyanyelved, és akkor egy olyan tananyagot kapsz – és más, amikor úgy mész, hogy tényleg hét-nyolc évesen hallasz először román szavakat az iskolában. Mondjuk mi az óvodában is eljutottunk a romántanulásig, de hogy konkrétan annak a rendszernek, nem akarom azt mondani, hogy áldozata, de annak a rendszernek a terméke vagyok, aki egy nagyon szar tananyag alapján tanult meg románul a suliban. Nem az utcán, nem otthon, mert ugye Székelyföldről beszélünk, hanem az iskolában. Lát-szik, hogy azért tanítják a gyerekeket románul, hogy tudjanak leérettségizni belőle, nem azért, hogy később elhelyezkedjenek a munkaerőpiacon vagy boldoguljanak vagy verset írjanak – vagy mit tudom én, tudjanak udvarolni románul. Nem, hanem azért, hogy tudjanak leérettségizni, hogy őket tudják kipipálni: megtettük a dolgunkat, kezit csókolom!

Szóval nagyon-nagyon szar hozzáállás, most kezdett ez egy kicsit erodálódni, kicsit talán változni fog, egy specifikus, magyaroknak kitalált tananyagot fognak bevezetni, hogy ne az legyen, hogy úgy tanítanak nyolcéves korodtól, mintha már addig románul beszéltél volna, hanem tényleg pont mint ahogy angolt tanul az ember vagy németet vagy bármilyen más idegen nyelvet. Ez a baj, hogy „román mint idegen nyelv”, így kéne tanítani, de nem így tanítják, hanem románt mint anyanyelvet tanítják. Mondom, ez a román nemzeti hübrisz ezt nem bírja lenyelni. S most talán meg fog változni, zárójel bezárva.

Aki ott marad Kolozsváron, ugye három-négy évet tart az egyetem, [neki] az pont arra elég, hogy megtanuljon annyira románul, hogy már elboldoguljon az utcán is, meg tudjon azért szót érteni az emberekkel. Van, aki inkább burokban nő fel, tehát azt kell tudni, hogy Kolozsváron – hatalmas város saját magához képest most már –, ha valaki nagyon magyar enklávéban akar maradni, akkor meg tudja tenni, simán. Például hogyha bölcsészkaron magyarra jársz, akkor tényleg minimalizálni tudod a románokkal való kontaktusodat, ez a helyzet. Van, aki ezt direkt csinálja, mert neki ez kényelmetlen, aztán hazamegy, visszamegy Udvarhelyre, és ugyanúgy éli az életét tovább nyugdíjazásig, mintha semmi se történt volna. Van, aki pedig kénytelen elhelyezkedni a román munkaerőpiacon, és akkor kénytelen megtanulni kicsit jobban románul. Én mindvégig, hogy is mondjam, a magyar kultúra vonzáskörében maradtam, tehát nem mentem el – mit tudom én – multicéghez

dolgozni, ahol románul kellett volna tanulni. De attól függetlenül én már nagyon-nagyon régóta Kolozsváron élek, úgyhogy elkerülhetetlen volt, hogy megtanuljak viszonylag jól románul. De szerintem egyből felismerhető: a románok egyből felismerik, hogyha valaki magyar, és románul beszél. Aztán majd az illetőtől függ, hogy ezt mennyire értékeli. Mert van, aki ezt külön erőfeszítésként értékeli és díjazza, valaki pedig „még egy rendes román kiejtésed sincs” dologgal intézi el, tehát azért ez nagyon változatos – igazából minden kontextusfüggő, azt tudom mondani, és emberenként változik.

Az angol nekem nagyon fontos, és ezzel csak azt tudom bizonyítani, mint amit már nagyon sokan bebizonyítottak, hogy nagyon-nagyon fontos az oktatás. Mi az angolt idegen nyelvként tanultuk a suliban, mint ahogy a románt is kellett volna. És nagyon-nagyon jó angoltanárom volt, és nagyon sokat köszönhetek neki. Nem tudok és nem akarok belemenni, nem vagyok pedagógus, csak annyit tudok mondani, hogy megszerettette velünk a nyelvet. Ráéreztetett arra, hogy mi számít szépnek az angolban. Közben, ha belegondolsz, egy rettenetesen csúnya nyelv, nagyon komplikált, semmit sem úgy olvasol, ahogy le van írva, meg a francia megerőszkolta már vagy hússzor, szóval ez egy nagyon ronda nyelv. De a tanárnőnk meg tudta tanítani azt, hogy szeressük és felismerjük, hogy mitől szép. És így voltam magyar–angol szakos egy évet. Aztán kicsit kevésbé lett fontos az angol nyelv, most viszont már megint fontosabb lett, merthogy elkezdtem fordításokkal is foglalkozni.

Igen, fontos az angol. Kicsit, hogy mondjam, élek is belőle. Élek is abból a tudásból, anyagi szempontból is hasznot tudok faragni belőle. És valószínűleg ha így tanították volna a románt, akkor jobban értékelnék a román nyelv szépségeit. Ez csak még kontraszt, hogy azt is ugyanúgy az iskolában hallottam először.

A forradalom után, a kilencvenes évek elején megnyíltak a határok, na nem teljesen, de mégiscsak el lehetett indulni. Jöttek oda-vissza segélycsomag-adományok, nagyobb része Magyarországról, de jöttek Hollandiából is, ahol éltek reformátusok. Mert Szentgyörgy ilyen református vidék, és a hollandok akkor küldtek ajándécsomagot. S Magyarországról nagyon sok könyv jött. Mert ugye nem lehetett hivatalosan magyarországi könyveket vásárolni nálunk. Volt magyar nyelvű könyvkiadás Romániában a kommunizmus alatt is, persze nagyon meg volt válogatva, hogy mit lehetett kiadni. S akkor hirtelen elkezdtek özönlenni a magyar nyelvű könyvek. Az emberek gyűjtötték és küldték tovább. Például a suliban osztogatták. S akkor vittem haza valami könyveket, és az egyikben szerepelt egy veszprémi család neve és címe. És elkezdtünk velük levelezni. És addig levelezgettünk, mármint hogy főleg a szüleim, merthogy én akkor hány éves voltam? Nyolc, kilenc, ilyesmi. S addig levelezgettünk, hogy meghívtak oda. És akkor először Veszprémben voltunk, nem Budapesten. Ez kábé kilencvenkettőben volt. Nagyon-nagyon furcsa volt. Az volt az igazi kultúrsokk, igen. Hogy ezek magyarul beszélnek, de azért teljesen másképp. Miért kell nyafogni? Miért tesznek névelőt a nevek elé? Tudod, az szerintem egyébként a németből jön, van egy ilyen tippem. Nem?

Ez volt a legnagyobb sokk egyébként, ez a „megyünk a Pistihez”, ezt a mai napig nem tudom feldolgozni. Miért kell az „a”? Miért kell ezt odatenni? Lesokkolt rendesen, de ugyanakkor meg valami hihetetlenül kitágult az univerzum: lehet menni, lehet beszélgetni, és igazából jó, egy-két vicces szón kívül megértik, amit mondok, és ez valami hihetetlen felszabadító érzés volt a furcsaságok mellett. Nekik is feltűnt néhány furcsa szó,

hogy miért mondunk úgy egy-két dolgot, meg nekünk is megvolt az, hogy a veszprémiek miért mondanak úgy egy-két dolgot. Egyébként szerintem tipikusan azok a fogalmak viccesebbek – most nem akarok itt trianonozni, isten őrizz –, de amik azóta honosodtak meg a közigazgatásban, a jogban, mert mondjuk addig azokra nem volt magyar kifejezés, és most meg már románul honosodtak meg. És itt vannak az eltérések a különböző erdélyi tájszólások és a magyarországi tájszólások között. Ugyanakkor meg találkoztam valaki Zala megyeivel, és kiderült, hogy nagyon hasonlóan beszélnek, mint a szentgyörgyiek, aztán ez is valami hihetetlen jó érzés volt. Az is megnyugtató érzés volt, hogy nem vagyunk egyedül az univerzumban.

Nagyon sokáig létezett ez a Kukker.ro nevű projekt, amit nem én találtam ki, szóval a lényeg, hogy nem pont az én fejemből pattant ki az ötlet, hogy csináljunk egy erdélyi YouTube-ot. A YouTube-nak az a lényege, nem a YouTube termeli a tartalmat, hanem a felhasználók által generált tartalomból működik igazából. Ennek viszont az lett volna a lényege, hogy mi termeljünk tartalmat. Egyébként akkor születtek a *Székely nyelvleckék*, abban az időszakban.² Hát ez már több mint tíz éve volt. Aztán meg is szűnt a Kukker mint olyan, mert nem volt értelme. A finanszírozó kihátrált a dologból, teljesen megértem egyébként, s most a YouTube-on vannak fenn ezek a videók. Az ősellenség.

Ezek nem kifizetődő dolgok. Senki sem fog fizetni azért, hogy vicces videókat nézzen, amikor ott van az ezer millió vicces videó ingyen a YouTube-on. Egyébként talán még nem is üzleti modellként működött az egész, hanem egyszerűen egy projekt volt, hogy csináljunk ilyesmit. S nagyon jó volt, amíg volt mecénás mögötte, utána meg az ember kell egyébbel is foglalkozzon, ami pénzt hoz.

Elmondom a sztoriját az egésznek. Én közben filmszakra is jártam, és ott volt egy óránk animáció. Kellett egy animációt csinálni félév végére, és persze, hogy nem csináltam meg. Leadás előtti éjszaka írtam egy nagyon rövid történetet, és nagyon gagyi fröccsöntött, olcsó műanyag bábukkal megcsináltam az animációt, amiben beszélnek egymással. Ez volt *A nem szabványos rénszarvas* című animáció.³ És persze átmentem azon a tantárgyon, azaz nem is volt baj. Aztán később felraktam a YouTube-ra. Na és abból lett igazából az első mém, azt nagyon sok ember szerette, mert az volt az első videó, ahol tényleg székely tájszólásba beszélnek a karakterek, tudod? És ezt most nem izéből mondom, bölcsködésből, de tényleg nagyon sok embernek nagyon jól esett, hogy egy vírusvideó – nem mém, hanem vírusvideó –, ahol tényleg székely tájszólásban beszélnek, tehát Szentgyörgyön a mai napig ez – tényleg mindenféle álszerénység nélkül – egy kicsit kultuszvideó maradt. Erre figyeltek fel, hogy lehet nagyon olcsón csinálni nagyon vicces dolgokat. Ezért hívtak engem oda, amikor született ez az ötlet, hogy legyen egy videómegosztó ez, aminek az lett később a neve, hogy Kukker.ro, és akkor megtettek főszerkesztőnek, s annyi volt, hogy „srácok, kaptok fizetést, hozhatsz még két embert, s csináljatok heti két-három videót, s legyen minél viccesebb”. Ennyi volt a feladat. Ez volt a Kukker története. Működött hét évig.

2 *A Székely nyelvlecke magyaroknak* című tízrészes sorozat első videója itt érhető el: <https://www.youtube.com/watch?v=2IQ611NMe7Y>.

3 *A nem szabványos rénszarvas* című animációs film, készítette Jakab-Benke Nándor 2006-ban. <https://www.youtube.com/watch?v=rg7gBbmI9eo>.

Annak ellenére, hogy hibridként definiáltam magam a legelső mondatban, ha visszapörgettek, annak ellenére én székelnek tartom magam, mert ott nőttem fel, ott szocializálódtam. Azt tanultam, azt tudom, és ezt tudom a leghamarabb előszedni, és nem is volt kérdés, hogy másképp beszéljenek a bábok. Én szerintem nem tudnám jól eljátszani azt, hogy pesti bábokat mozgassak, mert kilógna a lóláb. Megpróbálhatok, most bocsánat, de affektálni egy picit, vagy valami, tudod, de nagyon látszana.

Ennek készült volna – végül nem csináltam meg lustaságból – egy folytatása, ahol lett volna egy kolozsvári karakter, mert közben megkaptam Mózeset Amerikából. Hú, hát az nagyon groteszk. Amerikában árulnak bibliai karaktereket, action figure-ben, tehát játékszerként. S abból kiindulva akartam folytatást csinálni, hogy Mózes legyen egy kolozsvári magyar, aki kolozsváriasan beszél, érted, és akkor „kettéválassza a tengert”, és nem tudom, így beszélne tényleg, katasztrofális. Csak nem csináltam meg, mert lusta voltam. És szerintem az is érződne, hogy igazából kifogástalanul csak ezen az akcentuson tudok beszélni úgy, hogy ne lógjon ki egy értő fül számára a lóláb. Ahhoz Pesten kell élnem öt évet, hogy kifogástalanul el tudjak játszani egy pestit.

Ez volt az internet hőskora. Az erdélyi magyar internet hőskora, annak ez része volt. A *Székel nyelvleckéknek* pedig van egy nagyon konkrét eredettörténete. Nem tudom, emlékeztek-e, 2007–8 környékén volt egy magyar film, aminek az a címe, hogy *Kalandorok*. Rendezte Paczolay Béla. Nem rossz film, díjakat is nyert, viszont valami olyasmi a története, hogy Haumann Péter alakítja az egyik izét, és hogy a fia Magyarországon él, de ő gyergyói, és – midlife crisis vagy mi a lófasz – hazamegy az apjához, hogy beszélgessenek. Az apuka elvileg gyergyói és elvileg a cselekmény Gyergyóban játszódik, és ott elvileg beszélget a fia az apjával, de úgy beszélnek, mint két pesti színész. Érted? És én ezen akadtam ki igazából, hogy még egyszer elmondom, a *Kalandorok* című film miatti felháborodásom az oka az egésznek. Esküszöm. Egyébként hogyha megfigyelitek, az amerikai filmekben az ilyesmit nagyon komolyan veszik. Tehát ott nem működik az, hogy ha egy film Texasban játszódik, és eljön az izé, mondjad már, Hugh Grant vagy ki a lófasz Londonból, és ott ne texasiasan beszéljen, hogyha az ő karaktere texasi. Ezt nem lehet megúszni. Akkor be kell magolni azt a tájszólást, van language coach meg mindenféle. Akkor az olyan kell legyen, az cájz kell legyen, tudod? Magyar filmekben megengedik maguknak, hogy elvileg Gyergyóban játszódik, és pont úgy beszélnek, mint hogyha Pesten, az első vagy a második kerületben üldögnének egy teraszon. És nagyon-nagyon zavart, hogy pedig meg lehetne csinálni, hogy ugyanúgy dokumentálva van, hanganyagot lehet kérni, lehet gyakorolni. Lehet, hogy még a színészek is egy nagyon faszra kihívás lenne, hogy székelül beszéljen egy kicsit. S konkrétan ezért csináltam ezeket a videókat, ez úgy forrott bennem egy ideig, ez a dolog. És persze humoros formát akartam keresni neki, mert az, hogy valaki csak felháborodik, az hosszú távon csak nevetséges lesz.

Egyrészt a felháborodás, másrészt meg teljesen a kényszer szülte valami volt. Mert emlékszem, mondtam az előbb, hogy volt egy heti kvóta, hogy két vagy három videó, nem tudom mennyi, amit le kellett adni. Emlékszem, hogy ez valami november környéke volt talán. Mindenki le volt betegedve, takony, influenza, és én maradtam, egyedül kellett megcsinálnom az aheti anyagot, és ezt tök egyedül csináltam egy nyamvadt mikrofonnal, és Google image search-csel és egy vágóprogrammal. Ennyi volt alapvetően. Kicsit, mondom, kényszermegoldás volt. Lehet, hogyha valami narratívabb formát találtam volna

neki, például vannak ilyen apróságok, hogy van egy rész, ahol verekedünk, kicsit narratívabb, ugye, valami cselekmény is van abban, lehet, hogyha ilyen formában született volna, akkor nem lesz ekkora siker, mert valahol a forma esetlensége is vicces. Tehát az, hogy csak képek jelennek meg egymás után, és a képek közti kontraszt ad egy pluszt. Szerintem ezért is tudott működni, nemcsak az a reveláció, hogy jaj de vicces a székely tájszólás a pestinek, a veszprémeknek, a pécsinek, hanem a képek egyszerűsége vagy esetlensége és egymásmellettsége, az adja neki meg a pluszt. És persze a székely akcentus, amire biztosan nagyon sokszor nagyon sokan úgy csodálkoznak rá, hogy „jé, ez tényleg így van? ez nem egy paródia?” Vagy „nem egy vicc?”. Mert egyébként nem vicc, az a része nem vicc. Ami ott elhangzik és megmutatódik, az tényleg úgy van.

Hogy mondjam nektek? Ezt is otthonról hoztam, egy részét a faluból. Ezeket az ember felszedi, hallja, bármennyire is pironkodunk, hogy izé meg templomba járó református emberek vagyunk, meg nem tudom, de elhangzik egy-egy ilyesmi. Jó, van, amit én találtam ki már, meg valami direkt ilyen nagyon izé, konstrukció, de például a „bassza meg a csincs az ötöt”, na az a csincs [cinci], az az öt románul. S ebben nagyon benne van, hogy egyébként, ha belegondoltok, egy nagyon erős erdélyi melankólia, ebben a „bassza meg a csincs az ötöt”-ben. A román ötös bassza meg a magyar ötöt. S nem tudom, miért az öt, lehetne tíz vagy valami, szerintem a ritmusa miatt van ez, mert hogy milyen jól kijön, hogy „bassza meg a csincs az ötöt”. Na ezt például otthon hallottam, szerintem családi környezetben először.

Ennek is vannak szintjei. Istent azért csak akkor emlegetjük, amikor tényleg nagyon nagy baj van. Egyébként meg lehet elégedni az alacsonyabb rendű szentekkel – meg a különböző számokkal ezek szerint. Persze, van ennek egy fokozása. Nem lehet lelőni az összes patronodat csak azért, mer belerúgtál egy fiókos szekrénybe. Minimum fel kell boruljon egy szekér széna ahhoz, hogy Istent előszedd, de akkor meg már lehet, akkor lehet. Ha felborul a szénás szekered, akkor szidhatod Istent is akár.

Az volt a fő szelekciós elv, hogy viccesen nézzenek ki egymás mellett. Hogy legyen egy-egy poénsorozat abban is, hogy hogyan kerülnek egymás mellé, tehát hogy a borkány s akkor a peccsdzsem maszlinás borkányban. Hogy legyen egy plusz a sorrendben. Ne az legyen, hogy csak random egymás után összevissza a szavak, hanem legyen egy egymásutánisága, dramaturgiája, hogyha szabad így fogalmaznom, az egésznek. Nem mindig sikerült persze, de azért törekedtem erre. És persze még nagyon-nagyon sok szó lett volna, de egyszerűen nem akartam folytatni, olyan kínos, amikor már a nem tudom, hány milliomodikat csinálod, az olyan kínos. Le akartam kerekíteni egy adott ponton. Először, amikor megcsináltam, azt gondoltam, hogy csak az az egy marad, és őszintén meglepődtem, hogy mekkora vírus lett belőle akkor, tehát hogy néhány napon belül mindenki írt, hogy „váu”, és nem tudom, mi. Ahhoz képest nagy sikere lett, és meglepődtem, s akkor azt mondtam, na jó, ezt még kéne fejni egy kicsit. S akkor kitaláltam egy menetrendet, hogy legyen tíz. De már eleve tízet akartam, tehát azt mondtam, hogy utána nem lesz több. Aztán persze csináltam románt magyaroknak meg magyart románoknak, nem tudom, az már későbbi projekt volt, azok szerintem nem is voltak annyira jópofák.

A *Nyelvleckék*-ben az valami nagyon különleges volt ilyen szempontból, hogy jöttek oda emberek az utcán, hogy „szia, láttam a Nyelvleckéket, és jót kacagtunk” s nagyon sok ilyen feedbackem volt. Az nagyon egyedi valami volt, hogy akkora sikere legyen

a *Nyelvleckék*-nek. És nagyon sok feedback jött. „Ezt láttuk, kacagtuk, megmutattuk a Kanadában élő rokonoknak, és ott is kacagtak.” Igen, nagyon sok ilyen jött egyébként, külföldön élő magyaroktól, tehát hogy nem a Kárpát-medencében élő magyaroktól, hogy kacagtak, de közben sírtak is, meg hogy „milyen jó volt látni”, és az amerikai, meg a kanadai nagybácsi is, „jaj de szuper volt”. Nagyon sok ilyen visszajelzés is jött, igen.

Egy magyarországi magyarnak vagy egy nem székelyföldi magyarnak azért van humorforrás benne, az akcentus miatt. Egy picit rá is játszok az akcentusra, és ahogy mondom, egy kicsit deklamációs stílusban, ahogy elmondom a szavakat, abban is van egy plusz humorforrás. A székelyföldi székelyeknek meg azért, mert magukat hallják benne. Tehát hogy már két kapura lehet játszani, a szavakkal, és azzal, ahogyan a szavak el vannak mondva. Azonkívül pedig ott van ez, amit mondtam, a képeknek az esetlensége, úgy tűnik, mintha egymásra lennének, egymás után lennének odahajigálva. A betűtípus sem valami nagy vasziszdasz, csak egy random font. És lehet, hogy ezáltal azt érzik, hogy ez az ők videóik. Nincs annyira megkonstruálva, van egy ilyen esetlenség, ilyen hétköznapiság benne talán. Nem, nem tudom, őszintén. Nem tudom ezt nagyon megfejtteni. Ha megfejtettem volna, akkor csupa ilyen videót csináltam volna, de nagyon sok szar videót csináltam, amit aztán megnéztek ötvenen. Ennyi, szóval nem sikerült ezt meglovagolni sajnos.

Örülök, ha értékelik az emberek és kacagnak. Annak kevésbé örülök, ha mit tudom én, valami olyasmit látnak bele, ami nincs benne, vagy tipikusan ezek a „miért tettél bele román szavakat?” Azért az ilyesminek nem örülök annyira, de lehet, hogy még ilyen szempontból is jó, hogy szembesül a valósággal. Tehát ez a helyzet. Tudom, hogy nagyon sok magyarországiban olyan kép él, hogy Erdély a Tündérország, ahol mindenki fehér gyolcsban úszik az égen, és Csaba királyfival direkt sms-vonalon kommunikálunk, meg nem tudom mi, de ez izé, bullshit.

Az az igazság, hogy nekem annyira elmegy az életkedvem a kommentolvasás alatt, tényleg annyi bunkó van, ne haragudjatok, hogy ezt így mondom, annyi bunkó ember kötelességének érzi, hogy valami hülyeséget leírjon. Az emberekről azt kell tudni, hogy ha nagyon meg akarnak sértődni valamin, akkor úgyis megsértődnek, és nagyon faszán tudnak maguknak csinálni valami kifogást. Kifogásgyártásban az ember zseniális. Az ember egy kifogásgyártó gép alapvetően. Ebben egyezzünk meg. És hogyha meg akarnak sértődni azon, hogy mért nem raktam be ezt a szót, vagy mért raktam be ezt a szót, vagy hogy „ez a szó ez román!”, akkor úgyis meg fognak sértődni, tehát nincs mit csinálni. Egy idő után effektíve kezdtem nem olvasni. Úgyhogy most jelen pillanatban azt se tudom, hány komment van, mik vannak alatta, mert tudom, hogyha bekapcsolom, csak felhergelem magam, és semmi értelme nincs elcseszni egy fél napot azzal, hogy ezen túrázom magam. De nem olvasom a kommenteket az újságokban sem, megnyitom a napilapot, mit tudom én, az Indexet vagy bármit, elolvasom a cikket, és kattintom ki, kész. Kommenteket nem olvasok. Mérgező. Tényleg, szomorúan hangzik, de mérgező a magyar kommentkultúra.

Volt ilyen is, hogy mért raktam bele román szavakat. Hát azért, mert most már, nem tudom, hány éve kölcsönhatásban él ez a két nyelv. Sajnálom, ez van, és nagyon sok szót átvettek egyébként ők is a magyarból, amint az látszik, hogyha megnézik a *Magyar*

nyelvlecke románoknak sorozatban, abból nagyon sok minden ilyen kiderül.⁴ Viszont a magyar is nagyon sok szót átvett a románból. Ez van. És ezek egyébként még tájanként is tudnak változni, ez a szép. Egyébként a románban is van egy nagyon erős homogenizációs törekvés, hogy a román nyelv az legyen szép és mindenféle befolyástól mentes, és az ilyen nagyon erdélyizmusokat, amik között a legtöbb magyar eredetű, azt próbálják ők is számúzni.

És hogy mondjam, román és román között is hatalmas különbségek vannak, vannak tősgyökeres erdélyi románok, akik még tudnak is magyarul, meg ha nem komplett, akkor legalább néhány szót azért tudnak, és vannak a nem erdélyiek, akiknek ez ugyanakkora kultúrsokk, vagy még nagyobb kultúrsokk, mint nekem, amikor először a veszprémieket hallottam. És szerintem ez is nagyon szomorú, hogy a román nyelvet is próbálják erdélyietleníteni. Ott annak is megvan egy nagyon erős specifikus erdélyi változata, az erdélyi román, és az is változik egyébként tájegységenként. Egy móc egy kicsit másképp beszél, mint a máramarosi, és viszont a közös bennük, hogy nagyon sok magyar kölcsönszavuk van ezek által. És akkor „nem, nem!” Próbálják az iskolában nagyon-nagyon határozottan uniformizálni a román nyelvet; márpedig ne legyenek! És nagyon ártalmas. Minden nyelvnek szerintem nagyon ártalmas az, hogy jön valami bizottság, és megmondja, hogy te ne így beszélj, hanem úgy beszélj velem. Ki is vagyok én? A csávó, aki összerakta a helyesírási szabályzatot? Jaj, Istenem, ez is egy izé, hogy most már nem lehet dupla sz-s-t használni, hanem sz-sz! Ez most az új helyesírás! Mi a faszomat jelent? Már bocsánat! Ki találta ezt ki? Miért kéne engedelmeskedjek neki? Jó, zárójel bezárva. Én szerkesztőként mondom, mert naponta szerkeszték szövegeket: hogyan toldalékoljunk idegen szavakat? Ami eddig volt, az miért nem volt jó? Most miért kellett változtatni rajta? Bocsánat, befejeztem.

Hát a Székelyföldön élő román, az muszáj tudjon egy kicsit magyarul, tehát azt nem tudja megúszni. Például Udvarhelyen vagy Szentgyörgyön. Nekem van Szentgyörgyön ilyen ismerősöm, és kitűnően beszél magyarul, de székely akcentussal. És ugyanez volt, hogy eljött Budapestre, itt él a csaj, és ugyanúgy sokk volt neki, hogy jaj, ez egy kicsit más magyar, mint amit otthon tanultam a magyaroktól. Van ilyen is. És a székelyföldi román ezeket már azért jobban látja, de mondjuk egy kolozsvári román szerintem csak annyit érez, hogy ez a csávó nem anyanyelvi román. Nem román anyanyelvű, de mit tudom én, lehet, hogy kifogástalan a szókinccse vagy valami, de hogy az úgy érződik a magánhangzókon.

Volt egy botrány. Nem tudom, emlékeztek-e, olvassátok-e az erdélyi sajtót. Egy kovásznai, ami eleve olyan város, hogy székelyföldi, de azért már elég sok román van, egyharmada kábé román, valami hetven-harminc az arány. Vegyes iskolában játszódtott a történet, és a magyarok március 15-én szabadnapot kaptak, és a román gyerekek felháborodtak, hogy miért van a magyaroknak szabadnapja. Valami ilyen faszág miatt ott egy kislány feltette a román pántlikát, és akkor hirtelen a román nacionalista sajtó: „jaj, ez a tizenhét éves kislány most nemzeti hős lett”, hirtelen, egy nap alatt. Annyira undorítóak

⁴ Feltehetőleg itt a *Román nyelvlecke székelyeknek* című tízrészes sorozatra utal (https://www.youtube.com/playlist?list=PLYefdYiBYHDVfTFvn_8f5ncWAePZ40Enq).

ezek a sztorik, és igazából ez azután volt egy pár héttel, és azért raktam fel ezt a pántlikát, merthogy ez arra akart utalni.⁵

Hogy felismerték-e a tájszólásomat? Valószínűleg. Nem tudok kibújni a bőrömből teljesen. Tehát mondom, nem tudnám teljesen eljátszani. És lehet, hogy egy székelyföldi boltost, úgymond, át tudok verni. Egyébként ez annyira összetett helyzet. Nagyon egyszerűnek tűnik, mert egy csávó bemegy, vesz egy kenyeret. Ilyen egyszerűnek tűnik. De nem az, mert ott van a kamera, ott van a pántlika, ott van az akcentus, tehát hogy ezek mind befolyásolják azt a helyzetet. Hogy akkor vajon a néni az román-e? Mert van arra is ugyan esély, hogy Szentgyörgyön ugyan, de román legyen az elárúsító néni. Hogyha román, akkor szentgyörgyi-e, tehát hogy mennyire tósgyökeres szentgyörgyi, mert lehet, hogy tényleg tíz éve érkezett a Regátból és még nem tud jól, vagy nem tudja felismerni, hogy akkor ki milyen románsággal beszél. Ez nagyon-nagyon komplex helyzet, ha egy picit belegondolunk. És persze hogy nem gondoltunk bele, amikor elkezdtuk ezt az egészet forgatni, ez csak egy hirtelen ötlet volt. Merthogy létezik ez, hogy mindig mondják a románok, hogy „igen, mert bemész Székelyföldön, és nem kapsz kenyeret”. Ez egy vizsziatérő hülyeség és urban legend. Vagy nem tudom, hogy hívják ezeket, abszolút vizsziatérő hülyesége a román nacionalistáknak, hogy a Székelyföldön nem szolgálják ki őket kenyérral. Van ilyen, ez egy ilyen „thing”. És akkor ez egy ellenvideó akar lenni, hogy lám, mégiscsak kiszolgálják. És őszintén nem gondoltam abba is bele, ezen kívül, hogy akkor most a tájszólással hogy lesz. Persze, hogy érződik, egyből érződik. A kommentekben is, főleg a román nyelvű kommentekben egyből mondják, hogy „hát nem tudom, nem tudsz senkit ezzel az akcentussal átverni”. Ez az egyik, az egyik legkorábbi észrevételük a román kommentelőknél, hogy „ezzel az akcentussal senkit nem tudsz átverni”. Igen, na. Sajnos.

Ez igazából dokumentumfilmnek is felfogható azon kívül, hogy heccvideó. Dokumentálja azt a helyzetet, tehát ami ott történik, az le van filmezve. Ahonnan kiraktak, onnan kiraktak, ahol kiszolgáltak, ott kiszolgáltak – utána volt kellemetlen, amikor valaki felismert a buszon, és hogy elvileg követett hazáig, és kiírta valami fórumra, hogy ez a csávó ott lakik Kolozsváron, X utca, X környékén. Akkor egy kicsit betojtam egy időre, de nem lett semmi, semmi baj, hál’ Istennek.

Ezen kacagtak az emberek. Nagyon sok jó érzésű román van, ezen simán tudott röhögni. Van egy Sabin Gherman nevű tévés személyiség Kolozsváron, nagyon szeparatista, Erdély-centrikus, transzilvanista, aki még annak idején, a 2000-es évek közepén írt egy kiáltványt, „tele a tököm Romániával”, és hogy szakadjon el Erdély. De más súlya van, amikor egy román mondja, tudod, mint amikor összeül öt részeg magyar, és elkezd ilyeneket mondani, hogy „vesszen Trianon”. És más, amikor egy román értelmiségi azt mondja, hogy „elegend van Bukarestből és a bukaresti parlamentből”. Szóval ez a csávó meghívott később a műsorába, de nem mentem el, nem akartam továbbdagasztani a dolgot.

⁵ A *Kenyeret kértünk románul Székelyföldön – Am cerut pâine in Secuime* című videót Jakob-Benke Nándor sepsiszentgyörgyi pékáruboltokban vette fel 2013-ban, fején román „trikolor-kendővel” (https://www.youtube.com/watch?v=40_4aVkJGvRM).

A másodiknál, ott már jobban kiütöttem a biztosítékot.⁶ Mert sokan érezték úgy, még a magyarok közül is, hogy „de miért kéne bárki beszéljen a kenyérárúsító nénik közül, legalábbis, magyarul”? Mondom, de nem is ez volt a cél! Hát nem is egy felmérést akartam készíteni, hanem egyszerűen, ha már ott volt ez a videó, akkor úgy éreztem, hogy muszáj megcsinálni a párját. Na hát ennyi volt a projekt. Tehát nem akartam én ezzel semmiféle szociografikus mélységű dolgot megmutatni, hogy akkor tudnak vagy nem tudnak, vagy mindenki tud, vagy ez a helyzet vagy nem tudom mi, hanem elsősorban ez egy ilyen hecc valami, na. Tehát hogy nem mentem be az összes üzletbe. Rejtett kamerát kellett volna használni, persze, ez a másik. Másképp viselkednek az emberek, amikor látják a kamerát. Ezek mind „késő bánat”-dolgok. De szerintem az alapvető céljukat a videók elérték, ami pedig az volt, hogy az emberek egy kicsit gondolkozzanak ezzel, hogy mi az, ami egyértelmű egy városban, mi az, ami nem egyértelmű, s mi az, ami felé törekedni kéne.

Tehát hogy ne legyen az, hogy most akkor egyértelmű Szentgyörgyön valami. Vagy hogy ne higgyenek ezeknek a hülyeségeknek, konkrétan. Mert nagyon sokan egyszerűen soha nem jártak Székelyföldön a románok közül, és ezt a bullshitet elhiszik, hogy „oda-mész, és nem kapsz kenyeret”! Régi hülyeség, a 70-es évekből ered. Nem tudom, honnan, lehet, hogy egyvalakinek részegen volt egy nagyon szar tapasztalata, és akkor tudjátok, hogy működik ez, elindul, és akkor egy kis hógolyóból lesz egy nagy lavina, és aztán lesz a lavinából egy urban legend, hogy „a románokat nem szolgálják ki Szentgyörgyön!” És a kenyér, kenyér! Fontos, hogy ez kenyér.

Te, mondok én nektek még egy valamit. Vannak olyanok, elneveztem ezeket „sleeper magyaroknak”. Főleg Kolozsváron van nagyon sok, de olyan erdélyi városokban, ahol hagyományosan nagyon sok magyar van vagy volt, az öregek, a 60 feletti generáció, nagyon sokan nemcsak hogy értenek magyarul, de tudnak is beszélni, egészen meglepően jól. Lehet, hogy családi, munkahelyi satöbbi, ki tudja, milyen egyéb okok miatt, de nagyon sokan. Viszont nem hangoztatják. Tudod, ezért hívom őket sleeper magyaroknak, hogy nem az van, hogy találkozol egy románnal, bemutatkozol, hogy „szia, Nándor vagyok” vagy „Pista vagyok”, és akkor tört magyarsággal ugyan, de kedvesen megszólal, hogy „szia, nem tudom, mi, gyere, igyunk meg egy kávét”. Nem, titokban tartják, és legváratlanabb helyzetekben derül ki. Párát tapasztaltam ilyen az évek folyamán, hogy románok egészen meglepő helyzetekben megszólalnak magyarul, és nagyon erős akcentussal, de el tudják mondani, amit akarnak. És bazmeg, miért nem használod ezt a tudást? Ez egy plusz, így csak több vagy, mint a másik. És nem tudom, lehet, hogy van egy ilyen stigma, őszintén nem tudom, mert azért ennyire nem kérdeztem ki az illetőket. De egészen meglepő dolgok tudnak kiderülni. És nagyon sokan értik, tehát nem érdemes szidni a románokat Kolozsváron, mert főleg az öregek megértik, hogy mit mondasz. Akkor is, ha nem tudják szó szerint leírni vagy valami.

6 *A Kenyeret, kokárdával, Kolozsváron – Am cerut paine ungurește, la Cluj* című videó 2013-ban készült, ezen Jakab-Benke Nándor Bocskai-ruhában, kokárdával a mellén, magyarul beszélt az eladókhoz a boltokban (<https://www.youtube.com/watch?v=gztMgueG47w>).

Legutóbb például jött egy magyarországi szakmai csoport, akikkel nem lehetett angolul kommunikálni. Merthogy magyarországiakról beszélünk, akik nem tudnak angolul. Bocsánat! És odahívott engem és egy kollégámat egy illető, hogy segítsünk kommunikálni a magyarországiakkal. Odamentünk, és kiderült, hogy csak azért volt ránk szükség, hogy szóljunk, hogyha valami nagyon nagy hülyeséget mondana az illető, mert az illető hirtelen kinyílt, és – én már vagy öt-hat éve ismerem, nem jól, csak szakmai találkozásokon keresztül – hirtelen elkezdett magyarul beszélni. De hogy izé, számokat megfogalmazni, hogy tudod, négyszázhuszonhatezer vagy valami, tudod, egész konkrét dolgokat el tudott mondani. És hirtelen végigpörgettem, hogy mondtam-e én ezelőtt a néni előtt olyasmiket, amik kompromittálók lehetnek. Hát van ilyen.

Egyébként ezt, hogy bementem, és kértem magyarul kenyeret, ezt sem én találtam ki alapvetőleg. Anyum ezt néha heccből csinálja, mert ő is Kolozsváron végzett, és amikor édesanyám volt Kolozsváron egyetemista, akkor még nem volt ennyire felborítva a nemzetiségi arány, és főleg a központban simán lehetett magyarul boldogulni, tudod? És anyám most is ezt csinálja, néha heccből bemegey, és csak magyarul hajlandó megszólalni, és mindenhol kiszolgálják. Egyébként erre utal, hogyha láttátok még *A nem szabványos rénszarvas*-t, az, „hogya pénzetek van, akkor minden nyelven tudunk”. Ez a helyzet. Mert ezt láttam élőben, hogy „ööö, nem tudunk”, de amikor megvillantod a százaléjest, akkor egyből jön a varázslat.

Bodó Csanád

Bevezetés: nyelvészeti etnográfia és antropológia

Absztrakt: A nyelvészeti etnográfiai és antropológia kortárs szövegeit közreadó válogatás bevezetője azokat a csomópontokat helyezi középpontjába, amelyekben a különböző megközelítések, elméleti viszonyulások és empirikus tapasztalatok összeérnek. A bevezető a terület néhány újabb fejleményét az indexikalitás, a heteroglosszia, az interdiszkurzivitás, a regisztrálás és a diszkurzusok körforgásának koncepciójával összefüggésben tárgyalja.

Kulcsszavak: indexikalitás, heteroglosszia, interdiszkurzivitás, regisztrálás, diszkurzusok körforgása

A tematikus összeállítás munkálataiért elsőként a fordítókat illeti köszönet. Hálás vagyok a fordításhoz nyújtott segítségével Susan Galnak, aki saját szövege magyar változatához számos javaslatot fűzött, valamint Palágyi Angelának és Petri Gábornak, akik a szövegek magyarítását tanácsaikkal segítették. Külön köszönet Heltai János Imrének a Blommaert–Rampton szerzőpáros tanulmányának fordításában való közreműködéséért és a bevezető tanulmányt kísérő megjegyzéseiert, Szabó Gergelynek a bevezető monológ munkálataiban való részvételéért, továbbá Lajos Veronikának a szerkesztői feladatok támogatásáért. E munka a K 131562 számú projekt részeként a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az „OTKA” kutatási témapályázati program finanszírozásában valósult meg.

A nyelvészeti antropológia által kidolgozott nyelvfelfogás – vagyis a nyelvről e diszciplináris keretek között kialakított tudós elgondolások – a nyelvtudomány kezdeteitől alternatíváját jelentik a formális nyelvelírásnak, amely a tudománytörténet egyenes vonalú narratívájában egymagában testesíti meg mindazt, ami maga „a” nyelvészet. Ahogyan a válogatásunk egyik tanulmányát jegyző Asif Agha másutt fogalmaz, „ha a nyelvről való jelenkori gondolkodás történetét *most* írják meg, egyértelműnek tűnik, hogy az, ami a nyelvészeti tanszékeken zajlik, csak a történet kis részét alkotná” (2007: 219; kiemelés az eredetiben, a saját fordításom – B. Cs.). Az általa „tanszékiesített nyelvészetnek” nevezett tevékenység meghatározó sajátossága, hogy nagyrészt kimaradt az 1960-as évektől a társadalomtudományokban zajló „nyelvi fordulatból”, amely az emberek nyelvi tevékenységéről (beszélésről, írásról, jelelésről) szóló intellektuális vállalkozás, és amely a nyelvészeti antropológia folytonosságában (és persze más nyelvészeti területeken, köztük a nyelvészeti etnográfában) mégis jelen van. Hogy miként van jelen, az összeállításunk szövegeiben többször és többféleképp a saussure-i értelemben vett belső nyelvészethez képest fogalmazódik meg; ahhoz a kutatási hagyományhoz képest, amely a nyelvvel való foglalkozást elválasztja a beszélő ember cselekedeteitől és perspektíváitól. Ennél a szembeállításnál azonban jóval fontosabbak azok az inspirációk, amelyek a társadalomtudományi gondolkodáshoz kapcsolják a nyelvészeti antropológiát és etnográfát. A kétirányú hatások annak a közös pozíciónak a mentén érvényesülnek, hogy a társas világ és a nyelv kölcsönösen konstitutív viszonyban állnak egymással. (A nyelvészeti etnográfia és antropológia egymáshoz való viszonyáról – miközben e szövegben többnyire szinonimákként fordulnak elő – lásd alább.)

Csomópontok a nyelvészeti etnográfia és antropológia területein

Mivel a nyelvészeti antropológia kortárs fejleményeinek átfogó bemutatása e keretek között eleve kudarcra ítélt vállalkozás lenne, az összeállítás szövegeinek rövid bemutatását megelőzően e tanulmányok néhány olyan csomópontjára hívjuk fel a figyelmet, amelyek jelentősek lehetnek a nyelvi és társas szerveződés hazai kutatói számára.

Az egyik ilyen csomópont a cselekvésként felfogott beszélés magától értetődőségének hiánya. Kulick szövegében a másokért való beszéd nehézségei kerülnek előtérbe, amelyek a spivaki alávetettek politikai reprezentációjának kérdéseként is felvethetők (vö. Spivak 1988, 1997; erről lásd még alább), de akár egészen konkrétan úgy is, hogy miként törekszik egy fogyatékkal élők számára kialakított dán lakóközösség gondozója megérteni, ha az egyik lakó éppen egy prostituált szolgáltatását szeretné igénybe venni a saját lakrésze magányában, és a beszédre korlátozottan képes lakó helyett közvetíteni annak szándékát és vágyait. Eközben svéd kollégája éppenséggel a vágyak nyelvi megjelenítésének korlátaira hivatkozva utasítja el a segítséget (és nem csak akkor, amikor a prostituált kliensét büntető svéd törvényi szabályozás miatt az elutasítás a törvényesség fenntartását

szolgálja, hanem például olyankor is, amikor a lakó szexuális segédeszközt venne igénybe az önkielégítéshez).

A beszélés egyértelműségének hiánya jelenik meg Blommaert és Rampton tanulmányában is, mikor a szerzőpáros úgy érvel, hogy le kell számolnunk azzal az illúzióval, amely szerint az egymással kommunikációra lépő beszélők támaszkodhatnak közös tudásukra. Blommaerték szerint ez több okból sem lehetséges. Az egyik ok a „nyugati világ” újabb fejleményeként ragadja meg a diverzitás diverzifikálódását, és az ún. szuperdiverzitás nyelvi jellemzőjeként azzal számol, hogy a beszélők gyakran előre megjósolhatatlan nyelvi találkozásokba keverednek. Ezek során az interakcióba bevont nyelvi erőforrások köre csak részben ismerős számukra, és a jelentésképzés folyamatai előre nem mindig látható fejleményekhez vezetnek. A másik ok ennél általánosabb. Ennek kulcsfogalma a (nem referenciális) indexikalitás, az a szemiotikai viszony, amely során a nyelvi jel „rámutat” a kontextusában előforduló valamely társas jelenséggel való kapcsolatára (Peirce 1955; Silverstein 2003). Az így létrejövő (többnyire) nem tudatosan közölt társas jelentések beszélők kisebb-nagyobb köre számára lesznek csak hozzáférhetőek. Tehát egy nyelvi forma mobilitása nem jelenti egyben azt is, hogy útján a hozzá kapcsolódó társas vonatkozásai – kik azok, akik ezt a formát használják, mikor használják, mit árul el róluk mindez stb. – is elkísérik.

Bailey (2012) az indexikalitást kapcsolatba hozza a beszélés belső sokféleségének bahtyini koncepciójával, a heteroglossziával (Bakhtin 1981; a fogalom magyar nyelvészeti recepciójához lásd Heltai 2020; Bodó 2020). A heteroglosszia elmélete szerint, amelynek részét képezi a később tárgyalandó hang koncepciója is, „[a] nyelv minden szava félig idegen szó. Akkor válik »sajáttá«, ha a beszélő betáplálja saját intencióit, hangsúlyait, ha birtokba veszi, saját értelmezési és kifejezésbeli beállítódásához kapcsolja” (Bahtyin 1976 [1975]: 207–208). Az idegen és a saját intenciók közötti feszültség azonban még ekkor sem feloldható; ez a nyelvi cselekvés interdiszkurzivitásától elválaszthatatlan tapasztalat, amely a nyelvi formák és jelek társadalmi indexikalitásából adódik, és perspektívák, ideológiák, elméletek küzdőterévé teszi a beszélést (Bailey 2012; Blackledge és Creese 2013).

A következő csomópont a nem magától értetődő és ideológiai feszültségekkel terhelt beszélés „megszelídítésére” tett kísérlet, azaz a nyelv néven nevezésével, a róla szóló diskurzusok kialakításával, fenntartásával és elterjesztésével annak modellálása, ahogyan a beszédmódok összekapcsolódnak a társas valóság más tartományaival. A beszélést többek között éppen a róla szóló modellek által lehet ellenőrzésünk alá vonni. Ennek az összefüggésnek a regiszter és a regisztrálás (másképp: regiszterképzés) a kulcsfogalmi. Szemben a *regiszter* terminusnak a nyelvtudományban korábban bevett jelentésével, amely valamely tevékenység (szakma, mesterség, hobbi) szókészletére korlátozódott, Agha és mások – köztük az összeállításunkban szereplő Susan Gal – a regiszter átfogó értelmezését alakították ki, amely szerint a beszélés folytonos áramának bármely társas módon többé-kevésbé elkülöníthetőként felismert fragmentuma regiszterré válhat. Van, hogy e szegmens felismeréséhez a regisztrálás folyamatában intézményi támogatás társul,

például a standard vagy egyes nyelvjárások esetében, de van úgy is, hogy csak a beszélők kisebb-nagyobb köre számára bír jelentéssel a beszélés áramának valamely fragmentuma. Azaz nincsen olyan, hogy csak beszélünk (szövegelünk, csetelünk, vitázunk, oltogatjuk egymást, beszédet mondunk, beadandót írunk stb.), mert már arra a kérdésre, hogy „mit csináltak?”, sem tudunk másképp felelni, mint e modellek közüli választással: „csak dumálgatunk”. Metanyelv nélkül nem lehet beszélni.

A regisztrálás a nyelvről szóló tudásunkat érinti, azt a tudást, amelyre a beszélők nyelvi cselekedeteik során támaszkodnak. Ennek a tudásnak a kulcseleme az, hogy az egyénhez és a csoportokhoz hozzárendelhetők nyelvi jellemzők jól körülhatárolható kategóriái, más szóval a regiszterek. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy az esszencialista módon felfogott csoportok kritikáját a nyelvre is kiterjesszük, és rámutassunk azokra a nyelvről és annak használatáról szóló metapragmatikai gyakorlatokban megragadható folyamatokra, amelyek révén létrejönnek olyan jól ismert koncepcióink, mint a standard nyelv, a szlengé vagy bármely nyelvjárásé, a hozzájuk kapcsolódó tipikus beszélők társas jellemzőivel együtt.

A harmadik csomópont a beszélésről szóló beszéd – a metanyelv – hierarchiája. Ha korábbi példánkhoz visszatérve tényleg *csak* dumálunk, akkor ezzel kijelöljük a tevékenységünk határait: nem elmélyült beszélgetést folytatunk, nem megtárgyalunk valamit, és nem egyikünk monológiát kísérjük figyelemmel. Olyan modellben helyezük el a nyelvi cselekedeteinket, amelynek a sajátosságai között ott van az is, hogy más regiszterekhez képest alacsonyabb vagy magasabb rendűnek tekintjük azt, amit éppen művelünk. Ez a hierarchia azonban változékony és változik is; a nyelv és a szövegek „textuális pályáivé” (Blommaert és Rampton) vagy „körforgása” (Gal) egyszerre foglalhatja magában azt a kontextust, amelyben egy szöveg megszületik és textualizálódik, azaz kiválasztódik arra, hogy újabb kontextusokba vigyék át a szöveget; azt az utat, a transzpozícióét, amelyet ezt követően bejár; és a rekontextualizálódás folyamatát, ahogyan az új kontextusokban megtalálja a helyét (Bauman és Briggs 1990; Silverstein és Urban 1996; Woydack és Rampton 2016; Maybin 2017).

A textualizálódás, a transzpozíció és a rekontextualizáció egyben a hangadás folyamatai is. A beszélés során megszólaltatott hangok a bahtyini különbségtétel értelmében lehetnek egyéniek vagy társasok; Agha itt közreadott szövege ennek a distinkciónak olyan újraértelmezését adja, amelyben az utóbbiakhoz kapcsolódik a regisztrálás folyamata. A hangok megszólaltatása ugyancsak hierarchikusan képzelendő el: nem minden hangot hallunk meg, adunk tovább vagy teszünk magunkévá (Hymes 1996; Blommaert 2008; Reynolds 2010; Dong 2016). A nyelvészeti antropológiai kutatások egyik fő kérdése e nyelvi folyamatok hatalmi-politikai működésének és hatásainak olyan elemzése, amely a nyelvvel való foglalkozás középpontjába helyezi a mindenkori beszélőnek a lokalitásokban létrejövő társas interakcióit.

A negyedik csomópont ismét kötődik a beszélés egyértelműségének hiányához: az a kérdés, hogy kinek a hangját halljuk. Ha a hangot úgy határozzuk meg, mint ami „a társas személyek nyelvi megkonstruálását jelenti, [és] arra a kérdésre irányul, hogy »ki beszél?« a diskurzus valamely szakaszában” (Keane 2000: 271; saját fordításom – B. Cs.), akkor az a dilemma fogalmazódhat meg, hogy miként vagyunk képesek a beszélő személyét, hovatartozását, identitását megragadni. Ennek kiindulópontja az az állítás, hogy a kortárs

társadalomelméleti és nyelvészeti antropológiai gondolkodást a performancia trópusa határozza meg. A performanciát szerzőink az identitást középpontba állító koncepcióként értelmezik, amelynek kritikáját az itt közreadott szövegek közül Silvio fejt ki legrészletesebben – de lásd még Kulick (2003) elemzését a performancia és a performativitás megkülönböztetéséről, amelyek közül az előbbi a szociológiai pozícióként értett identitáshoz, míg az utóbbi a szubjektumot konstituáló identifikáció folyamatához kapcsolódik. Vagy Rampton (2009) tanulmányát a keresztezés (*crossing*) és stilizálás interakciós stratégiáiról, amelyek során a beszélők valaki más tipikus (etnikai csoportjára jellemző) beszédmódját követve szólalnak meg, és ezzel nem csupán a nyelvvel való játék látványos előadásait teremtik meg, hanem olyan interakciós rituálékat is, amelyek az etnikai csoportok közötti feszültségek kezelésére szolgálnak. A kritika ugyan eltérő irányokból fogalmazódik meg, de egyaránt a nyelvnek mint identitásprojektnek a korlátaira mutat rá.

Utolsó csomópontként az identitások köré szerveződő nyelvi projektek etikai vonatkozásait említjük. Itt a fő kérdés, hogy lehetséges-e mások politikai képviselője azáltal, ha helyettük beszélünk. Vagy másképp: szabad-e mások helyett beszélni? Kulick itt közreadott tanulmánya több lehetséges választ is felsorol a marginalizált vagy sebezhető csoportok képviselőtének dilemmájára. Ha meghallgatjuk a másikat és ha helyette beszélünk, ha hozzá beszélünk vagy ha hozzá és vele beszélünk. Kulick arra hívja fel a figyelmünket, hogy a nyelv nem magától értetődő, és így az sem, hogy megértjük-e egymást. A mások helyett való beszélés nem történhet meg máshogy, mint a beszélésnek az előzőekben már több szempontból körüljárt bizonytalanságából fakadó antropológiai kockázat felismerésével és vállalásával, amely a nyelv indexikalitásának, heteroglossziájának, interdiszkurzivitásának és a diszkurzusok körforgásának, valamint a regisztrálás társas és ebből adódóan változó meghatározottságának az inherens következménye. A nyelvészeti etnográfia és antropológia így lesz olyan etikai projektté, amelyben a nyelv és diskurzus tudományos megismerése iránti elköteleződés egyben a beszélés lehetőségét teremti meg.

A tanulmányokról

A nyelvészeti antropológia néhány kurrens fejleményét bemutató tematikus válogatásunk öt szöveget ad közre. Elsőként Asif Agha Hang, alaphelyzet, regisztrálás című cikket, amely a goffmani és bahtyini elmélet kulcsfogalmainak, az „alaphelyzetnek” (*footing*), illetőleg a metaforikusan értett hangnak a regisztrálásban játszott szerepéről szól. Agha megközelítése szerint a regiszterek a társas valóság modelljei, amelyeket szemiotikai tevékenységeink hoznak létre. Ezeket nyelvi szocializációnk során ismerjük meg, és ezekhez igazodunk akkor, amikor nyelvi cselekvéseket hajtunk végre. Agha finom különbségtétele a hang és a regiszter között arra is lehetőséget nyújt, hogy a kettő közötti viszonyt változó összetételű beszélői csoportokkal – az ún. „társas tartománnyal” – összefüggésben elemezve kapcsolatot teremtsen a hétköznapi interakciók és a szélesebb társadalmi diskurzusok között.

Susan Gal Regiszterek körforgásban: az interdiszkurzivitás társadalmi szerveződése című tanulmánya a regisztrálás koncepcióját továbbgondolva veti fel azt a kérdést, hogy miként alakulnak ki a regiszterek, hogyan terjednek és alakulnak át, azaz milyen modellt

követve írhatjuk le a regiszterekhez kapcsolódó jelentések útjának alakulását. Gal olyan szemiotikai modellt mutat be, amely jelentős részben támaszkodik a nyelvi ideológiákról Judith Irvine-nel közösen kidolgozott elméletére (Irvine és Gal 2000; Gal és Irvine 2019), amely a nyelvről kialakított részleges perspektívák, azaz az ideológiák hasonló folyamatait – létrehozását, terjedését és átalakulását – ragadja meg. Gal elemzését olyan újabb magyar példákkal illusztrálja, amelyeknek az elemzése egyben a jelenkori magyar közbeszéd mechanizmusainak a jobb megértéséhez is hozzájárul, például a *cigánybűnözés* vagy a *feminizmus* diszkurzusainak körforgása kapcsán. Galnak ez az új munkája szervesen kapcsolódik ahhoz a nemrég magyar fordításban megjelent tanulmánygyűjteményhez, amely a pályája kezdetétől adja közre fontosabb munkáit, az újabbak között már olyanokat is, amelyek a nyelvi ideológiák és regiszterek szemiotikai modellje kidolgozásának megelőző állomásai (Gal 2018).

Jan Blommaert és Ben Rampton *Nyelv és szuperdiverzitás* címet viselő szövege programmatikus írás, amely a globalizáció szociolingvisztikájának kutatásában a szuperdiverzitás koncepciójának a szemiotikai folyamatokra való kiterjesztését szorgalmazza (lásd még Arnaut és mtsai szerk. 2016; Arnaut és mtsai szerk. 2017). Áttekintésükben a szerzők a nyelvészeti etnográfia az antropológiai nyelvészet szinonimájaként említik, miközben itt nem törekednek arra, hogy a két megnevezés közötti különbséget felvázolják – tovább bonyolítja a helyzetet, hogy egy helyütt az „etnográfiai szociolingvisztika” kifejezést is használják, utalva, de nem hivatkozva Monica Heller (1999 [2006], 2011) hasonló című munkáira. A terminusok egymáshoz való viszonyát legkönnyebben a történetiségük felől érthetjük meg: a nyelvészeti etnográfia a 2000-es évek elején az Egyesült Királyság nyelvészei körében született meg, és arra a helyzetre adott válasz, hogy míg az USA-ban a nyelvészeti antropológiának igen széles intézményi háttere van, addig az innen eredeztethető hatások az Egyesült Királyságban az alkalmazott nyelvészetben jelentek meg leghangsúlyosabban, és itt szerveződött meg az a tudományos aktivitás, amelynek a társadalmi beágyazottsága és hatása már a kezdetektől jelentős volt (Copland és Creese 2015; Rampton, Maybin és Roberts 2015). A terminusok közötti distinkció ezekre az (inter)-diszciplináris különbségekre kíván reflektálni.

Teri Silvio *Animáció: az új performancia?* című tanulmánya szerint a szelf és bármely média kapcsolatának az 1950-es évektől meghatározó metaforája a performancia, amely az előadás és az én kettőségén alapulva tette lehetővé, hogy a kapitalista gazdaság harmadik szektorának kibontakozását és a tömegtájékoztatás új formáinak (rádió, tévé) elterjedését kísérő tudományos elemzések a mimetikus megtestesülés által megjelenített identitás konstrukcióit megragadják. Napjainkban azonban az emberi cselekvés meghatározó metaforájává Silvio szerint az animáció válik, amely jobban megfeleltethető a digitális média korában az énnel a kreatív iparág fellendülését kísérő tapasztalataival. Az animáció Silvio meghatározásában az emberiként észlelt tulajdonságok kiterjesztése a szelfen kívül érzékelhető területekre, azaz olyan újfajta mediatizáltágra vonatkozó reflexív tapasztalat, amelynek a modellje jobban megfelel az én és a világ közötti viszony jelenkori értelmezésének, mint a performancia trópusa (lásd még Silvio 2019).

A nyelv mediatizáltsága nemcsak az animációhoz kapcsolódik, hanem többek között azokhoz a helyzetekhez is, amelyekben a kommunikáció közvetettsége szükségszerű, például az egyik résztvevő hangképzését ellehetetlenítő valamely fogyatékból fakadó-

an. Don Kulicknak A mások helyett való beszélés problémája redux: a nyilvánosságra hozatalhoz való ragaszkodás és az elkötelezettség etikája címet viselő tanulmánya abból a kérdésből indul ki, hogy miért vált a fogyatékossgal élők kutatásáról szóló szövegek szinte kötelező retorikai fordulatává az, hogy a szerzőnek milyen a fogyatékossgához való személyes viszonya. Ez a kérdés felveti azt a tágabb dilemmát, hogy a másokkal való foglalkozás miként teremti meg a helyettük való beszélés lehetőségeit és legitimitását. E kérdéseket Kulick nem csupán az erről szóló tudós diskurzus áttekintésével tárgyalja, hanem bevonja az elemzésbe azokat a tapasztalatait is, amelyekhez a sok esetben verbális készségeikben korlátozott lakók számára kialakított svéd és dán otthonokban végzett etnográfiai terempunkája során jutott (Kulick és Rydström 2015).

A közreadott öt nyelvészeti antropológiai tanulmány azzal a nyelvre vonatkozó ismerettel járulhat hozzá a társadalomtudományok hazai műveléséhez, hogy amikor nyelvről, nyelvekről, közbeszédéről, pízíróról és más nyelvi kategóriákról beszélünk, vagy e kategóriákat a hétköznapi nyelvi gyakorlatainkban felhasználjuk, akkor olyan társas folyamatokat alakítunk ki, tartunk fenn vagy helyezünk át új kontextusokba, amelyek a nyelvekhez kapcsolódó hatalmi egyenlőtlenségek mentén is értelmezhetők. Emellett e szövegek arról is beszámolnak, hogy a nyelv és társadalom kutatása jelenkori alakulástörténetének jelentős változása, amelyet újabban a *kritikai szociolingvisztika* gyűjtőnév állít szembe a strukturalista megalapozottságú „korrelációs” szociolingvisztikai hagyománnyal, leginkább a tengerentúli nyelvészeti antropológia és az európai nyelvészeti etnográfia által gyakorolt hatásoknak tudható be. Azzal, hogy e szövegek befogadását megkönnyítjük a magyar nyelven való hozzáféréssel, talán nemcsak a kortárs hazai szociolingvisztika – akár az egyetemi oktatásban is érvényesíthető – művelését támogatjuk, hanem egyben a nyelvészeti etnográfia és antropológia társadalomtudományi beágyazottságának kontextuális változásához is hozzájárulhatunk.

Hivatkozott irodalom

- Agha, Asif (2007): The Object Called “Language” and the Subject of Linguistics. *Journal of English Linguistics* 35(3): 217–235. DOI: <https://doi.org/10.1177/0075424207304240>
- Arnaut, Karel, Jan Blommaert, Ben Rampton és Massimiliano Spotti (szerk.) (2016): *Language and Superdiversity*. New York and London: Routledge.
- Arnaut, Karel, Martha Sif Karrebæk, Massimiliano Spotti és Jan Blommaert (szerk.) (2017): *Engaging Superdiversity: Recombining Spaces, Times and Language Practices*. Bristol: Multilingual Matters.
- Bailey, Benjamin (2012): Heteroglossia. In *The Routledge Handbook of Multilingualism*. Marilyn Martin-Jones, Adrian Blackledge és Angela Creese (szerk.). London: Routledge, 499–507.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics (1976 [1975]): *A szó esztétikája*. Ford. Könczöl Csaba. Budapest: Gondolat.
- Bakhtin, Mikhail M. [= M. M. Bahtyin] (1981): *The Dialogic Imagination. Four Essays*. Michael Holquist (szerk.). Austin: University of Texas Press.
- Bauman, Richard és Charles Briggs (1990): Poetics and Performance as Critical Perspectives on Language and Social Life. *Annual Review of Anthropology* 19: 59–88.
- Blackledge, Adrian and Angela Creese (2013): Heteroglossia as Practice and Pedagogy. In *Heteroglossia as Practice and Pedagogy*. Adrian Blackledge és Angela Creese (szerk.). Dordrecht: Springer, 1–20.
- Blommaert, Jan (2008): Bernstein and Poetics Revisited: Voice, Globalization and Education. *Discourse and Society* 19: 425–451. DOI: <https://doi.org/10.1177/0957926508089938>
- Bodó Csanád (2020): Transzlingválás, heteroglosszia és egyéb állatfajták. In *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül. A 20. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Heltai János Imre és Oszkó Beatrix (szerk.). Budapest: Nyelvtudományi Intézet, 464–476.

- Copland, Fiona és Angela Creese (2015): *Linguistic Ethnography: Collecting, Analysing and Presenting Data*. London: Sage.
- Dong, Jie (2016): *The Sociolinguistics of Voice in Globalising China*. London: Routledge.
- Gal, Susan (2018): *A nyelv politikája: Nyelvi antropológiai tanulmányok*. Vančo Ildikó és Kozmács István (szerk.) Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Gal, Susan és Judith Irvine (2019): *Signs of Difference: Language and Ideology in Social Life*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heller, Monica (1999 [2006]): *Linguistic Minorities and Modernity: A Sociolinguistic Ethnography*. London: Longman.
- Heller, Monica (2011): *Paths to Post-Nationalism: A Critical Ethnography of Language and Identity*. Oxford: Oxford University Press.
- Heltai János Imre (2020): *Transzlingválás – Elmélet és gyakorlat*. Budapest: Gondolat.
- Hymes, Dell (1996): *Ethnography; Linguistics, Narrative Inequality: Toward an Understanding of Voice*. London: Taylor and Francis.
- Irvine, Judith és Susan Gal (2000): Language Ideology and Linguistic Differentiation. In *Regimes of Language*. Paul Kroskrity (szerk.). Santa Fe: School of Advanced Research Press, 35–83.
- Keane, Webb (2000): Voice. *Journal of Linguistic Anthropology* 9(1–2): 271–273. DOI: <https://doi.org/10.1525/jlin.1999.9.1-2.271>
- Kulick, Don (2003): No. *Language and Communication* 23(2): 139–151. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0271-5309\(02\)00043-5](https://doi.org/10.1016/S0271-5309(02)00043-5)
- Kulick, Don és Jens Rydström (2015): *Loneliness and its Opposite: Sex, Disability and the Ethics of Engagement*. Durham and London: Duke University Press.
- Maybin, Janet (2017): Textual Trajectories: Theoretical Roots and Institutional Consequences. *Text & Talk* 37(4): 415–435. DOI: <https://doi.org/10.1515/text-2017-0017>
- Peirce, Charles (1955): *Collected Papers II. Philosophical Writings of Peirce*. Justus Buchler (szerk.). New York: Dover.
- Rampton, Ben (2009): Interaction Ritual and Not Just Artful Performance in Crossing and Stylization. *Language in Society* 38: 149–176. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0047404509090319>
- Rampton, Ben Janet Maybin és Celia Roberts (2015): Theory and Method in Linguistic Ethnography. In *Linguistic Ethnography: Interdisciplinary Explorations*. Snell, Julia, Sarah Shaw és Fiona Copland (szerk.). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 14–50.
- Reynolds, Jennifer F. (2010): Enregistering the Voices of Discursive Figures of Authority in Antonero Children's Socio-dramatic Play. *Pragmatics* 20: 464–493. DOI: <https://doi.org/10.1075/prag.20.4.01rey>
- Silverstein, Michael (2003): Indexical Order and the Dialectics of Sociolinguistic Life. *Language and Communication* 23: 193–229. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0271-5309\(03\)00013-2](https://doi.org/10.1016/S0271-5309(03)00013-2)
- Silverstein, Michael és Greg Urban (szerk.) (1996): *Natural Histories of Discourse*. Chicago: University of Chicago Press.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1988): Can the Subaltern Speak? In *Marxism and the Interpretation of Culture*. Cary Nelson és Lawrence Grossberg (szerk.). Urbana: University of Illinois Press, 271–313.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1997): „Szóra bírható-e az alárendelt?” Ford. Mánfalvi Alice és Tarnay László. *Helikon* 43(4): 450–483.
- Silvio, Teri (2019): *Puppets, Gods, and Brands: Theorizing the Age of Animation from Taiwan*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Woydack, Johanna és Ben Rampton (2016): Text Trajectories in a Multilingual Call Centre. *Language in Society* 45: 709–732. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0047404516000610>

Bodó Csánád

Nyelvész, Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest)

Asif Agha

Hang, alaphelyzet, regisztrálás

Absztrakt: E tanulmány mellett érvel, hogy a hangadás jelenségének alapos vizsgálata tisztázza azon folyamatoknak a természetét, amelyek során a nyelvhasználók társassá vált kompetenciájában a nyelv regiszterei kiteljesednek, változnak vagy állandósulnak. A tanulmány első fele azokat a szemiotikai folyamatokat írja le, amelyek során az interakció résztvevői felismerik vagy azonosítják a hangadás hatásait. A második rész a regisztereket részükké tevő és nagy hatású társadalmi-történeti gyakorlatokban megjelenő diskurzív hangoknak és figuráknak a szerepét tárgyalja. Az általános cél annak kimutatása, hogy a regiszterek társadalmi létezése a nyelvhasználók szemiotikai tevékenységétől függ, főleg azoktól a tevékenységektől, melyeket jelen tanulmány az „igazodás” eseteinek tekint.

Kulcsszavak: hang, regiszter, alaphelyzet, sztereotípiák, diskurzuselemzés

Forrás: Voice, Footing, Enregisterment. *Journal of Linguistic Anthropology* 15(1): 38–59. Copyright © 2005, American Anthropological Association, Wiley. Hungarian translation © *Replika*. A fordítást az eredetivel egybevetette és lektorálta: Bodó Csanád.

Bevezetés

A nyelvészeti antropológia újabb munkáiban a regiszter és hang elméleti megközelítései egyre inkább összekapcsolódnak. Az olyan megfogalmazások, mint például „az itt leírt regiszterek olyan [...] hangokat reprezentálnak, amelyeket a beszélők vesznek fel különböző társas szituációkban” (Irvine 1990: 153) vagy „minden személy kulturális regiszterek vagy hangok repertoárjának birtokában van” (Mannheim 1997: 218) arra a tényre hívják fel a figyelmet, hogy a performancia során a regiszterhasználat kontrasztív mintái különböző beszélő szereplőket indexálnak.

Jelen tanulmánnyal az a célom, hogy ennek a ténynek néhány következményét a regisztrálódás szélesebb körben érvényesülő folyamataira vonatkozóan fejtssem ki. Ezeknek a folyamatoknak a során a beszélés elkülönült formái mint beszélői tulajdonságok jelölői válnak társadalmilag felismerhetővé (vagy regisztrálttá) a nyelvhasználók egy-egy csoportja számára.¹ Korábbi munkáimban már részben tárgyaltam ezeket a folyamatokat, azt állítva, hogy a regiszterek nem a nyelvről szóló statikus tények, hanem *a nyelv reflexív modelljei*, melyek a társadalmi térben azonosítható útvonalak mentén kommunikatív folyamatok által terjednek el (Agha 2002, 2003). Most nem célom ezt az érvelést áttekinteni, hanem ezen társas-reflexív folyamatokat egyetlen szempontból elemzem: a társas elterjedés bármely folyamatának során a regiszter modelljei az újraértékelés, újratipizálás és változás különböző formáit öltik. Milyen szerepük van a hangadás jelenségeinek a regiszterekkel való találkozások során, valamint a regiszter értékeinek fenntartásában és átalakításában?

Legfőbb állításom az, hogy a regiszterek makroszintű változásait nem lehet megérteni az interakcióban megvalósuló regiszterhasználat mikroszintű folyamatainak vizsgálata nélkül. Azaz a regiszterekkel való találkozás során nem pusztán hangokkal (vagy karakterológiai figurákkal és szereplőkkel) lépünk kapcsolatba. Ezek olyan találkozások, amelyek alkalmával az egyének kialakítják az alaphelyzetnek, valamint a beszélés által indexált hangokhoz és így azon személyek társas típusaihoz való igazodásnak a formáját, akiknek a hangját felvéve kifejezik saját magukat – legyenek e személyek akár valóságok, akár elképzelték.

1 Az általam használt szakkifejezés, a regisztrálódás fogalma a *regisztrál* 'elismer, rögzít' igéből származik; a *regiszter* főnévi forma ennek a folyamatnak az eredményére utal, nevezetesen az arról szóló értelmezésnek a társas szabályszerűségeire, amely során nyelvi (és azokat kísérő nem nyelvi) jeleket úgy ismerünk fel, mint amelyek interperszonális szerepek (szereplők) és kapcsolatok pragmatikai jegyeit indexálják. Az általam használt szakkifejezések eredete mindennapi homonimájukkal azonos, de jelentésük különböző. A *regisztrál* ige a köznapi angolban legalább két igének felel meg: 1. a megismerés és felismerés igéjének, amelynek része valaki, aki átéli a cselekvést (pl. *the point didn't register on him at all*), és 2. egy verbum dicendinek, amelynek jelentése '(intézményileg) rögzít, bejegyez, felír' (pl. *he hasn't registered to vote, she is a registered user* stb.). A *regiszter* köznapi *lexémája* (vö. '[hivatalos] bejegyzéseket tartalmazó könyv') valamilyen mértékben összekapcsolja a kognitív, diszkurzív és intézményes értelmezéseket; azaz léteznek anyakönyvi (születést, halált, házasságkötést rögzítő) regiszterek, illetve – az osztályok különbözőségének kontextusában – létezik „társadalmi regiszter”, amely a rang elismert distinkcióit rögzíti.

Hangkontrasztok kontra típusokba sorolható hangok

A regiszter és a hang fogalmai között átfedés tapasztalható – mindkettő indexikalitása beszélői fókuszú – de nem teljesen egybeeső fogalmak. Amikor Bahtyin (1981, 1984) hangról beszél, azokat a módokat érti, melyekben a megnyilatkozások tipizálható beszélő szereplőket jelölnek. Ehhez hasonlóan számos regiszter jelöli a beszélő társas jellemzőit, például a nemét, osztály- vagy társadalmi hovatartozását és foglalkozását. A bahtyini koncepció mégis nyitottabb és inkluzívabb. Bahtyin a *hang* fogalmát olyan *beszédtípusokra* vagy *társas hangokra* érti, melyek széles körben felismert regiszterek közötti megkülönböztetéseket jelölnek (és amelyeket *társas beszédtípusoknak* vagy *társas hangoknak* hív; példái között megtalálható a különböző osztályokra, foglalkozásokra, szlengre, kereskedelmi szakszavakra jellemző beszédmód is), ugyanakkor arra a beszédmódra is használja, amely esemény-specifikus, potenciálisan egyedi személyiség képét jelöli (ezeket *egyéni hangoknak* nevezi). A megfogalmazás felvet néhány egészen nyilvánvaló kérdést: miért tűnnek egyes hangok egyéninek, egyedinek, esemény-specifikusnak? Másrészt pedig mik azok a társas hangok?

A *hangok* típusokba sorolhatósága (hogy „egyéniek” vagy „társasak”) előfeltételezi a *hangkontrasztok* érzékelhetőségét, vagyis egyik hangnak a másiktól való megkülönböztethetőségét. Még ennél is fontosabb kérdést vet fel azoknak a szemiotikai csatornákat és médiát is magába foglaló utaknak a változatossága, amelyeken a hangok kontrasztja kifejeződik és felismerhetővé válik. Bahtyin hanggal és dialogizmussal kapcsolatos terminológiája a szóbeliség, a beszélés és a társalgás metaforáiból indul ki, ez azonban félrevezető lehet, ha szó szerint vesszük (bár ezzel nem azt akarom mondani, hogy Bahtyint magát félrevezette volna). A *hang* fogalma a hangképzés materiális metaforáján alapszik – a hangszálakon megtörő levegőén – habár a nevezett jelenség nem korlátozódik kizárólag a beszédre, ezért nem is szükségszerűen áll kapcsolatban vele; Bahtyin példái között írásos szövegeket is találunk. Hasonlóképp a *dialogikus* terminus is általánosabb annál a párbeszédnél, mint amire metaforikusan utal. A fogalom a textualizáltságnak minden olyan szerkezetére vonatkozik, amely kontrasztként vagy a másik képének reakciójaként állítja szembe egymással a beszélő aktorok képeit. A dialogikus kapcsolatok a szóbeli társalgásban manifesztálódnak, ugyanakkor számos más diszkurzív és szemiotikai műfajban is, köztük a regényben, más irodalmi művekben vagy akár „különböző művészeti formákhoz tartozó képek”-ben, ha azok „valamilyen szemiotikai úton jutnak kifejezésre” (Bahtyin 1984: 185). A hangok kontrasztjai a személyiség olyan figuráit foglalják magukba, amelyek sokféle típusú jelből összeálló – az (írott vagy beszélt) nyelvi és nem nyelvi jeleket egyaránt tartalmazó – kontextualizálás struktúráiban kerülnek szembe egymással. A nem nyelvészeti szemiózis esetén a „hang”-nak az írott diszkurzusra már kiterjesztett metaforája túl szűkké válik ahhoz, hogy éljünk vele. Ehelyett a *személyiség figurái* fogalmát fogom általános értelemben használni, ha a beszélő aktor indexikus képeről lesz szó, míg a nyelvi szemiózis speciális esetében a *hanggal* azonos jelentésben a *diszkurzív figura* vagy a *beszédben megjelenített figura* terminusokat használom.

A következőkben arra mutatok rá, hogy a hangok észlelt kontrasztjai típusba sorolható hangokként jelenítődnek meg (azaz mint pozitívan elkülöníthető „típusok”), az azokat megjelenítő szövegrészek reflexív vonásai mentén. Ugyanakkor az „egyéni” és „társas” típusok bahtyini dichotómiája (vagyis inkább a durkheimi dichotómia, amelyet Bahtyin jelen esetben alkalmaz) csak részleges kerete ezen folyamatok elemzésének. A következő részben kimutatom, hogy a Bahtyin-féle egyéni hangok nem alkotnak egységes jelenséget, hanem esetek osztályából állnak, amelyek az együttesen előforduló jelek által jelzett „egyéniiség” különböző fokait és változatait foglalják magukba. A dichotómia „társas” pólusát is szükséges újraértelmezni. Általános értelemben a bahtyini társas hang fogalma olyan diszkurzív figurát jelent, amely személyeknek vagy szereplőkhöz rendelt jegyeknek a társas típusairól szóló metadiszkurzusok révén jellemezhető. Ezek a típusokon belül létezik egy különösen érdekes alosztály, a regiszterekhez kötődő társas hangok osztálya, amelyeket *regisztrálódott hangoknak* hívok. Ezek „társas” karakterét kétféleképp értelmezhetjük. A regiszterbe tartozó formák egyrészt társas jelölők, mivel sztereotip társas szereplőket indexálnak (azaz hogy a beszélő férfi, alsóbb társadalmi osztályhoz tartozó, orvos, ügyvéd, arisztokrata stb.). Ezek szintén válhatnak jelölővé, különböző hibrid szereplőket létrehozva; így minden regiszternek *társas tartománya* van, a használatával figurák bizonyos köre jeleníthető meg. Másrészt a regiszterek társas alakzatok abban az értelemben, hogy egyes nyelvhasználók szocializálódnak ezek használatával és létrehozásával, míg mások nem; így minden regiszternek *társas hatóköre* is van, emberek egy csoportja, akik ismerik – legalábbis képesek felismerni – a regiszter használata során megjelenített figurákat.²

Az a tény, hogy a regisztereket társadalomban élő személyek használják, és a regiszterek társas szereplőket jelölnek, inherens reflexivitást vezet be a regiszterek társadalmi életébe. A regiszterekkel való találkozás nem csupán a beszélés által jelölt jellegzetes figurákkal való találkozás, hanem olyan esemény, amelynek során a beszélők alaphelyzetet vesznek fel a beszéd által megjelenített figurákkal szemben vagy igazodnak hozzájuk, ezzel pedig egymáshoz is. Ezekre a folyamatokra *szerephez igazodásként* utalok. Az ide tartozó folyamatok osztálya elég nagy; jelen tanulmányban csak néhány illusztratív példát elemzek. Céloom annak bemutatása, hogy a regiszterek élő társas képződmények, melyek érzékenyek a társadalom belső változatosságára és változására a személyek cselekvéseinek a beszédben megjelenített figurákhoz való igazodásán keresztül, és hogy a regisztrálódás makroszociális szabályszerűségei – mint a demográfiai növekedés vagy csökkenés tényei

2 Néha megfogalmazódik az a feltevés, hogy ha egy regiszter létezik, akkor egyetemes társas hatóköre van (azaz a nyelvi közösség minden tagja számára ismerős). Ez azonban tévedés. Nincsen a nyelvi közösség összes tagjának azonos kompetenciája a közösség minden regiszterét illetően. Bármely regiszter esetében annak társas tartománya (azon személyek összessége, akik ismerik) idővel oly módon változik, ahogyan a nyelvi szocializáció mechanizmusai közvetítik; néhány regiszter társas tartományát egy-egy intézmény szigorúan szabályozza, és a regiszterben való kompetenciát a népesség szűk szegmensére korlátozza, ezzel éles aszimmetriát tartva fenn a nyelvi közösség regiszterkompetenciájában. Az abban való *kompetenciának*, hogy *felismerjük* egy-egy regiszter formáit/hatását, sokkal szélesebb társas hatóköre van, mint az abban való *kompetenciának*, hogy folyékonyan *beszéljük* magát a regisztert (vö. a 8. táblázat C pontját). A presztízisregiszter esetében ez a fajta aszimmetria gyakran az érték fenntartásának azon alapelve, amely a regisztert vágott árucikként tartja fenn. A regiszter-árucikkben való jártasság után vágyakoznak azok, akik annak híján vannak, és akár fizetnek is azért, hogy megszerezzék (lásd Agha 2003).

(a társas hatókör változásai) vagy az értékek fenntartásának vagy ellen-értékelésének tényei (a társas tartomány változásai) – az igazodás nagy léptékű hatásai, melyek az egyes kommunikációs eseményekben bontakoznak ki.

Textualizált hangkontrasztok

A személyiség figurái, hacsak nem különíthetők el a környezetüktől, nem tipizálhatók különálló hangokként (akármelyik típusról legyen is szó). A hangok tipizálásának lehetősége előfeltételezi, hogy a hangok kontrasztjai észlelhetők legyenek. A hangkontraszt a szöveg együtt előforduló szegmenseinek körülhatárolt ikonicitása által – az együtt előforduló szövegdarabok azonossága vagy eltérése révén – válik észlelhetővé vagy érzékelhetővé, és ezek alapján történik a beszélő azonosságának vagy különbözőségének az értékelése. Az ilyen kontextusban megjelenő kontrasztok teljességgel emergensek és nem különíthetők el a folyamattól: ezek előtér–háttér-kontrasztok, amelyek csak a kibontakozó szöveg struktúrájához kapcsolódóan egyedíthetők (ezért emergensek), és amelyek a dekontextualizáció során nem tarthatók fenn (ezért nem különíthetők el). Továbbá ezek a hatások vagy tipizálhatók, vagy nem tipizálhatók egyes megnevezhető személyek hangjaként.

Megnevezetlen hangok

A következő példa Dickens Kis Dorrit című művéből Bahtyin egyik illusztrációja az olyan hangkontrasztokra, melyek nem köthetők a szövegben néven nevezett egyik személyhez sem. Bahtyin a szövegrészletben számos elkülöníthető hangot vagy beszélő szereplőt elemez, amelyek nem egyeznek meg a regény szereplőinek beszédével (azaz a regény tényleges szereplőinek beszédével). Vagyis jelen esetben olyan hangokról van szó, amelyek egyediek, azonban mégsem nevezhetők néven. Hogyan jöhet létre ehhez fogható jelenség?

It was a dinner to provoke an appetite, though he had not had one. The rarest dishes, sumptuously cooked and sumptuously served; the choicest fruits, the most exquisite wines; marvels of workmanship in gold and silver, china and glass; innumerable things delicious to the senses of taste, smell, and sight, were insinuated into its composition. O what a wonderful man this Merdle, what a great man, what a master man, how blessedly and enviably endowed—in one word, what a rich man! (Little Dorrit, bk. 2, ch. 12; Bahtyin 1981: 304).

Olyan ebéd volt, a mely étvágyat gerjesztett abban is, a kinek nem volt étvágya. A legritkább fogások, pompásan készítve és pompásan tálalva; a legválogatottabb gyümölcsök; a legdrágább borok; csodás arany, ezüst, porcellán és üveg műremek; számtalan dolog, megannyi ingere az ízlésnek, szaglásnak és látásnak: mindez összhangzó része volt a lakomának. Óh, milyen csodálatos ember is ez a Merdle, milyen nagy ember, milyen nagy mester, milyen ritka és irigylésre méltó tehetségekkel megáldott – egyszóval milyen dúsgazdag ember! (Mikes Lajos fordítása)

Mivel a kérdéses hatások a kontrasztban álló szövegszegmensek adta kerettől függenek, az 1. táblázatban átirтам a fenti példát, hogy kiemeljem a fő kontrasztokat.

1. táblázat. A hangadás metrikus kontrasztokon alapuló hatásai

Szegmens ₁	It was a dinner to provoke an appetite, though he had not had one. The <u>rarest</u> dishes, <u>sumptuously</u> cooked and <u>sumptuously</u> served; the <u>choicest</u> fruits, the <u>most exquisite</u> wines; <u>marvels of workmanship</u> in gold and silver, china and glass; <u>innumerable</u> things <u>delicious to the senses</u> of taste, smell, and sight, were insinuated into its composition.
Szegmens ₂	<i>O what a <u>wonderful</u> man this Merdle, what a <u>great</u> man, what a <u>master</u> man, how <u>blessedly</u> and <u>enviously</u> endowed—</i>
Szegmens ₃	in one word, what a <u>rich</u> man!

A szöveg első fele (szegmens₁, álló betűtípussal) azt mutatja meg, amit Bahtyin „az emelkedett eposzi stílus parodisztikus stilizációjá”-nak nevez.³ Itt számos (aláhúzott) jelző a fogadáshoz kapcsolódó elemeket (az ételt, a porcelánt) jelentősen eltúlozva írja le.

A túlzó jelzők használata szegmens₂-ben is folytatódik, de változik az aktuális referense és a reprezentált beszélő. A szegmens₂ témája már nem a fogadás leírása, hanem Merdle, a fogadást adó személy bemutatása. Az első szegmensbeli jelenet személytelen, harmadik személyű leírása helyett pedig érzelmetelített beszélői felkiáltások jelennek meg a második szegmensben (például az „(Óh,) milyen ____ ember!” szerkezet háromszori előfordulása), ezzel az elragadtatott hangok pluralitásának érzetét keltve. De kiknek a hangjai ezek? A metrikus folytonosság és a két szegmens közötti behelyettesíthetőség mintája úgy alakítja a második szegmenst, mint az az első szegmensben leírt jelenet szemlélőiből kitörő elismerő kiáltások sorozatát. A teljes szövegrész (szegmens₁ + szegmens₂) interaktív jelleget mintáz a jelenetet szemlélők részéről, akik egyik pillanatról a másikra értik meg azt, amit a fogadás elemei sugallnak a vendégfogadó személyéről a számukra.

A felkiáltó forma megmarad a harmadik szegmensben is (szegmens₃, félkövér dőlt betűvel), a „*milyen dúsgazdag ember!*” szerkezetben. A metrikus párhuzamba állítás fenntartja azt a hatást, mintha valaki Merdle-t, a fogadást rendező személyt dicsérné. De ki az, aki dicsér? Az *egyszóval* mint a megszólalás reprezentált kerete a narrátornak az előző felkiáltásokhoz fűzött megjegyzéseként jeleníti meg a felkiáltást. A metrikalizált behelyettesítés sajátos alaphelyzetet jelenít meg a második és a harmadik szegmensnek hangot adó beszélő(k) között. A szemlélők Merdle-t dicsőítő túlzó jelzőit (*csodálatos, nagyszerű, mester, ritka és irigylésre méltó tehetségekkel megáldott*) a narrátor egyetlen szóval összegzi, a *dúsgazdag* jelző használatával. Ez a kontraszt a szemlélőket durva és vulgáris színben tünteti fel, olyan személyekként, akik a gazdagságot összetévesztik a kifinomultsággal.

3 Az idézet közvetlen magyar nyelvű forrása: Bahtyin 2007: 174.

Bahtyin ezt azzal az állítással foglalja össze, hogy a „*milyen dúsgazdag ember!*” szerkezet „ironikus” hangot implementál, melyet a narrátor szólaltat meg mások beszédének „leleplezésére”.

Azonban fontos látni, hogy a kérdéses hangot nem egyedül a „*milyen dúsgazdag ember!*” szerkezet implementálja, hanem az a kontextualizált struktúra (szegmens₁ + szegmens₂ + szegmens₃) is, amelynek a része. Ez a pont a meghatározó. A „*milyen dúsgazdag ember!*” szerkezet – mint angol kifejezés – semmilyen értelemben sem „ironikus” vagy „leleplező” (például jelentése, denotációja vagy illokúciós ereje folytán); ezek a hatások nem jelennek meg rendszeresen a mondat bármely előfordulásakor az átlagos angol nyelvhasználatban. A hatást a mondat előfordulásának jelen esetében mégis jól megalapozza a szöveg kerekezésének struktúrája. Ha a szerkezetet leválasztjuk arról a nagyobb struktúráról, amelynek a részét alkotja, a hatás eltűnik; a megmaradó, elkülönült kifejezés „*milyen dúsgazdag ember!*” önmagában nem közvetíti az „irónia” és a „leleplezés” határozott (elkülöníthető) hangját. Ezek a hatások inkább a metrikalizált szövegstruktúrából létrejövő projekciók, amelyek csak egy része a szóban forgó felkiáltó szerkezet.⁴

Néven nevezett egyének hangjai

A megelőző példákban azt a jelenséget mutattam be, ahol a szövegben megjelenő metrikus kontraszt olyan metapragmatikai keretet alkot a hangkontrasztok meghúzásához, amely igen erőteljes, és mégis implicit; a metrikus kontraszt a hangok *kontrasztív egyedítését* biográfiai azonosítás nélkül teszi lehetővé. Ezen feltételek mellett a bahtyini hangok a szöveg határait vagy szegmenseit mutató indexáló hatásként jelennek meg, olyan szakaszos metrikus kontrasztként, amely elősegíti a textualizált figurák közötti viszonyulásnak és alapállásnak, valamint az egymáshoz való igazodásuknak a megkonstruálását. De az ilyen hangok virtuális beszélő szereplők, akiket nem lehet világosan valamely néven nevezett, biográfiai személy beszédéként azonosítani.

Bármiféle *biográfiai azonosításhoz* elengedhetetlen, hogy a személyekhez kapcsolódó deixis rendszerét alkalmazva nevezzük meg azokat a szövegrészeket, amelyek a hangok kontrasztját adják. Ilyen esetekben a személydeixis második metapragmatikai keretként funkcionál, ahogy a szövegrészekben elhelyezett hangkontrasztok tényeit összekapcsolja a néven nevezett személyhez kapcsolódó tényekkel. A hatás azonban nem egyformán észlelhető a megjelenített beszéd minden típusánál (lásd a 2. táblázatot).

4 Miután az ellentétes hangzás vagy kontraszt szerkezetét tisztáztuk, a szemelvény újraolvasása nem csak egyetlen effajta emergens projekciót tesz lehetővé, hanem a bahtyini értelemben vett „kéthangúság” vagy „hibriditás” megjelenítését is. Ezért ha szegmens₂-t szegmens₁-re adott dialogikus válasznak tekintjük, akkor Merdle saját belső monológjának is láthatjuk: amint a saját ünnepséget szemlélve arról mereng, hogy mások mit fognak róla mondani. Ha ennek mintájára szegmens₃-at a szerzői irónia jelzésének tekintjük, ez a viszonyulás visszafelé is olvasható: mint ha a túlzó jelzők, melyek az első két szegmensre jellemzők, végig a szerző ironikus viszonyulásából fakadnának. És így tovább.

2. táblázat. A megjelenített beszéd hangkontrasztjai

	Megjelenítő hang		Megjelenített hang	
	I. szó szerinti idézés	II. függő idézés	III. szabad szó szerinti beszéd	IV. szabad függő beszéd/gondolat
(a) metrikusan kontrasztív szövegszegmensek	+	+	+	+
(b) tagmondathatárok által összekapcsolt vagy elhatárolt szegmensek	+	+	-	-
(c) deiktikus vagy indexikus origójukban különböző szegmensek	+	-	+	-
(d) megszólaltatott résztvevőket jelölő főmondatok	+	+	-	-
A hangkontrasztok transzparenciája	MAGAS ←————→ ALACSONY			

A szó szerinti idézés esetében az idéző és az idézett hang nagyon tisztán elkülönül egymástól, mert több erre utaló jelzés együtt fordul elő, hogy megerősítse a hangok kontrasztját. Először is az ilyen szerkezetek két szövegrész közötti kapcsolatot foglalnak magukba, a keretet adó és a keretbe foglalt szövegét; ha a keretbe foglalt részt leválasztjuk a keretről, a hangkontraszt is megszűnik (vagyis a megnyilatkozás többé már nem értelmezhető valaki más beszédéként). Másodszer, mivel a két szövegrész grammatikailag összekapcsolt tagmondatokat alkot, a hangok kontrasztját a tagmondathatárok is jelölik. Harmadszor, a szó szerinti idézés független marad a tagmondatokon átnyúló deiktikus vagy más indexikus mintázattól. Lássuk a következő esetet:

John_i promised Alice_j „I_i’ll go to the bank for you_j”

John_i megígérte Alice_j-nak: „Majd én_i elmegyek helyetted_j a bankba”.

Itt van két elkülönülő deiktikus mintázatú szövegrész, amelyeket két grammatikailag elkülönülő tagmondat alkot. A főmondat tulajdonneveket és múlt időt tartalmaz, a mellékmondat személyes névmásokat és jövő időt. A személyre utaló formák koreferenciaviszonyban állnak, ahogy azt az alsó indexbe tett betűjelek mutatják. A deiktikus utalás választásának függetlensége átível a tagmondathatáron – mind a személydeixis (*John_i* kontra *I_i*, *Alice_j* kontra *you_j*), mind az időre utaló deixis (*-ed*-del jelölt „múlt idő” kontra *-’ll*-lel jelölt „jövő idő”) esetében –, és ez arra utal, hogy a tagmondatokban szereplő deiktikus utalásoknak nem ugyanaz a kiindulópontja vagy origója. Mindebből pedig az következik, hogy a beszélés két külön központjáról vagy alkalmáról van szó. Végül pedig a főmondat főnévi szerkezetei azonosítják az idézett esemény szereplőit, jelen esetben névvel illetik őket, olyan személyekként, akik különböznek az idéző beszédesemény résztvevőitől.

Más szóval a szó szerinti idézett beszéd olyan hangadási struktúra, amely nagymértékben transzparens, mert mind a négy feltétel (a 2. táblázatban (a)-tól (d) pontig) teljesül: metrikus kontraszt egyedít eltérő szövegrészeket, melyek egymástól elkülönülő tagmondatokba-propozíciókba szerveződnek, egymástól független indexikus origókkal vagy a beszéd központjaival, miközben keretezik azokat a tagmondati egységeket, amelyek azonosítják a hangjukat hallató résztvevőket.

Ahogy távolodunk a szó szerinti idézés leginkább transzparens esetétől, az idéző és az idézett hangok közötti kontraszt problematikussá válik a 2. táblázatban felsorolt valamely pont specifikáló hatásának hiánya miatt. Ezzel a kerethatárok elhagyásának és az ettől függő hatások elmosódásának különböző formái jelennek meg a hangadás fogalmi struktúrájának szintjén. Ez olyan eseteket teremt meg, mint a függő idézés, a szabad szó szerinti beszéd és a szabad függő beszéd (2. táblázat, II–IV. oszlopok).

Hasonlítsuk össze a korábbi szó szerinti idézést annak függő beszédet mutató megfelelőjével:

John_i promised Alice_j that he_i'd go to the bank for her_j

John_i megígérte Alice_j-nak, hogy (ő_i) elmegy helyette_j a bankba.

Ekkor azt látjuk, hogy a mellékmondatban megjelenő deiktikus elemek már nem függetlenek, hanem a főmondatához vannak lehorgonyozva, melyet a tagmondatokon átívelő anafora (vö. *he_i / her_j* ahelyett, hogy *I_i / you_j*.) és az ideidők egyeztetésének szekvencialitása (kötőmód a jövő idő helyett) idéz elő. A hangok fogalmi függetlensége is korlátozódik: a mellékmondatot már nem észleljük valaki más szavaként.

A szabad szó szerinti beszédben (III. oszlop) egyáltalán nincs eltérő keretet adó tagmondat. A keretező és a keretezett közötti kapcsolatokat csak a deiktikus origók szövegrészekben átívelő (független) metrikus kontrasztja adja. Az 1. táblázatban láttunk példát a szabad szó szerinti idézésre, a második szegmensben, amely az első szegmenssel áll metrikus ellentétben, de szegmens₁-hez sem szintaktikailag nem kapcsolódik, sem utalás nem történik rá az előző szegmensben. A két szegmens deiktikus mintázata mégis elég élesen elkülönül: szegmens₂ a beszélőt időben nem indexáló felkiáltásokból áll, míg szegmens₁ múlt idejű, harmadik személyű állításokból. Ennélfogva, noha a hangok kontrasztja észrevehető, a mondattani keretezés hiánya miatt a szegmens₂-ben megjelenő hangokat nem lehet azonosítani egyetlen néven nevezett biográfiai identitással sem, amely az adott helyen explicit keretben megjelenne; ilyen identitásra más kontextuális utalásokból ugyan lehet következtetni, de nem kizárólagosan (lásd a 3. jegyzetet).

A szabad függő beszéd esetében (IV. oszlop) a deiktikus origó változása nem illeszkedik pontosan a tagmondathatárokhöz (erre lásd Voloshinov 1973, Banfield 1982 és Lee 1997 példáit). Ezért egyetlen (tag)mondatnak többféle origója is lehet ebben az írott, irodalmi stílusban – ez általában nem jellemző a beszélt nyelvre. Itt a beszéd központjának belső szegmentálódásából következően jól elkülönülő központi keretet kell kialakítani ahhoz, hogy a beszéd megidézhető legyen. Az irodalomról szóló metakommentárnak annak a hagyományában, amelyet „irodalomkritikának” neveznek, a leíró keret, amelyet többnyire kialakítanak, mentális állapotokról és nem beszédeseményekről szól (azaz a „szubjektivitások” összeolvadása, a „tudatáram”-technika, a „mindentudó” narrátor).

Ezekben az esetekben a regénybeli diskurzív hatások pszichológiai-mentális állapotként regisztrálódnak az irodalomkritikusok és más olvasók szemében. De ez a textualizáció megformálását szolgáló metaszemiotikai konstruálásnak csak az egyik műfaja, amelyből hiányzik a személydeixis azon differenciáló kerete, amely alkalmas lenne arra, hogy biografikus identitások egyértelmű struktúráját ráerőltesse a hangkontrasztok textuálisan részekre tagolt és metrikusan egyeditett tényeire.

A hangok egyeditése, megnevezése és jellemzése

A megelőző fejtegetések arra mutatnak rá, hogy a hangok nem személyek attribútumai, hanem a személyiség textualizált figurái, amelyeknek a felismerése meghatározott metaszemiotikai folyamatoktól függ (3. táblázat).

3. táblázat. A hangok elkülönítése és osztályozása

(a) Kontrasztív egyedités	A hangadás valamely kontrasztjának felismerése; pl. annak a felismerése, hogy a szöveg szegmenseinek metrikus kontrasztjai a beszélők <i>különbségével</i> járnak.
(b) Biográfiai identifikáció	Valamely egyedithető hangnak egy biográfiai személy beszédjeként való osztályozása; pl. a személydeixis rendszerének a használata arra, hogy a szöveg szegmenseit biográfiai identitásokhoz kapcsoljuk.
(c) Társas jellemzés	Egy társas karakternek valamely egyedithető hanghoz való hozzárendelése; pl. a társas típusok metanyelvének használata a szöveg szegmenseinek leírására.

Ezek közül az első a *kontrasztív egyedités*, amely egy hangnak egy másikkal való szembeállítására, vagyis hangkontrasztok megjelenítése egymás mellé helyezett figuráknak a szövegben metrikalizált módon való ábrázolása révén. Ezt a hatást bármely olyan metrikus vagy poétikai szerveződésű szöveg képes megjeleníteni, amely kontrasztív szövegrészeket egymástól különbözőként mutat meg, és amelyben a szöveg szegmenseinek hasonlósága vagy különbsége hozzájárul ahhoz, ahogyan a ko(n)textus default változójának, azaz a beszélőnek a hasonlósága vagy különbsége megkonstruálódik. Az előző példákban a hangok kontrasztív egyeditése a referenciális indexikalitások (deiktikumok) mintázatától függött; azonban ez az egyedités elérhető társas indexikalitások (regiszterek) kontrasztjával is, mint azt a következőkben bemutatom.

A második folyamat az első folyamatban egyeditett hangok *biográfiai identifikációja* (például megnevezése). Az identifikáció ereje és egyértelműsége azon metapragmatikai utalások számától és típusától függ, amelyek a kontrasztív szövegrészeket biográfiai identitásokhoz kötik. Ezt olyan példákkal ábrázoltam, amelyek a személydeixist érintik (például a tulajdonneveket, a névmásokat és a függő beszéd kereteit). Ha tulajdonneveket tudunk felhasználni a szövegrészek biográfiai identitásokkal való összekapcsolására, akkor létrejön az a keret, amellyel textualizált hangokat (valós vagy fiktív) biográfiai identitások beszédjeként jeleníthetünk meg.

Néhány esetben, mint az előző névhez nem kötött hangok esetében is, a szöveges egyedítés elnagyolt lesz, szemben az identitáshoz való hozzárendeléssel. Bahtyin megfigyelte, hogy a regényben a sokféle szövegformáló eszköz (zárójelzés, igeidő, személy, mód, a függő beszéd változó mértékű töredezettségének keretei) közötti kontrasztok implicit szövegen belüli határokat húznak meg, amelyek nem mindig köthetők egyértelműen biográfiai identitásokhoz, de nélkülözhetetlenek a regény dramaturgiai működéséhez. Ez nemcsak a regényre jellemző, hanem bármilyen narratívára. Jane Hill (1995) kimutatta, hogy ugyanilyen mértékben tetten érhető a hangok kontrasztba állítása a mindennapok szóbeli narratíváiban is: egyetlen személy beszédében a szövegen belüli szerveződés számos egyedíthető hangot jelenít meg, amelyek mindegyike jellegzetes szövegrészekhez kötődik ugyan, de nem mindig lehet néven nevezett biográfiai identitáshoz kapcsolni.

Más esetekben mind a szöveges egyedítés, mind az identitáshoz való hozzárendelés lehetséges, csak az eredményük nem közelít egymáshoz. Bahtyini fogalom a „karakterek zónája” (Bahtyin 1981: 316),⁵ amelyet a szöveg olyan szakaszaira használ, amelyekben a karakter beszéde kidolgozott (vagyis elkülönül kotextuális környezetétől) bizonyos lokúciók, stílusok, kifejezések és hasonlók segítségével. A regény karakterzónái gyakran terjedelmesebbek (azaz nagyobb szövegrészeket tartalmaznak), mint azok, amelyek a tulajdonnevek és a függő beszéd deixisének rendszere által egy-egy néven nevezett karakterhez kötődnek. Valamely karakter textuálisan implicit hangja ténylegesen elnyomhatja a környező keretet adó részt, és így áthathat más karakterek néven nevezett hangjaira vagy a szerzőére – még akkor is, ha éppen a néven nevezett személyek identitásáról van szó, és máshol a szövegben a beszédük jellegzetességei egyértelműek és világosak. Ezekben az esetekben a két keret a szövegben megjelenő hangok ábrázolására – az egyik teljesen implicit, a másik néha explicit – nem konvergál egymáshoz.

A hangok konstruálásának fent tárgyalt formáira – ezeket a 3. táblázat foglalja össze (a)-tól (c)-ig – a konstruálás olyan sorozataként gondolhatunk, amely külön-külön vagy együttesen is megtehető lépések sorozata. A megnevezetlen hangok esetében lehetséges az (a) lépés megvalósítása, de a (b) már nem. A karakterzónák esetében mindkettő, (a) és (b) is lehetséges, de eltérő szövegrészekben (a szövegnek nem pontosan ugyanazokat a szegmenseit érintve). A szabad függő beszédben egynél több biográfiai identitás van hozzárendelve a szövegrészhez, és a létrejövő figura „kéthangú gondolat”-ként vagy „egyeszővődő szubjektivitás”-ként értelmeződik.⁶

Habár az előző példák csak kétirányú megkülönböztetést igényelnek, azaz (a) kontra (b), a harmadik, (c)-vel jelölt típus különösen fontossá válik a következő elemzésben. A jelentőségére már implicit módon utaltunk. Láttuk például, hogy mikor a (b) nem lehetséges, a (c) gyakran az. A megnevezetlen hangok az 1. táblázatban nem teszik lehetővé a világos biográfiai identifikációt; azonban ez nem gátol meg bennünket abban, hogy valamely más leírással éljünk: ilyenek a „paródia” szegmens₁ esetében, a „nézők” vagy a „fárgatlan ember(ek)” hangja szegmens₂-ben, illetve az „irónia” vagy „leleplezés” hangja

5 Könczöl Csaba fordításában a kifejezés magyar megfelelője „a hősök zónája” (Bahtyin 1976: 224) – a szerkesztő megjegyzése.

6 Bahtyin eddigi magyar fordításaitól eltérően itt nem a *kétszólamú(ság)* kifejezést használjuk, hanem a hang terminusát vesszük alapul a fogalom fordításában. – A szerkesztő megjegyzése.

szegmens₃-ban. Az ilyen leírások társas típusok metanyelvét használják – akár az interakcióban résztvevők típusairól (nézők), akár a szereplő/viszonyulás/attitűd típusairól (paródia, ironia), akár személyek társas típusairól (faragatlan, vulgáris) legyen is szó – tipizáló hangok segítségével, amelyeket a szöveg metrikus kontrasztjai egyedítenek.

Fentebb láttuk, hogy a bahtyini „egyéni hangok” szövegszerűen egyedített diszkurzív figurák, amelyek a személydeixis rendszerén keresztül sorolódnak be valamiféle biográfiai egyén típusába. Bahtyin „társas hangjai” szövegszerűen egyedített figurák, amelyeket társas jellegzetességek leírásán keresztül ismerünk fel vagy sorolunk típusokba. De kik ismerik fel ezeket? Néhány esetben ezen textualizált hatásokat az interakció résztvevői csak arra az egyetlen alkalomra korlátozódó „társas hangként” ismerhetik fel; ekkor a felismerés társas hatóköre egyszerűen csak az aktuális résztvevőket foglalja magában.

Azonban azok az esetek, amelyekről most lesz szó, jóval sajátosabbak. Ezekben az esetekben a beszédformák repertoárja számos nyelvhasználó számára széles körben ismert vagy regisztrálódott mint ugyanannak a „társas hangnak” a jelölője. Ilyenkor a típusba sorolás társas szabályszerűsége – metapragmatikai sztereotípiák rendszere – érvényesül, amely során az adott forma vagy formák repertoárja rendszerint egy-egy társas típus indexálójaként értelmeződik személyek valamely társas hatókörében. Az ilyen esetek közül néhány esetben a *társas jellemzés* folyamata (a 3. táblázat c pontja) lép működésbe, mégpedig a szociális-demográfiai osztályozás kategóriái alapján. Az ilyen eseteket hívjuk hagyományosan *regiszterek*nek.

Regisztrálódott hangok

A regiszterekkel csak úgy találkozunk, mint a nyelvhasználók egy csoportja által sztereotipikusan beszédrepertoárokhoz (és a hozzájuk kapcsolódó jelekhez) kötött karakterológiai (személyiségi jellemzőkkel felruházott) figurákkal. A nyelvhasználók az ilyen figurákat típusokba sorolják társas-karakterológiai szempontok alapján, például amikor azt mondják, hogy egy bizonyos beszédmód a beszélőt femininnek vagy maszkulinnak mutatja, illetve magas vagy alacsony státusúnak, ügyvédnek, orvosnak, papnak, sámánnak stb.

Néhány példát mutatok erre a 4–7. táblázatban. Mind a négy esetben elkülönülő beszédrepertoárokat értelmeznek úgy, mint amelyek különböző társas-karakterológiai típusú (kapitálchennel jelölt) beszélőket indexálnak. A 4. és az 5. táblázat két őshonos amerikai nyelv beszélői nemekhez kapcsolódó regisztereit mutatja be. Mindkét esetben az A oszlopban megjelenített formákat sztereotipikusan NŐI regiszterként értelmezik, míg a B oszlopban felsoroltakat FÉRFI-ként. A 6. és 7. táblázat az angol nyelv két foglalkozáshoz kötődő regiszterét mutatja be, a KATONAI diskurzus regiszterét a 6., a SPORTKÖZVETÍTŐK regiszterét a 7. táblázat. A tényleges formai változatok eltérnek egymástól a négy esetben,⁷

⁷ A 4–7. táblázat a formális kontrasztok széles spektrumát mutatja. A 4. táblázatban ígétévek kijelentő és felszólító módjai közötti kontrasztot látunk; az 5. táblázatban az illokúciós erő jelölő partikulák kontrasztját; a 6. táblázatban egyszerű hétköznapi lexémák helyén komplex főnévi szerkezeteket; a 7. táblázatban az együtt előforduló stílusok kontrasztív mintázatait, beleértve egy sor olyan eszközt (anaforák, határozók, prepozíciók, elemek sorrendje, igeidő stb.), amely a sportközvetítés regiszterét a hétköznapi angoltól eltérőnek mutatja.

hasonlóan ahhoz, ahogy a beszéddel asszociált karakterológiai figurák is különböznek (azaz a beszélő neve a 4. és 5. táblázatban, a beszélő foglalkozása a 6. és 7. táblázatban).

4. táblázat. A beszélő nemi regiszterei (koasati)

(a) Repertoárkontrasztok		
Glossza	A	B
'fel fogja emelni'	lakawwā	lakawwá's
'felemelem'	lakawwíl	lakawwís
'ne emeld fel'	lakawčín	lakawči's
'(ő, hímnemű) felemeli'	lakáw	lakáws
(b) metapragmatikai sztereotípiák:	↓ NŐ	↓ FÉRFI

Forrás: Haas (1964)

5. táblázat. A beszélő nemi regiszterei (lakota)

(a) Repertoárkontrasztok		
Illokúciós erő	A	B
Formális kérdések	hu ^a we	hu ^a wo
Bizalmas utasítások	nit ^h o	yet ^h o
Vélemény/nyomatékosítás	yele, ye	yelo
Emfatikus állítás	kβto	kβt
(b) metapragmatikai sztereotípiák:	↓ NŐ	↓ FÉRFI

Forrás: Trechter (1995)

6. táblázat. A Pentagon katonai regisztere

PENTAGON-SZÓTÁR („KATONANYELV”)	STANDARD ANGOL	GLOSSZA
<i>aerodynamic personnel decelerator</i>	<i>parachute</i>	ejtőernyő
<i>frame-supported tension structure</i>	<i>tent</i>	sátor
<i>personal preservation flotation device</i>	<i>life jacket</i>	mentőmellény
<i>interlocking slide fastener</i>	<i>zipper</i>	cipzár
<i>vertically deployed anti-personnel device</i>	<i>bomb</i>	bomba
<i>portable handheld communications inscriber</i>	<i>pencil</i>	ceruza
<i>manually powered fastener-driving impact device</i>	<i>hammer</i>	kalapács

Forrás: Lutz (1990)

7. táblázat. Az angol sportközvetítések nyelvének regisztere

a) A mondatkezdő deiktikumok (pl. anaforák, determinánsok) és jelen idejű létigék hiánya: pl. [It's a] pitch to uh Winfield. [It's a] strike. [It's] one and one' [Ez] dobódobás Winfieldnek. [Ez] strike. Egy-egy.'
b) Előrehozott hely- és mozgáspredikátumok: pl. <i>Over at third is Murphy. Coming left again is Diamond</i> 'A hármasnál Murphy. Balról jön, belső pálya.'
c) A rezultatív kifejezésének túlsúlya: pl. <i>He throws for the out</i> 'Azért dob, hogy out legyen.'
d) Állandósult jelzők és összetett módosítók: pl. <i>left-handed throwing Steve Howe</i> 'Balkezes dobó Steve Howe.'
e) Az egyszerű jelen használata egyidejű tevékenységek leírására: pl. <i>Burt ready, comes to Winfield and it's lined to left but Baker's there and backhands a sinker then throws it to Lopez</i> 'Burt készen áll, Winfield felé jön, balra tart, de Baker ott van és a kesztyűvel elkap egy sinkert, majd Lopeznek dobja'

Forrás: Ferguson (1983)

Az ilyen regiszterek a beszéd hatásainak reflexív modelljei. Diskurzív mintaként csak abból a tényből kifolyólag különíthetők el a nyelven belül, hogy a nyelvhasználók is elkülönítik azokat egymástól. A nyelvészek általi azonosíthatóságuk a nyelvhasználók azon metapragmatikai képességén alapszik, hogy a formákat regiszterek határai mentén különítik el egymástól, és pragmatikai értékeket társítanak hozzájuk. A regiszter repertoárjának azonosításához használt adatok ugyanakkor olyan adatok, amelyek a használathoz kötődő sztereotipikus figurákról is szólnak.

Az azadategység, amelytől a regiszter azonosítása függ, a nyelvhasználó metapragmatikai tipizáló cselekvése. Ez a cselekvés lehet leírhatóan explicit vagy implicit, természetesen előfordul vagy elicitált, artikulálódhat diskurzív módon vagy más szemiotikai közvetítő révén.⁸ Bármelyik efféle regiszter társas szabályszerűség: egyetlen egyén metapragmatikai cselekedete nem elég ahhoz, hogy valamely regiszter társas létezését megalapozza, amíg mások értékelő cselekedetei valamiképp azt meg nem erősítik. A társas közegben ismételt megjelenő tipizálások adatai *metapragmatikai sztereotípiák* rendjébe szerveződnek – indexikus értékek népi modelljébe –, és e rend beszédformák repertoárjához kapcsolódik.

Bármely efféle regiszter a nyelvhasználat modellje, amely a szemiotikai repertoár néhány leírható jellemzőjét (8. táblázat, A) sztereotipikus társas-indexikus hatások valamely

8 Például az *explicit metapragmatikai tevékenység* több fajtája minden nyelvközösségben természetes módon előfordul. Ezek közé tartoznak a nyelvhasználatról szóló szóbeli beszámolók és magyarázatok, a regiszter elnevezésének gyakorlatai, tipikus vagy példaként szolgáló személyekről szóló leírások, a használatról szóló tiltások, a megfelelő nyelvhasználat standardjai és a regiszter társas értékéről szóló pozitív vagy negatív értékelések. Az inkább *implicit metapragmatikai viselkedés* más típusai szintén adatként szolgálnak. Ezek olyan megnyilatkozásokat foglalnak magukba, melyek implicit módon értékelik az együtt előforduló elemek indexikus hatásait (mint például az interakció következő résztvevője által rájuk adott reakcióban), de anélkül, hogy megneveznék azt, amit értékelnek. Ez a fajta viselkedés magába foglalhat *nem nyelvi szemiotikai tevékenységet* is, például gesztusokat vagy a kinezikus és testtel végzett mozgás kiterjedt mintázatait, amelyek jellemzően számos regiszter használatára adott rituális válaszként fordulnak elő. Metapragmatikai adat szintén nyerhető felmérések, interjúk, kérdőívek és hasonlók segítségével. Ezeket a kérdéseket részletesebben itt tárgyalom: Agha (2002: 24–32).

tartományával kapcsolja össze, amely ezáltal a szemiotikai repertoár társas tartományává válik (8. táblázat, B). Egy ilyen modell elkerülhetetlenül *valakinek* a modellje lesz; mivel olyan személyek társas hatókörét foglalja magában, akik a repertoár jellemzőit beszéden keresztül megjeleneő modellként ismerik fel (8. táblázat, C).

8. táblázat. A regiszter szerveződésének három aspektusa:
repertoárok, társas tartomány és társas hatókör

<p>A. A repertoárok jellemzői:</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>a repertoár nagysága</i>: a formák száma; • <i>grammatikai tartomány</i>: azon formaosztályok száma, amelyekben a formák előfordulnak; • <i>szemiotikai tartomány</i>: a nyelvi és nem nyelvi jelek típusai, amelyek a használatuk során bevett módon együtt fordulnak elő.
<p>B. Az indexikus hatékonyság sztereotípiái, amelyek tipikusan egy <i>társas tartományt</i> jelenítenek meg</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>sztereotípiák</i>, amelyek a beszélőről/aktorról szólnak, vagy amelyek a megjeleníthető viszonyokról (pl. a tiszteletről, az intimitásról), vagy arról szólnak, hogy konkrét társas eseményeknek és a használat forgatókönyvének mi felel meg.
<p>C. A használók <i>társas hatóköre</i>(i)</p> <ul style="list-style-type: none"> • olyan személyek kategóriái, amelyek tagjai a regiszter formáit és/vagy indexikus hatásait (legalább részben) felismerik; • olyan személyek csoportjai, amelyek tagjai a regiszter használatának teljes kompetenciájával bírnak.

A regiszterek társas létezése csak úgy – és csak addig – tart, amíg a repertoárjukkal aszociált metapragmatikai sztereotípiákat a nyelvhasználók döntő hányada felismeri, azaz a regiszternek fennmarad a társas hatóköre. De bármely társas formációnak – bárminek, amit „társadalomnak” vagy „(a társadalmon belül létező) alcsoportnak” nevezünk – egyfolytában változik a demográfiai összetétele, számos olyan folyamat révén, mint a születések, halálozások és migráció. Ezért a regiszterek időben csak olyan kommunikatív folyamatok eredményeként állandóak, amelyek az ezekhez a regiszterekhez kapcsolódó tudatosságot és a bennük való jártasságot továbbadják a *változó* populációban. Különböző intézményes eljárások folyamatosan keresik a módját, hogy stabilizálják a regiszterek vonásait – repertoárjukat, a regiszterhez kapcsolódó sztereotípiákat, a használók társas hatókörét –; kodifikálják a regiszter normatív szabályait vagy éppenséggel korlátozzák a hozzáférést ezekhez; a regiszterek meghatározó vonásai mégis gyakran változnak a kommunikatív cselekvések révén, amelyek társas létezésük közvetítői (Agha 2003).

A tanulmány hátralevő részében korábban tett állításomra koncentrálok: a regiszterek makroszintű változásait nem érthetjük meg a regiszterhasználat interakcióban végbemenő mikroszintű folyamatainak vizsgálata nélkül. A mindennapos használat egyik fő vonása, hogy a regiszter-tokenek használatának hatásai nem mindig konzisztensek

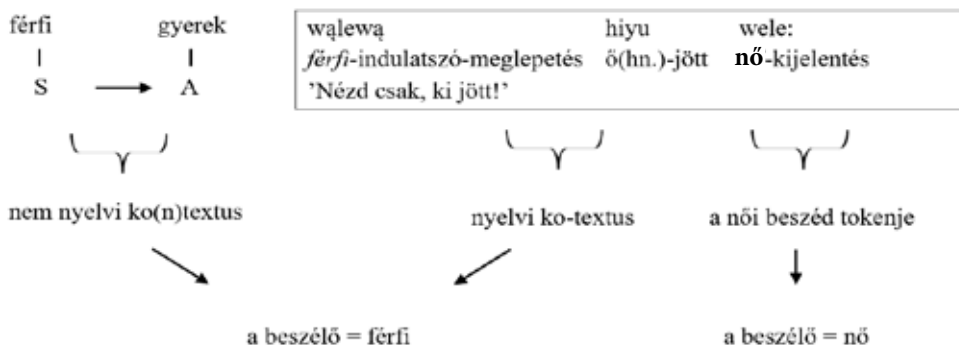
a regiszter-típushoz kötődő sztereotip értékekkel. Ez az állítás szembemegy a regiszterek széles körben folklorizálódott elméletével, azaz azzal a kontextus állandóságát hangsúlyozó egyfajta folklorizálódott feltételezéssel, amellyel a nyelvhasználók tipikusan azonosulnak, és amelyet gyakran maguk a nyelvészek is kritika nélkül átvesznek. Nagyon szigorúan véve ez a vélekedés magában foglalja, hogy bármely token-használat értelmezhető kontextusa vagy kotextusa irreleváns a nyelvi formák használatának általános értelmezésében. Nézzük meg ezt a kérdést részletesebben is.

A hangok hatásainak kongruenciája. Átvitt értelmű és megfelelő használat

A kontextuális invariancia feltételezése nem helytálló azon egyszerű okból adódóan, hogy a regisztrálódott hangokat a társas életben csak mint a hangadás textualizált hatásainak fragmentumait tapasztaljuk meg, és a hangok kétféle hatása nem biztos, hogy kongruens. A nyelvhasználat tényleges eseményeiben a regisztrálódott hangok a kongruencia vagy inkongruencia különféle típusait mutathatják a személyiség olyan implicitebb alkalmi képeivel (a textualizált hangokkal), amelyekről a kontextuson kívül nehezebb beszámolni. Nézzünk meg erre néhány példát.

Az 1. ábrán látható lakota példában a női regiszter tokenje hangzik el egy férfi szájából, aki egy este a saját otthonában váratlanul a két éves unokaöccsét pillantja meg. Nyelvi megnyilatkozása a keretben olvasható. Látható, hogy a kijelentés a női beszédre jellemző *wele* beszédformára végződik (félkövér betűvel jelölve), de a kotextuális keret tartalmazza a férfibeszéd egy tokenjét, a *wąlewą* formát (dőlt betűvel szedve). Továbbá a kifejezés nem nyelvi kontextusa, annak szemiotikai környezete szintén egyértelműsíti, hogy a beszélő férfi (akihez pedig beszél, gyerek). Ezek a nyelvi és nem nyelvi jelek *többcsatornás kotextusát* alkotják a *wele* női beszédtokennek. A jelen példában ez a többcsatornás kotextus határozza meg, hogy a beszélő férfi. Ezért a félkövéren szedett szövegrész indexikálisan inkongruens a kotextussal.

1. ábra. A hangadás hatásainak inkongruenciája egy beszélői fordulón belül: lakota nemi trópusok

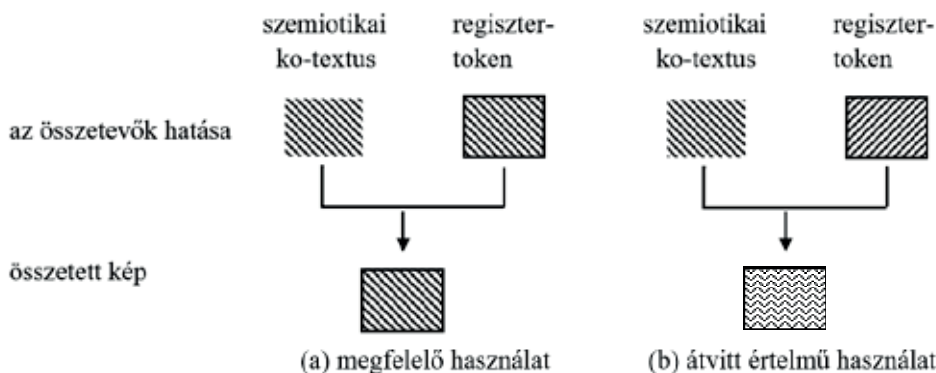
A női beszéd férfiak általi használatában egy olyan interakcionális trópus jelenik meg, amelynek a megjelenítése során az affektív, gondoskodó személlyel gyakran a kisgyerekekhez beszélő nők asszociálódnak. De az anyai gondoskodás trópusát csak azok ismerik fel, akik felfigyelnek arra a többszoros jelkonfigurációra, amelynek a női beszéd tokenje csak egy fragmentuma; a textualizált konstrukció (misperint a beszélő egy gondoskodó, érzelmes férfi) megszűnik, ha a női token dekontextualizálódik az azt motiváló kotextuális kerettől. Az átvitt értelmű használatban a felismerhetőség éles különbségei lépnek fel a regisztrálódott és a textualizált hangok között. A regisztrálódott hang, mely a *wel*e alakhoz kapcsolódik – vagyis hogy *női beszélőről van szó* – élesen elválasztható a kontextustól és bármely elsőnyelvi beszélő számára felismerhető, aki ismeri a női regisztert; ez az alakhoz kapcsolódó közismert és könnyen felismerhető sztereotípiája. Azonban a hangadás textualizált hatása – hogy *a férfi beszélő gondoskodó, érzelmes* és így tovább – kontrasztívan csak annak tárul fel, aki ismeri a „gondoskodó, érzelmes” konstrukciót motiváló tágabb textualizált struktúrát (azaz hogy aki beszél, az férfi, és egy kétéves gyerekekhez beszél, hogy a gyerek váratlanul bukkant fel stb.).

Az az általános megállapítás, hogy *a regisztrálódott hang mindig és kizárólag a hangadás textualizált hatásaként érzékelhető*, nem kevésbé fontos a megfelelő használat esetében is. Az általános megállapítást az imént a hangadás trópusai kapcsán tárgyaltam – azokban az esetekben, amelyekben a textualizált hangadás nyilvánvalóan inkongruens a regisztrálódott hanggal – egy olyan esetet bemutatva, ahol a „női beszéd” használóját kotextuálisan férfiként azonosítjuk. A kérdés ugyanolyan fontos (bár kevésbé nyilvánvaló) a megfelelő használatkor. A *megfelelő használat* fogalma sosem jelöl a token szintjén megragadható jelenséget; a token és a belőle létrejövő szöveg kapcsolatára utaló név. Mivel az olyan értékelés hiányában, amely a regiszter tokenjét összekapcsolja az azt körülvevő vagy textualizált szemiotikai hatásokkal – például annak értékelése nélkül, hogy a férfi formákat használó egyén minden esetben, minden kotextuális szemiotikai értelemben „férfi”-e –, a használatot sosem értékelhetjük megfelelőnek, a fogalom egyik értelmezése szerint sem. A regiszter használatát akkor nevezzük „a kontextusnak megfelelőnek”, amikor az együtt előforduló jelek kongruensek vagy egybevágnak a kontextusnak a regiszter tokenje által indexált modelljével. A nyelvhasználatot akkor észleljük átvitt értelműnek, amikor az együtt előforduló jeleknek inkongruens indexikus hatásai lépnek fel.⁹

9 Ezeket a sztereotípiával ellentétes hatásokat a beszélők nem érzékelik trópusként, ha a hangadásnak olyan denotációsán explicit keretében textualizálódnak, mint például a szó szerint idézett beszéd konstrukciója. Az ilyen konstrukciók denotációsán különítik el a megnyilatkozót az idézett szereplőtől, így lehetővé téve, hogy férfiak a nők nyelvén szólaljanak meg és fordítva, anélkül, hogy magukra vennék a másik nem karakterológiai jellemzőit. A koasitiban leírt nemi indexikálás esetében (4. táblázat) Mary Haas megfigyelése szerint „[h]a egy férfi történetet mesél, női formákat használ, amikor női szereplőt idéz; hasonlóképp, ha egy nő mond egy történetet, férfi szereplő idézésekor férfi alakokat használ” (Haas 1964: 229–230). Amikor azonban a metapragmatikai keret implicittebb, a keret transzparenciájának hiánya azt sugallja, mintha a sztereotípiával ellentétes hatások *egyedül magának* a regisztertokennek a hatásai lennének. De ez csak illúzió. Amikor ezek a trópusok előfordulnak, a hatást a szöveg felépítésének konstrukciója idézi elő, a kotextuális jelek elrendezése, amely a teljes szövegre a regisztertoken sztereotipikus hatásával ellentétes hatást gyakorol; a konstrukció szemiotikai alapja nemcsak egyedül a regisztertoken, hanem a szöveg egészének a felépítése, amelynek a regisztertoken csak töredéke. Pontosan ezt illusztrálja az 1. ábra lakota példája.

A két esetet diagrammatikusan a 2. ábra illusztrálja. Az (a)-ban látható az az eset, amikor a regisztertoken által jelölt hatás kongruens a kotextus által kiemelt hatással; az összetett kép eredménye nem különíthető el az azt összetevő elemektől. A (b)-ben ábrázolt átvitt értelmű eset szerint a két összetevő hatása elkülönül egymástól, és az összetett kép mindkettőtől különbözik, ezáltal egyfajta többletfigurát hoz létre. A (b)-re volt példa az 1. ábrán bemutatott eset, ahol a regisztertoken hatása (a beszélő nő) inkongruens a szemiotikai környezet hatásával (a beszélő férfi), és ez mindkét hatástól különböző összetett figurát eredményez (férfit, aki nőies, vagyis gondoskodó, érzelmes stb.).

2. ábra. Kongruencia kontra inkongruencia az együtt előforduló indexikus hatásokban

Bárki, aki ismer egy regisztert, alkalmazni is tudja azt szerepek és identitások stratégiai manipulációjának aktusaiban, és – bár a szövegrészek *sztereotip értékétől függően* – mégis olyan hatást elérve, amely által *jelentősen eltér ezektől az értékektől* a szöveg konfigurációjának szintjén. Ezen esetek mindegyikében a regiszterformák sztereotip értéke kanonikusan is érvényesülhet a diskurzusban – vagyis a beszéden keresztül felismerhetővé tehet standard szereplőket –, de a keretet adó eszközök együttes előfordulása kotextálisan olyan többlettel bíró szereplőket is megalkothat, amelyek különböznek a szöveg helyi fragmentumai által indexáltaktól. Ezekben az esetekben a textualizált hangok különböznek a regisztrálódott hangoktól, és egyben meghatározóbbak náluk.

Az eddigiekben az egyes beszédfordulókban előforduló hangok hatásainak kongruenciájáról és inkongruenciájáról esett szó. Ugyanennek a logikai folyamatnak a jelentősége mutatkozik meg a diskurzus több interakciós fordulóra kiterjedő szakaszaiban is.

Kongruencia az interakciós fordulókban: Szerepigazodás

Bármely szemiotikai cselekvés, amely hangadás hatásával jár, ki van téve az értelmezésnek és a lehetséges jóváhagyásnak a rákövetkező szemiotikai cselekedet során. Ez a cselekedet maga is indexálhatja a beszélő szereplő jellemző jegyeit, és ebből adódóan a hangadás hatásával járhat. A hangadás bármely két hatása, amelyet ilyen *beszédlánc* kapcsol össze (Agha 2003), összehasonlíthatóvá válik a kongruenciához vagy annak hiányához kapcsolódó kritériumok mentén. A hangadás hatásainak interakciós fordulókon átívelő kongruens vagy nem kongruens mintáit a *szerepigazodás mintáinak* nevezem.

A 9. táblázat adatai két fiatal fiú közötti interakcióból származnak, akik beszédfordulóról beszédfordulóra egymást követően jelenítenek meg szereplőket. Mindegyik fordulóegység a hangadás egy-egy trópusát jeleníti meg a sportközvetítők beszédének alkalmazásával. Foglalkozását nézve persze egyik gyerek sem sportközvetítő. Felszínesen mégis mindketten ismerik ezt a regisztert, amellyel bárki találkozhat a rádió- vagy tévéközvetítésekből. Egy pingpongmeccs során a két fiú, Ben és Josh spontán módon átvált a sportközvetítők regiszterére: személyes névmások helyett mindketten vezetékneveket használnak arra, hogy egymást a sportoló figurájaként jelenítsék meg, továbbá bevetnek a 7. táblázatban bemutatott nyelvi jegyek közül jónéhányat, amelyek segítségével belebújnak a sportközvetítő szerepébe és felveszik álarcát.

Amikor magával a pingpongmeccsel kapcsolatos probléma jelentkezik (például pontszámítással vagy szabályokkal kapcsolatos viták, olyan külső események, melyek megszakítják a játékot), a két fiú mindennapos beszédre vált vissza, levetközve a sportközvetítő szerepét ezek miatt a sürgetőbb kérdések miatt (a további részletekhez lásd Hoyle 1993). Így a sportközvetítő és a mindennapos beszéd regiszterei közötti ide-odaváltás megfelel az elképzelt és valós identitások közötti váltásnak, amely a komplex játékfolyam speciális interperszonális eseményeihez hangolódik. De azokban a beszédrészekben, ahol a sportközvetítő regiszterét használják, mint az előző szövegben is, jól kivehetően egy másodrendű játék is folyik – jól elkülönülve magától a pingpongtól – egy olyan játék, amely teljes mértékben a beszélés által történik, és amelynek tárgya az elsőrendű játék reprezentációjának irányítása a fiúkénál nagyobb tekintélyű szereplők segítségével.

A 9. táblázatban minden fordulószakasz egy-egy interakciós trópusát jelenít meg – ez az 1. ábrában bemutatott esethez hasonlóan a megjelenített és az előzetes feltevéseknek megfelelő identitások fordulón belüli inkongruenciájából válik egyértelművé –, erre a beszédpartner hasonló trópusal válaszol a rákövetkező fordulóban, így a két forduló a szerepigazodás *szimmetrikus* formáját mutatja.

9. táblázat. Beszélői fordulókön átívelő szerepigazítás:
a sportközvetítők nyelvének trópusai az angolban

Kontextus: a résztvevők két fiatal (nyolc és kilenc éves) fiú, akik saját játékos tevékenységüket a sportközvetítők nyelvén írják le, mindketten fordulóról fordulóra bevonódva abba a próbálkozásba, hogy újrakeretezzék azt, ami „épp (most) történik”, a sajátjuknál tekintélyesebb hang megszólaltatásával.

- Josh: *So eleven eight, Hoyle's lead.*
Hoyle serves it!
Ben Green cannot get it... over the net
and it's twelve eight Hoyle's lead now.
Szóval tizenegy–nyolc Hoyle javára.
Hoyle szervál!
Ben Green nem tudja fogadni... a háló felett
és már tizenkettő–nyolc Hoyle javára.
- Ben: *Hoyle takes the lead by four.*
Hoyle négygyel vezet.
- Josh: [fast] *Green serving.*
[fast] *Hoyle returns it.*
THEY'RE HITTING IT BACK AND FORTH!
[gyorsan] Green szervál.
[gyorsan] Hoyle visszadja.
IDE-ODA ADJÁK A LABDÁT!
- Ben: *Ach-boo:m!*
Ó, bum!
- Josh: *And Ben Green hits it over the table!*
And it is thirteen eight.
Hoyle's lead.
És Ben Green labdája az asztal fölé megy!
És az állás tizenhárom–nyolc.
Hoyle javára.
-

Forrás: Hoyle (1993)

Érdeemes megjegyezni azt is, hogy ezen a példaként kiragadott konkrét beszédláncon keresztül, melyet Hoyle (1993) hozott létre az interakció felvételével, átírásával és elemzésével, a Ben és Josh között lejátszódó szemiotikai tevékenység Hoyle munkájának jelen cikkbeli elemzésén keresztül jut el önhöz, kedves olvasó, és ezáltal válik az ön számára lehetővé valamilyen viszonyulás kialakítása ehhez a regiszterhez, továbbá a regiszternek a Ben és Josh által bemutatott használatához, és talán más ehhez hasonló alkalmakhoz, amelyeket bármikor megtapasztalt – vagy éppen saját maga is végrehajtott – a múltban vagy akár a jövőben.

Általánosabban fogalmazva: egyértelműnek kell tekintenünk, hogy amikor a regiszterhasználat alkalmi további metadiszkurzív tevékenység során reprezentálódnak, az efféle reprezentációk átemelik az egyik résztvevői keretet egy másikra, és a kettőt beszédlánc köti össze egymással. Jelen tanulmány elején megállapítottam, hogy a „hangadás” és „dialogicitás” jelenségei nem korlátozódnak csupán a diadikus társalgásra. Mostanra világossá vált, hogy egyáltalán nem korlátozódnak elkülöníthető „eseményekre” sem; ezek a viszonyok potenciálisan áthatják a beszédlánccokat is. Valójában a beszéd

reprezentálásának bármely módja, amely képes beszédeseményeket más beszédeseményekben reprezentálni, egyben képes arra is, hogy a beszédben megjelenített résztvevők képét dialogikus interakcióba hozza az aktuális beszélők képével (beleértve a saját magukról alkotott képüket is). Mindebből pedig az következik, hogy a szerepigazító folyamatok hatnak a diskurzusok körforgásának makroszintű folyamataira is.

A szerepigazodás mintái közéleti diskurzusokban

Másutt amellet érveltem, hogy a regiszterhez fűződő kompetencia társas populációkon keresztül disszeminálódik a beszédtpizáció intézményes gyakorlatai által. Ezek a gyakorlatok olyan társas személyiség képét hozzák mozgásba, amely a beszédhez diskurzív termékek körforgása révén kapcsolódik – Agha (2003)-ban szóbeli narratívákat, képregényeket, újságokat, magazinokat, regényeket stb. felölelő példákat elemzek –, ezek a termékek kommunikációs interakciókban kötnek össze egymással személyeket. Maguk a gyakorlatok elég különbözőek (lásd Agha 2002, 2004), de néhány közös példa elegendő lesz, hogy a nagyobb képet is láttassa.

Közismert, hogy a preskriptív családi szocializáció kiemelkedő fontosságú számos regiszter elterjesztésében és korai elsajátításában. A regiszterek közötti különbségeknek a gyerekekkel való megismertetésével a metapragmatikai tevékenységek kitágítják a regiszterhez fűződő kompetencia társas hatókörét, egyszerre egy gyerekre, a család szintjén pedig egyik generációról a következőre. De a regiszterekre való szocializáció folyamata felnőtt korban is folytatódik. Például nem lehet valaki orvos vagy ügyvéd anélkül, hogy az orvosi vagy jogi gyakorlat megfelelő beszédformáit el ne sajátítaná, vagy anélkül, hogy megismerné azokat az – egyaránt kognitív és interakciós – értékeket, amelyek ezek használatához kötődnek. Ezekben az esetekben a nyelvi szocializáció folyamata jellemzően egy életkori csoportot érint, melynek tagjai – egy oktatási intézménnyel, pl. a jogi vagy az orvosegyetemmel való tartós elköteleződés révén – elsajátítják valamely nyelv hivatáspecifikus regiszterének használati kompetenciáját. Az olyan társadalmakban, ahol elérhetőek írott szövegek, magas az írni-olvasni tudók száma és különféle normateremtő közintézmények működnek – mint például az oktatási intézmények, a lexikográfiai és a nyelvtani hagyományok, az iskolaszékek és a nemzeti akadémiák –, ezek az intézmények adnak teret a regiszterekhez fűződő sztereotípiák nyilvános szférában megvalósuló legitimációjának és reprodukálásának a népesség kisebb-nagyobb részei számára. Hatásuk különösen jelentős az olyan nagy presztízsű regiszterekre, mint a standard nyelv. Ha az eljárások hatékonyak, akkor egy-egy regiszteralakulat terjedését vagy kibontakozását eredményezik annak révén, hogy a használatához fűződő többé-kevésbé egyöntetű kompetenciát kiterjesztik a népesség viszonylag nagy részére.

Szembetűnő változatosságuk ellenére ezekre a széles körben elterjedt gyakorlatokra bizonyos közös vonások is jellemzők. Egyszerre egy szemiotikai eseményt fejtenek ki, és mindegyik esemény olyan személyeket érint, akik az üzenet küldőinek és fogadóinak az interakciós szerepét töltik be; az ezen események során küldött vagy váltott üzenet a beszédformákat és azok pragmatikai értékét típusokba sorolja, bár a kifejtettség eltérő fokán. Az ilyen üzenetek fogadói számára az üzenetben megjelenő hangadás struktúrája irányt mutat arról, hogy miként helyezték el a saját beszédüket mások beszédéhez képest.

A preskriptivista diskurzusok sajátos esetében ezek a pragmatikai iránymutatások gyakran explicit – a szó legszűkebb, szó szerinti értelmében vett – „instrukció” formájában fejeződnek ki. Például a *tu* személyes névmás használatának következő megvitatása (egy 1937-es francia illemtanból) egy sor metapragmatikai leírásból áll, amelyek beszéd-eseményekről szólnak, és közülük néhányat mindennapiként neveznek meg, másokat meg úgy, mint lehetséges, hipotetikus, elkerülendő vagy kívánatos eseményt.

Általában [...] a *tu* használata két ember között nagyfokú közelséget jelöl. [...] Barátok között [...] a *tu* formát használni és elfogadni azt, hogy a másik *tu*-nek szólít, egyenlő azzal, mint meglelni a kulcsot annak az embernek a szívéhez és a személyéhez. Azonban finom és illemtudó emberekhez ezt a kulcsot csak nagyon nehezen lehet fellelni, és csak néhány szerencsés jár sikerrel. [...]

Oly sokak, akik soha nem látták egymást vagy vették a fáradságot, hogy megismerjék egymást, szólítják keresztnevükön egymást már az első közös „autótúr” után! A második után pedig már így szólítják egymást: *tu!* [...] Ezzel megfosztanak másokat – akik addig élvezték a *tutoiement*-t [a tegezést – a szerző megjegyzése], azt tartva róla, hogy csak nagyon hosszú, komoly kapcsolat eredménye lehet – ennek az értelmezésnek az örömeitől. Egy érzékeny ember számára ténylegesen milyen értékű lehet a *tutoiement* bizonyítéka, mely a mély barátságot jelzi, ha bárki ilyen könnyen áttér rá?

Ha illemtudónak kíván látszani valaki, akkor legyen „nagyon nehéz letegezni” (Saunier 1937; idézi Morford 1997: 9–10).

Az idézett szövegrész a személyes névmás elsődleges indexikus értékeit, amelyek a *beszédpartnerrel* való „bizalmasságot” indexálják, a *beszélő* indexikalitásának másodlagos értékeiént értékeli át azáltal, hogy két karakterológiai figurát ír le, a *tu* használóinak két típusát. Ezek annak a leírásával formálódnak, hogy a beszélő mikor, milyen gyakran és kivel válik „bizalmassá”. Közülük az első karakter az a személy, aki a tegező forma használatában azt látja, hogy „megleli a kulcsot [a másik] embernek a szívéhez és a személyéhez”, és ilyen fokú közelséget csak a legritkább esetben engedélyez. Ez a „finom és illemtudó” ember hagyományos figurája. A másik nyilvánvalóan modern figura, aki már az első „autótúr” után – önmagában is modern kép 1937-ben – keresztnévre vált, és a második után összetegeződik. Ez egy kontrasztív figura, aki a gondtalan, könnyű, korlátozások nélküli életstílushoz kapcsolódik. Az utolsó sorban az olvasó explicit instrukciókat kap arra vonatkozóan, hogy hogyan kerülhet az első típusba („ha illemtudónak kíván látszani”), vagyis hogy mutasson proaktív módon visszafogottságot, megelőzve ezáltal, hogy mások letegezzék, és elkerülve azt, hogy a tegezést viszonznia kelljen.

A szöveg olvasója ezzel két szereplő kontrasztív paradigmájával szembesül, miközben mindkettő sajátos névmáshasználati mintához és az azzal társított viselkedéshez kötődik. Az előíró diskurzusok sajátossága általában az, hogy bátorítják vagy biztatják az olvasókat/hallgatókat bizonyos viselkedésmód követésére. De a beszédhez kötődő karakterológiai figurák alakítása jóval általánosabb metaszemiotikai tevékenység, amely még a közéleti diskurzusok előíró szándékot nélkülöző műfajaiban is mindennapos.

A modern társadalmakban az efféle népi sztereotípiák különösen fontos forrása a beszélés és a beszélők reprezentációinak a tömegmédiában való körforgása. Itt a nyelvhasználat

társas módon azonosítható személyek általi ábrázolása önmagában is a metaszemiotikai reprezentáció egyik formája, amelynek karakterológiai tartalmát a tömegmédiá közönségének tagjai értelmezik, és amelyre különféle reakciókkal felelnek.

Jól ismert példája ennek a vezető brit újságok és a BBC-bemondók szerepe a standard brit elfogadott kiejtésről kialakult kép terjesztésében. Mind a standard, mind a nem-standard kiejtés mindennapos beszédtema a brit közmédiában, ahogy azt a következő idézet is alátámasztja (részletesebben lásd Agha 2003):

Komoly újságjainkban a politikai cikkek szerzői és más újságírók rendszeresen megjegyzéssel illetik a közéleti személyiségek kiejtémódját, míg a televíziós kritikusok színészek, bemondók és más televíziós személyiségek kiejtését vitatják meg. Az országos és helyi újságok levelező rovatai rendszeresen hoznak le olyan olvasói leveleket, amelyek a különböző kiejtémódokra tesznek – kedvező vagy még gyakrabban helytelenítő – megjegyzéseket, és amikor a BBC jellegzetes regionális kiejtéssel beszélő rádióbemondókat vagy hírbemondókat alkalmaz, tiltakozást kifejező panaszlevéláradat érkezik a BBC-hez, és zsákszámra küldenek gyűlölködő leveleket maguknak a bemondóknak is. [...] A kortárs regények és emlékiratok szerzői egy-egy karakter bemutatásának meghatározó mozzanataként fogalmazzák meg a kiejtésükről szóló megfigyeléseket. [...] Anthony Burgess a közelmúltban megjelent emlékiratának legtöbb szereplőjét a kiejtésükre való utalással mutatja be (Honey 1989:10).

A közszféra diskurzusai ezért nagy részben karakterológiai tevékenységből állnak, habár az ilyen diskurzusok különböző műfajaira eltérő mértékű explicitég jellemző. Az imént tárgyalt sajtó- és tévé-példákban a különböző társas-karakterológiai figurák explicit módon kapcsolódnak össze a kiejtémódokkal a közéleti figurák beszédének és személyiségének *leírásán* keresztül. A regényekben a kiejtést kitalált karakterek jellemzésére használják; itt a társas típusok a kiejtés *kontrasztív ábrázolása* révén és függő beszédben öltenek formát, és a személyiség jellemzői gyakran csak elnagyoltan vagy a kiejtéstől függetlenül egyáltalán nem jelennek meg a leírásban.

A hallgatóság ezekre a reprezentációkra azáltal válaszol, hogy valamiképp igazodik az egyes karaktertípusokhoz. Néhány esetben az implicit típusba sorolást sokkal explicitebbé teszik az értelmezéssel és azzal, ahogyan választ adnak rá a következő beszédesemények során: a regionális dialektusban beszélő BBC-bemondók esetében az egyes társas szereplők csak implicit módon érzékelhetők a bemondók beszédében; azonban panaszleveleikben és gyűlölködő soraikban a műsor hallgatói az így megformált szereplőket már nagyon is explicit módon, néha sértő szavakkal írják le. Mindegyik esetben maguk a válaszadók azok, akik a szerepigazodás valamely – akár szimmetrikus vagy aszimmetrikus, akár dicséretet vagy megvetést kifejező – formáját mutatják azzal a figurával szemben, amelyre a visszajelzést adják.

Néha a média közönsége önértékelést nyújt saját nyelvhasználatának mintázatairól, amelynek széles körben ismert modellje *mások nyelvhasználatának reprezentációi*. Az egyiptomi arab névmási regiszterek esete (Alrabaa 1985) különösen érdekes ebből a szempontból (10. táblázat). Alrabaa tanulmánya kérdőíven és nem a valós használaton alapuló felmérés az informális-barátságos és udvarias-formális névmások használatához kapcsolódó metapragmatikai sztereotípiákról.

10. táblázat. Inverz ikonok az egyiptomi arabban: reciprok, tükörkép-igazítás két csoport között, amelyek egyaránt azt állítják, hogy olyan névmásokat használnak, amelyeket a másik csoportra jellemző nyelvhasználatnak tartanak

	1. csoport: felsőbb osztálybeli fiatalok	2. csoport: alsóbb osztálybeli fiatalok
Az önbevallás sztereotípiája	Állításuk szerint használják a szolidaritást kifejező <i>inta/inti</i> formákat	Állításuk szerint gyakran használják a formális <i>ħađritak/ħađritik</i> névmásokat
Mások nyelvhasználatáról szóló sztereotípiája	Állítják, hogy az alsóbb osztálybeli beszélők használják az <i>inta/inti</i> formákat	Állítják, hogy a felső-/középosztály beszélői használják a <i>ħađritak/ħađritik</i> formákat
Ideologikus pozicionálás	Egalitárius (önleértékelő)	Rétegződésen alapuló (önfelértékelő)

Forrás: Alrabaa (1985)

Alrabaa megfigyelése szerint a felsőbb osztályba és a munkásosztályba tartozó fiatalok saját nyelvhasználati mintáikról adott önbevallása egymás tükörképét rajzolja ki. A felsőbb osztályba tartozó fiatalok arról számoltak be, hogy az *inta/inti* 'te (hímnem/nőnem)' barátságos-informális formákat használják, amelyekről úgy gondolják, hogy inkább az alsóbb osztályba tartozó beszélők élnek velük. Az alsóbb osztályba tartozó beszélők úgy vélték, hogy ők inkább az udvarias-formális *ħađritak/ħađritik* 'te (hímnem/nőnem); udvarias forma' lexémákat használják, amelyeket felső- és középosztálybeli használatként észleltek.

A felsőbb osztályba tartozó fiatalok az alsóbb osztálybeli beszédről alkotott képet valószínűleg a tömegmédiából veszik: „az interjúk során a felvételen kívül elhangzott megjegyzéseikben mind az idősebb, mind a fiatalabb felső osztálybeli fiatalok gyakran adtak hangot annak a vélekedésüknek, hogy az alsóbb osztálybeli adatközlők „lazábbak”, kevésbé formálisak stb. Ez a felsőbb osztályokat átható vélekedés jelen van számos mozifilmben és televíziós vígjátékban is, amelyek gyakran ábrázolják a trágár és harsány alsóbb osztályba tartozó szereplő sztereotípiáját, aki mindenkit az *inta/inti* (= [német] *Du*, [francia] *tu*, [magyar] *te*) megszólítással illet” (Alrabaa 1985: 648).

Az interjúkban a felsőbb osztálybeli fiatalok úgy jellemzik magukat, mint akik átveszik azt, amit „a nép» (*al-sha'b*) rendszerének” vélnek, így tanúskodva egalitárius elköteleződésükről. Ezzel szemben az alsóbb osztályba tartozó fiatalok arra mutatnak hajlandóságot, „amiről azt feltételezik, hogy a középosztály értékeihez tartozik” (Alrabaa 1985: 649), ezzel pedig a társadalmi rétegződés ideológiáját jelenítik meg. Mindkét csoport felvállalja a másik fél sztereotip hangjához való ideológiai igazodást, a kettő együtt pedig a szerepek felcserélődésének ironikus formáját hozza létre. Alrabaa megítélése szerint a felsőbb osztályba tartozó fiatalok egalitárius mintája az intézményileg dominánsabb minta, és ebből adódóan az átfogó változás irányának mintája is. Az összefoglalásban még visszatérek az intézményeknek arra a szerepére, amelyet a regisztrálódás mintáinak egyszerűsítésében töltenek be.

A szerepigazodás aspektusai

A korábbiakban a szerepigazodást mint a hanghatásokat kifejező szemiotikai viselkedés interakciós fordulókon átívelő kongruens/nem egyező mintáit határoztam meg. Az „igazodás” jelen esetben a viszonylagos viselkedés mintáira vonatkozik, a „szerep” igazodása pedig azt jelenti, hogy azon hangok és figurák kifejezésére fókuszálunk, amelyek az aktuális viselkedésben megjelennek.

A hanghoz hasonlóan a szerepigazodás jelensége is diszkurzív és más szemiotikai viselkedésminták által létrehívott hatásokon alapul; mindkettő csak átvitt értelemben jellemzője biográfiai személyeknek. Azok a speciális esetek, amikor a hangok és igazodások individuumok tulajdonságaihoz kötődnek – olyan esetek, amikor a textualizált hangok egyéni módon kapcsolhatók biográfiai személyekhez, vagy olyanok, amikor egy-egy szerepigazodás az egyén tudatos, stratégiai választásából következő eredményként azonosítható – persze a mindennapi életben is előfordulnak és ténylegesen gyakoriak. De az emberek diszkurzív cselekvéseiben megkülönböztethető (vagy „egyedíthető”, lásd 3. táblázat) hangadás és szerepigazodás mintáinak változatossága nagyban meghaladja azt a változatosságot, amely a mindennapi metapragmatikai terminológiánkban előforduló egyszerű címkék által írható le („azonosítható” vagy „jellemmezhető”, lásd 3. táblázat; erről a témáról bővebben lásd Agha 2007).

Szerepigazodás mint általánosított alaphelyzet

Goffman az *alaphelyzet* terminust a szerepigazodás sajátos típusára alkalmazza, amelyben az igazodás két személy között jön létre, akik a beszélt nyelvi megnyilatkozásokhoz kapcsolódó résztvevői szerepeket együttesen töltik be: „[a]z alaphelyzet változása egyben változást idéz elő az önmagunkkal és a jelenlévő másokkal szemben felvett igazodásban, amint ezt egy-egy megnyilatkozás létrehozásának vagy befogadásának alakítási módja kifejezi” (Goffman 1981: 128). Goffman azonban azt is felismeri, hogy az alaphelyzethez való viszony nem korlátozódik a beszélt nyelvi megnyilatkozásokra, sem a jelen levő beszédpartnerek közötti viszonyokra, hanem bármilyen jellel közvetített interakcióra vagy „feladathoz kapcsolódó összehangolt tevékenységre” kiterjeszhető, ezek közül pedig valahánynak nem része „egyáltalán semmilyen beszédesemény” (Goffman 1981: 144).

Ha azt felismerjük, hogy a személyközi igazodás bármely szemiotikai közlésre adott viselkedéses válasszal egyezkedés alá vonható, és ha megjegyezzük, hogy a szemiotikai termékek létrehozását és körforgását elősegítő technológiák nagyobb tér- és időbeli távolságon keresztül is képesek személyeket összekapcsolni, akkor az is könnyen észrevehető, hogy a szerepigazodás hatóköre jóval meghaladja a szemtől szembeni társalgásra korlátozódó szemiotikai interakciókat. Azt állítottam, hogy még a nagy hatókörű társas gyakorlatok is értelmezhetők a szerepigazodás mintáira alapozva, ha a minta megértésének érdekében olyan dolgokat hasonlítunk össze, amelyeket, mint említettem, jelek sorozatával fejezünk ki, gyakran multimodális szövegekkel.

Azt is állítottam, hogy a szerepigazodás nem csak részvételi kereteket közvetít. Amikor Goffman alaphelyzetről beszél, leginkább csak egy bizonyos fajta szerepet vizsgál, a „résztevői szerepet”; megmutatja, hogy a beszélőről, a hallgatóról és a többiről szóló népi metanyelvünk nem alkalmas az efféle szerepek jellemzésére, mivel a mindennapi beszédben a szerepek megjelenítése sokkal nagyobb változatosságban válik egyedítetté a textualizáció folyamatainak keresztül. Ennek ellenére Goffman többféleképp érvel emellett, hogy jelenségek jóval nagyobb köre – mint például előadásként megjelenített személyközi viszonyulások, attitűdök, az ironia és a paródia formái, a tiszteletadás és a formalitás viszonyai, valamint további, hangsúlyosabban „társas” hatások – azonos módon elemezhető. Tehát a kör jóval nagyobb. De milyen értelemben nagyobb?

A szerepek közötti különbségtétel felismerhetősége

A szerepigazodás tényeinek *egyedítése* minden esetben az indexikus kulcsok metrikus összehasonlíthatóságát feltételezi a szemiotikai szöveg szakaszaiban (például a hangadás zónáiban, abban az értelemben, ahogy azt korábban tárgyaltam) az interakciós fordulón keresztül. Ezek *azonosításához és jellemzéséhez* olyan denotációs metanyelv szükséges, amely lehetővé teszi az ilyenformán egyedített egységek típusairól való beszélést. Így Goffman leírásában a beszélői szerep több alszerepre bontható; ezeket csak azokra a textualizált indexikus kulcsokra irányuló figyelemmel lehetséges egyedíteni, amelyek kontrasztív módon megkülönböztetik, vagy éppenséggel nem különböztetik meg egymástól e szerepeket: azt, amely fizikailag produkálja az üzenetet, attól a szereptől, amely a tartalmáért felelős, vagy attól, amely a megfogalmazásért felelős, vagy attól, amelyről az üzenet szól, és így tovább. Goffman címkéi – az animátor, a meghatalmazó, a szerző és a figura – az ekképp egyedített részttevői szerepek jellemzésének metanyelvét hozzák létre.¹⁰ Ugyanez érvényes bármely más beszélő-aktor szerepéhez kapcsolódó egység típusának megjelenítésére és leírására, vagyis egy társas szereplőre, karakterre, a másikkal szemben elfoglalt viszonyulásra, társadalmi-demográfiai identitásra és így tovább.

Laikus megérzéseink mégis azt súgják nekünk, hogy a részttevői szerepek a társadalmi szerepektől teljesen eltérő természetűek. Hogy ez miért lehetséges? Az oka részben az, hogy amikor diszkurzív figurákat azonosítunk és jellemzünk, azokra a mindennapi terminológiákra támaszkodunk (és az ezekhez kapcsolódó népi ontológiákra), amelyek a részttevői szerepeket és a társas szerepeket az adott kultúrára jellemző módon jelentős mértékben különbözönek láttatják. Azonban a különbség egyedítésének folyamata mindegyikre nézve ugyanaz; ebben nem különböznek egymástól. Más szóval azt szeretném kiemelni, hogy esetek ezen széles körében is ugyanazon szemiotikai értékeléseket alkalmazunk a *textualizált egyedítés szintjén* (a 3. táblázat a pontja), de eltérő szokásokra

¹⁰ Recens tanulmányok (Hanks 1996; Irvine 1996) arra mutatnak rá, hogy a kontextusban megjelenő szerepmegkülönböztetés kidolgozottságának vagy komplexitásának nincs felső határa, és hogy nem lehet a szerepek címkéiről kimerítő, dekontextualizált listát készíteni – vagy analitikusan hasztalan –, mert ezek a hatások a textualizált szemiotikai kulcsok révén egyedítettek, és csak azok a személyek képesek felfedni őket, akik ezekhez a kulcsokhoz magának az eseménynek a során férnek hozzá; ezért egyáltalán nem különíthetők el az értelmezés érdekében, mint ahogy általában a textualizált hangok sem.

vagyunk szocializálódva a *leíró azonosítás és jellemzés szintjén* (a 3. táblázat b és c pontjai). Az első szinten a megjelenített textualizált figurák vagyis hangkontrasztok közti metrikus különbségekre figyelünk, amelyek indexikusan fejeződnek ki a diszkurzív interakcióban megjelenő jelek sora által. A második szinten viszont ezeknek a hatásoknak a leírásával foglalkozunk, miközben egy-egy osztályozás által rögzítjük, azaz stabilizáljuk azokat; ezzel további struktúrát rendelünk hozzá a szóban forgó jelenséghez.

Amikor másokkal interakcióba lépünk, mindkét szint fontos számunkra, nemcsak a második; az utóbbi a népi tudatosság számára mégis jóval transzparensőbb a későbbi beszámolók számára. A mindennapi beszédben rendszerint egyáltalán nem részletezzük az első szintet (vagyis többnyire nem kérdezzük meg, hogy „a megnyilatkozásnak ebben a részletében megjelenő hangadás szerkezete hogyan viszonyul ehhez a másikhoz?”). Az ezekről a tapasztalatokról kialakult mindennapi beszédszokásaink arra a közismert leíró szókinszre korlátozódnak, amelyet olykor a tudományos vagy más intézményes kodifikáció magasabb rendű rendszertani kategóriákba rendez át. Megfigyelhetjük, hogy egy szövegrész szemiotikailag egyetértést/elutasítást vagy szimpátiát/ellenérzést közvetít egy másikkal szemben; vagy átváltva kvázi-szaknyelvi hiperonimákra, beszélhetünk interperszonális „viszonyulásról” vagy „érzelemről”. De akár arra is felfigyelhetünk, hogy a másodikként megjelenő hang/figura sokkal kifinomultabb, elegánsabb, meggondoltabb vagy bölcsebb, mint az első, és ezeket a különbségeket pszichoszociális kategóriákba rendezhetjük, mint a „karakteré” vagy a „személyisége”. Vagy észrevesszük, hogy a második figura fiatalabb vagy alacsonyabb osztályba tartozik vagy inkább férfi, mint nő, és ezeket a megfigyeléseinket olyan társadalmi-demográfiai rubrikákba írhatjuk fel, mint a „társadalmi státusé” vagy a „társas identitásé”. De *bármely* ilyen társas kategorizációra való képességünk (legyen az mindennapi vagy kvázi-szakterminológiai) azt előfeltételezi, hogy a hangok vagy figurák közötti *különbségek* elsődlegesen kontrasztív módon észlelhetők. Így a textualizált egyedítés metrikai folyamatai egyszerre teremtik meg a szerepek azonosíthatóságának és jellemezhetőségének *alapját*, és lesznek azoknál *kevésbé transzparens* a későbbi beszámolók és megvitatás számára.

Önjellemzések

Az alaphelyzet fogalmához hasonlóan a szerepigazodás általánosított fogalmának sem fő célja az önjellemzések magyarázata. Vegyük példának a jogi regisztert. Korábban azt állítottam, hogy a jogi egyetem tantermei intézményesített helyszínei a jogi regiszterre való szocializációnak. Ebből az következik, hogy azok a diákok, akik elsajátítják e regisztert, egyfajta szerepigazodást mutatnak a jogi regiszterhez kötődő karakterológiai figurához; hogy mikor a szocializáció hosszabb-rövidebb szakaszában a joghallgató jártasságot szerz a jogi regiszterben, a diák megtanulja saját önképét hozzáigazítani a jogi regiszter karakterológiai figurájához.

Ez a leírás persze nagyban különbözik attól az önjellemzéstől, amelyet bármely joghallgató nyújtana nekünk a saját tudatos, stratégiai választásait leíró beszámolójában. Valaki tudatosan azért választja a jogi egyetemet, hogy vagyonhoz és hatalomhoz jusson, vagy hogy kiálljon az emberi jogokért, vagy bármi más okból; az illető sosem említené

központi kérdésként a regiszter elsajátítását. De az, hogy egy ügyvéd képes legyen vagyonhoz és hatalomhoz jutni (vagy kiállni az emberi jogokért, vagy követni bármilyen célt, amiért jogot tanult), mégis a regiszter elsajátításától függ. Olyan jogosultságok elsajátításától függ, amelyeket a regiszter elsajátításával szerzünk meg. A regiszter maga a szemiotikai tőke egy formája, amely megelőlegez bizonyos jogokat és privilégiumokat. Emellett az a képességünk, hogy beszéljük a regisztert, azt jelenti, hogy képesek vagyunk egy társadalmi személyiség képét mutatni saját képünként, és ezt a képet a regiszternek megfelelően megjeleníteni. Tehát a szerepigazodás fogalma jelen esetben a regiszterben való jártasság elsajátítását írja le tapasztalati következményekkel járó módon, annak ellenére, hogy a folyamat talán nem mindig és nem minden, a folyamatban résztvevő szereplő számára transzparens.

Más esetekben a szokásos önjellemzések részben vagy teljes mértékben pontosak lehetnek. A részleges pontosságra láttunk példát a korábban említett egyiptomi esetben. Alrabaa (1985) megállapította, hogy a felsőbb osztályba tartozó adatközlők által az interjúk során adott statisztikailag leggyakoribb önjellemzések szerint a beszélő alacsonyabb osztálybeli szóhasználathoz igazodik. De ebben az esetben nem a szocioökonómiai osztály az egyetlen releváns tényező, mivel – bár a felsőbb osztályba tartozó beszélők között az idősebb és fiatalabb adatközlők egyaránt ismerik az alacsonyabb osztályok beszédének sztereotípiáit – csak a fiatal felsőosztálybeli adatközlők igazítják saját önképüket az alacsonyabb osztály sztereotípiáihoz az 1980-as évek közepének abban a társadalmi környezetében, amelyről Alrabaa beszámol. Számukra az ideológiai pozíció egalitárius azokkal szemben, akiket alacsonyabb osztályba tartozónak látnak; de ezeknek a *fiatal* felsőbb osztálybeli beszélőknek a pozíciója egyben generációs különbséget is jelent a felsőbb osztályon belül, vagyis a fiatalét az idősebbel szemben. A kétféle pozíció jelen esetben egy irányba mutat – tapasztalatilag érzékelhetővé válik egy egyszerű módszerrel –, habár a felsőbb osztálybeli fiatalok az interjúban adott válaszaikban többnyire az egyenlőségre törekvésről számoltak be. A szerepigazodásnak ez a fajta sokrétűsége egyszerűen a valós vagy elképzelt személyekhez való kapcsolódás sokrétűségét tükrözi mint a társas élet jellemzője. Az általánosabb ideológiai pozíció leegyszerűsítheti vagy torzíthatja azt, amit egyféleképp jellemez; de kiemelkedő társas jelentősége általában nem a pontosságában, hanem a *hatásosságában* rejlik, abban a képességében, hogy a csoport jövődő diszkurzív történetének minél nagyobb szegmensét hozza saját magával összhangba.

Következtetések

Az az állításom, hogy a regisztereknek dinamikus társas életük van (vagyis hogy társas hatókörükben, tartományukban vagy repertoárjukban megváltozhatnak), és ezt a beszéd osztályozásának, recepciójának és az erre adott válasznak a metadiszkurzív gyakorlatai közvetítik. Az események egysége, amelyben ezek a gyakorlatok megvalósulnak, a beszédesemény (még általánosabban: szemiotikai esemény), amelyben az egyes hangok és figurák metadiszkurzív módon megjelenített jelekhez kötődnek, mint például a megnyilatkozások típusaihoz. Amennyiben ezek a gyakorlatok diszkurzív figurákat és szereplőket

szélesebb körben jelenítenek meg, képesek kiterjeszteni azt a társas hatókört, amelyben felismerhetővé válnak, vagyis regisztrálódnak.

Az ilyen üzenetek fogadói számára az üzenet hangadásának szerkezete utasítások sorából áll arra vonatkozóan, hogy egy személy saját beszédét másokéhoz képest helyezze el. Különösen érdekes az a mód, ahogy az ilyen üzenetek fogadói felismerik a regiszter formáit és értékeit (vagyis hogy úgy kezelik ezeket, mint amelyeket már a korábbi szocializáció során megismertek), vagy ahogy megkísérlik azokat saját diszkurzív szokásaikba építeni, akár úgy, hogy saját szerepüket összhangba hozzák velük, akár úgy, hogy játszanak velük a paródia, az irónia, a felismerhető hibriditás és hasonlók változatos trópusait felhasználva.

Bármely efféle tapasztalatot intézményes folyamatok közvetítenek, amelyek befolyással vannak annak társas hatókörére. Az intézmények azonban nem csak egyszerűen „leszólnak” a személyekhez. Általuk léteznek. A regiszter terjedésének makroszociális folyamatai mindig mikroszociális érintkezéseken, vagyis interakciókon keresztül működnek, akár szemtől szembeni, akár valamilyen, az üzenet küldőjét annak fogadójával tágabb térben és időben összekapcsoló eszközön keresztül közvetített interakciókról is legyen szó. Még azok az üzenetek is, amelyek nagy mértékben intézményesítettek (így szélesebb körhöz jutnak el vagy nagy mértékben kodifikáltak), a ratifikáció, az ellen-értékelés és a szerepigazodás más formáin keresztül további egyezkedésnek vannak alávetve attól a pillanattól fogva, hogy először szembesültünk velük.

A regiszter társas hatóköre akkor terjed, ha egyre több ember igazítja saját önképét az efféle üzenetekben megjelenített társas szerepekhez. A regiszter sztereotipikus társas tartománya saját demográfiai növekedésének folyamata során változhat, ha mindazok, akik kapcsolatba kerülnek vele, keresik a módját annak, hogy további, részben önálló vagy akár a használatával ellentétes értékű képekkel ruházzák fel. A regiszter repertoárja szintén változhat, akár analógiás kiterjesztéssel, „kölcsonzéssel”, a „referenciaszabványok” változásával (mint pl. a mintaadó beszélő változásával), a kodifikáció gyakorlatainak változásával (vö. a szótárakat), akár egy csoport beszédének egy másik csoportéval való helyettesítésével, miközben a metapragmatikai megnevezés változatlan marad.

Habár ezek a változások szinte folyamatosan jelen vannak a legtöbb regiszter társas életében, nem minden ilyen átalakulás jár azonos súlyú következményekkel a társas élet széles körben elterjedt mintáinak szempontjából. Ugyanis végül az átalakulás vagy változás nem minden formája válik részévé azoknak a metaszemiotikai gyakorlatoknak, amelyeknek a társadalmi intézményesültsége a legnagyobb mértékű. A fellépő változások közül csak néhány alkalmas arra, hogy az intézmények közvetítésével a beszélésről széles körben elterjedt képpé váljon, és ezzel a szerepigazodás – és így a terjedés, az osztódás, a változás, az átértékelés – logikáját követő reakciók lehetséges forrása legyen a népesség jelentős részében. Sok regiszter mellett léteznek más, vele versengő modellek is a társas életben; azonban közülük csak néhány – vagy leginkább csak egy – válhat adott időben egy adott csoport számára a „hivatalos” modellé, és ezáltal azzá a modellé, amelyre az adott csoport elkövetkező társas történetének kiteljesedése intertextuális választ ad.

Fordította Jani-Demetriou Bernadett

Hivatkozott irodalom

- Agha, Asif (1998): Stereotypes and Registers of Honorific Language. *Language in Society* 27(2): 151–193. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0047404500019849>
- Agha, Asif (2002): Honorific Registers. In *Culture, Interaction and Language*. Kuniyoshi Kataoka és Sachiko Ide (szerk.). Tokyo: Hituziszyobo, 21–63.
- Agha, Asif (2003): The Social Life of Cultural Value. *Language and Communication* 23(3–4): 231–273. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511618284.006>
- Agha, Asif (2004): Registers of Language. In *A Companion to Linguistic Anthropology*. Alessandro Duranti (szerk.). Oxford: Blackwell, 23–45.
- Agha, Asif (2007): *Language and Social Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alrabaa, Sami (1985): The Use of Address Pronouns by Egyptian Adults: A Sociolinguistic Study. *Journal of Pragmatics* 9(5): 645–657. DOI: [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(85\)90057-8](https://doi.org/10.1016/0378-2166(85)90057-8)
- Bahtyin, Mihail M. (1976): *A szó esztétikája*. Fordította Könczöl Csaba. Budapest: Gondolat.
- Bahtyin, Mikhail M. (1981): Discourse in the Novel. In *The Dialogic Imagination: Four Essays*. Michael Holquist (szerk.). Austin: University of Texas Press, 259–422.
- Bahtyin, Mikhail M. (1984): *Problems of Dostoevsky's Poetics*. Caryl Emerson (szerk.). Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Bahtyin, Mihail M. (2007): *A szó a regényben*. Fordította S. Horváth Géza. Budapest: Gond-Cura Alapítvány.
- Banfield, Ann (1982): *Unspeakable Sentences*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Ferguson, Charles A. (1983): Sports Announcer Talk: Syntactic Aspects of Register Variation. *Language in Society* 12: 153–172. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0047404500009787>
- Goffman, Erving (1974): *Frame Analysis*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goffman, Erving (1979): Footing. *Semiotica* 25: 1–29.
- Haas, Mary (1964): Men's and Women's Speech in Koasati. In *Language in Culture and Society*. Dell Hymes (szerk.). New York: Harper and Row, 228–233.
- Hanks, William F. (1996): Exorcism and the Description of Participant Roles. In *Natural Histories of Discourse*. Michael Silverstein és Greg Urban (szerk.). Chicago: University of Chicago Press, 160–200.
- Hill, Jane (1995): The Voices of Don Gabriel: Responsibility and Self in a Modern Mexicano Narrative. In *The Dialogic Emergence of Culture*. Bruce Mannheim és Dennis Tedlock (szerk.). Urbana: University of Illinois Press, 97–147.
- Honey, John (1989): *Does Accent Matter? The Pygmalion Factor*. London: Faber and Faber.
- Hoyle, Susan M. (1993): Participation Frameworks in Sportscasting Play: Imaginary and Literal Footings. In *Framing in Discourse*. Deborah Tannen (szerk.). New York: Oxford, 114–145.
- Irvine, Judith T. (1990): Registering Affect: Heteroglossia in the Linguistic Expression of Emotion. In *Language and the Politics of Emotion*. Lila Abu-Lughod és Catherine A. Lutz (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 126–161.
- Irvine, Judith T. (1996): Shadow Conversations: The Indeterminacy of Participant Roles. In *Natural Histories of Discourse*. Michael Silverstein és Greg Urban (szerk.). Chicago: University of Chicago Press, 131–159.
- Lee, Benjamin (1997): *Talking Heads: Language, Metalanguage and the Semitics of Subjectivity*. Durham: Duke University Press.
- Lutz, William (1990): *Doublespeak*. New York: Harper Collins.
- Mannheim, Bruce (1997): Cross-talk. *Journal of Linguistic Anthropology* 7(2): 216–220. DOI: <https://doi.org/10.1525/jlin.1997.7.2.216>
- Morford, Janet (1997): Social Indexicality and French Pronominal Address. *Journal of Linguistic Anthropology* 7(1): 3–37. DOI: <https://doi.org/10.1525/jlin.1997.7.1.3>
- Saunier, Baudry de (1937): *Principes et usages de bonne éducation moderne*. Paris: Éditions Flammarion.
- Silverstein, Michael (1996): Indexical Order and the Dialectics of Sociolinguistic Life. In *SALSA*, vol. 3. Risako Ide, Rebecca Parker és Yukako Sunaoshi (szerk.). Austin, TX: Department of Linguistics, University of Texas, 266–295.
- Trechter, Sara (1995): Categorical Gender Myths in Native America: Gender Deictics in Lakhota. *Issues in Applied Linguistics* 6(1): 5–22.
- Voloshinov, Valentin N. (1973): *Marxism and the Philosophy of Language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Asif Agha

Nyelvész, antropológus, University of Pennsylvania, Department of Anthropology (Philadelphia, USA)

Susan Gal

Regiszterek körforgásban: az interdiszkurzivitás társadalmi szerveződése

Absztrakt: A metaszemiotikai folyamatként történő regiszterképzés legfontosabb körvonalai jól ismertek a nyelvészeti antropológia számára, így annak további szisztematikus vonzataihoz fordulhatunk. A cikk a regiszterképzés három „pillanatát” járja körül: kiindulópontja, hogy a gyakorlatok és az értéktulajdonítások olyan regisztereket hoznak létre, amelyek kapocsként, közvetítőként és átültetésként viselkednek, melyek mindegyike interdiszkurzivitást hoz létre, ebből fakadóan pedig körforgást teremt. Emellett ezek különböző módon kapcsolják össze a társadalmi cselekvés színtereit. A kapcsolatokat helyes az interdiszkurzivitás társadalmi szerveződéseinek nevezni, mivel nemcsak diskurzusokat és regisztereket kapcsolnak össze, hanem a regiszterek körül létrejövő társadalmi berendezéseket is, civil szervezeteket, nonprofit szervezeteket, szociális segélyszervezeteket, politikai platformokat, tudományos köröket, amelyek révén a regiszterek erőteljes kapcsolási (és külválasztási) hatással rendelkeznek egy adott történelmi pillanatban. Az elsősorban a magyarországi politikából származó példák bizonyára párhuzamot mutatnak más esetekkel.

Kulcsszavak: politikai diskurzus, szociolingvisztikai folyamat, nyelvi ideológia, regiszterképzés, autoritás, magyar közbeszéd

Forrás: Registers in circulation: The Social Organization of Interdiscursivity. *Signs and Society* 6(1) [2018.]: 1–24. Hungarian translation © Replika.

A korai nyelvészeti antropológia a személyes beszédeseményekben létrejövő jelentésképzésre összpontosított. A nagyobb cél azonban annak megértése volt, hogy a társadalom miként épül fel kommunikatív módon. Az ebből fakadó kutatási kérdések a beszédesemények megkonstruálásával foglalkoztak, ami az események közötti kapcsolatok vizsgálatához vezetett. Ezzel párhuzamosan és nagyjából ugyanabban az időben a szociokulturális antropológia egyértelműen elmozdult a körülhatárolt társadalmi csoportok vizsgálatától a szélesebb körű kapcsolatok felé. Mindkét lépés részben a globális árucserre egyre növekvő jelentőségére adott válasz, nem utolsósorban azért, mert az államszocializmus bukása a munka, az árucikkek és a szövegek egységes, világméretű kapitalista piacának útjában álló akadályok felszámolását jelentette. Az emberek, árucikkek, értékek, nyelvi formák és kulturális gyakorlatok terjedését szervező folyamatok vizsgálata során a „körforgás” a szociokulturális kutatásokban legerőteljesebben megjelenő hasonlat. A „körforgás” mint vizsgálati kiindulópont kritikusai szerint a terminus megtévesztő módon valamiféle szabad „áramlást” feltételez, nem vesz tudomást az ellenállásról, „súrlódásról” és akadályokról, illetve csupán csak a globális korporatista rend érdekeit visszhangozza.¹ A nyelvészeti antropológia másfajta kritikai kérdést vetett fel. Az elmúlt évtizedek kutatásaival összhangban inkább azt a kérdést tartom fontosnak, hogy milyen módon és milyen hatásokkal történik ez a körforgás. Melyek azok a kommunikatív folyamatok, amelyek körforgásként értelmeződnek, és hogyan alakítják a társadalmi élet politikai és gazdasági szerveződését?

Ez a tudományos megközelítés megállapítja, hogy a „körforgásban” a szövegek, üzenetek, megnyilatkozások, gondolatok és gyakorlatok nem mozdulnak el sem fizikai szempontból, sem térben, ugyanakkor az emberek és tárgyak szemiotikailag jelentős vonatkozásai sem „utaznak”. A mozgáshatást sokkal inkább az interdiszkurzivitás metaszemiotikai létrejötte váltja ki. Ez az észlelt ismétlődésekből és azon formák látszólagos összekapcsolódásából fakad (eltérő beszédeseményekben vagy találkozásokban), amelyeket reflexív módon úgy keretezünk, mint „még egyszer ugyanaz”, illetve egy felismert típusnak egy adott kulturális keretben való újabb megvalósulásaként. A formai tulajdonságok hasonlóságot jeleznek, de a hasonlóság soha nem magukban a formákban rejlik. A keretezés tehát szükséges velejárója az azonosság, az ismétlődés, a replikáció vagy akár a különbség megteremtésének. Másképpen fogalmazva: a találkozások közötti „hasonlóság” (az ikonicitás), valamint az események közötti összefüggés (indexikalitás) csak a metapragmatikai előfeltevéseken és következményeken keresztül felismerhető. A nyelvi ideológiák a résztvevőket az „azonosság” kritériuma felé irányítják. Ha arra az alapvető megállapításra építünk, mely szerint a metadiskurzusok (ideológiák) ilyen módon uralják az események közötti észlelt összefüggéseket, az interdiszkurzivitás / körforgás számos szempontja azonosítható. Például a függő beszéd formái kultúrspecifikusan kialakult részvételi keretben járulnak hozzá annak meghatározásához, hogy valamely performancia hogyan (és mennyire) számít egy műfaj tokenjének. Ugyanakkor azt is meghatározzák, hogy a megnyilatkozásokkal szembeni beszélői felelősséget vagy autoritást hogyan osztják ki vagy szét. A szemiotikai

¹ A körforgás és „áramlás” legérdekesebb szociokulturális szempontú tárgyalását Appadurai (1996) és Tsing (2005) szolgáltatják.

események közötti kapcsolatok létrehozásával a jelek képesek az identitás, a hírnév, a műfaj és a nyilvánosság megformálására.²

Ugyanilyen módon alakulnak ki a beszédregiszterek is, melyek ezen cikk központi kérdését jelentik. A résztvevők felfogják, hogy az együttesen előforduló formák bizonyos értelemben „összetartoznak”. Az asszociációnak valamely kulturális modell formájában kell megkonstruálódnia, amely összekapcsolja a kommunikatív megjelenítés egymással kontrasztot alkotó és tipikus tulajdonságait a beszélők, a jellegzetességek, a tevékenységek, a gyakorlatok és az értékek egymással kontrasztot alkotó típusaival. Egy ilyen modell összerakása és egységesítése metaszemiotikus regiszterképzési folyamat. A regiszterek azon beszélők számára léteznek, akik felismerik az ilyen jellegű koherenciát. Az együttesen előforduló formák általában nem csak nyelvek, hanem multimediálisak is, és metapragmatikai címkékkel nevezzük meg őket. Egy ilyen modellre hivatkozva lehetséges, hogy az expresszív formák és az azokat gyakorló társadalmi szereplők egy bizonyos együttesét a beavatott résztvevők egy másik csoporthoz hasonlóként kapcsolják össze, amelyek egy másik térben és időben fordultak elő egy másik részvételi keretben. A hatást az események közötti ismételt értelmezések teremtik meg. Bár az értelmezések mindig pozicionáltak, és ezáltal megváltoztatják az expresszív formák beemelését, a különböző előfordulásokat mégis úgy lehet keretezni, mint amik ikonikusan összekapcsolódnak, mint „megint a régi nóta”, azaz körforgásként. Az interdiszkurzivitás és a regiszterképzés egymást feltételezik.

Miután a metaszemiotikus folyamatként történő regiszterképzés legfontosabb körvonalait megismertük, most annak további szisztematikus vonzataihoz fordulhatunk. A szociokulturális és nyelvészeti antropológia számára előnyös lehet a körforgás szélesebb körű dinamikáinak meghatározása ebben a szemiotikai keretben. A fent vázolt általános konfiguráció három „pillanatra” osztható. Mindegyikkel kapcsolatban javallott annak pontosabb meghatározása, ahogyan a regiszterek a társadalmi élet különböző színtereit és az azok közötti kapcsolatokat szervezik.

Mivel az expresszív regiszterek olyan kulturális sztereotípiákat konstruálnak meg és mutatnak be, amelyek kategóriákba sorolják az embereket és azok tevékenységeit, elsőként az hangsúlyozandó, hogy a regiszterképzés összekapcsolja a diskurzus létrejöttét képező akciószíntereket azon tárgyakéval, amelyeket a diskurzus megnevez és leír. Kijelenthető, hogy a regiszter „kapocsként” vagy sarokvasként működik a színterek között. Másként megfogalmazva a regiszterképzés az „összekapcsolás” aktív gyakorlata. Hacking (2006) ezt az „emberek kitalálásának” nevezte. A szociolingvisztika dokumentálta a regiszterképzés által a kategorizálás (potenciális) tárgyaira gyakorolt hatásokat. De hogyan befolyásolja ez a regisztert alkotó álláspontokat és intézményeket? Nem lehet eleget hangsúlyozni, hogy a sikeres regiszterképzés a regisztert létrehozók értékprojektjei közötti küzdelem eredménye. Gondoljunk csak az Inoue (2003) által bemutatott igen szemléletes

2 A tárgyat kutatási irány néhány kiemelkedő munkája: Mertz és Parmentier (1985); Bauman és Briggs (1990); Irvine (1990); Briggs és Bauman (1992); Hill és Irvine (1992); Silverstein (1992, 1996, 2005); Lucy (1993); Silverstein és Urban (1996); Errington (1998); Woolard et al. (1998); Kroskrity (2000); Gal és Woolard (2014 [2001]); Bauman (2004); Agha és Wortham (2005), valamint Agha (2007).

esetre, amikor egy beszédregisztert később a „japán nők beszédének” címkézték. Ezt a képet értelmiségi és irodalmár férfiak állították össze a huszadik század elején Japánban, a nyelvről, a modernitásról és a nemzetről folytatott vitáik során. Ez a meglátásuk pedig összekapcsolta őket a nőkről alkotott képekkel. Tegyük fel a kérdést: mit jeleztek az értelmiségi férfiak körében a nők beszédéről alkotott különböző vélemények abban a történelmi pillanatban, és ennek milyen hatásai voltak? Később visszatérek erre a példára, amikor a kortárs magyar politikában vizsgálom az összekapcsolás hatásait.

A regiszterképzés más jellegű kapcsolatokat is kialakít. Az átfogó folyamat második „pillanata” az, amikor egy regiszter egy társas szervezet színterén használt (de nem feltétlenül ott összeállított) részeit átveszik más, intézményi szempontból távoli és függő szervezetek. Ebben az esetben a regiszterek olyan hatásáról van szó, amit én „közvetítőnek” („relének”) nevezek, illetve a közvetítés (relézés) tevékenységéről, amely hasonló az elektromos rendszerekhez, ahol az egyik készülékben keletkezett szikra hatására egy másik készülékben is szikra keletkezik.³ Amikor egy regiszter közvetítőként működik, akkor a színterek között párhuzamos változásokat vált ki vagy erősít meg a nyelvi és egyéb gyakorlatokban. Ennek iskolapéldája a huszonegyedik századi olaszországi önkéntesek esete, akiknek feladata az idős emberek segítése. Számos civil szervezet képez önkénteseket, és ezen szervezetek mindegyike eltérő, egymással szembeállítható regisztereket használ. Egyesek szerint az önkéntesség „szent ajándék”, mások számára „politikai aktivizmus”, míg mások szerint az önkénteseket „az aktív öregedés erejével látja el” (Muehlebach 2012). Mi az oka a különböző megfogalmazásoknak? Milyen regisztereket idéznek fel ezek más, jelentősebb szervezetekből? Milyen összefüggéseket hoz létre a regiszterek értelmezése a beszélők között? Milyen anyagi kapcsolatok jönnek létre a társadalmi szempontból távolságtartóként láttatott szervezetek között? A második részben a közvetítő effektust magyarországi női civil szervezetekben vizsgálom.

Harmadsorban a regiszterek időnként „átültetések”, oltványok. Gondoljunk csak a növények beoltására a biológiában: a hajtásokat élő növények törzsébe vagy szárába helyezik, ahonnan a hajtás megkapja a saját növekedéséhez szükséges tápanyagot, míg az ő növekedésének más célja van, mint a törzsé. Van, hogy mind a törzs, mind az oltvány megváltozik ennek hatására. Ennek egyik példája az, ahogy Oroszország elnöke igazolta az orosz erők vitatott katonai behatolásait Ukrajna területére 2014-ben. Az elnök a „védelmi felelősségre” és a humanitárius diskurzus egyéb ismertetőjeleire hivatkozott (Dunn és Bobick 2014). Általánosabban: az egyik színtéren (nemzetközi diplomácia) létező és tekintéllyel rendelkező személyeket és szervezeteket (ebben az esetben a humanitárius szervezetek) jelölő nyelvi, társas és anyagi gyakorlatok szolgáltatják az életnedvet (az autoritást) az olyan gyakorlatok beoltásához, amelyek egy másik színterről származnak (ebben az esetben a katonai invázióéból). A hatás hasonló a trópusok létrejöttéhez, akár csak a paródiában. Analógia alakul ki. A paródiában azonban az ironikus vagy humoros

3 Az angol eredetiben a *relay* és a *relaying* terminusok fordulnak elő. Mivel Gal egy későbbi tanulmányának (Making Registers in Politics: Circulation and Ideologies of Linguistic Authority. *Journal of Sociolinguistics* 23 [2019.]: 450–466.) magyar nyelvű absztraktjában a *közvetítés* kifejezést használja a fogalom megnevezésére, a továbbiakban ezzel a terminussal élünk – a *fordítók* megjegyzése.

hatás az interdiszkurzív módon „azonosként” keretezett gyakorlatok közötti különbség felismeréséből fakad. Az átültetés során a (nyelvi és egyéb) gyakorlatok közötti különbség bizonyos közönségek számára érzékelhető, ellenben más közönségek nem létezőként keretezik, törlik vagy tagadják annak létezését. A harmadik fejezetben az átültetés néhány politikai példáját vizsgáljuk, köztük főképp magyarországiakat.

A regisztráció felsorolt három „pillanatára”, vagyis aspektusára építve – konstrukció, expanzió és transzformáció – nem (csak) arra vagyunk kíváncsiak, hogyan jönnek létre a regiszterek, hanem arra is, hogy mi lesz velük. Mi módon jönnek létre a szemiotikai folyamat társas hatásai abból, ahogyan összekapcsolja a társadalmilag különbözőként megkonstruált akciószíntereket, ezáltal pedig megkonstruálja vagy újrakonstruálja a társadalmi intézményeket az interdiszkurzivitás által?

Külön öröm Michael Silverstein munkássága előtt fejet hajtani ezzel a cikkel, amely az általa bevezetett regisztráció fogalmára épít (1992, 1996). Az olvasók azonban észrevehették, hogy a bevezető bekezdések egyéb terminusai is Silversteinnek az elmúlt négy évtizedben megjelent írásaiból származnak, ahogyan azok a kollégák segítségével, bűnrészességével és hozzájárulása révén alakultak.⁴ Együttesen olyan lexikális regiszterre váltak, amelyek az írókat mint résztvevőt jelzik (fokozatosan, dialektikusan, valós időben – ó, ezek is jellemző terminusok, és van még több is!) abban az értelemben, ahogyan Crane (1972) réges-régen a kommunikáció tudásképző struktúráját „láthatatlan kollégiumnak” nevezte. De ez a kollégium látható és széles körben elismert. Ez a kollégium az interdiszkurzivitás társadalmi szerveződése, amelyet a regiszter hoz létre. Nincs ebben semmi meglepő Silverstein számára, aki gyakorolja is az általa tanított reflexivitást: tevékenyen részt veszünk az általunk leírt világokban, gyakorta éppen a leírás és a közös erőfeszítések révén. A történeti folyamat feltételes és nyitott, úgy mint az interakció, ezért (legalábbis részben) felülvizsgálható a résztvevők szemiotikailag közvetített aktivizmusa által.

Ennek megfelelően a jelen cikkben a regisztráció értelmezése ágenciaalapú, szemben a klasszikus szociolingvisztika regiszter- vagy stílusmegközelítésével, ahol regisztrációt gyakorta a demográfiai kategóriák mechanikai jeleként értelmezik. A legfrissebb szakirodalom fényében a beszélők nem csupán személyiségtípusok megtestesítői. A résztvevők sokkal inkább beszélőtípusokat jelenítenek meg azáltal, hogy a szokványos módon az adott embertípusokhoz kapcsolt regiszterelemeket használják, és ezáltal igazodnak a releváns regiszter-szembeállítások kulturális modelljéhez, valamint a beszélgetőpartnerekhez (vagy azokkal szemben) (Agha 2007). Ugyanakkor a regisztráció történeti ágenciát is feltételez, hiszen a regisztermodelleket történeti kontextusokban állítják össze és fogadják el. Olyan ideológiákra hívom fel a figyelmet, amelyek a regiszterek hasonlóságát és kontrasztját javasolják és fogalmazzák meg (Irvine és Gal 2000; Gal 2018 [2013]), valamint nyomon követik, hogy a regiszterek miként kapcsolják össze azon cselekvési mozgástereket, amelyek maguk is társadalmilag elkülönülnek egymástól, és amelyek egymástól eltérőként intézményesültek.

4 Például: nyelvi ideológia, metapragmatika, előfeltevések és következtetések, valamint regimentálás.

Interdiszkurzív kapcsok

Honnan származnak a regiszterkülönbség metadiskurzusai? Jelentős részük az embertípusokról, eseményekről és helyekről szóló narratívákból származik, amelyekkel kapcsolatban a megnevezés, a jellemzés, valamint az (elképzelt) kategória beszédének és más szemiotikai gyakorlatainak a szemléltetése révén jönnek létre a különféle ítéletek, amelyek mindig szembeállítások rendszerében fogalmazódnak meg. A szemiotikai szembeállítások gyakran szervezői a társadalmi-politikai versengésnek és konfliktusoknak. Így ezek a narratívák nem pusztán leíró jellegűek, és soha nem véletlenek. A narrátorok ideológiai projektjeinek részei.⁵ Röviden visszatérve a „japán női beszéd” metapragmatikai kategóriájára, világossá válik, hogy a regiszter elképzelt jellemzői, amelyek korábbi nemsemleges igei végződésekből álltak, nem ábrázolták egy nő gyakorlatait sem. Ahogy Inoue (2003) rámutat, az „iskolás lányok beszédmódjainak” tipizálása, amelyek később „női beszéddé” alakultak, a Meidzsi-kor férfi értelmiségének munkája volt. A japán nyelv egy standardizált és államosított változatának kidolgozását célzó projekt részeként eszközeihez tartozott az új műfajok kialakítása, mint például a „modern nők” új hangját ábrázoló realista regényeké.

Lényegében a tárgyiasított nők beszéde „a férfi elit által tapasztalt [...] kollektív nyugtalanság érzését fejezte ki [...] az ismerős társadalmi és erkölcsi rend észlelt összeomlása miatt” (Inoue 2003: 176) a nyugati mintára történő gyors modernizációval szemben. Inoue megjegyzi, hogy „a férfi értelmiség” a modernitás és a haladás tárgyaként volt megkonstruálva, ez a konstrukció pedig részben a „női nyelv” megalkotása és az erről való írás révén valósult meg. A jelen cikk tekintetében a „női nyelv” volt a kapocs, ami összekötötte a férfi értelmiség színtereit, valamint mindazokét – beleértve az újonnan képzett nőket –, akik több évtized leforgása alatt folyóiratokban, iskolákban és hirdetésekben ideálként ismerték meg a regisztert. A két pozícionális egymást eredményezte, de nem azonos erővel. Az az érzésem, hogy az értelmiségi megosztottak voltak, és nem értettek egyet abban, hogy hogyan kezeljék a „nyugtalanságot” és a „modern” szubjektivitásokat. A „japán nő” hangjának különféle reprezentációi indexikus jelei lettek volna a férfiak különbségeket mutató álláspontjainak.

Egy hasonló konfiguráció első magyar példájában a folyamat időben sokkal tömörebb: az eset azt mutatja, hogy a színterek elválasztása és kapcsolódása magának az összeillesztésnek a részeként jön létre. A regiszter előállítói közötti versengés nyilvánvaló. A magyar szocializmus „kései szakaszában” (1970–80-as évek) a lakhatáshoz és az élelmzéshez nyújtott családi támogatások állami garanciáit részben felváltotta egy olyan rendszer, amely állami szabályozással három éven át fizetett szabadságot biztosított minden anyának. Ezen kívül további pénzösszegek is rendelkezésre álltak, amelyeket kérésre, és a szociális munkások belátása szerint osztották szét. Történeti etnográfiai elemzésében Haney (2002) rámutat, hogy a kiegészítő anyagi támogatás elosztására vonatkozó döntéseket a szociális munkásoknak az ügyfelek lakásában tett látogatásai alapján hozták meg. A szociális munkások részletesen lejegyezték az ügyfelek lakásának, gyermekeinek, tisztálkodásának állapotát, azt, hogy mit főztek és hogyan beszéltek. Azoknak, akik egy adott módon beszéltek és viselkedtek, elfogadták a kérését, másokét pedig nem. Haney a

⁵ Bahtyin elméletei a narratívákról és részben a kronotópiákról befolyással voltak az interdiszkurzivitásra.

győzteseket „jó anyáknak” nevezi. Arra vonatkozóan nem tesz megjegyzést, hogy a szociális munkások használták-e metapragmatikai terminológiát az ügyfelek megkülönböztetésében. A regiszter fogalma azonban az elmúlt években nyilvánvalóan kiterjedt a szociális munkások által leírtakhoz hasonló helyzetekre. Ilyenkor a szociális munkások nyelvi/szemiotikai ideológiai különböző kategóriákba sorolták az ügyfeleket az általuk bemutatott regiszter alapján.

Az érvelésem központi állítása, hogy az „emberek kitalálásának” e kis példája képezte a versengés alapját az elsősorban női szociális munkások körében. Megkülönböztették őket azon képességük alapján, hogy mennyire tudták igazolni a többlétszámú támogatással kapcsolatos döntéseiket, amelyek saját, a helyes anyai nevelésre vonatkozó elképzeléseiket (és állítólagos gyakorlataikat) mutatta be. Az ügyfelek viselkedését a szociális munkások indexikális módon keretezték, amelyek a „jó anya – rossz anya” ellentétet képviselték. Ennek a metapragmatikai megkülönböztetésnek az előállítása a szociális munkások részére a különbségtétel mutatójává vált, és oly módon választotta el egymástól a női ügyfeleket a női szociális munkásoktól, ahogyan a bürokrácia azt nem kérte, illetve el sem tudta volna képzelni. A kapcsolódó regiszter – amit a szociális munkások leírtak – összekapcsolta a szociális munkások (bírák) színterét az ügyfelekével (az elbíráltakéval), és az egymással szembeni hierarchia alapján megalkotta mindkettőt. A regiszterek összeállítása színtereket teremt meg, és ez versenyhelyzetet jelent azok számára is, akik megkonstruálják a kategóriákat és a tulajdonságokat, illetve azok számára is, akiket ezekkel jellemeznek. Összegezve: a regiszterek kapocsként működnek, amikor egy másokkal ellentétbe állított társadalmi pozíciót jeleznek az alapján, hogy az miként nevez meg és jellemez egy másik társadalmi típust.⁶

A jelenkori magyar politika egy részletesebb példája rámutat arra, ahogyan a kapcsolódás azáltal a verseny által fokozza a körforgást, amelyekben a regiszter megalkotói részt vesznek. A magyar liberális médiában és honlapokon 2014-ben az alábbi címmel jelentek meg cikkek: „A cigánybűnözés nem létezik”. A bahtyini dialógus szempontjából megfogalmazódik a kérdés: ki mondta, hogy létezik? A válasz nem egyértelmű, mert addigra gyakorlatilag a teljes politikai színtér használta az igencsak pejoratív *cigánybűnözés* szót. Nyolc évvel ezelőtt, amikor a kifejezés először jelent meg a politikai diskurzusban, egyértelműen egy új, szélsőjobboldali pártot, a Jobbikot jelezte, amely a jelenség elleni fellépést sürgette, tehát feltételezte annak létezését. Intenzív rendőri jelenlétet és szegregációt javasoltak, valamint olyan oktatási programokat, amelyek keretén belül a roma gyerekeket elvették volna a szüleiktől. Ennek ellenére 2006-ban semmilyen statisztika nem állt rendelkezésre a bűnözők vagy bűnözés etnikai-faji jellemzőiről. 1989-ben a Legfelsőbb Bíróság az ilyen statisztikák gyűjtését egy posztkommunista emberi jogi egyezmény értelmében eltörölte, és diszkriminatívnek ítélte (Bársony 2013). A liberális lapok által hivatkozott 2013-as kutatás nem talált bizonyítékot a „cigánybűnözésre”. Azt mutatta, hogy a legnagyobb roma lakossággal rendelkező településeken volt a legalacsonyabb a bűncselekmé-

6 További részeket világossá tesz, hogy a szociális munkások fraktálanalógia útján létrehozta egy másodlagos regisztert, és oly módon tették különbséget a kérelmezők (a jó és a rossz anyák között), mint ahogyan magukat is megkülönböztették az ügyfeleiktől.

nyek aránya; az is kiderült, hogy a roma települések nagyrészt rurálisak, míg a bűnözés városi jelenség.

Addigra azonban a kifejezés használata széles körben elterjedt. Míg fősodorbeli médiában 2006 előtt alig szerepelt, az elkövetkező négy évben havi 20–40-szer említették meg: ez a szám a mainstream médiában akár 200-ra is emelkedett, míg a jobboldali honlapokon ennél is gyakrabban használták.⁷ A Jobbik politikai sikerei ezzel egy időben szaporodtak. A 2003-ban alakult politikai párt 2009-ben helyet kapott az Európai Parlamentben, 2014-ben pedig a szavazatok 20 százalékát szerezte meg a magyarországi parlamenti választásokon. A Jobbik sikeréhez hozzájáruló számos tényezőt nem kívánom itt tárgyalni. Érdeklődésem egy regiszter előállítására és indexikáltságára összpontosít, amelyben a „cigánybűnözés” ismertetőjeként működött. Mi volt az indexikáltság mezője, és hogyan cirkulálódott kapocsként?

A magyar *cigánybűnözés* szóösszetétel nem azt sugallja, hogy néhány roma bűncselekményeket követ el, hanem hogy van valamiféle genetikai meghatározottsága vagy etnikai-tradicionális ok-okozati kapcsolat a bűnözéssel, ami meghatározza a romákat. Közismert, hogy a jelző – *cigány* – több évszázados exonima, amelynek az összes európai nyelvben van megfelelője, és amelyet széles körben használnak Magyarországon, de egyre inkább pejoratívan. A nemzetközi szervezetek (az ENSZ, az Európai Tanács) a *roma* vagy *romani* endonima használatát írják elő, ahogyan mások is, beleértve az 1989 óta Magyarországon létrejött kisebbségvédelmi szervezeteket is. A romák nagy csoportot alkotnak (Magyarország lakosságának 8–10%-át), és az oktatás, a foglalkoztatás és a jövedelem szempontjából jelentősen hátrányos helyzetűek. A romák megbélyegzése és marginalizálása több évszázadra nyúlik vissza, amely a költői nomádok, zenészek és kézművesek romantizált képeitől kezdve a lustaság, koszoszság, hazudozás és kisebb lopások általános negatív képéig terjed. A romákat sújtó szigorú bánásmód és a vándorló életmódjukat elhagyni kényszerítő jogszabályok legalább a 18. századig nyúlnak vissza. A kisebbség gazdasági és foglalkoztatási helyzete 1989 óta drasztikusan romlott, bár a megbélyegzést és a szegregációt már az állami szocializmus időszaka alatt is magától értetődőnek tekintették. A magyarországi magyaroknak a romákkal szembeni attitűdjeit mérő 1994 és 2011 közötti (vagyis a poszt-kommunista időszakra összpontosító) vizsgálatok stabil és jelentősen emelkedett szintű rendkívül negatív érzelmeket írnak le.⁸

Mindez természetesen a kifejezésre és annak referenciájára vonatkozik. Bahtyin szerint minden megnyilatkozás valamilyen „objektumot” jelöl, a megnyilatkozások ugyanakkor a jelenség más megnevezéseire adott válaszok is (a regiszterek mindig egymással szemben léteznek). A regiszterhasználat tehát önmagunk pozicionálása is a feltételezett egyéb társadalmi pozíciókkal szemben, amelyek jellemzően az ellentétes neveket használják, még a jövőbeli használatuk anticipálásakor is. A kommunista korszak jelentős részében (1960–1980-as évek) a *cigánybűnöző* és a *cigánybűnözés* kifejezések a kriminológiában használt rendőrségi szakkifejezések voltak, és megjelentek a rendőrségi munkáról szóló egyik népszerű regényben és tévésorozatban is (Berkovits 2010). Vulgáris kifejezések

7 A „*cigánybűnözés*” szó politikai karrierje. Blogbejegyzés, 2010. szeptember 17. <http://www.politicalcapital.hu/blog/?p=1937578>

8 Akár Hacking „hurokhatásait” is elvárhatnánk. Roma egyének és csoportok, valamint kutatóközpontok és civil szervezetek segítik őket, ezért lehetséges, hogy a jövőbeli interaktív hatások megváltoztatják a besorolást.

voltak, és alacsony szintű rendőrbeszédet és beszélőt jelöltek. Néhány társadalomtudós és aktivista már ebben az időszakban is ellenezte a kifejezések használatát és az ilyen nyilván- tartások vezetését; úgy érveltek, hogy a bűnözés nincsen összefüggésben az etnikai jellem- zőkkel és a csoport hagyományokkal. Mások például a „megélhetési bűnözéshez” hasonló, a szegénységet motiváló erőként értelmező egyéb kifejezéseket javasoltak. A kommunista értelmezésben a bűnözés „társadalmi” vagy „osztályprobléma” volt, nem pedig etnikai (Dupcsik 2009).

2006-ban a Jobbik a parlamenti választási kampányában használta a cigánybűnözést. Ennek apropója egy megdöböntő esemény volt, amelynek során egy falu roma lakosai megölték egy nem roma autóst, akiről (tévesen) azt hitték, hogy elgázolt egy falubeli roma kislányt.⁹ A kifejezésnek a politikai diskurzusba való bevezetésével a Jobbik ugyanakkor megalkotta a megnevezett roma sztereotípiát. A megvetés tárgya helyett (lusta, koszos) a romákat veszélyesként, agresszívként és erőszakosként ábrázolták: „A magyar szülők rettegnek, még a 8–10 éves cigány gyerekektől is félnek”, írja az egyik blog 2009-ben. A Jobbik hivatalos kampánydokumentumai 2009-ben és 2010-ben a kifejezést technikai „kriminológiai fogalomként”, és nem politikaiként mutatta be. Ellenben, a gyakoribb hi- vatkozási gyakorlataikban elutasították a technikai vonatkozásokat. A „cigánybűnözés” a politikai színtér egyik ismertetőjegye (sibboletje) lett, amely a Jobbik elkülönülő po- zícióját jelölte. A Jobbik szóvivői ezt az igazság történelmi áttörésének nevezték, hiszen egyedül ők merték kimondani, hogy a „cigánybűnözés” Magyarországon *burjánzik*, míg arról mások hallgattak. Elmondásuk szerint a Jobbiknak köszönhető, hogy a „cigánybű- nözés” problémája már nem tabutéma. Később azt nyilatkozták, hogy ez nem előítélet, ez az igazság, és az emberek többsége tudja ezt. A kampányprogramban egyéb jellemzői is voltak annak, ahogy a Jobbik a bűnözésről és a romákról beszélt. A „cigánybűnözésért” felelős személyek közé tartoztak a globalizáció liberális támogatói és a „nagyítóke” képvi- selői, akik a munkanélküliség miatt is okolhatók. A Jobbik szerint a „cigánybűnözés” az, ahogyan a romák a munkahelyhiánnyal megküzdöttek. Azt állították, hogy a liberálisok tagadják ezt az erkölcstelenséget, vagy olyan hamis címkékkel igazolják, mint a „megélhe- tetési bűnözés”. A Jobbik szerint a valóságban a romák veszélyes eszközök (vagy megvetett áldozatok) azok kezében, akik őket használva akarják a magyarokat és Magyarországot elpusztítani (Juhász 2010).¹⁰

9 A gyilkosság nagy sajtónyilvánosságot kapott. A következő évben a sajtó a romagyilkosságokról is írt (ezeket később tárgyalom), ami viszont nem váltott ki közfelháborodást.

10 A Jobbik programjának egy idézete, amely a 2010-es hivatalos kampányhonlapról származik, jól mutatja a hangulatot: „A Jobbik – történelmi áttörést hozva – kimondta és kimondja, amit mindenki tud, csak a »politikai korrektség« jegyében elhallgattak: létezik a cigánybűnözés, sőt burjánzik Magyarországon. Ezt pedig kemény fel- lépéssel fel kell számolni. A Jobbikot mindezek kimondásáért pont azok bélyegezték szélsőségesnek, akik a maguk szélsőségesen neoliberális gazdaságpolitikájukkal a foglalkoztatás olyan mértékű csökkenését idézték elő, hogy a cigányság felnövő generációi egyre kevésbé láthatják a munkát elsődleges megélhetési forrásnak, majd a »megélhe- tetési bűnözés« hazug kategóriájának megalkotásával mintegy erkölcsi felmentést adtak a bűnözés több formájára”. A nagyítóket és a globalizációt viszont gyakran azonosítják a zsidókkal, mint ebben a 2008-as nyilatkozatban is: „Miért hallgat minden döntéshozó a magyarországi cigánybűnözés ügyében? Nem látják, hogy Magyarországon ketyeg az etnikai bomba? Nem látják, hogy cigányainkat olyan személyek vezetik, akik rendőrségi nyomozás alatt állnak, vagy akiket már elítéltek? Persze, hogy látják! De feltételezhetően érdekükben áll, hogy megvalósítsák Simon Peresnek, Izrael vezetőjének nyilatkozatát, miszerint Magyarország teljes mértékben zsidó befolyás alá fog kerülni. Mi is végső soron a »cigánybűnözés«? Ne csapjuk be önmagunkat: ez egy biológiai feygyver a cionizmus kezében”.

A Jobbik „cigánybűnözés”-regisztere legalább annyira a Jobbik liberális és egyéb politikai opponenseitől való elkülönüléséről szól, mint a romákról. Milyen módokon köthető ez a kapocs a beszélők különböző kategóriáihoz? És milyen kapcsolatokat hoz létre közöttük? A bűnözést egy olyan kisebbségi csoportra jellemzőnek nevezi (úgy hivatkozik rá), amelynek a politikán kívül is van akciószíntere, mivel feszültségekkel teli együttélésben létezik más csoportokkal az élet különböző területein. E kisebbségi csoport szempontjából ez a regiszter, amely jelen van a tömegtájékoztatóban, azáltal erősíti fel a kisebbség megbélyegzését, hogy róla és feltételezett cselekedeteiről képet alkot, és megszilárdítja azt.¹¹ Ugyanakkor a politikai színtér hallgatói számára a regiszterhasználat annak létrehozóit jelöli, és megteremti azon tulajdonságaikat, amelyek alapján erkölcsösebbként, magyarabbként, igazabbként és keményebbként különülnek el politikai versenytársaiktól. A Jobbik 2006-ban létrehozott egy honlapot a kifejezés körül, a kifejezést pedig magáénak tulajdonította. A következő évben, a kapcsolódás egyik feltűnő esetében, amely mindkét színtéren hatást váltott ki, a „cigánybűnözés” volt az a Jobbik által bevetett szlogen, amelyet a párt a (később betiltott) egyenruhás nemzetőrség – az úgynevezett Magyar Gárda – megalakításának igazolására használt fel. A nemzetőrségek Budapesten és több vidéki településen felvonulásokat szerveztek, széthúzást szítottak romák és nem romák között, roma lakosokat félemlítettek meg, azt állítva, hogy megvédik a magyarokat.

A kifejezés 2006-os fokozott használata és annak folyamatos jelentősége a magyar nyilvános diskurzusban azonban nem kizárólag a Jobbiknak tudható be. A további körforgás a politikai színtéren mozgó versenytársaktól is függött. A Jobbik ellenzéke, amelyet a Jobbik és egyéb politikai szereplők folyamatosan azzal vádoltak, hogy túl toleráns, túlzottan támogatja a szociális ellátási rendszert vagy egyszerűen csak tagadja a valóságot, sokféleképpen reagálhatott volna. Ebben az esetben a szocialista, liberális és centrista pártok, és még a kisebbségi ügyekért felelős ombudsman is használni kezdte a kifejezést. Sokatmondó, hogy a Jobbik romapolitikájának ellenzői is dicsérték a pártot a bátorságáért, amiért kimondta azt, amit mások nem mertek. A Jobbik létrehozott egy másodrendű indexikalitást, amelyben a terminus használata a politikában az őszinteség jelölőjeként is értelmeződhetett. A nyelvi ideológia egyik aspektusára játszottak rá, a *szókimondás* mint érték és magyar önkép sztereotípiájára, ami a roma mint csaló sztereotípiájával áll történelmi léptékű ellentétben.

Mi több, az értelmezések mindig függenek a történelmi valóságtól. 2006-ban Magyarország az 1956-os szovjetellenes forradalom ötvenéves évfordulóját ünnepelte. Egy feltételezett „igazság” elutasítása vagy tagadása előidézhetette a kommunizmus alatti öncenzúra képét.¹² Erre még inkább ráerősített az a 2006-os botrány, amely egy hangfelvételnek a nyilvánosságra kerülése miatt robbant ki: ezen az akkori miniszterelnök saját szocialista pártjának egy zárt ülésen azt mondta, hogy mind ő, mind a párt évek óta hazudik a választóknak. Ez a botrány, valamint a kommunizmus tágabb visszhangja és a régóta fennálló nyelvi ideológia egyaránt megerősítette a Jobbik jelszavát, amely annak kapocsként való körforgását eredményezte. Egy szemfüles megfigyelő megjegyezte:

11 A Jobbik és számos kapcsolódó szervezet honlapjai – a „cigánybűnözés” kifejezés használatán túl – mélyen sértő lexikális regisztert mutatnak be a romákról való beszédmódokban.

12 Későbbi kampányaiban a Jobbik a „cigánybűnözés” elutasítását valóban a „politikai korrektségnek” és az öncenzúrának való behódolásként aposztrofálta; lásd az előző idézetet a 2010-es kampányból.

A „cigánybűnözés” elterjedése és jelentésváltozása nem csak a pártpolitika kampány-szlogenjeként jelentős. Nyilvánvaló, hogy az elmúlt évtizedekben a mélyen gyökerező be-szédmódok és (nyilvános) pozíciók a cigányok és nem cigányok kapcsolatáról szóló új diskurzusok révén átalakultak (Juhász 2010: 18).

Később az új kormánypárt (a Fidesz) is átvette a „cigánybűnözést”, aminek létezéséért a liberális erkölcstelenséget vádolta. Ennek a folyamatnak a részletei Magyarországon jellemzőek, de a gondolatmenet más politikai közegekben is felismerhető.¹³

Közvetítők és közvetítés

A fent leírt jobbikos történet utolsó szakaszában egy regiszter körforgását mutattuk be egy adott szintéren, a nemzeti politikán belüli verseny kontextusában. Ezzel szemben egy regiszter „közvetítőként” működik, amikor a résztvevők által intézményi szempontból is eltérőként azonosított szinterek közötti értelmezéseket hív életre. Ebben a konfigurációban a társadalmi szereplők olyan gyakorlatokat vesznek át, amelyek egy jelentős társadalmi határvonal túloldalán elhelyezkedő személyekre jellemzőek. Természetesen az összes találkozáson belül létrejövő szemiozsis – nevezzük azt hivatkozásnak, idézésnek, hangadásnak, kalibrálásnak – azt feltételezi, hogy a megnyilatkozások „forrásai” vagy „célpontjai” egy másik eseményben vagy részvételi keretben találhatóak. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy amikor a regiszterek közötti kontrasztok szervezetek közötti különbségeket jelölnek, ezek a különbségek valószínűleg a résztvevők számára is a leg-szembeötlőbbek. Amikor ez a különbségtétel létrejön, kézzelfogható következménye az elfogadott intézményi határokon átnyúló úgynevezett előőrsek kialakítása.

A bevezetőben megemlített olasz eset néhány aspektusa példaként szolgálhat. A huszonegyedik századi észak-olaszországi nyugdíjas munkavállalókat fizetetlen önkéntes-ként toborozzák a nonprofit szervezeteknek egy viszonylag új szociális ágazatában. Maguk is nyugdíjasok lévén, az önkéntesek érzelmi támogatást és társaságot biztosítanak a náluk még idősebb nyugdíjasok számára, mivel az olasz állam a neoliberalis gazdasági irányelveknek megfelelően visszavonul a szociális ellátásból. Az a keret, amelyben az önkéntesek saját munkájukat értelmezik, nem teljes egészében a sajátjuk. Muehlebach (2012) szerint számos diskurzusszal keveredik az önkéntesek felkészítési műhelyeinek keretében, illetve az önkéntességről szóló hivatalos, a sajtó közvetítette vitában. Az egyik ilyen szál szerint az önkéntes munka szent és „ingyenes ajándék” (*gratuità*), amellyel egy szenvedő személynek szolgáltatást nyújtunk (*servici alla persona*), így kielégítvén „a lélek szükségleteit” (*bisogni dell'anima*), amelyre a nyilvános szektor állítólag nem képes. Nyilvánvaló ebben a katolikus tanítás, Muehlebach pedig rá is mutat az önkéntes munka általános szakralizálására. Egy másik vonal azonban a „bevonódást” (*impegno*) és az „önrendelkezést” hangsúlyozza, ami a szolidaritásból (*solidarietà*) és az aktív polgárságból (*cittadinanza attiva*) fakad a mások megsegítésében az egyenlő felek közötti kapcsolatokban.

13 A kormánypárt később épített a Jobbik által gyakorolt összekapcsolásra, amikor megakadályozta a Közel-Keletről érkező migránsok és menedékkérők Magyarországra való belépését, és ezt a fellépést azzal igazolta, hogy mindkét csoportot leértékelve és mindkettőre nézve gyalázatos módon egyenlőséget vont a migránsok és romák közé.

Ez egyértelműen olasz kommunista eszméket idéz. Egy harmadik megközelítés szerint az önkéntes munka az „önmegvalósítás” és a „felhatalmazás” (az angol *empowerment* szó használatával) „szabad választása” az önkéntesek számára, egyfajta mentális egészség.

A katolikus doktrína, a baloldali filozófia és az individualista pszichoterápia részleteinek idézése és újrakontextualizálása során a regiszterek összekapcsolják az önkéntességet ezzel a három nagy intézménnyel. Muehlebach (2012: 58) meggyőzően érvel amellett, hogy az etikus viselkedés ilyen formájú együttes megfogalmazása elképzelhetővé tesz egy új, privatizált szociális ellátást. Gazdag anyagainak újraelemzésével kijelenthető, hogy ezek a regiszterek az önkéntesség területén található előőrsök. A katolikus egyházat, a szakszervezeteket és a terápiás társadalomtudományt jelölik. Ugyanakkor a regiszterek összefonódnak a nyilvános diskurzusban, és sosem csupán replikációk. Ezek a regiszterek alakították ki a materiális és diszkurzív kapcsolatokat. Például a katolikus egyház szervezetei (pl. a Caritas) és a jelentős szakszervezetek (pl. az Olasz Általános Munkaügyi Szövetség) hozzájárultak a képzés finanszírozásához és személyzetének biztosításához, bár az intézményi honlapokról interdiskurzív módon átvett regisztereket számos államilag finanszírozott és önkormányzati műhely keretén belül is használták.

Az önkéntesek részére a különböző regiszterek több, egymástól különböző társadalmi ént jelölnek. A sok ezer nyugdíjba vonult baloldali gyári munkásból lett önkéntesek így magyarázzák: „Ők (a katolikusok) a *gratuità* elvét követik. Mi ezzel szemben a szolidaritásét, ami egészen más [...] Egy teljesen más viselkedési forma” (Muehlebach 2012: 185). Az önkéntesek saját munkájuk terminuskészletével jelölik saját szubjektumpozícióikat, és ezáltal fejezik ki kapcsolódásukat azokkal, akik ugyanazt a lexikális regisztert használják. Ez kétségkívül a körforgás egyik vektora. A fenti idézet alapján a különbségtétel kulcsfontosságú. Az önkéntesek felismerik az összes módját annak, ahogy a munkájuk megfogalmazódik, ami nem meglepő, hiszen az olasz közéletet régóta a katolikus, baloldali és mostanában a neoliberális (individualista) állásfoglalások jellemzik. Ez egy újabb kapcsolódási pontot tesz lehetővé, ahogyan az önkéntes szektor összefonódó regiszterei Olaszországnak egy kisméretű fraktálprojekciójaként értelmezhetők. A civil önkéntesség helyszíne és az elképzelt szélesebb társadalom egymás tükörképeinek tűnnek, így az önkéntesség olasz jellegzetességként jelenik meg. Az állam azon állítására, hogy az idős önkéntesek minden olaszt „etikus állampolgárrá” avathatnak, az önkéntes szektor tapasztalati bizonyítékot szolgáltat.

A magyarországi női civil szervezetek vizsgálata egy hasonló, de nemzetközivé vált folyamatba enged betekintést. A kommunizmus négy évtizedét követően, amikor a kevés létező női szervezet az állam fegyvereként működött, az 1990-es években sok új csoport alakult, amelyek közül negyven jelenleg is aktív. Legtöbbjük a köz- és magánügyeknek tartott dolgok közötti határok elmozdításával foglalkozik, mint például a társadalmi jólét, a családpolitika és a családon belüli erőszak. Mindegyik csoportot magyar nők indították el és tartották fenn saját lokalitásaikon belül, ám a más színterekhez, sőt gyakorta más országokhoz való kapcsolódásaik nyilvánvalók. Az amerikai liberális női szervezetekkel szoros kapcsolatban álló csoportok azt hangsúlyozták, hogy az erőszakot a nemek közötti egyenlőtlenségek okozzák, és azt a nők függetlenségéért folytatott küzdelem során lehet legyőzni. Az EU-val kapcsolatban lévők céljaikat a nemzetközi emberi jogi normák megsértésével szemben fogalmazták meg. Azok, akiket a magyar kormány

vagy németországi konzervatív politikai pártok finanszíroztak, a gyermekek jólétére összpontosítottak. Nem elsősorban a nőket, hanem a gyermekeket és időseket érő családon belüli erőszakról beszéltek, nemsemleges módon. A (szocialista vs. keresztény) politikai pártokkal együttműködő csoportok különböznek abban, ahogyan saját munkájukat az emberség és szolidaritás, illetve a jótékonyság és a hit kontextusában keretezik. A nacionalista csoportok hangsúlyozták a nők hozzájárulását a hagyományos értelemben vett értékekhez (Fábián 2009). Ezek az értékek mind a közvetítés hatására jöttek létre: a már létező politikai állásfoglalások palettáját tükrözik még az olyan apró részletekben is, mint az öltözködési stílus, az angol nyelv használatának mennyisége, a munkahelyi minták, az irodai rutinok (szigorú vagy laza nyilvántartás; egy holland csoport alapszabályzatának átvétele). Akárcsak az olasz önkéntesek esetében, ezek az egymással szemben álló kifejezésregiszterek azonosítják és különböztetik meg a csoportokat.

Ugyanakkor a magyarországi női szervezetek példája olyan folyamatokra is rávilágít, amelyek nem azonosíthatók azonnal az olasz példában. Először is úgy tűnhet, hogy Olaszországban az egyház és a szakszervezetek nem csak interdiszkurzív forrásai voltak a regisztereknek, hanem az állammal együtt előírták a regisztereket a műhelyek és ezáltal az önkéntesek számára. Ezzel szemben Magyarországon a női szervezetek az 1990-es évek óta időnként intézményi szempontból távoli (külföldi és hazai) finanszírozókhöz fordulnak támogatásért. Az ilyen hálózatépítés és a formális pályázatok stratégiájának célja, hogy olyan gyakorlatokat mutasson be, amelyeket a potenciális támogató a közös értékek bizonyítékaként ismer fel. Ennek során a szervezetek úgy jelenítik meg önmagukat, mint amelyek már a potenciális támogatók értékrendjét követik. Röviden: a magyarországi női szervezetek gyakran kezdeményező szerepet játszottak, még akkor is, amikor a potenciális támogatóktól hallott regisztereket (közvetítőként) hozták mozgásba.

A második, még inkább nyilvánvaló jellegzetessége a magyar példának az, hogy a közvetítőként működő regiszterek nem replikációk. Újrakontextualizálódnak és újraindexikalizálódnak amikor a magyar nők alkalmazzák őket. Ennek apró példája a „feminista” kifejezés használata, amelynek évszázados múltja van Magyarországon. A kortárs csoportok mégis alig használják. A problémát nem a magukat feministaként megnevezőkkel való filozófiai vagy politikai szembenállás okozza. Magyarországon a terminus egy távoli helyszínre mutat: a nyugati női szervezetekre. Az átlépett határ nemzeti és civilizációs: a terminus felidéri a kelet–nyugat szembenállást és hierarchiát. Amikor magyar nők használják, külföldi befolyást jelöl, és azokra a leereszkedő találkozásokra emlékeztet, amelyek amerikai és magyar nők között jöttek létre az 1990-es években, vagy a magyarok és nyugat-európaiak találkozására a lyoni Európai Női Lobbis 2008-as összejövetelén. Magyarországon a „feminista” öncímkezés azt jelöli, hogy a beszélő nemzetellenes, és teret enged annak a vádnak, mely szerint szolgalelkűen nyugati modelleket követ.

Hasonlóképpen az *egyenlőség* és az *egyenrangúság* kifejezéseket körülvevő meta-pragmatikai kérdések is beszédek, ahogy ezeket a közbeszédben a nemek közötti kapcsolatok tárgyalása során alkalmazzák. Ennek a lexikai különbségnek a kibontakozása emlékeztet arra, hogy az értelmezések generatívak. Az „egyenrangúság” kifejezés újabb, és egyáltalán nem jelenik meg a 19. századi szótárakban. A huszadik századi szótárakban a két terminus denotációs szempontból azonos. A szótári definícióktól függetlenül az „egyenlőség” szó használata a kommunista korszakot idézi, valamint az

állítólagosan természetellenes munkamegosztást (nők férfiszerepben), amely a nemi szerepek kiegyenlítését színelte, miközben az nem jött létre. Különös módon még az agresszív nyugati feminizmusra is utalhat a kifejezés. Az „egyenrangúság” az 1989 utáni időszakban vált népszerűvé az önmeghatározásokban. Bár denotációs szempontból megegyezik az „egyenlőséggel”, a női szervezetek regiszterképzési gyakorlatai által új jelentése lett: mind a nyugati, mind a kommunista asszociációkkal szembeni távolságot jelölte. A női szervezetek vezetőivel készített interjúk során Fábíán egy mindegyikben felbukkanó észrevételt azonosított: „[a]z egyenrangúságot támogatom, nem pedig a (nemek közötti) egyenlőséget” (2009: 137). Vagyis az etno-metapragmatikai diskurzusban az „egyenrangúság” ellentétben áll az „egyenlőséggel”. Új és egymástól elkülönülő denotátumokat alakított ki, amelyek a női szervezetek számos ideológiai árnyalatát fogják át: a nemek közötti természetes különbségek esszencialista álláspontjait, különösképpen a maternalista nézőpontokat; a „család az első” álláspontokat, az egyetemes jogok gendersemleges diskurzusait, a női autonómiát. Ezek olyan állásfoglalások, amelyek sok nyugati vagy amerikai aktivista számára kölcsönösen kizárják egymást, ezek az aktivisták azonban nincsenek tisztában a magyar megkülönböztetéssel.

„A posztkommunista kontextusban [...] számos női civil szervezet használta azt [ti. az egyenrangúság kifejezést], hogy elkerülje a közvetlen környezetében élők elidegenedését, miközben csatlakozott a nyugati feminista és finanszírozási forrásokhoz” (Fábíán 2009: 139). Röviden: a kifejezés most egy új társadalmi pozíciót is jelöl, amelyet mozgásba hoz és feltételez, és amely időnként a posztkommunista világban bizalmatlanság és ellenszenv tárgya. Ez a pozíció azon vezetőké, akik az elitoktatásnak és hálózati kapcsolataiknak köszönhetően közvetíteni képesek a külföldi ügynökségek, jótékonyági szervezetek vagy alapítványok és a magyarországi női civil szervezetek között. A részletek Magyarországról származnak, azonban a gondolatmenet ebben az esetben is a világ minden táján széles körben nyilvánvaló (Hrycak 2006; Gal et al. 2015).

Átültetések

A regiszterképzés harmadik „pillanata” – a harmadik aspektus – az analógiára épül. A bevezetőben láthattuk azt a példát, amikor az orosz diskurzusban egyenlőségjel került az Ukrajnába történő katonai behatolás és a nemzetközi humanitárius szervezetek tevékenysége közé, hiszen mindkettő a válsághelyzetben levő lakosság „védelmének a felelősségét” hangsúlyozza. Ez felveti a kérdést, hogy vajon az Ukrajnában élő orosz beszélőknek valóban szükségük volt-e védelemre, hogy kérték-e azt, és hogy a hosszú távú elcsatolás mennyiben felel meg mondjuk a sürgősségi orvosi segítségnyújtásnak. Az analógia terminusainak megkérdőjelezése azonban nem elemzi annak hatásait és működési módozatait. Az analógiák mindenütt jelen vannak a társadalmi életben, ezért szükséges megkülönböztetni a különféle típusokat. Az átültetések olyan regiszterek, amelyek egy társadalmi szintért jeleznek, de analógiaként egy másik, hagyományosan nagyon eltérőként vagy akár ellentétesként értelmezett szintérbe vannak „beültetve”. Az iróniával vagy szarkazmussal ellentétben az átültetések hivatkozási gyakorlata tagadja, hogy különbség lenne az analógia két eleme között. Míg az összes analógia lehetővé teszi számunkra, hogy új

értelmezését adjuk az egymás mellé helyezett jelenségeknek, az átültetések megváltoztatják vagy megpróbálják megváltoztatni a tekintélyviszonyokat. Az átültetést – mint újabb előfordulást – hozzáadják a már jelentős kulturális legitimitással bíró gyakorlatokhoz, ezáltal nyervén legitimitást az átültetett tevékenységnek, amelyet a hatalmi szintéren egyébként elutasítanak vagy elleneznének. Az orosz behatolást a humanitárius segítségnyújtás diskurzusába helyezik, egyes hallgatóságok számára még egyenlővé is téve a kettőt. Mind nyelvi, mind nem nyelvi gyakorlatok működhetnek átültetésként, amelynek során mind a „fa”, mind az új „hajtás” valamiféle átalakuláson megy át.

A fordítástól eltérő „transzdukció” fogalma segít az átültetés pontosabb meghatározásában. A transzdukció során az egyik nyelvi kultúra indexikális nyelvi rendszere egy másik nyelvi kultúra anyagaiban jelenik meg, melynek célja az azonos hatás, mint például a „tiszteletadás” vagy az „udvariasság” kiváltása (Silverstein 2003). A transzdukció egy nyelvi kultúra indexikális, kontextusban értelmezendő kifejezési formáinak és szerepeinek rendszerét azonosítja, és (elnagyolt, részleges) párhuzamot állít fel egy másik nyelvi kultúra indexikális, kulturális rendszerével. A szinterek (vagyis a nyelvi kultúrák) közötti különbségek egyértelműek; a transzdukciókat hozzátvetőlegesen tekintik. A transzdukció célja az, hogy valamilyen (mindig részben azonos) hatást váltson ki a megfigyelőkben vagy résztvevőkben, akik a nyelvi kultúrák között mozognak.

Az átültetés fogalma ezt szélesebb szemiotikai síkra tereli, amely a nem nyelvi gyakorlatokat is magában foglalja. Az egymás mellé helyezett eltérő szinterek a regiszterkülönbségek által jelölt kulturálisan különböző kategóriák. Lehet, hogy mind ugyanazt a standard nyelvet használják. A jog és az orvostudomány jó példák erre, mindkettőnek van saját szakmai regisztere. Jelenleg ezek nem túlzottan ellentmondásosak, de a szinterek meghatározása mindig változhat, és az azokat jelölő regiszterek gyakran válnak vita tárgyává. Az átültetéshez hasonlóan a transzdukció rendszeresen újdonságokat vezet be az „átvevő” nyelvi kultúrába. A szinterek eltérő autoritásának kérdései ugyan nem annyira relevánsak a transzdukció számára, az átültetés analógiaképző folyamataiban azonban központi szerepet játszanak. Éppen ezért nagyon fontos, hogy ki hozza létre az átültetést, kiket céloz meg vele, hogyan keretezi azt, és mi a kialakítás és befogadás történeti pillanatainak pontos állapota.

Az általam átültetésnek nevezett folyamatnak egy történelmi példáját John Locke analógiája képezi az 1690-es évekből.¹⁴ Locke azzal érvelt, hogy a régi írásokon alapuló tekintély soha nem vezet valódi tudáshoz. Inkább a tudás tapasztalati bizonyítékait hangsúlyozta a jogi értelemben vett tanúskodás mintájára, ezzel szakítva azon igazságállításkokkal, amelyek korábbi szövegek „másolataira” vagy idézeteire építettek (mint például a hagyományos irodalmi tekintély esetében). Azt javasolta, hogy az állítások szorítkozzanak az „eredeti” észlelésre, vagyis a kísérletre. Locke kollégája, Boyle is használta ezt a jogi analógiát, hogy a kísérlet autoritását megalapozza:

[h]a a tudás empirikus alapokon állna, ahogyan azt Boyle és más angol empiristák hangsúlyozzák, kísérleti alapjait szemtanúknak kell igazolniuk. [...] Mind a természetjogban, mind a büntetőjogban a tanúságtétel megbízhatósága alapvetően a multiplicitástól függött (Shapin 1984: 487).

¹⁴ Részletes tárgyalását lásd Gal (2015).

A kísérleti eredményeket akkor lehetett tényként kezelni, ha annak két vagy több köz-tiszteletnek örvendő tanúja volt, mint például az élet és halál, illetve a vagyon büntetőjogi kérdéseiben.

A jogi analógia lényegére oda kell figyelni. Ez nem csak azt jelentette, hogy a tekintély megsokszorozása a tanúk számának megsokszorozásával függött össze (bár ez is a taktika része volt); azt is jelentette, hogy a közös tanúságtételek alapján helyes intézkedéseket lehetett tenni, és látni lehetett ezek létrejöttét. A fellépés a tényekkel szembeni pozitív hozzájárulást jelentette (Shapin 1984: 488).

A gyakorlatban a jogi és tudományos tanúskodás közötti különbségek elhanyagolhatók voltak. Amint a kísérletben megtapasztalták a dolgokat – akárcsak a bírósági tárgyaláson –, azokat tényként kezelték, ebben az esetben természeti és nem társadalmi tényként.

A jog a 17. századi értelmiségi életben sokkal tekintélyesebb diskurzust és gyakorlatot jelentett, mint az a kezdetleges kísérleti tudomány, amelyet Locke és Boyle megkísérelt létrehozni. Locke és Boyle analógiás stratégiája kis oltványként értelmezhető az angol jog óriási fatörzsén, amelybe saját céljaik elérése érdekében kapcsolódtak. Egy kortárs példa ugyancsak a kísérleti tudományhoz kapcsolódik, most ez lévén a tekintélyesebb diskurzus: az evolúció tudományos tanításait és a bibliai narratívát egymással hosszú ideje szembeállító vita egyik felét képviseli. Még a fundamentalista keresztények által 1972-ben megalapított Teremtéskutató Intézet neve is átültetés.¹⁵ A San Diego közelében található központ a kutatások, képzések, publikációk és jogszabályok finanszírozása során tudományosként tételeződő gyakorlatokat alkalmazott: szokványos doktori címmel rendelkező kutatókat alkalmazott, evolucionista tudósokkal szervezett vitát több szekuláris egyetemen, kutatási beszámolókat publikált. „A tudományos apparátus elméleti keretében, annak nyelvezetét, bizonyító retorikáját és kellékeit felhasználva fogalmazta meg a különleges teremtés elvét az evolúcióval szemben” (Harding 2000: 214–15). Ez az intézet felépítette továbbá a Föld- és Élettörténeti Múzeumot, amelyben számos fosszília, minta és címke található, akárcsak egy természettudományi múzeumban, de teremtéstörténeté „alakította át [...] a szekuláris tudományok eredettörténetét” (Harding 2000: 222). A múzeum tárgyait, állításait és feltevéseit a keresztény hívők tudományosként ismerték el – a regiszterek közötti különbségeket tagadták –, ám úgy tekintettek rájuk, mint amik tudományos bizonyítékkal igazolják a Bibliát, de nem a tudomány valóságát.

Ezeket az eseteket az átültetés példáiként helyeztem egymás mellé, mert erős a kísértés arra, hogy a kreacionista múzeumot és az orosz nyilatkozatot csak az erőteljes regiszterek parodisztikus utánzásaiént értelmezzük, míg Locke-ot és Boyle-t nehezebb ebből a megközelítésből olvasni. Együttes vizsgálatuk komplexebb elemzést igényel, akárcsak a később tárgyalandó magyar példák is. Locke és Boyle néhány kortársa képtelenségnek tarthatta állításaikat, ahogyan a képzett szekularisták is nevetségesnek találják a teremtés múzeumát, ez pedig sokban hasonlít néhány liberális megfigyelő érvelésére, miszerint Putyin nyilatkozatai a nyugati államok által használt erkölcsi és jogi érvek szatíráját képezik (Dunn és Bobick 2014: 405). Ez annak a felismerését jelenti, hogy az interdiskurzív módon „azonosként” keretezett gyakorlatok között különbség van. De az is biztos, hogy

¹⁵ Emlékezzünk csak arra, hogy ez a fundamentalista újjáéledés egyik korszaka volt azon protestáns egyházakkal szemben, amelyek elfogadták a tudományos narratívát és a teremtéstörténet metaforikus olvasatát.

Locke és Boyle néhány hallgatója a Royal Societyben komolyan vette őket, az elkötelezett fundamentalista keresztények a teremtés múzeumában tett látogatásuk során pedig meg erősödtek meggyőződésükben. Putyin nyilatkozatát Oroszországban, Ukrajnában és az Egyesült Államokban sokan hitelesnek gondolták, és az állításban egy erőteljes diskurzus új esetre történt kiterjesztését látták. Röviden: a színterek közötti értelmezések ideológiai pozicionálása az ideológiai szempontból polarizált helyzetekben kulcsfontosságú az átültetések megértésében. Sokféle utánzat létezik, és érdemes őket megkülönböztetni az értelmezések által feltételezett hivatkozási keretek szempontjából.

A szovjet *sztyob* műfajával való összevetés tanulságos. A *sztyob* az ironikus esztétikára támaszkodó utánzás volt, ám eltért a szarkazmustól, a cinizmustól, a gúnytól vagy az abszurd humortól „abban az értelemben, hogy tárgyát képező gondolattal, objektummal, személlyel szemben túlazonosulást igényelt, ezért lehetetlen volt megmondani, hogy az őszinte támogatás egyik formájával, finom gúnnal vagy mindkettő sajátos keverékével van dolgunk” (Yurchak 2006: 250). Akárcsak a *sztyob*nak, az én példáimnak sincsen metakommentára az értelmezéshez. A *sztyob* szovjet és amerikai változatai „egyenesen mély karikatúrái” voltak a norma részét képező, tekintélyelvű diskurzusok hivatalos regiszterének, de parodisztikus módon tették ezt. Az elemzők szerint a *sztyob* „minden politikai doktrínát és érzelmet [...] egyformán korruptnak, deformálnak és képmutatónak mutatott be” (Boyer és Yurchak 2010: 181, 184).

Az itt ismertetett elemzés abban az értelemben tér el Boyer és Yurchak elemzésétől, hogy nagyobb figyelmet szentel a különböző értelmezések pozicionalitásainak. A példáimban szereplő analógiák létrehozói számára az átültetések nem parodisztikusak, és egy ellentétes perspektívákkal rendelkező polarizált világban léteznek. Az átültetés az egyik színtér beoltása egy másikba. Azok, akik az átültetések mögé sorakoznak fel – a korai tudósok, a keresztény fundamentalisták, Putyin szövetségesei –, elfogadják az általuk hivatkozott erőteljes regiszter autoritását, amit aztán „lecsapolnak”, és saját céljaikra használnak. Az analógiás átültetések révén azt állítják, hogy saját gyakorlataikat zökkenőmentesen beillesztik az erősebb normába. Ilyen módon saját regiszterüket látszólagosan pontosan a jogban, az empirikus tudományokban és a humanitárius segítségnyújtásban kialakult tekintélyes norma erősíti meg (legitimizálja). Ez feldühíti (vagy szórakoztatja) azokat, akik az autoritatív gyakorlatokhoz igazodnak, akik számára az átültetések logikátlan vagy megengedhetetlen, saját érdekeket szolgáló, félrevezető analógiák.

Az elmúlt évek magyarországi gyakorlatában megragadhatók az ilyen átültetési mintázatok, ez a típusképző logika például Morvai Krisztinának, a Jobbik európai parlamenti képviselőjének a beszédeiben is megjelent. Morvai korábban emberi jogi ügyvédként tevékenykedett, Magyarországon és a University of Wisconsin jogi karán végezte tanulmányait, és a Jobbikhoz való csatlakozása előtt az ENSZ-nek dolgozott. Az angol nyelvet jól beszéli, három gyermek elegáns édesanyja. Mint korábban megjegyeztük, a Jobbik az a szélsőjobboldali nacionalista párt, amely röviddel a megalakulása után egyenruhát viselő félkatonai szervezetet hozott létre Magyar Gárda néven. Egy adott ponton a magyar kormány korlátozta a milícia tevékenységét. Morvai felszólalt az Európai Parlamentben, és dühösen követelte a magyar kormány megrovását a Gárda tüntetéseinek rendőri elnyomása miatt. A milícia Budapest utcáin masírozott fekete egyenruhába öltözve, miközben fenyegette és verte a romákat és más lakosokat. Időközben az Amnesty International

gépfegyveres támadások ügyében vizsgálódott, amelyeket vélhetően a milícia követett el, és amelyek következtében hat személy elhunyt egy roma településen.¹⁶ A Jobbik félkatonai szervezete hírhedt volt a melegek elleni támadásokról, és arról, hogy nőket zaklatott Budapest utcáin. Ebben a történeti kontextusban értelmezendő Morvainak az emberi jogokra való hivatkozása. Azzal vádolta a rendőrséget, hogy a melegeket, a nőket és a romákat viktimizálta. Aztán a Gárdát is a rendőrség áldozatai közé ültette át, és ezáltal egyenlővé tette a Gárdát annak áldozataival. Ez a lépés elfogadta az emberi jogi diskurzus tekintélyét, egy erőteljes EU-s regisztert, miközben megragadta annak legitimitását, hogy igazolja a Jobbik tevékenységeinek támogatására irányuló igényét, amely állítások és célkitűzések egyesek szerint ellentmondásosak.

Legalább ennyire feltűnő a Magyarországon, illetve Kelet-Európában feljegyzett esetek számának növekedése, amelyek szerint az Egyesült Nemzetek Szövetsége vagy az Európai Unió által terjesztett „nemek közötti egyenlőség” egy (neo)liberális nyugati elit által kidolgozott és összehangolt kolonialista terv, amelynek célja a szegények hatalomtól való megfosztása, és végső soron a bolygó elnéptelentése a homoszexualitás és a fogamzásgátlás által. Amint arra Graff és Korolczuk (2018) rámutat, a regiszter sok szempontból teljesen megfelel egy régóta fennálló, balliberális, antikolonialista beszédformának, amely általában a baloldali projekteket és politikai színtereket jellemzi. Az antikoloniális diskurzus tekintélyét elismerik és megtartják, feltételezik és építenek rá. Az antikoloniális elmélet fogalmaiba ültetik át a nyugati elitektől származó narratívákat, új veszélynek és gyarmatosítónak címkézve azokat. Ezáltal – érvelésem szerint – autoritást szereznek az anti-nyugati diskurzusoknak. A nemek közötti egyenlőség elleni tiltakozások, szervezetek és aktivizmus (amit Lengyelországban „genderizmus” néven ismernek) a kolonializmussal szembeni ellenállásként legitimizálja magát. A regiszter forrásai és hirdetői közé tartozik a Vatikán, az orosz állam és szövetséges honlapjai, az Egyesült Államokban bejegyzett, de transznacionális szinten működő Családok Világkongresszusa (amelyet 2017-ben Budapesten hívtak össze), illetve egyéb konzervatív és nativista szervezetek. Sem az, hogy Morvai az emberi jogokra hivatkozik, sem az antikoloniális diskurzus ilyen értelmezései nem parodisztikusak, hanem halálosan komolyak.¹⁷

Az átültetés logikájának vizsgálata során nyilvánvalóvá vált, hogy a szervezeti elrendeződéseket is értelmezhetjük ebben a megvilágításban. Átültetések azonosíthatók például azokban a változásokban, amelyeket a magyar kormánypárt (a Fidesz) az elmúlt öt évben kezdeményezett. A kulturális intézmények meglévő palettáján – a Tudományos Akadémia és annak a Történettudományi, Nyelvtudományi, Néprajztudományi Intézete; a Nemzeti Múzeum és Kiállítási Központ; a Széchenyi Művészeti és Irodalmi Akadémia; az Opera; a Nemzeti Színház – jelen vannak azoknak a liberális politikai regisztereknek a létrehozói,

16 A 2008–2009 közötti romagyilkosságok elkövetői és a Magyar Gárda közötti kapcsolatról a bírósági ítéletben az olvasható, hogy az egyik támadás helyszínének kiválasztását egy olyan romákat és nem romákat érintő konfliktusra adandó „bosszú” motiválta, amely a Magyar Gárda által kapott nyilvánosságot. A fegyveres támadások összesen 10 településen 55 ember életét veszélyeztették, közülük öten megsérültek és hatan meghaltak (<https://fovarosiitlotabla.birosag.hu/targyalasi-jegyzek/20150414/karpad-sandor-i-r-vadlott>; letöltés ideje: 2020. június 15.) – a *blokkszerk.* megjegyzése.

17 Az ilyen egymás mellé helyezések észrevétele nem (csak) külső elemzés eredménye. Morvai például az ENSZ-ben, az EU-ban és az amerikai jogi képzésben szerzett tapasztalata révén biztosan tudatában volt annak, hogy a Jobbik részéről az emberi jogokra való hivatkozás analógia, akárcsak a jogi precedens esetében.

akik szembeszálltak a jelenlegi, önmagát „illiberálisként” aposztrofáló kormánnyal. Ezeket az országszerte rendkívül tekintélyes tudományos és művészeti szervezeteket nem szüntették meg. De egy sor intézményt hoztak létre, amelyek ugyanazon felhatalmazással rendelkeznek, és a történelmileg elismert kulturális színtérhez adódnak hozzá. Itt kormánypárthoz hűséges személyeket alkalmaznak, és látványos támogatásban részesülnek. A régieket kiegészítik, és a Budapest központjában található történelmi székhelyeikről a város szélére költöztetik azokat. Ugyanakkor a régebbi intézmények fenntartása biztosítja a kulturális terület hagyományos tekintélyét, mégha az intézményeket háttérbe is szorítják. Ezután az autoritást az anyagi támogatással együtt új szervezetekhez csatornázzák át, amelyek utánozni próbálják a régieket, de nativista politikát folytatnak. Ennek a szerveződésnek és diskurzusnak az esetében is átültetési gyakorlattal van dolgunk. Ennek a folyamatnak a részletei Magyarországra jellemzőek, de a folyamat más politikai közegekben is felismerhető.

Következtetések

A regiszterképzés teljes folyamatáról viszonylag pontos képünk van. Ebből kiindulva – a további dinamikák feltárása érdekében – felvázoltam azt a módot, ahogyan a regiszterek egyaránt feltételezik a szétválasztást, majd összekapcsolják a társadalmi fellépés színtereit oly módon, hogy kapocsként, közvetítőként és átültetett hajtásként cirkulálnak aktív, társadalmilag pozicionált kapcsolódás-, közvetítés- és átültetési központú projektek révén. Belehallgattam azon közvetlen résztvevők virtuális beszélgetéseibe, akik komolyan elköteleződnek a kritika és az egymásról szóló metakommentek megfogalmazása iránt, az egymástól való tanulás iránt, valamint a társaikkal és a riváisaikkal folytatott párbeszéd iránt. Noha megvan a saját véleményem az itt tárgyalt vitákról, az ebben a cikkben kifejtett értelmezésem sokkal inkább a nyelvészeti antropológiai fogalmak példáinak szemléltetésére szolgál a tudományos közönség számára. Az eredményül kapott szemiotikai elemzésnek tisztázni kellene a vitákat is, ám ez valószínűleg nem érdekli a közvetlen résztvevőket. Ugyanakkor az összes elemzői kommentár valamilyen módon az általa leírt körforgás részévé válik. És ahogyan minden résztvevő regiszterképzési értelmezései, az enyémeik is metakommentár formájában fogalmazódnak meg. A tudományos gyakorlat sok esetben a tudományon kívüli színterek forrásaként és erőforrásaként működik, ami a színterek és a rájuk jellemző regiszterek között húzóó, látszólag szilárd határt is aláaknázza.

Ezt fontos szem előtt tartani, hiszen a fent leírt folyamatok nyitottak és dinamikusak, tehát biztosan számíthatunk további lépésekre. Lesz olyan jövőbeli politikai aktivizmus, amely a Jobbik jelenlegi állításaira épít, és új kapcsolatot próbál ki; több olyan közvetítő is létrejön majd, amely a mindenféle szervezet közötti kapcsolódás számára készíti elő a terepet. Az átültetések pedig a kategóriákat továbbra is kiterjesztik egyik gyakorlatról a másikra, ezáltal összekapcsolva a színtereket, hasonlóan ahhoz, ahogy a régiek alkották meg a cselekvés és a színtér azon kategóriáit, amelyeket a különböző közönségek a jelen pillanatban magától értetődőnek tekintenek. Bár ebben a cikkben külön tárgyaltam a három „pillanatot”, nyilvánvaló, hogy együttes – sőt kombinált, többnyire egyidejű – működésük révén mindegyik része a regiszterképzés teljes folyamatának. Az összekapcsolódás

eredményei a közvetítők segítségével terjedhetnek, és alapjául szolgálhatnak az átültetéseknek, amelyek aztán újabb kapcsokat hoznak létre. Ennek ellenére érdemes elkülöníteni a három pillanatot, hogy kiemeljük az általuk létrehozott kapcsolatokat. Ezeket lehet az interdiszkurzivitás társadalmi szerveződéseinek nevezni, mivel nemcsak diskurzusokat és regisztereket kapcsolnak össze, hanem a regiszterek körül létrejövő társadalmi berendezéseket is, civil szervezeteket, nonprofit szervezeteket, szociális segélyszervezeteket, politikai platformokat, tudományos köröket, amelyek révén a regiszterek erőteljes kapcsolási (és különválasztási) hatással rendelkeznek egy adott történelmi pillanatban. Az elsősorban a magyarországi politikából származó példák bizonyára párhuzamot mutatnak más esetekkel.

Fordította Barabás Blanka és Fazakas Noémi

Hivatkozott irodalom

- Agha, Asif (2007): *Language and Social Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Agha, Asif és Stanton Wortham (szerk.) (2005): Discourse across Speech Events: Intertextuality and Interdiscursivity in Social Life. [Tematikus szám.] *Journal of Linguistic Anthropology* 15(1).
- Appadurai, Arjun (1996): *Modernity at Large*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bakhtin, Mikhail. M (1981): *The Dialogic Imagination*. Austin: University of Texas Press.
- Bársony János (2013): „Cigánybűnözés”: Egy hazugság evolúciója. *Heti Világgazdaság*, május 20.
- Bauman, Richard (2004): *A World of Others' Words*. New York: Blackwell.
- Bauman, Richard és Charles Briggs (1990): Poetics and Performance as Central Perspectives on Language and Social Life. *Annual Review of Anthropology* 19: 59–88.
- Berkovits Balázs (2010): „Cigánybűnözés” a Kádár-korszakban. *Anblokk* (4): 14–17.
- Boyer, Dominic és Alexei Yurchak (2010): AMERICAN STIOB; or, What Late-Socialist Aesthetics of Parody Reveal about Contemporary Political Culture in the West. *Cultural Anthropology* 25(2): 179–221. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1548-1360.2010.01056.x>
- Briggs, Charles és Richard Bauman (1992): Genre, Intertextuality and Social Power. *Journal of Linguistic Anthropology* 2(2): 131–172.
- Crane, Diana (1972): *Invisible Colleges*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dunn, Elizabeth Cullen és Michael S. Bobick (2014): The Empire Strikes Back: War without War and Occupation without Occupation in the Russian Sphere of Influence. *American Ethnologist* 41(3): 405–413. DOI: <https://doi.org/10.1111/amet.12086>
- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története*. Budapest: Osiris.
- Errington, J. Joseph (1998): *Shifting Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fábián Katalin (2009): *Contemporary Women's Movements in Hungary*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press.
- Gal, Susan (2018 [2013]): A beszéd ízei: Kvália és a jelek morális aromája. In Uő., *A nyelv politikája: Nyelvi antropológiai tanulmányok*. Vančo Ildikó és Kozmács István (szerk.). Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 79–100. (Első megjelenése: Tastes of Talk: Qualia and the Moral Flavor of Signs. *Anthropological Theory* 13(1–2): 31–48.) DOI: <https://doi.org/10.1177/1463499613483396>
- Gal, Susan (2015): Politics of Translation. *Annual Review of Anthropology* 44: 225–240. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102214-013806>
- Gal, Susan, Julia Kowalski és Erin Moore (2015): Rethinking Translation in Feminist NGOs: Rights and Empowerment across Borders. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 22(4): 610–635.
- Gal, Susan és Kathryn Woolard (szerk.) (2014 [2001]): *Languages and Publics*. New York: Routledge.
- Graff, Agnieszka és Elzbieta Korolczuk (2018): Gender as „Ebola from Brussels”: The Anticolonial Frame and the Rise of Illiberal Populism. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 43(3): 797–821. DOI: <https://doi.org/10.1086/696691>

- Hacking, Ian (2006): Making Up People. *London Review of Books* 28(16): 23–26.
- Haney, Lynne (2002): *Inventing the Needy: Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley: University of California Press.
- Harding, Susan Friend (2000): *The Book of Jerry Falwell*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hill, Jane H. és Judith T. Irvine (szerk.) (1992): *Responsibility and Evidence in Oral Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hrycak, Alexandra (2006): Foundation Feminism and the Articulation of Hybrid Feminisms in Post-socialist Ukraine. *East European Politics and Societies: and Cultures* 20(1): 69–100. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325405284249>
- Inoue, Miyako (2003): The Listening Subject of Japanese Modernity and His Auditory Double. *Cultural Anthropology* 18(2): 156–193. DOI: <https://doi.org/10.1525/can.2003.18.2.156>
- Irvine, Judith T. (1990): Registering Affect. In *Language and the Politics of Emotion*. Catherine A. Lutz és Lila Abu-Lughod (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 126–161.
- Irvine, Judith T. és Susan Gal (2000): Language Ideology and Linguistic Differentiation. In *Regimes of Language*. Paul V. Kroskrity (szerk.). Santa Fe, NM: School of American Research Press, 35–84.
- Juhász Attila A. (2010): A „cigánybűnözés” mint „az igazság” szimbóluma. *Anblokk* (4): 12–18.
- Kroskrity, Paul V. (szerk.) (2000): *Regimes of Language*. Santa Fe, NM: School of American Research Press.
- Lucy, John (szerk.) (1993): *Reflexive Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mertz, Elizabeth és Richard J. Parmentier (szerk.) (1985): *Semiotic Mediation: Social and Psychological Perspectives*. Orlando: Academic Press.
- Muehlebach, Andrea (2012): *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schieffelin, Bambi B., Kathryn A. Woolard és Paul V. Kroskrity (szerk.) (1998): *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Shapin, Steven (1984): Pump and Circumstance: Robert Boyle’s Literary Technology. *Social Studies of Science* 14(4): 481–520.
- Silverstein, Michael (1992): The Uses and Utility of Ideology: Some Reflections. *Pragmatics* 2(3): 311–323.
- Silverstein, Michael (1996): Indexical Order and the Dialectics of Sociolinguistic Life. In *Proceedings of SALSA III*. Austin: University of Texas, 226–295.
- Silverstein, Michael (2003): Translation, Transduction, Transformation: Skating „Glossando” on Thin Semiotic Ice. In *Translating Cultures: Perspectives on Translation and Anthropology*. Paula G. Rubel és Abraham Rosman (szerk.). Oxford: Berg, 75–108.
- Silverstein, Michael (2005): Axes of Evals: Interdiscursivity and Intertextuality. *Journal of Linguistic Anthropology* 15(1): 6–22. DOI: <https://doi.org/10.1525/jlin.2005.15.1.6>
- Silverstein, Michael és Greg Urban (szerk.) (1996): *Natural Histories of Discourse*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tsing, Anna (2005): *Friction: An Ethnography of Global Connection*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Yurchak, Alexei (2006): *Everything Was Forever Until It Was No More*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Susan Gal

Antropológus, nyelvész, University of Chicago, Department of Anthropology (Chicago, USA)

Megjelent a Café Babel legújabb lapszáma

C A F É
B Á B E L

82.

MINTA

Jan Blommaert és Ben Rampton

Nyelv és szuperdiverzitás¹

Absztrakt: A dolgozat a nyelv és szuperdiverzitás kutatási lehetőségeit vizsgálja. A szuperdiverzitás fogalmának rövid kifejtését követően felvázoljuk a nyelvstudomány kulcsfontosságú elméleti és módszertani fejleményeit: a néven nevezett nyelvek fogalma már nem magától értetődő, a nyelvi rendszer csak egyike a sok jelrendszernek, az egyenlőtlenség és az innováció együtt helyeződnek el egy mindent átható normativitás dinamikájában, az emberek közti interakciók kontextusai pedig messze túlmutatnak magán a kommunikációs eseményen. Ezután egy olyan kutatási irányt mutatunk be, amely a szuperdiverzitást és a nyelvet mélyen az etnográfia ágazottan vizsgálja. A nyelvészet és az etnográfia kombinációja különösen hatékony és differenciált képet nyújt a cselekvésről és az ideológiáról is. Miután leírjuk, hogy általánosságban véve mit nyújt a nyelvészeti etnográfia a társadalomtudományoknak, felvázoljuk a nyelvre és kommunikációra irányuló kutatások prioritásait – különös tekintettel a kumulatív összehasonlítás szükségességére –, amelyek alapként szolgálhatnak mind az elméleti kutatás és leírás, mind a gyakorlati beavatkozás során.

Kulcsszavak: szuperdiverzitás, nyelvészeti etnográfia, indexikalitás, multimodalitás, nem közös tudás, metapragmatikai reflexivitás

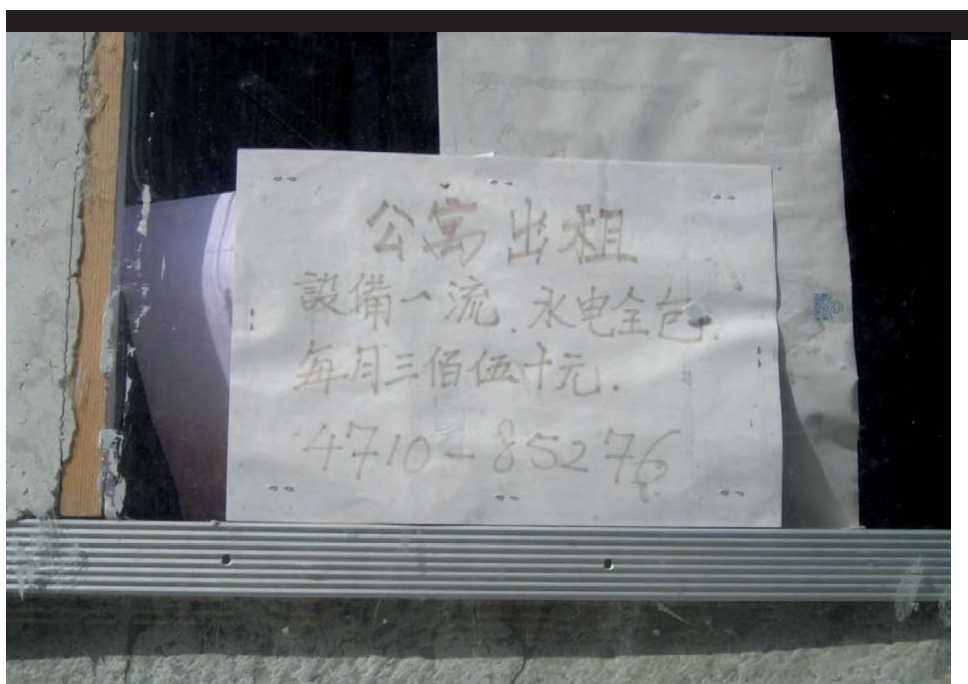
Forrás: Language and Superdiversity. *Diversities* 13(2) [2011.]: 1–21. A 2.3. pont szakaszainak tagolását a szöveg könnyebb követhetősége érdekében kiegészítettük az egyes (al)fejezetek címével – a címeket a tanulmány későbbi publikációjából vettük, amely azonos címmel a *Language and Superdiversity* című kötetben jelent meg 2016-ban (szerkesztette Karel Arnaut, Jan Blommaert, Ben Rampton és Massimiliano Spotti, Routledge, New York, 21–48) – a szerk.

¹ A szöveget Blommaert és Rampton írta. Elkészültét alapos szakmai vita és felülvizsgálat előzte meg az alábbi szakemberek közreműködésével: Karel Arnaut, Adrian Blackledge, Jens Normann Jørgensen, Sirpa Leppänen, Roxy Harris, Max Spotti, Lian Madsen, Martha Karrebaek, Janus Møller, David Parkin, Kasper Juffermans, Steve Vertovec, Ad Backus és Angela Creese.

1. Szuperdiverzitás

Egyre nyilvánvalóbb, hogy az elmúlt két évtized során zajló globalizáció világszerte megváltoztatta a közösségek szociális, kulturális és nyelvi diverzitásának milyenségét. A migráció az 1990-es évek óta érzékelhető diffúz természete miatt a korábbi korszak multikulturalizmusa – amely leginkább az etnikai kisebbségek paradigmájával írható le – fokozatosan átadta helyét annak, amit Vertovec (2007) „szuperdiverzitásnak” nevez. A szuperdiverzitás jellemzője, hogy roppant mértékben megnövekedett a migrációban résztvevőket jellemző kategóriák száma: nemcsak a nemzetiség, az etnikai hovatartozás, a nyelv és a vallás alapján történik a csoportalkotás, de a migráció indítékai, sémái és útvonalai, a befogadó társadalmaknak a lakás- és munkaerőpiacra történő integrációt illető törekvései, illetve számos egyéb tényező mentén is (vö. Vertovec 2010). A „bevándorlót” jellemző kategóriák és szociokulturális jegyek már nem jósolhatók meg előre. Az alábbi példa rámutat ennek néhány, kommunikációt érintő hatására.

1. ábra. Egy antwerpeni bolt ablakába kihelyezett cetli

Forrás: Jan Blommaert © Jan Blommaert

E rövid szövegrészlet Antwerpen egyik belvárosi negyedének főutcáján volt látható, Belgiumban (a részleteket lásd Blommaert és Huang 2010). A kézírásos szöveget „kínaiul” írták (bár ez az alábbiakban még módosításra szorul). Magyar fordításban így szól a szöveg:

„lakás kiadó, első osztályú, vízzel és villannyal, havi 350 jüan”, ezt követi egy mobilszám. A szöveg teljesen hétköznapi, és hacsak valaki nem találja különösen érdekesnek – mint például a szociolingvisták –, könnyen elkerüli a figyelmet. Ha viszont közelebbről szemügyre vesszük, rendkívül összetett dolgot látunk. Íme néhány probléma: 1. A szöveg a „kínai nyelv” *kétféle változatában* íródott: a Kínai Népköztársaság területén sztenderdnek számító egyszerűsített írásmód, valamint a Hong Kongban, Tajvanon és a kínai diaszpóra korábbi generációinak körében elterjedt hagyományos írásmód keverékében. 2. A szöveg két különböző stílust vagy hangot szólaltat meg – a megnyilatkozót és a címzett(ek)ét –, a kevert írásmód pedig azt jelzi, hogy ez a kettő különbözik. A megnyilatkozó minden bizonnyal a hagyományos írásmódhoz szokott, míg a címzett valószínűleg Kínából származik. 3. Utóbbit támasztja alá a *jüan* pénznem használata az *euró* helyett, és 4. a szöveg kevert formája átmenetre utal. Egész pontosan arra enged következtetni, hogy a megnyilatkozó (feltehetően a kínai diaszpóra egy idősebb tagja) még tanulja a Kínában használatos írásmódot, és ennek a még be nem fejezett tanulási folyamatnak az eredménye az írásmódok keverése. Ezek alapján 5. a szöveg két nagyszabású jelenségre mutat rá: a) a kínai diaszpórán belüli fokozatos változásra, mely során a demográfiai, politikai és anyagi fölény a tradicionális diaszpóracsoportoktól a Kínából érkező új emigránsokhoz kerül; b) a tényre, hogy ez a változás a kínai diaszpórának nemcsak olyan prominens területein mutatkozik meg, mint mondjuk a londoni kínai negyed, hanem kicsi és periférikus helyeken is, mint amilyen Antwerpen belvárosa (Huang 2010).

A szöveg tehát a világszintű migrációs áramlások sajátos demográfiai, szociális és kulturális dinamikájának nyomait viseli. A migráció következtében a kommunikatív erőforrások, például a különböző nyelvváltozatok és írásmódok globálisan mobilissá válnak, és ez a világ egészen különböző pontjain élő közösségek életére van hatással. Ebben az antwerpeni negyedben a kínaiak nem alkotnak jelentős nagyságú csoportot, sőt voltaképp a fenti kézzel írt hirdetés volt a legelső itt megfigyelt vernakuláris kínai szöveg (a környéken működő két kínai étterem professzionális cégtáblája kantoni dialektust és hagyományos kalligrafikus írásmódot alkalmaz). A hirdetés mégis rámutat arra, hogy a negyednek része egy nem egységes, valószínűleg kisméretű kínai bevándorló közösség, és a valós és szimbolikus hatalomért folyó nagymúltú küzdelem nyomait átültetik Antwerpen belvárosába. Egyértelmű, hogy a migráció jellegzetes kommunikációs folyamatokat és eredményeket rejt magában, melyek beható vizsgálata jelen tanulmány szerint jelentős eredményekkel szolgálhat a szuperdiverzifikáció természetéről és szerkezetéről folyó diskurzus számára.

Az említett demográfiai és társadalmi változásokat ráadásul tovább bonyolítja az új médiumok és kommunikációs technológiák megjelenése és az intenzívebb információáramlás. Így a kommunikációra fókuszáló vizsgálódások szükségszerűen további feltáratlan dimenziókat kapcsolnak a szuperdiverzitás fogalmához. Az 1990-es évek migrációs mozgásai történetesen egybeestek az internet és a mobiltelefonok fejlődésével, ami az összes diaszpóráközösség – régi és új, fekete és fehér, birodalmi, kereskedelmi, munkavállalói stb. (vö. Cohen 1997) – kulturális életére kihatott. Míg az emigráció régen valódi elszakadást jelentett a származási társadalomtól – ami a szociális, kulturális és politikai szerepek/befolyás elvesztésével, de legalábbis drámai csökkenésével is járt –, addig ma

az emigráltaknak és a diaszpóráközösségeknek a távolsági kommunikációs technológiák széles arzenálja áll rendelkezésére a kapcsolattartáshoz.² Ezek a technológiák a helyben élő „befogadó” közösségek életét is befolyásolják, mivel a nemzetközi hálózatok másfajta identitás, közösségformálás és kooperáció lehetőségeit kínálhatják az emberek számára (Baron 2008). Ezek a fejlemények elsősorban az anyagi világban hoznak változást – új kommunikációs és tudástechnológiák, új demográfiák –, ám ezzel együtt tömegek szociokulturális életformáját és mindennapi élményeit képezik világszerte, amelyek oly módon és mértékben változhatnak, amit még nem ismerünk teljesen.

Ahhoz, hogy ebbe a szociális átformálódásba a kommunikációs jelenségeken keresztül bepillantassunk, a megfelelő eszköztár birtokában kell vizsgáldni, felismerve, hogy a hagyományos nyelvészeti kutatások fogalmkészlete itt már nem elegendő. Valójában a nyelv és a társadalom kutatása maga is része volt a „posztstrukturalizmussal” és „posztmodernizmussal” azonosított nagyobb intellektuális változásoknak a társadalom- és bölcsészettudományok terén (lásd pl. Bauman 1992). Érdemes most ehhez a megújított apparátushoz fordulnunk, és időről időre összevetnünk azokkal a kérdésekkel, amelyeket a szuperdiverzitás fogalma felvet.

2. Paradigmaváltások a társasnyelvészetben

Már a szuperdiverzitás korát megelőző problémák kapcsán is évtizedek óta formálódtak a) a nyelvekkel, b) a nyelvközösségekkel és beszélőkkel, valamint c) a kommunikációval kapcsolatos alapvető fogalmak. Homogenitás, stabilitás és kötöttség helyett ma már a mobilitás, a keveredés, a politikai dinamika és a történelmi beágyazottság állnak a nyelvek, a nyelvközösségek és a kommunikáció kutatásának középpontjában. A paradigmaváltást olyan úttörő nyelvészeti antropológusok munkái ösztönözték, mint John Gumperz, Dell Hymes és Michael Silverstein, valamint olyan társadalomtudósoké és kultúrakutatóké, mint Bahtyin, Bourdieu, Foucault, Goffman, Hall vagy Williams, de kétségkívül hatással voltak a nyelvi tájban (*linguascap*e) világszerte végbemenő változások is. Ezen háttérinformációk ismeretében valójában a „paradigmaváltásnál” vagy a „fejlődésnél” helyesebbnek tűnhet a „szilárd és jól megalapozott ortodoxia” kifejezés e gondolatok jellemzésére. Mindemellett a szuperdiverzitás miatt mindenképpen nő e fogalmak relevanciája, és ha az alább kifejtett gondolatok indokolatlanul alternatívnak vagy kritikainak hangoznának, az abból fakadhat, hogy a nézetek, amelyeket leváltani óhajtanak, továbbra is uralkodóak mind a közbeszédben, a bürokráciában és az oktatáspolitikában, mind a gyakorlatban, de a nyelvészet más területein és általában a mindennapi életben is.

² Így, míg korábban az ellenzéki politikai aktivisták az emigrációval jószerével feladták a politikai életben való részvételüket, ma továbbra is aktív és hatékony részei maradhatnak a hazai ellenzéki mozgalmaknak – vö. Appadurai (2006)-ot a „mobilaktivizmusról”.

2.1. Nyelvek

Ma már jelentős mennyiségű kutatási anyag áll rendelkezésünkre a *nyelvi ideológiákról*, és ez megfosztja természetességétől azt az elképzelést, hogy léteznek egymástól elkülönülő nyelvek, és hogy egy igazi nyelvnek tiszta és éles határai lennének, valamint olyan módon strukturált szókészletből, grammatikai és hangrendszerből épülne fel, hogy azokkal dolgokra lehessen hivatkozni (Joseph és Taylor 1990; Woolard, Schieffelin és Kroskrity 1998). A néven nevezett nyelvek – „angol”, „német”, „bengáli” – ideológiai konstrukciók, amelyek történetileg a nemzetállamok 19. századi megalakulásához köthetők, amikor az ágenciától és az egyedi intervenciótól független nyelvek elképzelése egybefonódott a néplélek essenciájára alapozott egymástól való megkülönböztetésével (Gal és Irvine 1995; Taylor 1990). A „nyelvek” megkülönböztetésével, kodifikálásával és „népekhez” társításával a nyelvtudomány vezető szerepet játszott az európai nemzetállam létrejöttében, illetve birodalmak szervezésében és terjeszkedésében (Said 1978; Robins 1979: 6–7. fejezet; Hymes 1980a; Anderson 1983; Pratt 1987; Gal és Irvine 1995; Collins 1998: 5, 60; Blommaert 1999; Makoni és Pennycook 2007; Errington 2008). A néven nevezett nyelvek tényszerűsége a mai napig magától értetődő maradt az intézményi alapelvek és gyakorlatok döntő részében, sőt a nyelvek olykor még olyan szociolingvisztikai munkákban is lehatárolt közösségekhez kapcsolt lehatárolt rendszerként értelmeződnek, amelyeknek a célja a nemzetállam egynyelvűségének megkérdőjelezése (Urla 1995; Heller 2007: 11; Moore et al. 2010).

A „nyelv” tradicionális fogalma tehát nagyerejű ideológiai alkotmány: a modern kormányzati rendszerek eszköztárának meghatározó eleme, széles körben érvényesítik (oktatás, bevándorlás, magas- és populáris kultúra stb.), és szenvedélyes személyes kötődés tárgyául szolgálhat. Ám, ahogy a szociolingvisztika régóta tartja, *analitikusan* sokkal produktívabb inkább arra fókuszálni, hogy milyen változatos módokon csoportosulnak a társas és kulturális jelentéstársításokkal bíró nyelvi jegyek az emberi kommunikáció során (pl. Hudson 1980; Le Page 1988; Hymes 1996; Silverstein 1998; Blommaert 2003). Ha kiragadunk egy részletet bármely kommunikációs folyamatból, és az összetevők kapcsolataira, valamint történelmi előzményeire koncentrálunk, nyilvánvalóvá válik a nemzeti nyelvek néven nevezésével járó ideológiai homogenizáció és/vagy törlés, és egy sor szub- és/vagy transznacionális stílus és regiszter kerül a látóterünkbe, amelyek többsége maga is ideologikusan jelölt és aktív (Agha 2007). Ily módon a kommunikációs gyakorlat szerveződéséről sokkal differenciáltabb képet kapunk, melynek központjában műfajok, tevékenységek és kapcsolatok vannak jelen, amelyek fölött hétköznapi és hivatalos értelmezések is gyakran elsiklanak. Ezt láthattuk a példánkban is.

2.2. Nyelvi csoportok és beszélők

Az elkülönülő „nyelvek” ideájának dekonstrukciója a „nemzet” és a „nép” fogalmának kritikai elemzését követte a bölcsész- és a társadalomtudományok berkein belül (Said 1978; Anderson 1983), és az antiesszencialista kritika magán a szociolingvisztikán belül is többé-kevésbé a „beszélőközösség” félig-meddig technikai fogalmának feladásához

vezetett (Pratt 1987; Rampton 1998; Silverstein 1998).³ A „beszélőközösséget” empirikusan lehorgonyzott és differenciáló fogalomkészlet váltotta fel, amelyben a „gyakorlati közösség”, az „intézmények” és a „hálózatok” gyakran mobilis és rugalmas helyszíneként és kapcsolatokként vannak jelen, amelyekben a csoport reprezentációi megjelennek, mozognak és áramlanak. A formális, leíró és alkalmazott nyelvészetben történetileg az elméletalkotás jó része előtérbe helyezte egy-egy nyelv „anyanyelvi beszélőit”, úgy gondolván, hogy a családban eltöltött korai évek és a stabil beszélőközösség döntő jelentőségű a grammatikai kompetencia és a koherens diskurzus szempontjából. De a szociolingvisták régóta vitatták ezt az eszményítést, mondván, lehetetlen összebékíteni a nyelvi diverzitás, a nyelvi keveredés és a többnyelvűség tényeivel (Ferguson 1982; Leung, Harris és Rampton 1997). A szociolingvisztika ehelyett a nyelvi repertoár fogalmával dolgozik. A fogalom nélküli a származás, a neveltetés, a szakértelem és a nyelvváltozatok közötti a priori feltételezéseket, és a differenciáltan megosztott stílusok, regiszterek és műfajok pluralitásának egyénekenkénti, nagyon változó (és gyakran meglehetősen töredékes) megértésére utal, amely ténylegesen a személyes történet és a földrajzi helyzet függvényében alakuló életutak során formálódik (Blommaert és Backus 2011). Valójában a beszéd maga már nem minősül a beszélő outputjának – Bahtyin „kéthangúságra” (1981) és Goffman „produkciós formátumokra” (1981) vonatkozó elméletei nyomán az egyének a személyes elköteleződésük nagyon különböző szintjeit viszik bele az általuk megjelenített beszédstílusokba (gyakran különböző hangokat „szólatatnak meg”, például a paródiában, játékban stb.). Mindez persze az írásban használt nyelvre is igaz (lásd alább a Kommunikáció alfejezet 3. pontját).

Noha az olyan fogalmak, mint az „anyanyelvi beszélő”, az „anyanyelv” és az „etnolingvisztikai csoport” jelentős ideológiai erővel bírnak (és mint ilyenek, okvetlenül elemzés *tárgyául* kell szolgálniuk), mégis semmi keresnivalójuk a szociolingvisztikai eszköztárban. Attól kezdve, hogy lemondunk erről az a priori besorolás által nyújtott bizonyosságról, a kutatásnak inkább azt kell megfigyelnie, hogy az emberek hogyan alkalmazzák a különböző nyelvi formákat, amikor egyes csoportoktól elszakadnak, másokkal pedig közösséget vállalnak az életük különböző pillanataiban, illetve szakaszaiban. Azt kell vizsgálnia, hogyan csatlakoznak az emberek csoportokhoz, vagy különülnek el azoktól – sikerrel vagy sikertelenül –, hogyan alakítják a csoporthoz való tartozás nyelvi jeleit, vagy hogyan játszanak azokkal, és hogy az életük során milyen pályát jár be a csoportokkal való azonosulásuk. A kontraszt és az ellen-értékelés még a viszonylag stabil helyzetekben is szerves részét képezi a nyelvi szocializációnak, az emberek pedig erős érzelmekkel viszonyulnak a stílusokhoz és a regiszterekhez, amelyeket felismernek ugyan, de alig képesek reprodukálni (ha egyáltalán). Tehát a nyelv és a személy közötti kapcsolat jellemzőeként a nyelvész számára a „kompetencia” hagyományos fogalma túlságosan pozitív, szűkre szabott és abszolutisztikus, ha az adott beszédmódra való képességet és az ahhoz való igazodást illető felvetéseit tekintjük. Egy ideológiailag megkülönböztethető nyelv, stílus vagy regiszter habituális használata azt jelenti, hogy az ember kerüli és *nem* használja a többit (Parkin 1977; Irvine 2001, lásd még a Kommunikáció alfejezet 2. pontját).

3 A nyelvészek hosszú ideig úgy vélték, hogy a beszélőközösség objektív entitás, amely empirikusan olyan emberek csoportjaként azonosítható, akik rendszeresen interakcióba lépnek egymással, akiknek azonos az attitűdjük és/vagy azonosak a nyelvhasználati szabályaik, és ily módon egy adott nyelvváltozat legnagyobb társadalmi egységét alkotják, amelyről generikus állításokat lehet megfogalmazni.

Továbbá az olyan fogalmak használata, mint a „fogékonyág” vagy az „érzelmi struktúra”, potenciálisan célravezetőbb, mint a „kompetenciáé”, ha a viszonyokat érintő pozicionálást akarjuk tetten érni egy sor beazonosítható lehetőség közül (Williams 1977; Harris 2006: 77–78; Rampton 2011b).

Valójában ennek nagy része kiterjeszhető a nyelven túl más társadalmi és kulturális vonásokra is, amelyeket a csoporthoz tartozás emblematis eseteinek tartanak, ami rögtön egyértelművé válik, amint rátérünk a „kommunikációra”.

2.3. *Kommunikáció*

A nyelvészet hagyományos módon a nyelv szerkezetét részesítette előnyben, és a nyelvhasználatot nem sokkal többre tartotta, mint a szemantikai, grammatikai és fonológiai rendszerek által generált produktumot/kimenetet, miközben e rendszereket magukat mentális struktúráknak vagy a társadalmi konvenciók gyűjteményének tekintette. Ezt a nyelvbéli rendszerhez ragaszkodást vonta kétségbe a kommunikációs gyakorlattal foglalkozó nyelvészet, amely a Sapirtól Hymeson és Gumperzen át Hanksig (1996), Verschuerenig (1999) és Agháig (2007) terjedő nyelvészeti-antropológiai tradícióból ered. Ez a megközelítés a szituatív cselekvést helyezi előtérbe, a nyelvi konvenciókat/struktúrákat csak egynek (noha fontosnak) tekinti a résztvevők számára elérhető számos szemiotikai erőforrás közül a helyi nyelvi produkció és interpretáció folyamatában, a jelentést pedig az itt-és-most projekció és következtetés aktív folyamatoként kezeli, amely az észleléstől a jelen át a tudásig terjed. Ez a nézet legalább öt fejleményhez köthető szorosan.

2.3.1. *Indexikalitás*

Először is a szavak és mondatok denotációs és propozicionális jelentése elvesztette felsőbbrendűségét a nyelv tanulmányozásában, a figyelem immár az indexikalitás, a jelek konnotációs jelentősége felé fordul. Így például amikor valaki beszéd közben és/vagy írásban más stílusra vagy regiszterre vált, elengedhetetlen, hogy az elhangzottak vagy leírtak vonatkozásában a szó szerinti jelentésen túl mást is fontolóra vegyünk. A stílus, regiszter vagy kód, amely felé elmozdult, önmagában hordozhat asszociációkat, amelyek valamiképp relevánsak a konkrét tevékenységekre és társadalmi viszonyokra nézve, és ez „gyülekező-helyként szolgálhat az érdekcsoportok számára” (Gumperz és Cook-Gumperz 1982: 7), „a mindennapi kommunikációs szituációkban a meggyőzés [...] hatékony eszköze lehet azon résztvevők számára, akik közös értékeket vallanak” (i. m. 6). A csoportérdekek határozott kifejezésre juttatásának hiányában az ilyesfajta retorikai hatás elérésére legalábbis némi átfedésre van szükség a résztvevők értelmezési keretei között a stílus- vagy regiszterváltáshoz. Ez az átfedés nem a semmiből jön, hanem a társadalmi tapasztalatból és a korábbi, környező diskurzusoknak való kitettségéből ered, és még ha az értelmezések szinte automatikusak és egyértelműek is, ez tekinthető a hegemonia eredményének (mint például a különböző akcentusok általános értékelésekor). Valójában a megnevezetlen jelentés és a társadalmilag megosztott interpretációk közötti kapcsolat az indexikalitást az ideológiát vizsgáló empirikus tanulmányok nagyon gazdag terepévé teszi (vö. Hall 1980: 133). Ez jóval túlmutathat magán a nyelven is.

2.3.2. Multimodalitás

Ennek az az oka, hogy a jelentés multimodális, és nem csak a nyelven keresztül kommunikálható. Az emberek a gesztusoknak, testtartásnak, mimikának, testbeszédnek, mozgásnak, fizikai megjelenésnek és az anyagi környezetnek is jelentést tulajdonítanak, az ezek alkotta különböző kombinációk kontextusokat alkotnak, és hatással vannak a kijelentések megfogalmazására és értelmezésére (Goffman 1964; Goodwin 2000, 2006; Bezemer és Jewitt 2009). Ez nyilvánvalóan egyaránt vonatkozik az írott és a technikai úton közvetített kommunikációra, valamint a beszédre is (Kress és Van Leeuwen 1996). Amikor egyedül vannak, az emberek még akkor is multimodális jeleket olvasnak, hogy megértsék a körülményeiket, és ehhez alighanem olyan társadalmi eredetű értelmezési keretek vesznek igénybe, amelyekkel nincsenek is tisztában (Leppänen et al. 2009). Ténylegesen azért, hogy az emberek egyre többet kommunikálnak a szóbeli, írásbeli, képekkel történő, illetve „dizájn” módban zajló kommunikációt kombinálva (Facebookoznak, online videójátékokat játszanak, a mobiltelefonjukat használják stb.), a multimodális elemzés elkerülhetetlen empirikus igazodás a jelenkori körülményekhez. Továbbá, ami az érdeklődésünk fókuszát illeti, rákényszerülünk arra, hogy elmozduljunk a szigorú értelemben vett „nyelvtől” a *szemiotika* felé, illetve ami a tudományág mozgásterét illeti, a nyelvészettől egy új szociolingvisztikai szempontból informált *szemiotika* felé (Scollon és Scollon 2003, 2004; Kress 2009).

2.3.3. A nem közös tudás

Az indexikalitás és a multimodalitás együtt nyújtanak segítséget a nyelvtudomány egyéb hagyományos alkotóelemeinek – ilyen a közös alap feltételezése és az interszubbektivitás elérésének ígérete – destabilizálásához. Ehelyett megnő a másokkal nem közös tudás potenciális jelentősége a kommunikációs folyamatokban. A kódváltásnak a Kommunikáció alfejezet 1. pontjában bemutatott példája indexikus jeleket mutat, amelyek a retorikai meggyőzéshez járulnak hozzá, de nem ez az egyetlen, általuk kiváltott hatás. Az indexikus jeleket akaratlanul is „kibocsátjuk”, olyan következményekkel, amelyekről a beszélőknek a leghalványabb sejtésük sincs (Goffman 1959: 14; Brown és Levinson 1978: 324–325). Amikor a beszélők szavakba öntik a mondanivalójukat, egészen magas szintű tudatos kontrolljuk van a mondanivalójuk jelentése fölött, és noha erre nem létezik garancia, a beszélgetőpartnerük reakcióján általában megfigyelhető, hogyan fogta fel azt, amit az imént hallott (lásd pl. Heritage és Atkinson 1984: 8). De ezeket a szavakat egyéb szemiotikai jelek (akcentus, beszédstílus, testtartás, öltözék stb.) multimodális sora veszi körül, és a beszédpartner ezeket is értelmezi – még hozzá olyan módokon, amiknek a beszélő nincs tudatában –, mondjuk észrevesz valamit, amit másoknak csak később fed fel. Ha tehát a szó szerinti és a referenciális jelentés, illetve önmagában a nyelv mögé nézünk, megnő az érzékenységünk egy halom egymással meg nem osztott, aszimmetrikus interpretációra, amelyek közül igen sok szisztematikusan a hatalmi viszonyok szerint alakul.

A multimodalitástól függetlenül a diverzitás önmagában is empirikusan kétségbe vonja azokat a tradicionális nézeteket, amelyek a kölcsönös megértés megvalósíthatóságáról és az egymással megosztott konvenciók központi szerepéről szólnak.

Először is, ha a diverzitás nagyon különböző háttérű, erőforrásokkal és kommunikációs forgatókönyvekkel rendelkező embereket hoz össze, valószínűleg megsokszorozza az indexikus interpretációkat, ezzel jelentős korlátozásokat léptet életbe az egyezkedés lehetőségét illetően, ami pedig befolyással van az „egyezkedés” fogalmára, amely az interakciós nyelvészet egyes ágaiban axiomatikus státusszal bír. Barth makacs empirikus megközelítésében

az „egyezkedés” az érdekek néminemű ütközését sugallja [...] a közös felfogás keretén belül, [de ...] a vallási, szociális, etnikai, társadalmi rangbeli és kulturális pluralizmusban rejülő rendezetlenség [olykor ...] messze meghaladja azt a mértéket, amely az egyezkedés útján történő érdek-, relevancia- és identitásbeli ellentmondásként még helyrehozható lenne (Barth 1992: 27).

Az olyan szituációkban, amikor a nyelvi repertoárok nagyon eltérőek, és a nonverbális jelek keveset tehetnek a szolidaritás felébresztésére, vagy olyan környezetben, ahol a technológia által közvetített szöveg és kép van túlsúlyban, az esetleg létező, kezdeti közös elvi alap azonosítása kemény feladat (Barrett 1997: 188–191; Gee 1999: 15 kk.). A *nem* közös tudás kiemelt szerepe megnöveli annak a jelentőségét, hogy „tudatában legyünk saját tudatlanságunknak, annak, hogy mások mást tudnak, annak a tudásnak, hogy kinek higgyünk, és kialakítsuk a potenciálisan tudható fogalmát” (Hannerz 1992: 45; Fabian 2001). A tudatlanság menedzselése válik lényeges kérdéssé, és a kommunikációs erőforrásokat érintő *egyenlőtlenségeket* kell megcélózni, nem csak az „interkulturális különbségeket”. Abszurd lenne ragaszkodni a nézethez, hogy azon találkozások esetében, ahol a kommunikációs erőforrások csak minimális mértékben közösek, egyáltalán ne fordulna elő a „jelentésről való egyezkedés”. Nem hagyhatjuk azonban, hogy a kommunikáció valamiféle axiomatikus tulajdonságaként felfogott egyezkedés (vagy a közös konstrukció) iránti valamiféle filozofikus elköteleződés távol tartson minket az egyezkedés korlátainak kutatásától vagy annak méltánylásától, hogy bármely megértést az itt-és-most sebezhetősége jellemez a máshol, akár korábban vagy később megformált és gördülékenyebb interpretációkkal szemben (Gumperz 1982; Roberts, Davies és Jupp 1992; Maryns 2006).

A második empirikus kihívás, amelyet a diverzitás a közös tudás feltételezésével szemben támaszt, az első ellentétének tekinthető. Az intézményi és instrumentális környezetben tapasztalható kommunikációs egyenlőtlenségek helyett a *kreativitás* és a *nyelvi gazdagság* válik hangsúlyossá, amikor a szociolingvisztikai kutatás azon nem standard, nyelvi keveredést mutató gyakorlatokra összpontosít, ahol a beszélő olyan stílusokból és nyelvekből látszik meríteni, különösen a szórakozás, a művészet és/vagy az oppozíció kontextusaiban (és gyakran a fiatalok között), amelyeket rendes körülmények között nem tekintenek a beszélő sajátjának. Ezek a kisajátító gyakorlatok nagymértékben különböznek a többnyelvűség domináns intézményi fogalmától, amely a különböző nyelvek rendszert mutató használatát jelenti, és sokkal többről szólnak, mint az otthoni vernakuláris nyelv és a nemzeti standard nyelv közötti alternációról. Ehelyett olyan nyelvi jellemzőket használnak, amelyeket például a beszélőétől eltérő etnikai csoportok, az új média és a popkultúra befolyásolnak. Ezeknek a kommunikációs gyakorlatoknak a helyi megnevezése maga is gyakran bizonytalan és vita tárgya mind a nyelvhasználók, mind az elemzők között. A (különböző aspektusaira utaló) tudományos elnevezések között ott találjuk

a „heteroglossziát”, a „keresztvezést” (*crossing*), a „polilingválást”, a „transzlingválást”, a „metrolingválást”, illetve az „új etnicításokat és nyelvet” (Bahtyin 1981, 1984; Rampton 1995, 2011; Jørgensen 2008a, 2008b; Madsen 2008; Leppänen 2012; Harris 2006; Creese és Blackledge 2010; Otsuji és Pennycook 2010, kritikáját lásd Auer 2006; Quist és Jørgensen 2009; valamint Rampton és Charalambous 2010).

Nehéz megállapítani a kapcsolatot a konvencionális és az előbb említett innovatív kommunikációs megnyilvánulások között, és a kutatóknak sokféle buktatót kell szem előtt tartaniuk (Rampton 2010). Egy nyelvi gyakorlat újszerűsége könnyen megvezetheti a kívülről szemlélődőt: azt gondolhatja, hogy ez a kommunikáció összes helyi résztvevője számára is kreatív innováció (Sapir 1949: 504; Becker 1995: 229). Továbbá, amint megállapítottuk egy nyelvi gyakorlatról, hogy – ilyen vagy olyan értelemben – *tényleg* újító vagy találekony, gyakran nehéz meghatározni, hogy utána mekkora hangsúlyt is fektessünk egy-egy egyedi előfordulás vizsgálatára (és közben ne csináljunk bolhából elefántot; lásd még a Nyelvi csoportok és beszélők c. alfejezetet). Alapos vizsgálatot igényel azonosítani, hol és hogyan alakul ki valamely megnyilatkozásban találekony újítás, már ami a formai jegyeket, az időzítést, az interperszonális irányt és az indexikus jelentéskapcsolatokat illeti, valamint azt, hogy ezek milyen kombinációban vannak jelen. A kutatók számára az lenne ideális, ha az egyediségről és a megszokotról alkotott saját fogalmaikat egyeztetni tudnák a vizsgálati alanyokéival, de az emberi leleményességtől, a megtévesztéstől és a félreértéstől nem lehet elhatárolódni, ha az emberek magukat álcázva beszélnek, vagy ha a beszédpartnereikhez teljesen más szintű háttérértelmezéssel fordulnak stb. Azonban még így is legalább két okból érdemes közelebbről megvizsgálni az ilyen gyakorlatokat. Először is lehetővé teszik, hogy megfigyeljük a nyelvi normák kialakulását, megkérdőjelezését, módosítását, vagy a már megváltozott normákat, amelyek újak vagy különbözők egy vizsgált társas hálózaton belül. Röviden: azt láthatjuk, ahogyan az ágenciából struktúra válik. Másodszor pedig az indexikalitás alapelve szerint valószínűsíthetjük a szociális, kulturális és/vagy politikai érdekek jelenlétét ezekben a gyakorlatokban (Indexikalitás alfejezet – 2.3.1.).

Tehát amikor fehér fiatalok úgy használják fel más etnikai beszédstílusok jegyeit, hogy ezt a más etnikumú barátaik elfogadják, akkor joggal állíthatjuk, hogy így próbálnak meg „a különbséggel élni” (Hewitt 1986; Rampton 1995; Harris 2006), és amikor az emberek túlzottan trendi vagy vernakuláris akcentust vesznek fel a hatalmi viszonyokat gúnyolva vagy azoknak visszavágva, az úgy hat, mintha a társadalmi osztály a késő modernitásban sem vesztené volna el jelentőségét (Rampton 2006; Jaspers 2011).

Az ilyen jelenségek persze nem újkeletűek a történelemben (Hill 1999: 544). A nyelvi diverzitás minden esetben olyan stílusokat, regisztereket és/vagy nyelveket vezet be, amelyeket egyébként az emberek csak hozzávetőlegesen ismernek – talán indexikalís jelentést kapcsolnak hozzájuk, de nem képesek megragadni az „intencionalitásukat”, a szemantikájukat és a grammatikájukat.⁴ Fontos továbbá figyelembe venni az ezekben rejlő po-

4 Bahtyin így fogalmaz: „a beszélők számára [...] a műfaji nyelvek és szakzsargonok direkte intencionálisak, teljesértelműek és közvetlenül kifejezőek; kívülről viszont, vagyis mindazok számára, akik nem részesei az adott intencionális látókörnek, objektumszerűnek, karakterisztikusnak, élénk színezetűnek stb. tűnhetnek. Az e nyelveket átható intenciók a kívülállók számára összesűrűsödnek, értelmi és expresszív korlátokká válnak, megterhelik és elidegenítik tőlük a szót, megnehezítik számukra, hogy közvetlen intenciókkal áthatva, minden fenntartás nélkül használják őket” (Bahtyin 2007: 151–153).

tenciált az ideológiai kreativitásra és szubverzóra, amit Bahtyin (1968) is leír a rabelais-i karneválról szóló művében. Az utóbbi 15 évben azonban exponenciálisan megnőtt az ezen gyakorlatokra irányuló tudományos figyelem, ami talán visszatükrözi a szuperdiverzitásban tapasztalható térnyerésüket (vö. Irányelvek alfejezet – 3.2.1.). Amikor tehát Androutsopoulos azt állítja, hogy „a nyelvi diverzitás médiában való jelenléte korábban soha nem látott méreteket ölt a késő 20. és a kora 21. században” (2007: 207), akkor a heteroglosszia/polilingválás különböző típusaira gondol. Például ma már a nem nemzeti nyelvek is széles körben stilizáltak, a hirdetésektől kezdve a nemzeti médián át a kicsi, jól meghatározott piaci szegmensekig, éppúgy a kereskedelmi médiában, mint a kortárs ifúsági kultúrközösségeknek szánt nonprofit médiában –

[a]mikor a médiagyártók kitalálnak egy hirdetést, megterveznek egy életmódmagazint vagy elindítanak egy honlapot, választhatnak olyan nyelvi kódokat (második nyelvet, kevert kódot), hogy a kódoktól elvárható esztétikai érték, indexikus vagy szimbolikus erő és végül a célközönségre mért hatás támogassa a terméküket (Androutsopoulos 2007: 215).

A diaszpórában működő médiának viszont számolnia kell azzal a ténnyel, hogy a célközönség nagy része csak korlátozottan ismeri a kibocsátó országának nyelvét, így abból a médiagyártók

csak kevés nyelvi elemet használnak fel [...] az írott és beszélt nyelvi szövegek margóján [...], ennél fogva inkább a szimbolikus, mint a referenciális funkciót használják ki, a társadalmi identitást, valamint a minimálisan használt nyelvvél való kapcsolatot felidézve (Androutsopoulos 2007: 214).

Továbbá a digitális technológia korában a médiatartalmakból való mintavétel és azok rekontextualizálása alapvető gyakorlat a populáris médiakultúra világában: a rapelőadók dalaiban található idegen nyelvi elemek; a showműsorok idegen nyelvű, humoros közvetítésekből mutatnak be részleteket; az internethasználók *nyelvi brikolázással* élnek oldalakon (Androutsopoulos 2007: 208).

2.3.4. *Metapragmatikai reflexivitás*

Amikor problematikus a közös tudás megléte, és a kreativitás és a meg nem értés is szóba jön, akkor az emberek reflektálnak a saját maguk és a többiek kommunikációjára, felbecsülik, hogy az hogyan és milyen mértékben egyezik meg az elfogadott normákkal vagy olyan „normális” szövegekkel, amelyekben a normák szerint elvárt kifejezések szerepelnek. Ehhez kapcsolható a szociolingvisztika és a nyelvészeti antropológia egy másik jelentősebb, modern jelensége: a metapragmatikai reflexivitás a nyelvre és a szemiotikai gyakorlatra. Habár mára széles körben él az a felismerés, hogy az önreflexió minden nyelvi gyakorlatban jelen van, ez mégis jelentős eltérés a szociolingvisztika reflektálatlan, nem tudatos nyelvhasználatra irányuló hagyományos vizsgálatától. Ennek ma már kiemelt figyelmet szentelnek az empirikus témákban. Ahogy a Nyelvek alfejezetben (2.1. pontban) is láthattuk az ideológiailag megkülönböztetett nyelvek esetében, a nyelvi kérdésekről indított nyilvános viták megmutatják, hogy a nyelv szinte elválaszthatatlan a

nem nyelvi érdekektől (sőt gyakran helyettesíti azokat): amikor például az állampolgárság kritériumaként törvényben szabják meg a nyelv elsajátítását, az gyakran csak a szociális juttatásokhoz való hozzáférést korlátozza és/vagy gúnyt űz az őshonos lakosságból (lásd pl. Blackledge 2009; Warriner 2007). A vállalati kultúrában és a jelenkori szolgáltatási szektorban a metapragmatikai elméletek és kommunikációs technikák szorosan kapcsolódnak az erőviszonyok rendszeréhez a „kommunikációs tréning” az „ügyfélszolgálat” és a „minőségirányítás” terén (Cameron 2000). A hirdetések, a weboldalfejlesztés, illetve más, technológia által közvetített kommunikáció során a multimodális szövegek írásánál és grafikai tervezésénél kulcsszerepet játszik a nyelvi reflexivitás, legyen akár polilingvális, akár nem (Kress és Van Leeuwen 1996). A hétköznapi beszélők tapasztalataihoz is hozzátartozik, hogy az emberekről és cselekedeteikről bizonyos beszédformák által indexikus módon alkotott kulturális képet értékelik és reflektálnak rá. Ez a bizonyos találékony szóbeli megnyilvánulások iránt jelentősen megnövekedett szociolingvisztikai érdeklődésben is testet ölt, amely során mind a megnyilatkozás aktusát, mind az előadót figyelemmel kísérik, nem csupán a színpadon vagy a heteroglott beszéd keveredése esetén (A nem közös tudás alfejezet – 2.3.3.), de például spontán történetmondáskor is (Bauman 1986; Coupland 2007).

2.3.5. *Textualizáció, transzpozíció és rekontextualizáció*

A stilizációval, performanciával és vizuális tervezéssel kapcsolatos kutatás során a nyelvészet az egyébként szokásokra, szabályosságra és rendszerre irányuló vizsgálódását kiterjeszti mindarra, ami különleges és látványos. Ha egy látványos megnyilvánulás vagy esemény tényleg jelentős, akkor annak létre kell jöjjön valamiféle emlékezete, amely időn és téren keresztül tovább terjed. Ily módon a hangsúly az egyes eseményeken *belüli* nyelv- és szövegműködésről a nyelv és szöveg ezen eseményeken *keresztül* történő textuális pályáivére is kiterjed. A nyelvi gyakorlatok használati értékén túl azok cseréértékére való kiterjesztésével a *textualizáció*, a *transzpozíció* és a *rekontextualizáció* olyan kulcsfontosságú terminussá váltak, amelyek a) az emberekre és folyamatokra (potenciálisan többre is) vonatkoznak, akik/amelyek részt vesznek azon szövegek konstruálásában vagy kiválasztásában, amelyek reményük szerint textuális „lövedékként” kerülnek át egy következő környezetbe, illetve amelyek b) a szövegek „transzportáció” során végbemenő módosulására és átértékelődésére vonatkoznak, azaz hogy a mobilitásuk milyen hatással van magára a szövegre és az értelmezési folyamatokra, és amelyeket c) az új kontextusba való beágyazódásra értünk (Hall 1980; Bauman és Briggs 1990; Silverstein és Urban 1996; Agha és Wortham 2005).

Tehát a jelentésalkotás és az interpretáció a szövegek és a megnyilatkozások mobilitási fázisainak tekinthetők, és maguk is ténylegesen orientáltak – oda és vissza – a szövegek és megnyilatkozások által bejárt útvonalakon (Briggs 2005).⁵ Ahogy a konkrét események előtti, utáni és azokon kívül történő kommunikációnak is több helyszínre kiterjedő jellemzését tartjuk szükségesnek, úgy a transzpozíció vizsgálatát is figyelembe vehetjük

⁵ Ez nyilvánvalóan megnehezíti a „szerzőség” fogalmának meghatározását és közvetlenül érinti a szövegek „hitelenségéről” és „eredetiségéről” folytatott diskusziót (mint pl. „az X. Y. által írt eredeti verzióban”).

a személyes interakció során. Az olyan szituációkban, ahol a résztvevők elkerülhetetlen módon véletlenszerű sajátosságok sokasága között találják magukat, ahol nem garantálható az interszubsztívitás, és ahol az indexikus jelek a beszélők szándékától eltérő dolgokat kommunikálhatnak, központi jelentőségű lehet annak vizsgálata, hogy valójában mi textualizálódik és később mi az, ami sikeresen átvivődik – vagy akár olyan folyamatra fordítódik le, amely magasabb szintű skálán történik meg. Ezek főleg a „hallhatóság” és a „hang” politikai fogalmával kapcsolatosan mérvadóak (Hymes 1996; Mehan 1996; Briggs 1997; Blommaert 2005).

Világos, hogy ez a nézőpont releváns az ideológiai üzenetek körforgására, a technológia által közvetített kommunikációra, illetve még általánosabban a globális és nemzetközi információáramlásra nézve. Továbbá megköveteli a hálózatok és folyamatok skáláinak – térbeli hatókör, időbeli tartósság, társas kiterjedés – összehasonlító vizsgálatát, amelyekben a szövegek és a fogalmak mozognak (Scollon és Scollon 2004; Pennycook 2007, 2010; Blommaert 2008, 2010a; Androutsopoulos 2009). Más szóval ez a kontextus rétegzett és multiskaláris konceptualizációjára ösztönöz (Cicourel 1992; Blommaert 2010a). A kontextusok, amelyekben az emberek kommunikálnak, részben lokálisak, helyben kialakulók, és folyamatosan újraigazodnak a váratlan, percről percre alakuló eseményekhez, de egyben információval, leleményességgel, elvárásokkal és tapasztalatokkal átítatottak is, amelyek olyan hálózatokra és folyamatokra vonatkoznak – bennük gyökereznek, terjednek és érnek véget –, amelyek hatókörükben és időtartamukban egészen különbözők lehetnek (úgy mint azon képességükben, hogy kiváltságot, hatalmat és stigmát hordozzanak).

A kulturális formákban, mint például a hiphopkultúrában, a közvetlen, lokális és globális skálaszintek mind érvényesek. A rapperek, azon túl, hogy soraik az előző sorra építve vezetnek tovább a következőre, üzeneteiket a lokális élményekhez/valósághoz kötik, és a hiphop globális stílusból használva fogalmazzák meg, ezzel globális szinten is elérik azt, hogy műveik terjedhessenek, elismerhessék és megérthessék őket – ahelyett (és azt kiegészítve), hogy csak lokálisan, korlátozottan lehessen hozzájuk férni (Pennycook 2007; Wang 2010). Ugyanígy a diaszpórák szuperdiverz környezetének többskalájú dimenziói felelnek azért az új, urbánus többnyelvűségért, amelyről a legújabb nyelvítájkép-vizsgálatok számolnak be (Scollon és Scollon 2003; Pan Lin 2009). Egy török üzlet, mondjuk Amszterdamban, a holland nyelv használatát kívánja meg; a helyi török diaszpóra regionális etnikai közösségében és nemzetközi hálózatában a török nyelv használata a célszerű; más helyi, regionális vagy nemzetközi tényezők pedig az angol, a lengyel, az orosz, az arab, a tamil és egyéb nyelvek használatára sarkallhatnak.

A kontextus többskalájú nézetében láthatjuk, hogy az egyébként makró-tényezőként kezelt összetevők – társadalmi osztály, etnicitás, nem, generáció stb. – az interakciós folyamat mikroszintjein működnek mint erőforrások, amelyeket a résztvevők előhívhatnak a kommunikációs esemény értelmezése során (lásd a stílusváltás példáját az Indexialitás alfejezetben – 2.3.1.). A legtöbb külső forrás, amely beáramlik a kommunikáció rendszerébe, természetesnek vehető. Ezek hallgatólágoosan strukturálják a résztvevők cselekvésre irányuló döntéseit, ugyanakkor a metapragmatikai tudatosság (Metapragmatikai reflexivitás alfejezet – 2.3.4.) azt jelenti, hogy a résztvevők a „többskalájú” és „transzpozíciós” implikációkat is figyelembe veszik, hogy megérthessék, mi történik. Elvégre az egyes üzenetek, szövegek, műfajok, stílusok és nyelvek szembetűnően különböznek abban, hogy

mekkora eséllyel fognak elterjedni – ez önmagában is a rétegződés egyik legfőbb forrása –, és ez néha a figyelem vagy vita középpontjába is kerülhet, mivel az emberek normaérzékelése különbözik arra vonatkozóan, hogy mi hol mit jelent. Ily módon az itt-és-most zajló interakció gyakran aktívan „skálaérzékeny”, szem előtt tartja a szöveg vagy gyakorlat nemzetközi, országos vagy helyi eredetét vagy potenciálját, nyíltan elköteleződve például a blokkolás vagy az átalakítás mellett, ennél fogva vagy át- vagy lefordítódik ebbe vagy abba a társadalmi vagy szervezeti hierarchiába, vagy mégsem (Arnaut 2005).

2.3.6. Módszertani szempontból

Gyakorlatilag az összes itt említett mű két alaptételt tart szem előtt. Az első szerint a kommunikáció kontextusait sokkal inkább vizsgálni kell, mint előre adottnak tekinteni. A jelentés meghatározott helyeken, történesekben, társadalmi kapcsolatokban, interakciós előzményekben, textuális pályáíveken, intézményi rendszerekben és kulturális ideológiákban ölt alakot, melyeket olyan elvárásokkal és repertoárokkal rendelkező megtestesült ágensek hoznak létre és építenek fel, amelyeket etnográfiai szempontból kell megközelíteni. A második szerint elengedhetetlen a szemiotikai adatok belső szerveződésének elemzése ahhoz, hogy megértsük ezek jelentőségét és helyét a világban. A jelentés jóval több, mint pusztán „gondolatok kifejezése”, és az életrajz, az identifikációk, a viszonyulások és a nüanszok alaposan megmutatkoznak a nyelvi és szövegbeli részletekben.

Ha a hagyományos osztályozási rendszerek többé nem alkalmazhatóak, az etnikai alapú besorolás pedig különösen problematikus a szuperdiverzitás esetében, a fenti kombináció tűnik a legkézenfekvőbbnek. Az etnográfia egyik legfőbb jellegzetessége, hogy behatóan vizsgálja az olyan empirikus folyamatokat, amelyek nem értelmezhetők a megszokott keretek között. És mivel az esszencializmusról szóló kritikák kiemelik annak jelentőségét, amit Moerman a „lue” mint fogalom kutatásának problémáját fogalmazott újra – „nem az a kérdés, hogy »kik a lue emberek?«, sokkal inkább az, hogy mikor, hogyan és miért kerül előtérbe a »lue« identifikálása” (Moerman 1974: 62; lásd még pl. Barth 1969) –, megéri a nyelvhez és diskurzushoz fordulni, hogy megértsük, hogy a kategóriák és identitások hogyan fordulnak elő közösségi szinten, hogyan fogadják el őket, és hogyan reprodukálódnak szöveges formában és kommunikációs helyzetekben.

Ezen a területen a nyelvészek módszertani megközelítése kétségkívül nem mindig alkalmazható különösebben jól. A strukturalizmus fénykorában a nyelvtudomány gyakran szolgált modellként a kultúra mint integrált rendszer tanulmányozásához, ezzel azt az aggodalmat keltve a többi humán- és társadalomtudományban, hogy azok a „modern tudomány kora előttiek” (Hymes 1983: 196). Levinson szavaival élve ugyanis „a nyelvészek a társadalomtudomány sznobjai: csak úgy kerülhetsz be a klubba, ha hajlandó vagy a legszokatlanabb előfeltevéseket felvetni” (Levinson 1988: 161). Azonban ebben a szakaszban azt próbáljuk bizonyítani, hogy ezek a „szokatlan előfeltevések” már nem bírnak olyan erővel, mint korábban. Ehelyett egyfajta etnográfiai érzékenységet próbálunk hangsúlyozni a nyelvészet és a diskurzuselemzés eszköztárára, „érzékenyítő” fogalomkészletként kezelve azokat, „kutatási irányokat javasolva” olyan definitív képződmények helyett, amelyek „előírják, hogy mit kellene látni” (Blumer 1969: 148). Ehhez arra lenne szükség, hogy a kutatók reflektálni tudjanak saját részvételükre a hatalom és tudás áramlásában

(Cameron et al. 1992). Ám, ha az eszköztár ismeretelméleti szempontból ezt a pozíciót foglalja el – az etnográfia kiterjesztéseként új pozíciót vesz fel a kultúra és társadalom bonyolultabb területein, amelyek másképp feledésbe merülének –, akkor a nyelvtudomány nagyon gazdag, empirikusan megalapozott keretrendszert és eljárásgyűjteményt nyújthat a társas élet jellemzőinek kutatásához amellet, hogy igen szuggesztív – de nem kötelező erővel bíró! – javaslatokkal szolgálhat arról, hogy ezek hogyan kapcsolódnak egymáshoz.

A nyelvtudomány és az etnográfia kombinálásának eredményeként többek között kialakult egy önálló ideológiai szemlélet is. Ahelyett, hogy csupán expliciten tagolt állítások halmazaként lennének kezelve (mint többnyire a politikai és interjúkat felhasználó diskurzuselemzésben), az ideológiákat olyan összetett egységeknek tekintjük, amelyek több szinten, különböző formákban, különböző artikulációs módokon és tárgyakon működnek. Persze tartalmazznak explicit állításokat, de a diskurzusok gyakorlatában működő implicit viselkedési reflexeket is (a gyakorlatot ideológiailag átítatva). A textuális és diszkurzív részletek alapos vizsgálata feltárja azt, ahogyan a széles körben elterjedt társadalmi ideológiák áthatják a beszéd és a szöveg mikroszkopikus világát, azaz ahogy az ideológiák tapintható hétköznapi valósággal bírnak.⁶ Az ideológiának ez az árnyalt, többszálú, empirikusan megalapozott értelmezése talán az egyik legkifinomultabb a társadalomtudományok jelenlegi meghatározásai közül.

Ez tehát az az újragondolt eszközkészlet, amely az aktuális nyelvészeti etnográfiát (nyelvészeti antropológiát, etnográfiai szociolingvisztikát) alkotja. Érdemes reflektálni most néhány kérdésre és problémára, amelyeket megközelíthetünk vele.

3. Egy kutatási irány

Legalább két széles út áll előttünk a nyelv szuperdiverzitáson belüli tanulmányozásához. Az egyik a nyelvészeti etnográfiát kiegészítő perspektívaként használja más kutatási módszerek mellett, míg a másik a nyelvet és a kommunikációt állítja a középpontba. Mint ahogy maga a Paradigmaváltások a társasnyelvészetben című fejezetben (2.) felvázolt perspektíva szükségszerűen interdiszciplináris, a két út között is csak fokozati különbségek vannak. Az elválasztóvonal még keskenyebbé válik, amikor például Vertovec egy a szuperdiverzitásról és „civil integrációról” szóló eszmecsere folytán felteszi a kérdést, hogy „milyen a jelentésteli [kommunikatív] eszmecsere, hogyan formálódik, hogyan tartják fent, hogyan fut vakvágányra, és az állam vagy más képviseleti szervek hogyan segíti elő a folyamatot” (Vertovec 2007: 27; lásd még pl. Gilroy 2006; Boyd 2006). Ugyanakkor vannak különbségek abban, hogy milyen kutatási kérdések és fókuszok milyen mértékben határozhatók meg az egyes utak mentén.

3.1. A nyelvészeti etnográfia mint kiegészítő eszköz

Ahol csak érintkezik az empirikus kutatás a társas konstrukcionizmussal (pl. Berger és Luckmann 1966; Giddens 1976, 1984), felmerül az igény a 2. pontban kiemelt eszközök

⁶ Lásd még a „normativitás” megvitatását az Irányelvek alfejezetben (3.2.1.).

használatára. Amennyiben a társadalmi világ a mindennapi tevékenység során jön létre, és a társadalmi valóság a mindennapi interakcióban jön létre, kerül jóváhagyásra, ütközik ellenállásba és alakul át, a nyelvtudomány, a szemiotika és a diskurzuselemzés eszközei sokkal nagyobb segítséget nyújthatnak az értelmezésben, mint a kommunikáció kizárólagos vizsgálata. Tehát ha visszautasítjuk az olyan esszencialista csoportmegjelölést, mint például a „magyarországi romák”, és inkább annak megértésére törekszünk, hogy a „roma” kifejezés miként van jelen a magyar diskurzusban, hogyan vonatkozik bizonyos emberekre, és milyen mederbe tereli, kényszeríti az ő pozíciójukat és tevékenységüket, akkor létfontosságú, hogy alaposabban vizsgáljuk a nyelvet és a diskurzust (vö. Tremlett 2007; valamint a fentebb idézett Moerman 1974).

A nemzetiségi hovatartozás, a történelem vagy a szuperdiverzitás e nyelvi megközelítésében nem tudjuk elkerülni a nagyobb általánosításokat. Azonban ebben az esetben az általánosítások célja az absztrahálás és az egyszerűsítés. Lényeges, hogy az általánosítás folyamatosan visszautaljon arra, hogy mi az, amit „megélnék” és kifejeznek a mindennapokban (ami szintén árnyalt és többskálájú) (vö. Harris és Rampton 2010). E kikötés nélkül fennáll annak a veszélye, hogy a diskurzus túldramatizálódik a közbeszédben, zűrzavar keletkezik és lehetetlen lesz megállapítani, hogy ki hogyan kapcsolódik hozzá. Az „összetett, fluid, egymást keresztező és zavaros identitások” említése kevés fogódzót nyújt ehhez a helyzethez, feltételezve, hogy az összes említett identitás számít, és hogy igen nehéz rájönni, hogyan is kapcsolódnak egymáshoz. Ugyanis ez a fajta „fluiditás” nehezen összeegyeztethető a mindennapi kommunikatív gyakorlatokkal. Ha közelebbről megvizsgáljuk e gyakorlatokat, láthatóvá válik, hogy az emberek gyakran egészen magas fokon értelmezett rendet visznek körülményeikbe, hogy konkrét identifikációik közel sem annyira töredezetten vagy zavarosak, mint ahogy azt kezdetben feltételeztük, és hogy valójában igenis ügyesen navigálnak a „szuperdiverzitás” vagy a „biztosíték nélküli etnicitások” között, olyan módon alakítva azokat, amivel nagyon nehéz számolni közeli megfigyelés és elemzés nélkül.

Ez a fajta analitikus megközelítés – amely a jelentős diskurzusokat kapcsolatba hozza a mindennapi leírásával – persze magának az etnográfának a meghatározó tulajdonsága, és az itt felvázolt perspektívát szimplán etnográfiként is leírhatnánk (Módszertani szempontból alfejezet – 2.3.6.). De ez egy előrehaladott, heurisztikus keretrendszerekkel és eljárásokkal gazdagított etnográfia, amelynek célja a társas kapcsolatok amúgy kevésbé vagy egyáltalán nem elemzett részleteinek feltárása (vö. Sapir 1949: 166; Hymes 1996: 8). Olyan területeken, mint a szociolingvisztika, a kutató egy teljes karriert eltölthet ennek az eszköztárnak a kidolgozásával, de ahogy azt az *Etnográfia, Nyelv és Kommunikáció*⁷ interdiszciplináris képzési program gazdagon demonstrálta, egy nyelvészeti háttérrel nem rendelkező, de a kérdés iránt érzékeny etnográfusnak nem tart sokáig, hogy beletanuljon az említett eszközök használatába, és ezáltal nem várt belátásokra jusson.

7 <https://www.ncrm.ac.uk/research/rdi/?id=18>

3.2. Nyelv és kommunikáció mint központi témák

A szuperdiverzitásban létező nyelv és kommunikáció problémáinak teljes leírása szétfejténe jelen tanulmány kereteit, de mielőtt még rátérnénk két kiterjedtebb területre, érdemes kihangsúlyozni három követendő alapelvet.

3.2.1. Irányelvek

Először is annak ellenére, hogy biztosan van több variáció az irányelvek elemeinek rangsorolására, elengedhetetlen, hogy tisztában legyünk a Silverstein által „teljes nyelvi tény”-nek nevezett fogalommal:

a teljes nyelvi tény, a nyelvtudomány alapegysége óhatatlanul dialektikus természetű; a jelentéssel bíró jelformák változó kölcsönös interakciója az érdekezérelt emberi használat szituációira kontextualizálva és a kulturális ideológia által közvetítve (Silverstein 1985: 220).

Ez pedig magától értetődően az etnográfiai leírás iránti elkötelezettségen alapul, amely a szemiotikai gyakorlat következő kérdéseire keresi a választ: ki, mit, hol, mikor, hogyan és miért?

Másrészt, szükséges emlékeznünk rá, hogy a *normativitás* (vagy „kötelezőség”) milyen mélyen gyökerezik a szemiózisban és a kommunikációban. A legtöbb, kommunikációs műveltségben materializálódó forrás észrevétlen és magától értetődő marad, de elég egy enyhe eltérés a megszokott és várt gyakorlattól, hogy a címzettek értelmet kereső magyarázat keresésére készítse, próbálva megfejtetni, hogy mi történik, amikor egy hang, szó, grammatikai minta, diskurzusbeli elmozdulás vagy a test mozdulata valamiképp nem illik odavaló. Jelentős különbségek vannak a normákban, amelyekhez az egyének igazodnak, és ez hatással van arra, hogy mit érzékelnek eltérőnek. Nagy a szórás az egyes szituációkban megjelenő indexikus értelmezésekben is, amelyeket hordoznak („jó” vagy „rossz”, „helyes” vagy „helytelen”, „lelemény” vagy „hiba”, „észrevenni” vagy „ignorálni”, „tipikusan ilyen vagy olyan / erre vagy arra utaló”). Ezek a normatív elvárások és értelmezések körforgásban vannak a közeli kapcsolatoktól kezdve baráti körökön, országos oktatási rendszereken és a globális médián átívelő társas kapcsolatokban, és persze komoly eltéréseket mutatnak abban, hogy mennyire elkötelezetten próbálnak irányt mutatni vagy mennyire hajlandóak a változásra. Mindez elkerülhetetlenül komplexebbé tesz mindent, amit struktúra és ágencia játékaról állítani szeretnénk. Figyelmeztet minket arra, hogy az egyik dimenzióban megjelenő innováció stabilitást jelenthet egy másikban, tehát amikor változásról beszélünk, fontos felmérni annak más területekre gyakorolt befolyását és hatását. De legalább van elképzelésünk arról, hogy mit kell keresnünk, és ez talán segít minket abban, hogy elkerüljük az adatokba való elhamarkodott (pesszimista vagy épp romantizáló) belemagyarázást vagy felületes értelmezésüket.

Harmadrészt, a diverzitás múltbeli és jelenlegi kutatásának intenzitását tekintve elérteünk egy olyan stádiumba, ahol az egyéni és csoportos projektek képesek és kötelesek

arra, hogy mostantól *kumulatív összehasonlító általánosításra* törekedjenek. A „szuperdiverzitás” a hirtelen változásról és mobilitásról szól, és ennek vizsgálatához fontos, hogy ahol csak lehetséges, hasonlítsuk össze a régi és az új adathalmazokat és tanulmányokat amellet, hogy foglalkozunk a különböző generációkba tartozó adatközlők perspektíváival. A skálákon, közvetítő csatornákon/tevékenységeken és intézményi körülményeken átívelő, több szinterű összehasonlítás valószínűleg nélkülözhetetlen bárhol, ahol ideológiáról, nyelvről és a mindennapi életéről van szó. Viszont adott immár a lehetőség az összehasonlításra a nemzetállamok és a világ különböző részei között is. Ez többek között segíthet tisztázni, hogy a nyelv és interakció szabályszerű és részben önálló aspektusai milyen mértékben csökkentik a szuperdiverzitás lehetséges pluralizáló hatását a kommunikációra, és milyen hasonlóságokat eredményeznek a makrostrukturális feltételek különbözősége ellenére (Goffman 1983; Erickson 2001).

3.2.2. A nyelv- és kommunikációkutatás két tág színtere

Az Irányelvek alfejezetben (3.2.1.) megtalálható általános elköteleződés számos jellegzetes kutatási kérdést vet fel. Így például az összehasonlítás igénye annak kutatását ösztönzi, hogy éppen milyen változatosak az interakciós kapcsolatok, amelyek a heteroglosszia gyakorlatában szerepet játszanak (Metapragmatikai reflexivitás alfejezet – 2.3.4.), amíg a longitudinális kutatásnak azok történetiségét és életrajzi maradandóságát kellene megvilágítania az életút alatt (vö. Rampton 2011a). Ehhez hasonlóan, a longitudinális munka megengedi számunkra, hogy átgondoljuk, megváltoztatja-e, és ha igen, hogyan és mennyire a digitális kommunikáció fejlődése a szemtől szembeni találkozásokat, megsokszorozza-e vagy átalakítja a részvételi struktúrákat, újracentralizálja vagy decentralizálja a használt erőforrásokat. Az interakció mindig is a figyelem megoszlásával járt – kitérők tétele a kívülállók számára, bekapcsolt tévé melletti társalgás, vezetékes telefonról folytatott beszélgetés a konyhából vacsora közben, felületes olvasgatás –, de vannak-e olyan helyzetek, ahol a digitális kommunikáció felgyorsulása jelentős változást eredményezett a beszélgetési előkészületek során és a kölcsönös jelenlét tekintetében? Pontosan melyik, hogyan, miért, mivel és kik között? És hol, mi, hogyan, hogyan stb., vagy nem, vagy nem nagyon? (Ehhez lásd Leppänen és Piirainen-Marsh 2009; Eisenlohr 2006, 2009.)

A konkrét helyszínek és gyakorlatok vizsgálata során gyakran figyelembe kell venni a szociolingvisztikai rétegződés szélesebb mintázatait a társadalmak egészében éppúgy, mint az egyének nyelvi szocializációjánál. A szuperdiverzitásnak vannak potenciális implikációi ezekre is, érdemes tehát egy kicsit hosszabban elidőzni a témánál.

A 20. századi USA-ról írva Hymes (1980, 1996) használta a „nyelvi gazdaság” megnevezést, hogy hivatkozzon a kommunikációs források és gyakorlatok szerveződésére a különböző (de egymással kapcsolatban levő) csoportokban, hálózatokban és intézményekben. Ennek során legalább három megállapítást tett: a) a kommunikáció egyes formáit nagyra értékeli és díjazza, míg más formákat megbélyegeznek és figyelmen kívül hagynak, b) a nagy hatású és presztízsű stílusokhoz, műfajokhoz és médiához való hozzáférés és hozzáférés egyenlőtlenül oszlik el bármely népesség között, és így c) a nyelv és a diskurzus központi szerepet játszik az egyenlőtlenség és a rétegződés létrehozásában és legitimálásában. A **szociolingvisztikai gazdaságnak** ez a bemutatása nagyban megegyezik

Irvine regiszterekről és stílusokról szóló bourdieu-i leírásával, amelyben az utóbbiak alkotják „a különbözőségek rendszerének azt a részét, amelyben a stílus szemben áll más lehetséges stílusokkal, és a társadalmi jelentés, amelyet a stílus hordoz, más lehetséges stílusokkal áll ellentétben” (Irvine 2001: 22).⁸ Parkin kiterjeszti a stílusoknak, a nyelveknek és a médiának ezt a relációs jelentőségéről szóló nézetét, amikor az 1970-es évekbeli Kenya újonnan formált soketnikumú városi tereinek kutatását használja fel arra, hogy megfogalmazza javaslatát, miszerint a kapcsolat nyelvek és stílusok között teremthet

keretet mind az [emergens és a már meglévő] ideológiai különbségek kifejezésére, [...] egyfajta mintát, amely mentén a társadalmi csoportok később megkülönböztethetők. [...] Soknemzetiségű közösségeken [...] belül a beszédmód sokfélesége [...] biztosítja [...] az osztályozás legkönnyebben elérhető „nyers” adatait, amelyekkel az új társadalmi csoportok megkülönböztetése és a régiek újradefiniálása megtörténhet (Parkin 1977: 205, 187, 208).

A szuperdiverzitás tárgyalásának kontextusában ez két szorosan összetartozó kérdést vet fel.

Először is, Parkin nyomán, mennyire szolgálhat a szociolingvisztikai gazdaság bármely nemzetállamban mintaként arra, hogy értelmes rendet teremtsen a szuperdiverzitásban? Meddig működik eligazító térképként vagy az elosztási folyamatok gyűjteményeként, amely nagyon különböző származású embereket illeszt be a szociolingvisztikai tér korlátozottabb rétegébe, azért, hogy ők – Arnaut szavaival (lásd Arnaut 2008) – új „szupercsoportosulásokat” alkossanak, és hogy az ő etnikai pluralitásuk betagozódjon a hagyományos osztályrangsorok közé (Rampton 2011a)? Illetve mennyire ingatta meg a nemzeti szociolingvisztikai gazdaságokat, mennyire fecsérrelte el az ő valaha volt egyeduralkodó hatalmukat az emberek diaszpórákhoz való kapcsolódása és másutt működő szociolingvisztikai gazdaságokkal kialakított nagyon aktív (és digitálisan közvetített) kapcsolata? Ezekkel a kérdésekkel foglalkozva keressük-e a szociolingvisztikai gazdaságok egyfajta sokféleségét a szuperdiverzitásban, egyfajta „skalára illesztett többközpontúságot”, amelyet a kommunikatív piacok alkotnak, amelyek elérhetőségükben, értékükben, illetve (részleges) alá- és fölérendeltségükben változatosságot mutatnak? Visszatekintve a kevert nyelvi gyakorlatokra, amelyeket egyre inkább európai városokban azonosítanak (A nem közös tudás alfejezet –2.3.3.), tekintsük-e ezeket a nem standard heteroglossziákat közzjátékkimenetének a szétszóródás és újrafókuszálás folyamatai között, az emergens soknemzetiségű vernakuláris érzékenység magasabb osztályokkal szembeni ellenérzése kifejezésének? Ezek a magasabb osztályok most maguk hajlanak az elit kozmopolitizmus és többnyelvűség felé a standard nyelvhasználatban? És globális valutával rendelkező, nem standard vernakuláris jelképként hol jelenik meg a hiphop ebben a dinamikában? Az, ha feltérképezzük a központi referenciapontokat ezekben a szociolingvisztikai

8 „A beszédstílusok magukban foglalják azokat a módokat, ahogy a beszélők mint ágensek a társas (és szociolingvisztikai) térben egyezkednek a pozícióikról és céljaikról a különbségtételek és lehetőségek rendszerében. Nyelvi cselekedeteik ideológiai síkon közvetítettek, mivel azok a cselekedetek szükségszerűen magukban foglalják a beszélők megértését a számukra fontos társas csoportokról, tevékenységekről és gyakorlatokról, a beszédmódokat is beleértve. Az ilyen értelmezések ötvözik az értékeléseket, és akkora jelentőségük van, mint amilyen a beszélő társadalmi pozíciója és érdekei. Emellett ezeket befolyásolja a beszélők eltérő hozzáférése is a releváns gyakorlatokhoz. A társadalmi tevékenységek, beleértve a beszélés aktusait is, a reprezentációk ideologizált rendszerén alapulnak, és függetlenül attól, hogy mennyire határozottan működnek közre valamely társas cél elérésében, egyúttal »a reprezentációs tevékenységben« [Bourdieu 1984] is részt vesznek” (Irvine 2001: 24).

gazdaságokban, elkerülhetetlenül a madártávlat magasságába vonz minket, ami ugyanakkor megkívánja a szoros etnográfiai vizsgálatot, hogy megértsük, ezek az elemek hogyan kapcsolódnak és maradnak fenn. Azokra a konfliktusokra vagy kompromisszumokra kell összpontosítanunk például, amelyek a standardizáció olyan intézményeiben alakulnak ki, mint az iskolák, amikor a heteroglott városi népesség találkozik a nyelvtanulás, nyelvtanítás és értékelés modelljeivel, amelyek hivatalos dokumentumokban vannak lefektetve, mint például az Európa Tanács Közös Európai Nyelvi Referenciakerete (KER) (vö. Jaspers 2005, 2011; Lytra 2007).⁹

Másrészt az eddigiek következménye, hogy az egyének *nyelvi és írásbeliségre való szocializációja* a szuperdiverzitás miatt sokkal több kutatást igényel a hivatalos oktatásban és azon kívül is (lásd Duranti, Ochs és Schieffelin 2011: 21–27. fejezeteit). A közösségi „kiegészítő” iskolákban folyó szocializáció leírásai gyarapodnak (Creese és Blackledge 2010; Li Wei 2006), mint ahogy azon elemzések száma is nő, amelyek többnyelvű fiatalokból álló hálózatokban foglalkoznak a kortársak közötti szocializációval (Hewitt 1986; Rampton és Charalambous 2010). De nagyon kevés kutatást folytattak a családon belüli, nemzedékek közötti nyelvi szocializációról, pedig ez valószínűleg változatosságot mutat a formalitás fokozataiban éppúgy, mint hatásmechanizmusaiiban attól függően, hogy vajon régi vagy új nyelveket, stílusokat, technológiákat és az interkulturális jelenségekhez való hozzáállást jelent, illetve attól, hogy otthoni, szórakozást szolgáló, közösségi vagy vallásgyakorlási színtereken jelenik-e meg, lokálisan, virtuálisan vagy azokban az országokban, ahol az embereknek családi kötelekei vannak (vö. Zhu Hua 2008). A letelepedett kisebbségi közösségekben és körülöttük olyan kifejezések általánossá válásával, mint az „újonc” és a „zöldfülű”, rendkívüli figyelmet érdemel a közös etnikai háttérből származó felnőtt és serdülőkorú bevándorlók szociolingvisztikai és kulturális pozicionálása (Talmy 2008, 2009; Reyes és Lo 2009; Sarroub 2005; Pyke és Dang 2003). Rengeteg az elvégzendő munka az internet- és mobiltelefon-használat, illetve az olyan gyakorlatok vonatkozásában, mint a számítógépes játék, a csetelés és az SMS-írás, amelyek a nyelvtanulás színterei is (Leppänen 2009; Blommaert 2010a). Mindent összevetve, fontos, hogy elkerüljük az anyanyelvi és a nem anyanyelvi beszélők a priori elkülönítését – más egyebek mellett a nyelvi normák és célok is változnak (Blommaert, Collins és Slembrouck 2005: 201; Rampton 2011c) – továbbá szükség lesz a lehetséges kapcsolatok és a szükségszerű összeférhetetlenségek alapos tisztázására egyfelől azokban az idiómákban, amelyekkel általában a heteroglossziát elemzik („kéthangúság”, „stililizáció”, „ideológiává válás”), másfelől a másodnyelv standardjának elsajátítását (pl. „transzfer”, „észrevétel”, „nyelvközi fejlesztés”).

3.3. Hatások

A nyelvészet kezdetei a sokféleség és különbözőség gyakorlati találkozásában lelhetők fel (pl. Bolinger 1975: 506 k.), valamint a nemzetállamok kialakulásához való hozzájárulásában (vö. Nyelvek alfejezet – 2.1.), az alkalmazott nyelvészet területén nagy és hosszú

⁹ A KER felosztása a nyelveket tisztán azonosítható kategóriákba sorolja a nyelvsajátítás és nyelvi jártasság terén. Ez jó példa arra, amit már korábban tárgyaltunk: a hagyományos modernista ideológián nyugvó nyelvkonstrukciói jelentős és nagyhatású anyagi valóságot alkotnak. Ennek kritikáját lásd Hogan-Brun et al. (2010) tanulmányában.

időn át tartó hagyománya van a nyelvi intervenciónak, amely az intézményesített nyelvi szakpolitikára és gyakorlatra helyezi a hangsúlyt. Itt is folyamatos vita és változás zajlik a kommunikáció vezető modelljeiben (Widdowson 1984: 7–36; Trappes-Lomax 2000; Seidlhofer 2003), miközben általánosságban véve sokkal kisebb a félelem a „legszoikatlanabb előfeltevésekkel” szemben, mint a formális, nem alkalmazott nyelvészetben. A posztstrukturalista ötletek mindig átküzdötték magukat az alkalmazott nyelvészetben, és mostanában egyre inkább eszmecsere tárgya, hogy nyelv, etnicitás és kultúra kortárs fejleményei megkövetelik-e, és ha igen, miként teszik szükségessé a beavatkozás új formáit (Pennycook 2001, 2010; Leung, Harris és Rampton 1997; Rampton 2000). Tehát amikor az ebben a tanulmányban szereplő perspektívákat, módszereket és témákat kell igazolni a tudományos életen túli fontosság és hatás tekintetében – mint ahogy az egyetemi kutatás egyre gyakrabban teszi –, ehhez már jelentős mennyiségű elvégzett munka kapcsolható.

Ennek ellenére abban a szociálpolitikai kontextusban, amelyet gyakran jellemeznek mély és erőteljes nézetkülönbségek az oktatás, a politika, a kereskedelem stb. terén alkalmazott nyelvre és műveltségre vonatkozó szakpolitika és gyakorlat vonatkozásában, a Paradigmaváltások a társasnyelvészetben című fejezetben (2.) bírált nyelvi és kommunikációs modellek még mindig nagyon befolyásosak. Ráadásul azokat a nem kísérleti és nem kvantitatív módszereket, amiféleket hangsúlyoztunk, gyakran „tudománytalannak” tartják, és ki is zárják a tényeken alapuló szakpolitika megalkotásából. Így a hatás és az alkalmazás körüli stratégiák és viták megkívánják, hogy saját jogon átfogó vizsgálatnak vessék őket alá.

De talán Hymes adja az alapvető tájékoztatást erről a helyzetről (Hymes 1980, lásd még Blommaert 2010b). Az „etnográfiai monitorozásról” szóló diskurzusban, amelyben etnográfus kutatók eseményeket és eredményeket tanulmányoznak az oktatásban, az egészségügyben, a munkahelyeken stb. zajló intervenciók programok megvalósítása során, Hymes oly módon írja le az etnográfia gyakorlati fontosságát, hogy az most visszhangra talál a nyelvészeti etnográfia során szerzett tapasztalatokban:¹⁰

minden tudományos megközelítésen alapuló tudás közül az etnográfia a leginkább nyitott [...] és legkevésbé valószínű, hogy olyan világot akar előállítani, amelyben a szakértők kontrollálják a tudást azok kárára, akiket tanulmányoznak. Az etnográfia készségei olyan készségek megerősítéséből állnak, amelyeket minden normális ember alkalmaz a mindennapok során; ennek felfedezéseit általában olyan nyelvi formák is át tudják adni, amelyet a nem szakértők is képesek elolvasni... (Hymes 1980b: 105).

Azután tovább megy:

[a]z etnográfia, mint tudjuk, [...] határterület a sajátos érdeklődés és az összehasonlítható általánosítás között. Úgy vélem, arra is szolgál számunkra, hogy jelentőssé tegyük az „etnológia” terminusát, amely kifejezetten az összehasonlítható általánosítást idézi fel. Az etnológiai dimenzió hangsúlyozása eltereli a figyelmet az azonnal megoldandó problémákról és azonnali gyógymódok felajánlásától, de hosszú távon jobban szolgálja az építő jellegű változásokat. Az etnológiai dimenzió levő hangsúly összeköti az etnográfát a

¹⁰ A nyelvészeti etnográfia, legalábbis az Egyesült Királyságban, szoros családi viszonyt ápol az alkalmazott nyelvészettel (Rampton 2007: 586–590).

társadalomtörténettel, olyan módokon, amelyekben a szocializáció, az intézményesítés, egy létező rend reprodukciója érdekében a nagyobb erők konkrét környezetben jelennek meg és nyernek értelmezést. A hosszú táv biztosabb támpontnak tűnik (Hymes 1980c: 121, 1996: 19).

Ez a biztosabb támpont az, amit meg kellene céloznunk a nyelv és a szuperdiverzitás egymással összehangolt kutatási programjában.

Fordította Endreiné Szemők Ildikó, Horváth Attila, Oláh Bence,
Tóth Zsuzsanna Ingrid, Ulviczki Kinga

Hivatkozott irodalom

- Agha, Asif (2007): *Language and Social Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Agha, Asif és Wortham, S. (szerk.) (2005): Discourse across Speech Events. [Tematikus szám.] *Journal of Linguistic Anthropology* 15(1).
- Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities*. London: Verso.
- Androutopoulos, Jannis (2007): Bilingualism in the Mass Media and on the Internet. In *Bilingualism: A Social Approach*. Monica Heller (szerk.). Basingstoke: Palgrave. 207–232.
- Androutopoulos, Jannis (2009): Language and the Three Spheres of Hip Hop. In *Global Linguistic Flows*. H. Samy Alim, Awad Ibrahim és Alastair Pennycook (szerk.). London: Routledge, 43–62.
- Appadurai, Arjun (2006): *Fear of Small Numbers*. Durham: Duke University Press.
- Arnaut, Karel (2005): 'Our Baka Brothers Obviously Do Not Speak French': Siting and Scaling Physical/Discursive 'Movements' in Post-colonial Belgium. *Language and Communication* 25(3): 217–236. <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2005.03.003>
- Arnaut, Karel (2008): Mouvement patriotique et construction de 'l'autochtone' en Cote d'Ivoire. *Africa Development/ Afrique et Développement* 33(3): 1–20.
- Auer, Peter (2006): Sociolinguistic Crossing. In *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Keith Brown (szerk.). 2nd ed., Volume 11. Amsterdam: Elsevier, 490–492.
- Bakhtin [= Bahtyin], Mihail M. (1968): *Rabelais and His World*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Bakhtin [= Bahtyin], Mihail M. (1981): *The Dialogic Imagination*. Austin: Texas University Press.
- Bakhtin [= Bahtyin], Mihail M. (1984): *Problems in Dostoevsky's Poetics*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bahtyin, Mihail M. (2007): *A szerző és a hős (A tett flozófája – A szó a regényben)*. Fordította S. Horváth Géza. Budapest: Gond-Cura Alapítvány.
- Baron, Naomi (2008): *Always On: Language in an Online and Mobile World*. Oxford: Oxford University Press.
- Barrett, Rusty (1997): The 'Homo-genius' Speech Community. In *Queerly Phrased: Language, Gender and Sexuality*. Anna Livia és Kira Hall (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 181–201.
- Barth, Fredrik (1969): Introduction. In *Ethnic Groups and Boundaries*. Fredrik Barth (szerk.). London: Allen & Unwin, 9–39.
- Barth, Fredrik (1992): Towards Greater Naturalism in Conceptualizing Societies. In *Conceptualising Society*. Adam Kuper (szerk.). London: Routledge, 17–33.
- Bauman, Richard (1986): *Story, Performance and Event: Contextual Studies of Oral Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Richard és Charles Briggs (1990): Poetics and Performance as Critical Perspectives on Language and Social Life. *Annual Review of Anthropology* 19: 59–88.
- Bauman, Zygmunt (1992): *Intimations of Post-modernity*. London: Routledge.
- Becker, Alton (1995): *Beyond Translation: Essays towards a Modern Philology*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

- Berger, Peter és Thomas Luckmann (1966): *The Social Construction of Reality*. Harmondsworth: Penguin.
- Bezemer, Jeff és Carey Jewitt (2009): Multimodal analysis: Key issues. In *Research Methods in Linguistics*. Lia Litosseliti (szerk.). London: Continuum, 180–197.
- Blackledge, Adrian (2009): Inventing English as Convenient Fiction: Language Testing Regimes in the United Kingdom. In Guus Extra, Massimiliano Spotti és Piet Van Avermaet (szerk.). *Language Testing, Migration and Citizenship: Cross-National Perspectives*. London: Continuum, 65–85.
- Blommaert, Jan (szerk.) (1999): *Language Ideological Debates*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Blommaert, Jan (2003): Commentary: A Sociolinguistics of Globalization. *Journal of Sociolinguistics* 7(4): 607–623. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2003.00244.x>
- Blommaert, Jan (2005): *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blommaert, Jan (2008): *Grassroots Literacy*. London: Routledge.
- Blommaert, Jan (2010a): *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blommaert, Jan (2010b): Policy, Policing & the Ecology of Social Norms: Ethnographic Monitoring Revisited. *Working Papers in Urban Language & Literacies* (63). www.kcl.ac.uk/ldc.
- Blommaert, Jan és Ad Backus (2011): Repertoires Revisited: ‘Knowing Language’ in Superdiversity. *Working Papers in Urban Language and Literacies* (67). www.kcl.ac.uk/ldc
- Blommaert, Jan, James Collins és Stef Slembrouck (2005): Spaces of Multilingualism. *Language and Communication* 25: 197–216. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2005.05.002>
- Blommaert, Jan és April Huang (2010): Semiotic and Spatial Scope: Towards a Materialist Semiotics. *Working papers in Urban Language & Literacies* (62). www.kcl.ac.uk/ldc
- Blumer, Herbert (1969): *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.
- Bolinger, Dwight (1975): *Aspects of Language*. Second Edition. New York: HBJ.
- Bourdieu, Pierre (1991): *Language and Symbolic Power*. Oxford: Polity.
- Boyd, Richard (2006): The Value of Civility? *Urban Studies* 43(5–6): 863–878. DOI: <https://doi.org/10.1080/00420980600676105>
- Briggs, Charles (1997): Notes on a ‘Confession’: On the Construction of Gender, Sexuality, and Violence in an Infanticide Case. *Pragmatics* 7: 519–546. DOI: <https://doi.org/10.1075/prag.7.4.04bri>
- Briggs, Charles (2005): Communicability, Racial Discourse, and Disease. *Annual Review of Anthropology* 34: 269–291. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.34.081804.120618>
- Brown, Penelope és Stephen Levinson (1978): Social Structure, Groups and Interaction. In *Social Markers in Speech*. Klaus R. Scherer és Howard Giles (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 291–342.
- Cameron, Deborah (2000): *Good to Talk?* London: Sage.
- Cameron, Deborah, Elizabeth Frazer, Penelope Harvey, Ben Rampton és Kay Richardson (1992): *Researching Language: Issues of Power & Method*. London: Routledge.
- Cicourel, Aaron (1992): The Interpenetration of Communicative Contexts: Examples from Medical Discourse. In *Rethinking Context*. Alessandro Duranti és Charles Goodwin (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 291–310.
- Cohen, Robin (1997): *Global Diasporas*. London: UCL Press.
- Collins James (1998): *Understanding Tolowa Histories: Western Hegemonies and Native American Responses*. London: Routledge.
- Collins, James és Richard Blot (2003): *Literacy and Literacies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coupland, Nikolas (2007): *Style*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Creese Angela és Adrian Blackledge (2010): Translanguaging in the Bilingual Classroom: A Pedagogy for Learning and Teaching? *Modern Language Journal* 94: 103–115. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.2009.00986.x>
- Duranti, Alessandro, Elinor Ochs és Bambi Schieffelin (szerk.) (2011): *The Handbook of Language Socialization*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Eisenlohr, Patrick (2006): Little India: Diaspora, Time and Ethnolinguistic Belonging in Hindu Mauritius. Berkeley: University of California Press.
- Eisenlohr, Patrick (2009): Technologies of the Spirit: Devotional Islam, Sound Reproduction, and the Dialectics of Mediation and Immediacy in Mauritius. *Anthropological Theory* 9(3): 273–296. DOI: <https://doi.org/10.1177/1463499609346983>
- Erickson, Frederick (2001): Co-membership and Wiggle Room: Some Implications of the Study of Talk for the Development of Social Theory. In *Sociolinguistics & Social Theory*. Nikolas Coupland, Srikant Sarangi és Christopher Candlin (szerk.). London: Longman, 152–181.
- Errington, James (2008): *Linguistics in a Colonial World*. Oxford: Blackwell.

- Fabian, Johannes (2001): *Anthropology with an Attitude*. Stanford: Stanford University Press.
- Ferguson, Charles (1982): Foreword. In *The Other Tongue: English across Cultures*. Braj B. Kachru (szerk.). Oxford: Pergamon, xi-xvii.
- Gal, Susan és Judith Irvine (1995): The Boundaries of Languages and Disciplines: How Ideologies Construct Difference. *Social Research* 62(4): 967–1001.
- Gee, James (1999): *An Introduction to Discourse Analysis*. London: Routledge.
- Giddens, Anthony (1976): *New Rules of Sociological Method*. London: Hutchinson.
- Giddens, Anthony (1984): *The Constitution of Society*. Oxford: Polity.
- Gilroy, Paul (2006): *Multiculture in Times of War*: (Professzori székfoglaló előadás, LSE, 2006. május 10-én.)
- Goffman, Erving (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth: Penguin.
- Goffman, Erving (1964): The neglected situation. *American Anthropologist*. 66(6): 133–136.
- Goffman, Erving (1981): *Forms of Talk*. Oxford: Blackwell.
- Goffman, Erving (1983): The interaction order. *American Sociological Review* 48: 1–17.
- Goodwin, Charles (2000): Action and Embodiment Within Situated Human Interaction. *Journal of Pragmatics* 32: 1489–1522.
- Goodwin, Majorie (2006): *The Hidden Life of Girls*. Oxford: Blackwell.
- Gumperz, John (1982): *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gumperz, John és Jenny Cook-Gumperz 1982. Introduction: Language and the Communication of Social Identity. In *Language and Social Identity*. John Gumperz (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 1–21.
- Hall, Stuart 1980. Encoding/decoding. In *Culture, Media, Language*. Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe és Paul Willis (szerk.). London: Unwin Hyman, 128–138.
- Hanks, William (1996): *Language and Communicative Practices*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Hannerz, Ulf (1992): *Cultural Complexity: Studies in the Social Organisation of Meaning*. New York: Columbia University Press.
- Harris, Roxy (2006): *New Ethnicities and Language Use*. London: Palgrave.
- Harris, Roxy és Ben Rampton (2010): Ethnicities without Guarantees: An Empirical Approach. In *Liveable Lives: Negotiating Identities in New Times*. Margaret Wetherell (szerk.). Basingstoke: Palgrave, 95–119.
- Heller, Monica (2007): Bilingualism as Ideology and Practice. In *Bilingualism: A Social Approach*. Monica Heller (szerk.). Basingstoke: Palgrave, 1–24.
- Heritage, John és Maxwell Atkinson (1984): Introduction. In *Structures of Social Action*. Maxwell Atkinson és John Heritage (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 1–15.
- Hewitt, Roger (1986): *White Talk, Black Talk*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hill, Jane (1999): Styling Locally, Styling Globally: What Does it Mean? *Journal of Sociolinguistics* 3(4): 542–556. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9481.00095>
- Hogan-Brun, Gabrielle, Clare Mar-Molinero és Patrick Stevenson (szerk.) (2009): *Discourses on Language and Integration*. Amsterdam: John Benjamins.
- Huang, April (2010): *London Chinatown: A Sociolinguistic Ethnography of Visuality*. Doktori értekezés. Jyväskylä: Jyväskylai Egyetem.
- Hudson, Richard (1980): *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hymes, Dell (1980a): Speech and Language: On the Origins and Foundations of Inequality among Speakers. In *Language in Education: Ethnolinguistic Essays*. Dell Hymes (szerk.). Washington DC: Centre for Applied Linguistics, 19–61.
- Hymes, Dell (1980b): Ethnographic Monitoring. In *Language in Education: Ethnolinguistic Essays*. Dell Hymes (szerk.). Washington DC: Centre for Applied Linguistics, 104–118.
- Hymes, Dell (1980c): Educational Ethnology. In *Language in Education: Ethnolinguistic Essays*. Dell Hymes (szerk.). Washington DC: Centre for Applied Linguistics, 119–125.
- Hymes, Dell (1983): *Essays in the History of Linguistic Anthropology*. Amsterdam: John Benjamins, 345–387.
- Hymes, Dell (1996): *Ethnography; Linguistics, Narrative Inequality: Toward an Understanding of Voice*. London: Taylor and Francis.
- Irvine, Judith (2001): 'Style' as Distinctiveness: The Culture and Ideology of Linguistic Differentiation. In *Style and Sociolinguistic Variation*. Penelope Eckert és John R. Rickford (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 21–43.
- Jaspers, Jürgen (2005): Linguistic Sabotage in a Context of Monolingualism and Standardization. *Language and Communication* 25(3): 279–298. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2005.03.007>.
- Jaspers, Jürgen (2011): 'This isn't Possible Anymore': Indexical Shifts in a White Urban Dialect. *Working Papers in Urban Language & Literacies* (66). www.kcl.ac.uk/ldc.

- Jørgensen, J. Normann (2008a): *Languaging: Nine Years of Poly-lingual Development of Young Turkish-Danish Grade School Students*. Copenhagen: Copenhagen Studies in Bilingualism.
- Jørgensen, Normann (2008b): Polylingual Languaging around and among Children and Adolescents. *International Journal of Multilingualism* 5(3): 161–176. DOI: <https://doi.org/10.1080/14790710802387562>
- Joseph, John és Talbot Taylor (1990): *Ideologies of Language*. London: Longman.
- Kress, Gunther (2009): *Multimodality: A Social-semiotic Approach to Contemporary Communication*. London: Routledge.
- Kress, Gunther és Theo van Leeuwen (1996): *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London: Routledge.
- Le Page, Robert (1988): Some Premises Concerning the Standardisation of Languages, with Special Reference to Caribbean Creole English. *International Journal of the Sociology of Language* (71): 25–33.
- Leppänen, Sirpa (2007): Youth Language in Media Contexts: Insights into the Functions of English in Finland. *World Englishes* 26(2): 149–169. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-971X.2007.00499.x>
- Leppänen, Sirpa (2009): Playing with and Policing Language Use and Textuality in Fan Fiction. In *Internet Fictions*. Ingrid Hotz-Davies, Anton Kirchofer és Sirpa Leppänen (szerk.). Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 62–83.
- Leppänen, Sirpa (2012): Linguistic and Discursive Heteroglossia on the Translocal Internet: The Case of Web Writing. In *Language Mixing and Code-switching in Writing: Approaches to Mixed-language Written Discourse*. Mark Sebba, Shahrzad Mahootian és Carla Jonsson (szerk.). London: Routledge, 233–254.
- Leppänen, Sirpa és Arja Piirainen-Marsh (2009): Language Policy in the Making: An Analysis of Bilingual Gaming Activities. *Language Policy* 8(3): 261–284. <https://doi.org/10.1007/s10993-009-9130-2>
- Leppänen, Sirpa, Anne Pitkanen-Huhta, Arja Piirainen-Marsh, Tarja Nikula és Saija Peuronen (2009): Young People's Translocal New Media Uses: a Multi-perspective Analysis of Language Choice and Heteroglossia. *Journal of Computer-Mediated Communication* 14(4): 1080–1107. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2009.01482.x>
- Leung, Constant, Richard Harris és Ben Rampton (1997): The Idealised Native Speaker, Reified Ethnicities, and Classroom Realities. *TESOL Quarterly* 31(3): 543–560.
- Levinson, Stephen (1988): Putting linguistics on a proper footing: Explorations in Goffman's concepts of participation. In *Erving Goffman: Exploring the Interaction Order*: Paul Drew és Anthony Wootton (szerk.). Oxford: Polity, 161–227.
- Li Wei (2006): Complementary Schools, Past, Present and Future. *Language and Education* 20(1): 76–83. <https://doi.org/10.1080/09500780608668711>
- Lytra, Vally (2007): *Play Frames and Social Identities*. Amsterdam: John Benjamins.
- Madsen, Lian (2008): *Fighters and Outsiders: Linguistic Practices, Social Identities, and Social Relationships among Urban Youth in a Martial Arts Club*. Doktori értekezés. Copenhagen: University of Copenhagen.
- Makoni, Sinfree és Alastair Pennycook (szerk.) (2007): *Disinventing and Reconstituting Languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Maryns, Katrijn (2006): *The Asylum Speaker: Language in the Belgian Asylum Procedure*. Manchester: St Jerome.
- Mehan, Hugh (1996): The Construction of an LD Student: A Case Study in the Politics of Representation. In *Natural Histories of Discourse*. Michael Silverstein & Greg Urban (szerk.). Chicago: University of Chicago Press, 253–276.
- Moerman, Michael (1974): Accomplishing Ethnicity. In *Ethnomethodology*. Roy Turner (szerk.). Harmondsworth: Penguin, 54–68.
- Moore, Robert E., Sari Pietikäinen és Jan Blommaert (2010): Counting the Losses: Numbers as the Language of Language Endangerment. *Sociolinguistic Studies* 4(1): 1–26. <https://doi.org/10.1558/sols.v4i1.1>
- Otsuji, Emi és Alastair Pennycook (2010): Metrolingualism: Fixity, Fluidity and Language in Flux. *International Journal of Multilingualism* 7(3): 240–254. <https://doi.org/10.1080/14790710903414331>
- Pan Lin (2009): Dissecting multilingual Beijing: The space and scale of vernacular globalization. *Visual Communication* 9: 67–90. <https://doi.org/10.1177/1470357209352948>
- Parkin, David (1977): Emergent and Stabilised Multilingualism: Polyethnic Peer Groups in Urban Kenya. In *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. Howard Giles (szerk.). New York: Academic Press, 185–210.
- Pennycook, Alastair (2001): *Critical Applied Linguistics*. New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Pennycook, Alastair (2007): *Global Englishes and Transcultural Flows*. London: Routledge.
- Pennycook, Alastair (2010): *Language as a Local Phenomenon*. London: Routledge.
- Pratt, Mary L. (1987): Linguistic Utopias. In *The Linguistics of Writing*. Nigel Fabb, Derek Attridge, Alan Durant és Colin McCabe (szerk.). Manchester: Manchester University Press, 48–66.
- Pye, Karen és Tran Dang (2003): 'FOB' and 'Whitewashed': Identity and Internalised Racism among Second Generation Asian Americans. *Qualitative Sociology* 26(2): 147–172. <https://doi.org/10.1023/A:1022957011866>

- Quist, Pia és Normann Jørgensen (2009): Crossing – Negotiating Social Boundaries. In *Handbook of Multilingualism and Multilingual Communication*. Peter Auer és Li Wei (szerk.). Berlin: Mouton de Gruyter, 371–389.
- Rampton, Ben (1995): *Crossing: Language and Ethnicity among Adolescents*. London: Longman.
- Rampton, Ben (1998): Speech community. In *Handbook of Pragmatics*. Jef Verschueren, Jan-Ola Ostman és Jan Blommaert (szerk.). Amsterdam and New York: John Benjamins, 1–34. DOI: <https://doi.org/10.1075/hop.4.spe2>
- Rampton, Ben (2000): Continuity and Change in Views of Society in Applied Linguistics. In *Change and Continuity in Applied Linguistics*. Hugh Trappes-Lomax (szerk.). Clevedon: BAAL and Multilingual Matters, 97–114.
- Rampton, Ben (2006): *Language in Late Modernity: Interaction in an Urban School*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rampton, Ben (2007): Neo-Hymesian Linguistic Ethnography in the United Kingdom. *Journal of Sociolinguistics* 11(5): 584–607. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2007.00341.x>
- Rampton, Ben (2010): An Everyday Poetics of Class and Ethnicity in Styling and Crossing. *Working Papers in Urban Language & Literacies* (59). www.kcl.ac.uk/ldc
- Rampton, Ben (2011a): Style Contrast, Migration and Social Class. *Journal of Pragmatics* 43(5): 1236–1250. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2010.08.010>
- Rampton, Ben (2011b): From ‘Multiethnic Adolescent Heteroglossia’ to ‘Contemporary Urban Vernaculars’. *Language and Communication* 31(4): 276–294. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2011.01.001>
- Rampton, Ben (2011c): Style in a Second Language. *Working Papers in Urban Language & Literacies* Paper (65). www.kcl.ac.uk/ldc
- Rampton, Ben és Constadina Charalambous (2010): Crossing: A Review of Research. *Working Papers in Urban Language & Literacies* (58). www.kcl.ac.uk/ldc
- Reyes, Angela és Adrienne Lo (szerk.) (2009): *Beyond Yellow English: Towards a Linguistic Anthropology of Asian Pacific America*. Oxford: Oxford University Press.
- Roberts, Celia, Evelyn Davies és Tom Jupp (1992): *Language & Discrimination*. London: Longman.
- Robins, Robert Henry (1979): *A Short History of Linguistics*. London: Longman.
- Said, Edward (1978): *Orientalism*. Harmondsworth: Penguin.
- Sapir, Edward (1949). *Edward Sapir: Selected Writings in Language, Culture and Personality*. David G. Mandelbaum (szerk.). Berkeley: California University Press, 104–109.
- Sarroub, Loukia (2005): *All American Yemeni Girls: Being Muslim in a Public School*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Scollon, Ron és Suzanne Scollon (2003): *Discourses in Place: Language in the Material World*. London: Routledge.
- Scollon, Ron és Suzanne Scollon (2004): *Nexus Analysis: Discourse and the Emerging Internet*. London: Routledge.
- Seidlhofer, Barbara (szerk.) (2003): *Controversies in Applied Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Silverstein, Michael (1985): Language and the Culture of Gender. In *Semiotic Mediation*. Elizabeth Mertz és Richard J. Parmentier (szerk.). New York: Academic Press, 219–259.
- Silverstein, Michael (1998): Contemporary Transformations of Local Linguistic Communities. *Annual Review of Anthropology* 27: 401–426. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.27.1.401>
- Silverstein, Michael (2003): Indexical Order and the Dialectics of Sociolinguistic Life. *Language and Communication* 23: 193–229. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0271-5309\(03\)00013-2](https://doi.org/10.1016/S0271-5309(03)00013-2)
- Silverstein, Michael és Greg Urban (szerk.) (1996): *Natural Histories of Discourse*. Chicago: University of Chicago Press.
- Talmy, Steven (2008): The Cultural Productions of the ESL Student at Tradewinds: Contingency, Multi-directionality and Identity in L2 Socialisation. *Applied Linguistics* 29(4): 619–644. DOI: <https://doi.org/10.1093/applin/amn011>
- Talmy, Steven (2009): Forever FOB? Resisting and Reproducing the Other in High School ESL. In *Beyond Yellow English: Toward a Linguistic Anthropology of Asian Pacific America*. Angela Reyes és Adrienne Lo (szerk.). New York: Oxford University Press, 347–365.
- Taylor, Talbot (1990): Which is to be Master? The Institutionalisation of Authority in the Science of Language. In *Ideologies of Language*. John E. Joseph és Talbot Taylor (szerk.). London: Routledge, 9–26.
- Trappes-Lomax, Hugh (szerk.) (2000): *Change and Continuity in Applied Linguistics*. Clevedon: BAAL/Multilingual Matters.
- Tremlett, Annabel (2007): *Representations of the Roma: Public Discourse & Local Practices*. Doktori értekezés. London: King’s College.
- Urla, Jacqueline (1995): Outlaw Language: Creating an Alternative Public Sphere in Basque Radio. *Pragmatics* 5: 245–262.
- Verschueren, Jef (1999): *Understanding Pragmatics*. London: Arnold.

- Vertovec, Steven (2007): Super-diversity and its Implications. *Ethnic and Racial Studies* 30(6): 1024–1054. DOI: <https://doi.org/10.1080/01419870701599465>
- Vertovec, Steven (2010): Towards Post-multiculturalism? Changing Communities, Contexts and Conditions of Diversity. *International Social Science Journal* 199: 83–95. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1468-2451.2010.01749.x>
- Wang, Xuan (2010): ‘I am not a Qualified Dialect Rapper’: Genre Innovation as Authenticity. *Working Papers in Urban Language and Literacies* (64). www.kcl.ac.uk/ldc
- Warriner, Doris (2007): Transnational Literacies: Immigration, Language Learning, and Identity. *Linguistics and Education* 18: 201–214. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.linged.2007.10.003>
- Widdowson, Henry (1984): *Explorations in Applied Linguistics 2*. Oxford: Oxford University Press.
- Williams, Raymond (1977): *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Woolard, Kathryn, Bambi Schieffelin és Paul Kroskrity (1998): *Language Ideologies: Practice and Theory*. New York: Oxford University Press.
- Zhu Hua (2008): Duelling Languages, Duelling Values: Codeswitching in Bilingual Intergenerational Conflict talk in Diasporic Families. *Journal of Pragmatics* 40: 1799–1816. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.02.007>

Jan Blommaert (1961–2021)

Nyelvész, Tilburg University, Babylon Center (Tilburg, Hollandia)

Ben Rampton

Nyelvész, King's College, School of Education, Communication and Society (London, Egyesült Királyság)

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BEFÁJLAT

TAKÁCS IRENE MAROSI ERNŐRŐL
KAPELNER ZSOLT, ERŐS GÁBOR, TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓSRÓL
FORGÁCS BÁLINT NOAM CHOMSKYRÓL
BÉKÉS ERNŐ A BUDAI CORVINA-MŰHELYRŐL
SCHWEITZER GÁBOR AZ ALKOTMÁNYRÓL
ZAHORÁN CSABA A TRIANON UTÁNI TÉRKÉPEKRŐL
KLAMICZAY GÁBOR BOSZORKÁNYOKRÓL, GYÓGYÍTÓKRÓL

**FLECK ZDOLTÁN A MAGYAR EGYETEMI
AUTONÓMIA VÉGNAJAIÉRŐL**

PROBLÉMA

ÁDÁM PÉTER A MAGYAR MARVAJK-RÓL

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

KISS FARKAS GÁBOR, LAKATOS BÁLINT,
LŐVEI PÁL, NYIRKOS TAMÁS, SZALONTAI
BALÁZS, TELLER KATALIN

SZEMLE

ANTHONY APPAH, LAKNER JUDIT,
KAPTÁNY BALÁZS

MI A PÁLYAT

M E G J E L E N I K

2021. TAVASZ-NYÁR

N E G Y E D É V E N T E

Teri Silvio

Animáció: az új performancia?

Absztrakt: Az 1950-es évek és az 1990-es évek között számos tudományterületen kidolgozták a performancia trópusát, ezáltal lehetővé téve az identitások megkonstruálásának az összehasonlítását a rituálék, a munka és a mindennapi élet mimetikus megtestülésén keresztül. Manapság, amikor az animációt a digitális médián keresztül remedialják, a tudósok és a különféle típusú online közösségek résztvevői egyre inkább az animációt használják a világegyetem/világon történő emberi fellépés trópusaként. Ez az esszé megkísérelti összefoglalni a különféle tudományágak legújabb kutatásainak a felismeréseit az általános animációs modell felvázolásának céljából. Először bemutatja az animáció néhány olyan tulajdonságát, amely lehetővé teszi a társadalmi, technológiai és pszichikai struktúrák közötti kapcsolatok létrehozását, majd annak néhány módozatát szemlélteti, ahogyan az animáció és performancia modelljei egymásra hatnak a kortárs szubkulturális gyakorlatokban.

Kulcsszavak: animáció, performancia, remediació, médiaideológiák, technológiai kultúrák

Forrás: Animation: The New Performance? *Journal of Linguistic Anthropology* 20(2) [2010.]: 422–438. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1548-1395.2010.01078.x>. Hungarian translation © *Replika*. A fordítást az eredetivel egybevetette és lektorálta: Bodó Csanád.

Mi, akik valamiképp annak a félárnyékában élünk, amit Roland Kelts (2006) a „Moebius Strip of Japanamerica”-nak nevez, azt vesszük észre, hogy manapság mindenféle animált karakterek vesznek körül minket. A mozivászonon és a számítógépeink képernyőjén táncolnak, az asztalunkra ülnek, hogy ne legyünk egyedül a munkában; bevásárlóközpontokba, múzeumokba és repülőterekre invitálnak minket; megjelennek a hitelkártyáinkon, a mobiltelefonunkon és a laptoptáskánkon fityegnek; apró kis fa-, műanyag- vagy szőrös lábukon rohannak át a Broadway színpadán, valamint regények és tudományos esszék oldalain. Az elmúlt húsz évben, különösebb felhajtás nélkül, az animáció a posztindusztriális világ hétköznapi életének a mindenütt jelenlevő részévé vált.

Az animáció elterjedését számos tényező elősegítette: nevezetesen a digitális technológiák fejlődése, az úgynevezett tartalomipar vagy a kreatív iparágak növekedése Észak-Amerikában, Európában és Ázsiában, valamint az áru és a munkavállalók növekvő nemzetközi áramlása. A bennünket körülvevő animációk nagy része közvetlenül a digitális technológián keresztül jön létre – például a számítógéppel generált karakterek, amelyek mindenféle számítógépes és online játékokat, valamint a Pixar Studio éves kasszasikernek számító produkcióit népesítik be. A digitális átvitel DVD-n keresztül lehetővé tette a globális közönség elérését a régebbi, analóg animációs formáknak, például Miyazaki Hayao kézzel rajzolt celluloid alapú animációjának és az Aardman Stúdió gyurmaanimációjának. Az ipari struktúrák és marketingstratégiák, amelyek a videó animációt a képregényekkel, játékfigurákkal és más kötött termékekkel kötik össze, az amerikai és japán szórakoztató iparágak közötti párbeszédéből születtek meg, és így terjedtek el az egész posztindusztriális világban (Allison 2006; Jenkins 2005; Kelts 2006).

Az animáció és az animált karakterek elterjedése nem pusztán a számítógépes technológia és a globális kapitalizmus szerkezeti átalakulásainak metszéspontjának hatása vagy tünete. Az animáció azért is népszerű, mert produktív trópuszt kínál az ezen a metszésponton keresztüli gondolkodáshoz. Ebben az esszében azt állítom, hogy az animáció a digitális média, illetve a kreatív iparágak fellendülésének a korában létező trópusként hasonló potenciált rejt, mint amit a performanscia rejtett magában a sugárzott média és a szolgáltatóipar fellendülésének a korában.

Abban a korszakban, amikor a popkultúránkat az emberi ikonok – filmsztárok, rocksztárok, televíziós személyiségek – uralták, a performanscia a népszerű esztétikát a társadalmi (gazdasági, politikai, nyelvi, rokonsági stb.) struktúrákkal összekapcsoló központi koncepcióként jelent meg. Az akadémikusok az animáció elemzésekor a performanscia fogalmára támaszkodhatnak és támaszkodnak is. A manga és az anime fogyasztását, különösképp az animált karakterek rekonstruálását a *cosplay*ben (azaz „Costume Play”) gyakran a szubkulturális identitások performanciájának tekintik. Maguk az animátorok azt állítják, hogy ők „mindössze nagyon félénk színészek”.¹ De ha animációs karakterről beszélünk, vannak olyan esetek, amikor a performanscia fogalma nem megfelelő. Amint arra Hastings és Manning (2004) is rámutatott, a performanscia fogalma olyan szorosan kezdett kötődni az önidentitás kifejezéséhez, hogy hajlamos volt elvonni a tudományos figyelmet arról a tényről, hogy sok beszédaktus valójában „az alteritás aktusa”.

¹ Kyle Balda animátor, aki a Pixar, Industrial Light and Magic, valamint más nagy stúdiók karaktertervezőjeként és animációs felügyelőjeként is dolgozott, a 2009. október 30-án a Taipei Fine Arts Museumban tartott előadása során így írta le magát.

A performanciakutatáson belül a performancia fogalmának a megtestesült mimézis gondolatához való erőteljes kötődése elfedte az animációt mint önmagában is tanulmányozásra érdemes cselekvést. Más szóval a performancia fogalma hajlamos elrejteni az ontológiai különbséget az animált karakterek és az őket létrehozó, használó és velük kapcsolatba lépő emberek között. Megfelelünk a rejtelmes „élet illúziójáról”, amely ezeket a karaktereket vonzóvá teszi, a materialitásuk és a képzelet sajátos keverékével és diffúz ágenciájukkal.²

Ezek a gondolatok a saját kutatási tapasztalataimból származnak. Disszertációm alapvetően a performancia antropológiájának területéhez tartozott – az 1990-es években terepmunkát végeztem a nemek határait átlépő performancia gyakorlásáról a tajvani népi operában, és arról, hogy ez a gyakorlat hogyan befolyásolta azt, ahogyan a színésznők és rajongóik, valamint a tágabb értelemben vett tajvani társadalom életre hívják a nemi szerepeket a „színpadon kívül”, valamint, hogy miként gondolkodnak ezekről. De amikor 2002-ben elkezdtem terepmunkát végezni egy népszerű videós bábműsorsorozat gyártóival és rajongóival, folyamatosan azzal találtam szemben magam, hogy a performancia fogalma nem hasznosítható. Arra jutottam például, hogy a szokásos kérdések, amelyek részletes történeteket és magyarázatokat szültek az opera színésznői és azok rajongói részéről – olyan kérdések, mint: „Hogyan kerülsz a karakterbe?” –, egyáltalán nem voltak értelmezhetők azoknak a rajongóknak, akik bábkarakterek bőrébe bújtak a *cosplay* során.

A *Perform or Else: From Discipline to Performance* (Performálj, különben: felügyelettől a performanciáig) című könyvben Jon McKenzie azt állítja, hogy

a performancia az erő/tudás rétege, amely az Egyesült Államokban a huszadik század végén alakult ki... a performancia az lesz a huszadik és huszonegyedik század számára, ami a felügyelet volt a tizenharmadik és tizenkilencedik századnak (McKenzie 2001: 18).

Miközben azt gondolom, hogy McKenzie foucault-i, történelmi elemzése a performanciadiskurzus erőhatásairól igen célratoró, úgy vélem, hogy az animáció (eddig) általános elterjedtsége a 21. században gyanakvóvá tehet bennünket ezen erőhatásoknak a jövőbe történő kivetítését illetően. Azt állítom, hogy már látjuk az animációnak az emberi cselekvés alternatív modelljeként való megjelenését a világban, amely hasonlóan a performanciához és a felügyelethez, a szó minden értelmében lenyűgöző. Itt szeretnék összehozni néhány fogalmat, amelyek a tudományágak és diskurzusok széles skáláján megfogalmazódnak, és olyan animációtrópus javasolok, amely a performanciához hasonlóan segíthet az új kapcsolatok felépítésében a pszichológia és a szociológia, a művészet és a közgazdaság, a technológia és a kultúra között. Nem azt javaslom, hogy az animációnak úgy kellene a performancia helyébe lépnie, mint amennyire a performancia lépett a felügyeletébe. Sokkal inkább, akárcsak a felügyelet és a performancia esetén, a performancia és az animáció keresztezik és kiegészítik egymást. Valamennyit egyszerűen a másik egyik változatának tekinthetjük, de heurisztikus eszközként történő elkülönítésük lehetővé teszi számunkra, hogy a posztindusztriális körülmények olyan aspektusai-ra összpontosítsunk, amelyek egyébként elkerülnék a figyelmet.

2 Amint arra Manning is rámutat, a babák és az automaták állnak Jentsch 1906-ban a kísértetiesről (*unheimlich*) alkotott, Freudot megelőző elméletének a központjában (Manning 2009: 323, 5. lábjegyzet).

Ennek az esszének az első részében történetileg kívánom kontextusba helyezni a performanciát mint elméleti koncepciót, valamint körvonalazni azokat a kapcsolatokat, amelyeket a hatalom/tudás különböző területei között létesít. A második részben tisztázni szeretném az animáció és a performansza különbségeit, és javaslatot tennék néhány olyan megoldásra, amelyekkel az animáció új kapcsolódási pontokat teremthet az emberi élet különböző dimenziói között a 21. században. Végül néhány arra vonatkozó példával fejezem be, hogy miként járulhat hozzá az antropológia az animáció mint produktív trópus kidolgozásához, áttekintve azt, hogy a performansza és az animáció hogyan fonódnak össze az egyes kulturális gyakorlatokban.

A performansza paradigmája

A performanciakutatás története azt az 1950–1970-es években fokozatosan kialakuló tudományágat állítja középpontba, amelynek létrejötte során a társadalomtudományok, a filozófia és a színháztudomány kutatói a performansza, a dráma és a teatralitás trópusait kezdik használni a társadalmi interakció leírására (az antropológiában Erving Goffman, Milton Singer és Victor Turner különösen fontos szerepet vállaltak ennek a trópusnak a kidolgozásában).³ Úgy gondolom, hogy az egyik feltétel, amely ezekben az évtizedekben elérhetővé tette a társadalomelmélet számára a performanciát mint trópusot, az a tény, hogy a színházi performansza akkoriban a Bolter és Grusin által „remediálásnak” nevezett folyamatban volt Észak-Amerikában és Nagy-Britanniában. Bolter és Grusin remediáláson „az egyik médiumnak a másikban történő reprezentációját” érti (1999: 45), amikor egy új technológia „valamely más média technikáit, formáit és társadalmi jelentőségét sajátítja ki magának, és versengeni próbál vele, vagy megkísérel újraformálni azt a valóság nevében” (Bolter és Grusin 1999: 65).

Az 1974-ben, a televíziós műsorok áramló szerkezetéről elsőként publikált munkájában Raymond Williams kvázi melleleg állapította meg:

[a] világ legtöbb részén a televízió elterjedése óta a drámai performansza olyan nagy léptékű és intenzitású volt, amely az emberi kultúra történetében példa nélkülinek számít... Valószínűnek tűnik, hogy az olyan társadalmakban, mint Nagy-Britannia és az Egyesült Államok, a nézők többsége egy héten vagy hétvégén több drámát néz, mint amennyit bármely korábbi történelmi időszakban egy év vagy egyes esetekben egy élettartam alatt néztek volna meg (Williams 1990: 59).

Amit Williams a dráma alatt ért, az alapvetően kitalált karakterek életre hívása valós emberek által kitalált narratívákban. Azaz, amit Williams észrevett, az a színház televízió általi remediálása volt.⁴

Ha a színház televízió általi remediálása a drámát mindenütt jelenlévővé tette, akkor annak átalakítása új reflexivitást hozott maga a színház számára is. A színház televízió általi

³ Ezen történet összefoglalásához lásd McKenzie (2001: 33–38).

⁴ Ez a folyamat természetesen a filmgyártással kezdődött, és a televízió a film révén nagyban remediálta a színházat. Fontosnak tartom azonban Williams megfigyelését, miszerint a televízióknak nagyobb mértékben sikerült a (remediált) színházi performanciát az iparosodott világ mindennapi életének részévé tenni, mint a moziknak.

remediálása egy bizonyos „valódi nevében” – a naturalizmusának a naturalizálásával – az avantgárdban sokakat provokált a színház valóságának az élőszűrésbe történő áthelyezése, pontosan arra, ami elveszett a televízióba való átültetés során. A társadalmi interakció és a rituálé performanciaként történő újradefiniálása, amelyet olyan szerzők dolgoztak ki, mint Goffman és Turner, a színházstudomány és az antropológia közötti párbeszédéből fejlődött ki a szappanopera és a sitcom, Grotowski és a San Francisco Mime Troupe korában. Nem meglepő, hogy ezek az elméletek a színházi szempontok alapján határozták meg a performanciát, amelyek a televíziótól való különbözőségéről szóló viták során jelentek meg – a tér felhasználásáról, az interaktív kommunikációról, a színész testének materialitásáról, a színész és szerepe közötti látható résről, a forgatókönyv kontra improvizáció viszonyáról, a társadalmi reprodukció kontra társadalmi átalakulás kapcsolatáról.

A performanciakutatás tudományágként akkor intézményesült, amikor a New York-i Egyetem 1980-ban bevezette a Performance Studies képzési programot. Az alapító Richard Schechner által a performanciának „restaurált viselkedésként” való definiálása segítette összehozni a különféle diszciplináris megközelítéseket, és megszilárdította a performancia megtestesüléssel és mimézissel való asszociációját.

Az 1980-as és 1990-es évek során a performancia paradigmája új irányokba fejlődött a posztstrukturalista elmélet hatására. Judith Butler *Problémás nem* (Gender Trouble, 2007 [1990]) című könyve a performancia gondolatát az identitáshoz kötötte, és a kulturális performancia korábbi antropológiai fogalmait kapcsolta össze Lacan tükör-stádiumának modelljével annak alátámasztásához, hogy az ember mint biológiai lény nemi identitásokat ölt magára a mintájául szolgáló szerepek (téves) felismerésének és (mindig hiányos) mimézisének ismételt cselekvései által. Butler modellje kiutat jelentett annak a problémának az elkerülésére, amit a feministák Beauvoir óta felvetettek – nevezetesen, hogy a nőt diszkurzív módon csak a negativitás határozhatja meg mint nem férfit –, miközben elkerüli a biológiai esszencializmust azáltal, hogy amellett érvel, hogy performancia performatív az austini értelemben. Butler tehát azt állítja, hogy a férfiaság és a nőiség megtestesített performanciája nem csupán a már létező társadalmi szerepeket testesíti meg és reprodukálja, hanem idővel megkonstruálja a férfi és a női identitás kategóriáit. Azok a jelenségek, amelyeket Austin „sikertelen” nemi performanciáknak hívna (mint például a drag), magukban hordozzák annak lehetőségét, hogy láthatóvá tegyék azokat az ideológiákat, amelyek engedélyezik a „sikeres” nemi performanciákat (pl. biologizmus).⁵

McKenzie megjegyzi, hogy Judith Butler után a Performance Studies gyakorlatilag szinonimája lett a Gender/Queer Studiesnek az amerikai tudományos életben. Ez nem pusztán azért van, mert Butler maga a nemi identitásra fókuszál, hanem azért is, mert az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban nagy volt az átfedés a queer identitáspolitikai mozgalmakban a performanciakutatás képviselői és az aktivisták között, a nyilvános performanciát pedig nagy sikerrel vette át fő taktikaként az ActUp, a Lesbian Avengers és sok más aktivista csoport.

5 A performanciát (egyfajta cselekvés) és a performativitást (a nyelv jellemzője) gyakran tévesen keverik össze. A kettő közötti kapcsolat pontos jellege központi probléma mind a queer kutatások, mind a nyelvészeti antropológia szempontjából. Lásd Parker és Sedgwick (1995) és Hall (2000).

Ugyanebben az időszakban a performancia kifejezést buzgón ültették át az üzleti világba is, például a mindenütt jelen lévő „alkalmazotti teljesítményértékelések” és a részvényesek szervezeti „teljesítmény” iránti követeléseik miatt. McKenzie azt állítja, hogy ebben a diskurzusban az austini performativitás mint hatékonyság fogalmát felváltja a performancia és a hatékonyság összevonása. Az „üzletiperformancia-menedzsment” támogatói számára a performancia fogalma hangsúlyozza a munkavállalói ágenciát, de amint arra McKenzie rámutat, a „proaktív” fellépés paradox módon ugyanazokkal a következményekkel jár, mint a fegyelmezetlenség a régebbi korokban.

Úgy gondolom, hogy ez a két asszociáció, a performancia és a nemek, a performancia és a szervezeti vagy munkavállalói hatékonyság között, összekapcsolódik; mindkettő az amerikai gazdaság szerkezetátalakításával függ össze. Az 1980-as és az 1990-es évek olyan időszak volt, amikor a tradicionális amerikai gyártás visszaesett, a szolgáltatói, az információs és a csúcstechnológia ágazatainak felemelkedésével egyre nőtt a munkaerő feminizációja – az otthonon kívül munkát végző nők aránya jelentős növekedést mutatott, a hagyományosan „női munkának” tekintett munkaágazatok bővültek és az egyre nőtt a kereslet a „női” készségek iránt számos középosztálybeli munkakörben. Az első olyan munkavállalók, akik munkájukra kifejezetten „performanciaként” tekintettek (természetesen a hivatásos szórakoztatók után), a rózsaszín galléros ágazatból érkező nők voltak. Arlie Hochschild klasszikus tanulmánya a légitársaságok utas-kísérőiről (*The Managed Heart* [Az irányított szív], 2003 [1983]) kimutatta, hogy ezek a nők a munkájukhoz szükséges „érzelmi munkáról” egyértelműen úgy nyilatkoztak, mint „egy szerep eljátszásáról”.⁶ Amint azt Hochschild is megjegyzi, az érzelmi munkát megkövetelő munkahelyek az 1980-as években az Egyesült Államok munkaerőpiacának leggyorsabban növekvő részét képezték. Más szavakkal: a performanciakutatás a nemi identitást mint performanciát ismerte el, ugyanakkor a szociológia a nőiesség (és egyes esetekben a férfiasság) performanciáját a munkaerő fontos szempontjaként ismerte el a deindusztrializálódás világában.

Összegezve, a performanciamodellel a médiatechnológia fejlődésére és a gazdasági szerkezetátalakításokra adott válaszként alakult ki, ugyanakkor ezekben a szerkezeti átalakításokban részt is vett. Úgy gondolom, hogy az animáció implicit modelljei már ugyanezt a funkciót töltik be a számítógépesített, posztindusztriális társadalmakban. A következőkben megpróbálom explicitebb módon bemutatni ezeket a modelleket.

Animáció: meghatározások

A performanciakutatást követve hadd kezdjem az animáció hozzátételegesen meghatározásának az összetételével, amely hatékonyan beépítheti a művészetekből, az antropológiából és a pszichológiából vett megközelítéseket. Mindezen megközelítések megőrzik az animáció etimológiai értelemben vett értelmét valamilyen mértékben, amely szerint „életet lehelnek” egy dologba, de ezek mindegyike kissé másképpen határozza meg az „életet”.

⁶ A nyelvészeti antropológián belül külön említést érdemel Deborah Cameron telefonos ügyfélszolgálaton dolgozók nemi meghatározottságú performanciájáról szóló tanulmánya (Cameron 2000) – *A Journal of Linguistic Anthropology* szerkesztői megjegyzése.

A hivatásos animátorok és művészetkutatók szempontjából az animáció elsősorban médiumként definiálódik. Az animáció (vagy „anime”) kifejezés leggyakoribb használata egy film vagy videó műfajára utal, és az animáció tudományos teoretizálása túlnyomórészt a film- és médiatanulmányok keretében zajlott. Az animációt ebben az értelemben az „élő szereplős” filmgyártással vagy a televízióval szemben határozzuk meg, és magában foglalja a celanimációt és a számítógéppel generált animációt (mind 2D és 3D, mind a filmekben és a játékokban), valamint a technikák széles választékát, mint például gyurmaanimáció, stop-motion, kivágható papír animáció és így tovább.

A filmművészet az animáció történetét a vizuális művészetek – különösen a rajz, a festészet és a fényképezés – remediálásának a szempontjából írja le (az animációban is dolgoznak hanggal, de mint általában a filmművészetben, meglepően keveset). Az animáció történetét olyan eszközökön keresztül lehet nyomon követni, mint például a sztereoptikon és Muybridge fényképei, Alan Cholodenko (2007) pedig ezen technológiatörténetre alapozó érvelést ad arra, hogy az egész filmgyártás valójában animáció, mivel a film maga technológia, amelynek elsődleges hatása a mozdulatok illúziója, amelyet a mozdulatlan képkockák gyors egymásutánisága hoz létre.

De a filmgyártás csak egyike az újabb animációs eszközöknek, és az animáció művészi definíciójának ki kell terjednie az összes olyan régebbi médiumra, amelyet a filmgyártás animációja remediál – például a történet-tekercsek és a képregények, valamint a bábszínház minden formája: marionett, kesztyűbáb, rúdbáb, árnyékáb és így tovább. A bábművészek és bábművészeti kutatások az élő színházzal szembeni animációt a „performáló objektumok” jelenlétével határozzák meg, amelyek nemcsak a bábokat, hanem a maszkokat és az automatákat is magukban foglalják (Proschan 1983). Összegezve: az animáció művészeti meghatározása (beleértve a médiatudományit is) a technére, a technológiák és készségek skálájára összpontosít, amelyeket az „élet illúziójának” létrehozására használnak.

Ahhoz, hogy a „kulturális animáció” olyan antropológiai koncepciójával rukkoljak elő, amely Singer „kulturális performanciájához” hasonló feladatot tölthet be, engedjék meg, hogy először, ahogyan azt a performanciakutatás is tette, a vallás antropológiájához forduljak. Ahol az ősi kulturális performancia vallási rituálé volt, az ősi kulturális animáció az ikonok, képmások, talizmánok és isteni erővel bíró természeti tárgyak felruházása, amit Victoria Nelson „az anyagba »lelket lehelés« gyakorlatának” nevez (2001: 30). Az antropológián belül az animáció legjobban megfogalmazott elmélete valószínűleg Alfred Gell (1998) elemzése arról, hogy a szent tárgyakat miként ruházzák fel saját ágenciájukkal – mind a formai tulajdonságok révén, amelyek elvontan ábrázolják a személyiség kulturális fogalmait, mind pedig a velük való emberi interakció révén. Az ajándéknak mint az én objektumba beágyazott részének a Mauss általi teoretizálása, valamint Marxnak az áru fétiséről szóló elmélete egyaránt értelmezhető az animáció antropológiai modelljének a nyíltan vallásos szférán túli kibővítéseként.

Ha a performanciakutatás Lacan tükör-stádiumából veszi a pszichológiai modelljét, az animációkutatások inkább az objektumkapcsolatok elméletére irányulnának. Judith Butler számára Lacan tükör-stádiumának a leírása azt a modellt mutatja, amellyel az egyének társadalmi szerepeket, különösen a nemi szerepeket testesítik meg. A tükörstádiumban, amikor a csecsemő először látja a tükörképét a tükörben, tévesen ismeri fel a képet idealizált énként, és megpróbálja saját mozdulataival irányítani azt, amit lát.

Butler modelljében az egyének egész életük során folyamatosan félreismerik a külső képeket mint idealizált éneket, és a szokásszerűvé váló mimézis folyamatos cselekedetein keresztül testesítik meg a nemet és más szerepeket, bár, a csecsemő koordinálatlan mozdulataihoz hasonlóan, mindig meghíúsul a képzeletbeli eszmény rekonstruálása a performanciáik által.

Winnicott átmeneti tárgyának koncepciója lehetővé teszi az animációról mint kiegészítő univerzális pszichés folyamatról való gondolkodást, amely ugyanolyan fontos a szocializáció és az egyéni fejlődés folyamatai számára, mint a performancia, és elválaszthatatlan azoktól. A korai csecsemőkorban az anyának/másiknak az énbe történő introjekciója, valamint az én kivetítése az anyára/másikra gyakorlatilag nem különbözik egymástól. Winnicott (1971) szerint a gyermekek csecsemőkorukban általában átmeneti tárgyakhoz kötődnek – ezek gyakran takarók vagy plüssjátékok. Az átmeneti objektum egyszerre „én” és „nem én” a gyermek számára. Ezek a tárgyak a gyermek fejlődésének fontos részét képezik, szép lassan hozzászoktatva őt ahhoz, hogy az anya és a világ, amelyet „az anya hoz el a gyermekhez”, függetlenek a gyermek saját vágyától.

A performancia (pl. zsaruk és rablók, beöltözés) és az animáció (pl. játékbabákkal, plüssjátékokkal, Matchbox-autókkal stb.) valószínűleg egyaránt egyetemes formái a gyermeki játéknak. A játék mindkét formája létezik abban a térben, ahol az „én” és a „nem én” egyesül. Az ennek eredményeként meghatározott „Play” Winnicott szerint alapvető fontosságú a kreativitás emberi képességének fejlesztésében nemcsak gyermekkorban, hanem az egész élet során. Ha Butler Lacan-olvasata a performanciát a környezet introjekciójaként értelmezi, akkor az animáció pszichikai elmélete az én környezetbe vetítésére összpontosít. Mindkét esetben az átmeneti tér az, ahol az én és a világ közötti határok találkoznak, ahol ezeknek a határoknak az átlépésére sor kerül, és ahol rekonstruálódnak.

Mindezekre a megközelítésekre támaszkodva ideiglenesen a lehető legszélesebb körben definiáljuk az animációt mint az emberinek tartott tulajdonságok – élet, hatalom, ágencia, akarat, személyiség és így tovább – kivetítését az énen kívülre, az érzékek környezetébe az alkotás, az észlelés és az interakció révén. Ez a kivetítés, valamennyi emberi kifejezéshez hasonlóan, médiumot tesz szükségessé, így az animációantropológia céljaként tekinthetünk az animáció technéjének összehasonlító kutatására – a művészetben, a vallásban, a mindennapi életben. Remélhetőleg ez a meghatározás nemcsak a kulturális gyakorlatok széles skáláját fedi le, az animizmustól a robotikáig, hanem hangsúlyozza az ehhez hasonló gyakorlatok elemzésének fontosságát az antropológiai projektben, amely az emberi és a nem emberi meghatározásának, valamint az én és a világ megtapasztalásának különbségeire irányul.

Remediálás és reflexivitás

Úgy tűnik, hogy a digitális animáció elérte első aranykorát, amelyet a filmgyártás az 1930-as években, a televízió pedig az 1950-es és 1960-as években ért el. Ebben az új médiatechnológiák, bizonyos műfajok és formátumok felhasználásának bizonyos módjai standarddá válnak, és az ipari szerkezet egyre inkább stabilizálódik. Akárcsak a filmgyártás és a televízió esetén, a mainstream meghatározása a digitális médiában is mindjobban

az egyre növekvő valóságűség és az immerzív hatások irányába mutat. Ez különösen nyilvánvaló az animált filmgyártásban és játékban, ahol a minél inkább életszerű képek (részletesebb texturálás, finomabb mozgás, 3D) létrehozásának célját a Pixar Studioshoz és a Blizzard Entertainmenthez hasonló nagyvállalatokban magától értetődőnek tartják.

Ahogy az 1930-as vagy 1960-as évek avantgárd előadóművészei és teoretikusai megkérdőjelezték a klasszikus hollywoodi filmgyártás és a televíziós dráma naturalista konvencióit az élő színház és a rituálé nem realista elemeinek hangsúlyozásával, a kortárs avantgárd animátorok és az animáció elméleti szakemberei a korábbi animációs technikák reflexív hatásait hangsúlyozzák (olyan hatásokat, amelyek nem voltak szándékosak, és csak a legújabb animációs stílusokkal való összevetés során váltak nyilvánvalóvá).⁷

Brecht óta az avantgárd előadóművészek és teoretikusok a színész és a szerep kettősségére összpontosítottak. Judith Butler azt állítja, hogy az ilyen reflexivitás valójában e kettő ontológiai hasonlóságát fedi fel – azt, hogy a színész „valódi” társadalmi énje ugyanannyira a megtestesült, mimetikus performansia eredménye, mint a színpadi karakter. Az avantgárd bábművészek és a bábművészet elméleti szakemberei a bábművész és a báb kettősségére összpontosítanak, ám az önreflexív bábművészetet inkább az emberi létezés központjában lévő antinómiákként tárják fel – a test és a lélek, a manipuláció és a szabad akarat, az objektív valóság és a szubjektív képzelet között.

A technológia és az ontológia kapcsolatát vizsgáló, egyik legnagyobb befolyással bíró animátor Oshii Mamoru, japán auteur-rendező. Oshii életműve (különösen a *Ghost in the Shell* sorozat) az emberi és a nem emberi természetet vizsgálja sűrű narratívák útján egy jövőbeli világról, amelyben az emberi lelkeket „meghekkeli” a média/tárgyak széles köre – mechanikai testek, protézisek, bábok, maga a kibertér. Oshii sokféle tudományos elméletet idéz a művészetében (az egyik karakterét például Donna Haraway után nevezte el), és az animáció trópusának legizgalmasabb tudományos kulturális kontextualizációi és kidolgozásai Oshii munkájának kritikai tanulmányaiból származnak (például Bolton 2002; Brown 2008; Orbaugh 2008).

A virtuális világok és közösségek etnográfiaja egy másik olyan hely, ahol az animáció antinómiáit vizsgálják, és ahol az animáció predigitális technológiai eredményes modelleket szolgáltatnak az avatárok és a mediált társadalmi terek ontológiájáról való gondolkodáshoz. Paul Manning (2009) Tom Boellstorffnak a *Second Life* nevet viselő alkotásáról szóló kritikájában és a virtuális világokat érintő legújabb tanulmányaiban azért támaszkodik a prágai iskola és az orosz modernista bábművészet elméleteire (pl. Bogatyrev, Meyerhold), hogy alapot teremtsen annak összehasonlítására, hogy miként konstruálnak a különböző technék mediált ént, és miként húznak meg határokat a képzelet és a valóság között. A következő részben szeretném kibővíteni ezt a munkát, hogy felvázoljam az animációnak néhány olyan jellemzőjét, amely hatására az animáció különösen jól működik a kultúráról való gondolkodás trópusaként a globalizált számítógépes technológia világában.

⁷ Így például Thomas Lamarre (2009) a rétegelt, változó képsíkoknak azt a hatását látja, amelyet a legtöbb japán anime elkészítéséhez használt animációs állvány technológiája eredményez, mivel alternatívaként szolgál a legtöbb mozi célpontlítás perspektívizmusához, amelyet Paul Virilio a militarizmushoz kapcsol – ezt az ajánlást Lamarre meglátása alapján tudatosan magukra veszik olyan szerzői animátorok, mint Miyazaki Hayao és Anno Hideaki. A változó, rétegzett síkok perspektívája Lamarre szerint lehetővé teszi a kevésbé erős szakos és hierarchikus interakció vízióját az én és a környezet, az emberi és a nem emberi között.

Alkotó/karakter viszonya

Bár a performancia és az animáció számos módon fedik egymást, kiemelkedő különbség a kettő között az alkotó(k) és a karakter(ek) viszonya (Kaplín 2001). A performancia során, legyen szó színházi performanciáról, a rituálé performanciájáról vagy az én performanciájáról a mindennapi életben, egy test egyszerre csak egy szerepet képes betölteni. Léteznek a bábművészetnek olyan formái, amelyekben egy bábművész szólaltat meg és manipulál egy karaktert, de az ilyen esetek ritkák. Jellemzőbbek az olyan formák, mint a wayang kulit, amelyben az egyik bábművész mozgatja és szólaltatja meg az összes karaktert, vagy a bunraku, amelyben több ember felelős egyetlen karakter megalkotásáért. A bábművész-karakter viszony mindkét vége párhuzamot mutat a kortárs digitális kultúrában.

Egyrészt a számítógépes munka, különösen a virtuális közösségekben való részvétel tapasztalatainak számos elemzése rámutat arra, hogy a többszörös szerepek eljátszása igen gyakori élmény. Az amerikai online közösségek párbeszédeiben a „többszörös személyiség” vagy a „személyiséghasadás” trópusát gyakran használják annak leírására, hogy milyen hatással bír a több ablakban történő munka, amely során mindegyikben egyszerre hoznak létre különféle személyiségeket – ezt nevezi Kate Bornstein és Caitlin Sullivan „szétcsapódó” identitásnak (Bornstein 1998: 212–225). Nem véletlen, hogy Bornstein már régóta részese a transznemű aktivizmusnak, és maga is performanszművész. Lehet, hogy az újdonság, az izgalom és a félelem érzése, amelyet sokan megtapasztalnak, miközben több karaktert alkotnak meg az online térben, legalábbis részben azzal kapcsolatos, hogy online fellépésüket performanciának tekintik. Ha az online szerepjátékokra inkább animálásként gondolunk, mintsem performálásként, az segíthet nekünk lokalizálni ezeket a tapasztalatokat helyben és időben. Felvetődik a kérdés, hogy például azok a fiatalok, akik úgy nőttek fel, hogy kommunikációjuk nagy részében az MSN és a mobiltelefonos üzenetek használatára támaszkodtak, vagy olyan társadalmakban nőttek fel, mint például Indonézia, ahol a mester bábművészek befolyásos társadalmi és vallási szereplők, hasonló tapasztalatokkal rendelkeznek-e arra vonatkozóan, hogy több online személyiségük van.

Ugyanakkor a kortárs manga-, anime- és logókaraktereket gyakran inkább a közösségek alkotásaiként ismerik el, mintsem szerzői művekként. Az a tény, hogy sokan hozzájárulnak az élő filmgyártás performanciájához (ideértve a forgatókönyvírókat, a rendezőket, az operatőrt, a fővilágosítókat stb.), minden bizonnyal a filmgyártás egyik aspektusa, ám a performancia paradigmája alatt nagyon kevés figyelmet kapott. Az animében és a mangában a karaktereket továbbra is szerzői alkotásoknak lehet tekinteni (például Disney és Miyazaki esete), de a rajongók és gyakran számos kutató is úgy véli, hogy ezeknek a karaktereknek saját életük van, mivel számos média és stílus alkotja őket újra a rajongók százaival és ezrei által. A médiarajongók a mimeográf korában természetesen megírták a saját történeteiket, és a kedvenc karakterük alapján készítettek illusztrációkat, ám az internet kiszélesítette a média körét, amelyen keresztül a rajongók újra létrehozhatják a karaktereket, és fokozta a képek és narratívák többszörösítését. Az animált karakterek másképpen „tartoznak” a rajongókhoz, mint az olyan megtestesült sztárok, mint például Marilyn Monroe vagy Mick Jagger. És abban a korban, amit Henry Jenkins (2005)

„konvergenciakultúrának” hív, még az eredetileg emberi szereplők által megtestesített karakterek is animált karakterekké válnak olyan értelemben, hogy kollektív művek.⁸

A karakter mint a multimédiakódok konstrukciója

Roland Barthes a bunrakuról szóló nagyhatású esszéjében közvetlenül az animáció és a megtestesített performansia közötti különbségről beszélt, és a „színház nyugati koncepcióját” úgy definiálta, mint amiben a karakter koherenciáját („a teljesség illúziója”) az emberi test feltételezett szerves koherenciája modellezi. Ezzel szemben a bunrakuban a karakter szétválasztott médiumokból áll – maga a báb, a mögötte és mellette látható szereplők által végzett manipulációja, az énekes hangja, aki a színpad mellett ül, és elmondja a párbeszédet.

A kódok folytonosságának hiánya miatt, a reprezentáció különféle tulajdonságaira kiszabott caesura miatt [...] a színpadon kidolgozott másolatot nem pusztítják el, hanem valahogy megtörik, barázdálják, eltávolítják a hang és a gesztus, a test és a lélek metonimikus továbbadásától, amely csapdába ejti a színészeinket (Barthes 1982: 54–55).

Sok kutató ezt a barázdaltságot olyan jellemzőnek tartja, amely a bábművészetet általánosan meghatározza, Steve Tillis pedig a bábművészet formáit a „bábu három jelrendszerének” technológiája és stílusa alapján osztályozza: tervezés, mozgás és beszéd (Tillis 1992: 118).⁹

Az a kérdés, hogy ennek következtében a bábművészet a kifejezés egyedülálló formája lenne, vagy pusztán egy, valamennyi performanciát jellemző kódrendszer révén megvalósuló különösen „tisztá” példa a karakterkészítésre, igazán komoly problémának minősül a prágai iskola szemiotikusai, Otakar Zich és Pietr Bogatyrev közötti vita óta, amelyre az 1930-as években került sor. Scott Cutler Shershow (1995) kimutatta, hogy ez a vita megoldhatatlan, mivel elkerülhetetlenül a dráma és a bábművészet ideológiai társulásaira, a magas és alacsony kultúra szembeállítására korlátozódott. Az animáció antropológiája megőrizheti azt az alapvető felismerést, miszerint a megtestesült performansia és a médiabarázdált animáció közötti különbség fontos, de azzal a kérdéssel is foglalkozhatna, hogy miért fontosabb etnográfiai, mintsem filozófiai problémaként tárgyalni. A speciális animációs gyakorlatokra tehát a tágabb „médielaideológiák” mikrokozmosz megvalósulásaként tekinthetünk (lásd Gershon 2010). Így például tovább tudnánk lépni Barthes öntudatos orientalisztikájának kritikáin, hogy megkérdézzük, hogyan beszélnek a japán művészek és a közönség a bunraku és a kabuki közötti különbségekről, és hogyan kapcsolódhat ez a diskurzus a japán személyiségfilozófiához.¹⁰

8 A karakterek együttesen megkonstruált valóságáról lásd Jenkins (1992) és Silvio (2008). Fontos, hogy Jenkins egy játékokról szóló történettel (*The Velveteen Rabbit*) magyarázza, hogy a rajongók miként kapcsolódnak az élő szereplős televíziós sorozatok karaktereihez és világához.

9 Természetesen hozzáadhatjuk vagy kivonhatjuk a jelrendszerek listájához a különböző animációs technéket. A filmgyártás-animáció például magában foglalja a háttérzene, a kompozíció és a keretezés szabványait, a másodpercenként vetített képszámot stb.

10 Christopher Bolton (2002) nagyon hasonló dolgot csinál abban a cikkében, ami arról szól, hogy Oshii miként remediálja a bunrakut a *Ghost in the Shell*ben.

A különféle médiumok barázdáltságát is a digitális médián keresztüli kommunikáció egyik jellemzőjeként azonosították. Az, hogy a különféle jelrendszerek és médiumok egymáshoz képest hogyan épülnek fel, például az online játékok vagy a közösségi oldalak tervezésekor, elárulhat nekünk valamit a jel kortárs fogalmairól. Manning például azt javasolja, hogy a karakterek hangzásának az összehasonlítása mind a médium (például a Second Life körül, a hangtechnika és a szöveges csevegés bevezetése során kialakult vitákban), mind pedig a regiszterek tekintetében, „a valódi világra vonatkozó saját komplex és megterhelt szemiotikus ideológiáinkkal kapcsolatban árulhat el sokat a hang kategóriájáról, amely oly gyakran a hiteles én fogalmainak a képviselőjévé válik” (Manning 2009: 318).

Az objektum személy

A performancia paradigmája alapján vizsgálva a régebbi médiarajongói kultúrákat az identitás/identifikáció aktusain alapulónak tekintették. Vagyis a sugárzott média rajongótáborának átmeneti terét nagyrészt az idealizált másik énbé történő interjekciója keretében írták le. Ezzel szemben meglepő, hogy az identitás vagy az identifikáció gondolata mennyire ritkán jelenik meg a digitálisan közvetített szubkultúrákkal kapcsolatos legfrissebb munkákban. A rajongói és az animált karakter kapcsolatát inkább az alteritás, mintsem az affinitás szempontjából kell értelmezni; az animált karakterek nem feltétlenül introjektált példaképek, hanem inkább a vágy pszichésen kivetített objektumai. Az animációs rajongótábor mint fetiszizmus gondolatát leggyakrabban a fiatal, férfi japán manga- és animerajongók vagy az otaku szubkultúrájának teoretizálásában fogalmazták meg.

Az otakukat ritkán írják le úgy, mint akik azonosulnának az animált karakterekkel abban az értelemben, hogy úgy éreznék, mintha a karakter hasonlítana hozzájuk, vagy mint akik a karakterhez szeretnének hasonlítani, vagy úgy tapasztalják meg a kitalált világot, ahogyan azt a karakter megtapasztalja, bár természetesen megteszik mindezt. De mind a populáris, mind az akadémiai kutatásban az otaku rögeszmés DVD- és figuragyűjteményére tevődik a hangsúly, valamint az erős erotikus és érzelmi kötődésére a karakterek anyagi formájához, ami egyben meg is különbözteti az otakut a rajongótól.

Az otaku fetiszizmus sajátos természetét a *moe* szó foglalja össze, amely utal az animált karakter iránt érzett erős vonzódására vagy ragaszkodásra. A szót általában a „(ki) csíráz(ni)” írásjeggyel írják le, de néha az „éget(ő)” írásjegyet is használják; az írásjegyek homonimák, és a *moe* használata mindkét jelentésre rájátszik. A *moe* lehet melléknév vagy ige. Ez utalhat a rajongók által egy karakter iránti intenzív „égető” érzelmre, vagy annak az érzésnek a rajongóban történő „kicsírázására”. Ugyanakkor a karakter minőségére is utal, azaz a karakter azon képességére, hogy intenzív hatást kelts a rajongóban. Lehet például úgy fogalmazni, hogy „A Sailor Moon annyira moe!” vagy „Nagyon moe-olom a Sailor Moon-t!” vagy „A Sailor Moon-tól moe lettem!”¹¹ A kifejezést a férfi és a női rajongók különféleképpen használják. Például a tajvani női rajongók gyakran „moe-pontokról” beszélnek, amivel legtöbbször narratív helyzetekre utalnak, különös tekintettel a két férfi karakter (pl. testvérek, tanár/diák) közötti kapcsolatokra, amelyekből új, homoerotikus

11 Legalábbis így használják ezt a kifejezést Tajvanon.

történetek „születnek” a rajongó fejében (lásd Silvio 2010). Azuma Hiroki (2009) szerint az otaku hajlamos az általa „moe-elemeknek” nevezett dolgokra fixálódni – egy karakter formai tulajdonságaira, például a szobalány jelmezére, kék hajára, macskafülekre vagy selypítésére.¹²

Azuma a digitális technológia felépítésével kapcsolja össze a kortárs otaku fixációját a moe elemekre, szemben a (férfi) rajongók korábbi generációinak a narratívával való intenzívebb elkötelezettségével. Az otaku szubkultúrát az „adatbázis-felhasználás” jellemzi. Azuma szerint például a népszerű TINAMI keresőmotorban „[a]mint a karaktereket létrehozzák, máris elemekre bontják, kategorizálják és adatbázisba regisztrálják” (Azuma 2009: 47). Ez lehetővé teszi az otaku számára, hogy megtalálja vagy ő maga generálja azokat a karaktereket, akik alapvetően egyes moe elemek egyvelegét alkotják.

A moe elemek bizonyos értelemben nélkülözhetetlenek valamennyi animáció számára – ha az embert az érzelm szempontjából definiálják, akkor csak konvencionális jelölők révén lehet kivetíteni őket az anyagi világba. A média barázdáltságából fakadó egyik jellemzője az animációnak, hogy a performancia organikusan integrált jelrendszeréhez képest valamennyi médium jelrendszere egyszerűsítve van (erre gondolunk, amikor azt mondjuk, hogy egy kép vagy előadás „rajzfilmszerű”). Az animáció összehasonlító antropológiájának nemcsak a média közötti kapcsolatokra kellene összepontosítania, hanem az egyes jelek természetére is.

Az animáció számos formájában a speciális formai tulajdonságok a sajátos jellemvonásokat jelentik. Például a hagyományos kínai kézbábművészetben a vörös arc a lojalitást jelzi, a homlok közepén lévő anyajegy kegyes karakterre utal és így tovább. Az otaku animációs technéje attól különleges, hogy egyidejűleg homogenizálja az érzelmeket (az érzelmi reakciók sorát tömöríti a *moe* kifejezésbe), és a szokásos módon alkalmazott érzelmjeleket (moe elemeket) számos médiumon át terjeszti. Ez nyilvánvalóvá teszi az anyagi tulajdonságok és az érzelmi állapotok közötti kapcsolat önkényességét.

Saito Tomaki japán pszichológus azt állította, hogy valójában a fantáziák és a mindennapi szexuális élet közötti különbség jellemzi az otaku (férfi manga- és animerajongó) és a jaoirajongó (nő, aki homoerotikus történeteket ír manga- és animekarakterekről) szexualitását. Azt írja:

Az otaku és a jaoi rajongói olyan mértékben fetisiszták, amennyire mindannyian azok vagyunk – abban az értelemben, hogy amikor egy tárgyra vágyunk, rendszerint olyasmire vágyunk, ami alapvetően hiányzik. De míg a legtöbben általában nem vagyunk tudatában ennek a hiánynak, az otaku bizonyos mértékben tudatában van annak. Más szóval, rájön, hogy a vágya tárgya nem más, mint fikció (Saito 2007: 237).

Ezt az öntudatos fetisizmust a performancia és az animáció közötti különbség keretében is értelmezni lehetne. Tehát azt mondhatjuk, hogy az otaku és a jaoi rajongói nincsenek annyira tudatában a „hiányosságnak”, mivel egyszerűen nem szerves teljességgként tapasztalják meg a személyiséget.

12 Azuma a Japánban és általánosan jelen lévő posztmodern állapot elméleti szakértőjeként jeleníti meg magát, ám szinte minden elemzése a férfi otakuval kapcsolatos gyakorlatokról szól, figyelmen kívül hagyva a nők megkülönböztetett rajongói gyakorlatait. Azumát itt a digitális animációs kultúra és a kortárs japán férfiaság közötti kapcsolat egyik legkifinomultabb teoretikusaként említem.

Cukiság, branding és az animációs munka

A posztindusztriális társadalmak animációjának egyik figyelemre méltó tulajdonsága a cukiság. Míg a cukiság szinte mindenhol a gyermekeknek szánt animációk része, a felnőttek körében egyre növekvő népszerűségét a japán médiatermékek és a karakterjavak globalizációjával társítják.

A japán kavaii ('cuki') esztétikával kapcsolatos kutatások nagy részét a performancia szempontjából határozták meg. Sharon Kinsella (1995) például azt állítja, hogy a fiatal japánok (különösen a nők) körében a cuki identitások megjelenítése a felnőtt társadalmi élethez kapcsolódó fegyelmi korlátozásokra (különösen a háziasszony szerepére) vonatkozó elégedetlenségüket fejezi ki. Ugyanakkor, ha úgy tekintünk a cukiságra, mint az animáció egyik aspektusára, könnyen lehet, hogy a cukiságot azoknak a felnőtteknek a projekciójaként fogjuk látni, akik már részt vesznek az átalakuló gazdaságban.

Mégha a performancia paradigmája abban az időszakban intézményesült is, amikor a szolgáltatói ágazat, különösen a rózsaszín galléros munkakörök kibővülőben voltak, a jelenlegi „új gazdaság” legújabb része az, amit gyakran „kreatív iparnak” vagy „tartalomiparnak”¹³ hívnak. Ez persze magában foglalja a manga, az anime és a számítógépes játékok megalkotását, valamint a tervezést, a reklámozást és az engedélyezést, utóbbiak pedig így közelebb kerülnek ahhoz, hogy az animációs modell részévé váljanak.

Az animált rajzfilmfigurák egyik jól ismert felhasználási formája napjainkban azok márkalogóként vagy kabalaként, vállalatok és más szervezetek megszemélyesítőjeként való megjelenítése. Ázsia esetében ez különösen igaz. Például Tajvanon a rajzfilmfigurák által ábrázolt entitások listájára bankok és életbiztosítással foglalkozó társaságok, gázipari társaságok, étteremláncok és snack ételek, elektronikai gyártók és ingatlanügynökségek, mezőgazdasági szövetségek, templomi szövetségek, városi lakónegyedek, a 2010 International Floral Expo és az országos postai szolgálat is felkerülnek. Ezeket a rajzfilmfigurákat úgy tervezték, hogy a szervezet által gyártott termékekhez vagy az általuk biztosított szolgáltatásokhoz és magához a szervezethez egyaránt kapcsolódjanak a fogyasztó pozitív érzései. A branding szemiotikájával kapcsolatos legújabb összefoglaló munkájában Manning azt írja, hogy néhány kortárs brand diskurzusában

a márkák által a fogyasztók életében játszott szerepeken alapuló átfogó társulások tényleges antropomorf tulajdonságokká alakulnak, amelyeket a márkáknak mint holisztikus, organikus, élő, egyre növekvő entitásoknak tulajdonítanak, általuk a fogyasztók közvetlen módon alakíthatják ki a tényleges társadalmi kapcsolatokat (Manning 2010: 36).

Ha az animációs modellben bármi is ekvivalens a büntető hatalommal (performálj vagy különben...!), amelyet McKenzie az üzleti performancia modelljében a hatékonyságban lel fel, akkor az valószínűleg a brandelésre vonatkozó parancsban rejlik. A branding a nem

13 A tudományos és az informatikai kutatáson belül vannak olyan területek is, amelyeket animációnak tekintünk – például a mesterséges élet, a robotika és az ember-számítógép interfész kialakítása. Ezek a területek különösen jelentősek a tudomány szociológiájának és antropológiájának kialakuló területén.

anyagi munkaerő értékét egyértelművé teszi, a tulajdonságokat pedig – jóakarattal, elismeréssel, érzelmelemmel – értékesíthető termékekkel alakítja. Nemcsak a vállalatok, hanem az egyének és a nemzetek számára is egyre világosabbá válik, hogy a márka az érték és a márkaépítés elsődleges tárháza, ami pedig a világban történő cselekvés előfeltétele.

A performanciakutatás elsősorban a kommunikáció expresszív aspektusára összpontosított – arra, hogy miként hoz létre jelentést a performáló –, nem pedig a performatív cselekedetek értelmezésére. Az animáció egyik jellemzője azonban az, hogy nagy kommunikációs felelősséget ruházna a befogadóra, és hogy az animátorok és közönségük tisztában van ezzel. Éppen ezért sok animált karakter egyik legfontosabb jellemzője a hiányosság. Ahogyan Koós István, a budapesti Állami Bábszínház munkatársa fogalmaz:

A bábszínpad vizuális ábrázolásában az a legfontosabb, hogy a folyamat befejezése nélkül alapoz meg valamit a néző képzeletében. Egy bizonyos ponton a gondolat nyitott marad, hogy a néző fejezze azt be. [...] Vegyünk egy ismerős példát: a bábok némelyikének nincs szája, ám a nézőnek az az érzése, hogy egy adott pillanatban a báb mosolyog, vagy arcmimikával juttatja kifejezésre az érzéseit (idézi Tillis 1992: 116).

Azok a karaktertervezők, akikkel Tajvanon készítettem interjút, az ilyen jellegű hiányosságot elsősorban a logókarakterek kritikus aspektusának tekintik (szemben az anime- vagy játékkarakterekkel) – gondolkodjunk csak a száj nélküli, szinte üres körre, amely maga Hello Kitty, és egyben a világ valószínűleg legsikeresebb márkakaraktere.

Amint arra Sharon Kinsella (1995) és Inuhiko Yomota (2007) rámutatnak, a tárgyakat és az embereket akkor tekintik cukinak, amikor az ártatlanság és a sebezhetőség tulajdonságait mutatják, amikor szájalom és védelmezés érzetét váltják ki. Ahogy azt Kinsella kiemeli, a cukiskodás egyik paradox tényezője az, hogy sok munkát és előrelátást igényel, hogy a tökéletlenség és a spontaneitás benyomását tudja kelti. Ugyanakkor a cuki rajzfilmfigurák iróniája kissé eltérő. Az ő sebezhetőségük szemiotikus – minél nyitottabbak a különféle hatások kivetítésére, annál cukibbák. Bármilyen hatalommal is rendelkeznek, az a külvilágból, a névtelen tömegekből származik.

A logókarakterek sebezhetősége éppen ezért közvetlenül a kreatív iparágak sebezhetőségére utal. A cuki márkafigurák bizonyos értelemben metabrandek, mivel nemcsak a vállalatok elvont entitásának szimbolizálására és elősegítésére törekszenek, hanem magának a brandingnek a sebezhetőségét is megtestesítik – a névtelen, strukturálatlan tömegek kiszámíthatatlan és ismeretlen szívéből való teljes függőségüket.¹⁴

14 Lásd Allisont (2009) az egyre bizonytalanabb japán gazdasági helyzetnek kitett fiatal munkavállalók sebezhetősége és az animációs iparágat ösztönző ötletes és érzelmi képességek közötti kapcsolatáról. A japán és a tajvani karaktertervezők ezt a sebezhetőséget különösen erősen élhetik meg; ezekben az országokban marketingkutatást (legalábbis egészen a közelmúltig) ritkán végeztek, vagy ha mégis, akkor csak „menet közben”. De még azokban a nagy multinacionális vállalatokban is, ahol a végfelhasználói fókuszcsoporthoz és a közönségi etnográfia szigorúan veszik, az anyagi tulajdonságok és hatások kapcsolatának megismerésére és rögzítésére tett kísérlet egyszerűen csak fokozhatja a szorongást. Érthető, hogy a cuki karakterek globális nagykövetségként fontos szerepet játszottak a japán tartalomipar számára – olyan helyzetekben, amikor a termelők és a fogyasztók kulturálisan távol vannak egymástól, a szemiotikus sebezhetőség fokozódik.

Performancia és animáció együtt

Eddig eltúloztam a performancia és az animáció közötti különbségeket – a performancia magában foglalja a megtestesülést, az introjekciót, a mimézist és az önazonosságot; az animáció magában foglalja a testnélküliséget, a kivetítést, az alteritást és a tárgyi világot, és így tovább. Ezek a különbségek még elméleti szinten is alig észlelhetők; a gyakorlatban még nehezebb szétválasztani a performanciát és az animációt. Például a kortárs filmgyártásban az élő szereplős filmek tele vannak animált speciális effektusokkal; az emberi megtestesülés kritikus jelentőséggel bír a mozgás rögzítésének folyamatában, amely kulcsfontosságú technika a digitális animációban; ugyanazok a történetek és karakterek folyamatosan átadódnak az élő szereplős és az animált filmek között (a *The Flintstones* és a *Blood: the Last Vampire* élő szereplős remake-jei Rowan Atkinson *Mr. Bean*-jének a rajzfilmes változatai stb.). A következőkben néhány példát szeretnék adni arra, hogy miként lép kölcsönhatásba a performancia és az animáció a szórakoztatóiparon kívüli posztindusztriális kultúrákban, a szubkulturális és a napi gyakorlatokban. Ezekben a különféle helyzetekben a megnyilvánuló szemiotikus és médiaideológiákra összpontosítok, különösen arra, hogy miként épülnek fel a performancia és az animáció közötti különféle interakciók, és hogyan szolgálnak más társadalmi formációk, mint például a nemek, a generáció és az osztály létrehozására.

Animáció mint az önazonosság konstrukciója

A performancia leglátványosabb területeit, ahol a performancia társadalmi funkciói az animáció révén remediálódnak, valószínűleg az online kommunikáció és a virtuális közösségek felépítése jelentik. Ez nemcsak az animált karaktereket foglalja magában, amelyek révén az emberek interakcióba lépnek az online játékokban, hanem a mindenütt jelen lévő animált emotikonokat, amelyek hatással vannak a mobiltelefonokon és az MSN hálózatokon keresztül küldött szöveges üzenetekre. A virtuális közösségek fejlődésének a tiszta szövegről a szöveg plusz animációra való áttérését „természetesnek” tekintik – ugyanakkor úgy vélem, hogy ezt az impulzust kulturálisnak tekinthetjük, amely a performancia és az animáció interakciójának sajátos hagyományaiból fakad, nem pedig az univerzális emberi természetnek vagy magának a technológiának a jellemzője.

Az olyan online közösségekben/játékokban, mint a *Second Life*, a *Ryzom*, a *Lineage II* vagy a *Final Fantasy*, a résztvevőnek/játékosnak animált karakter segítségével kell képviselnie magát. Az Egyesült Államokban, ahol Kaliforniában a *New Age* ideológiával együtt fejlesztették ki ezeknek a hálózatoknak a szoftverét, egy ilyen karakter nevét a hindu/buddhista vallási szókincsből vették – avatár, egy istenség megtestesült formája.¹⁵ A bábművészek, mint például Mark Tillis az ilyen avatárokat az új technológiával létrehozott

15 Különös módon az anekdotikus tapasztalataim szerint a tajvani játékosok, akik buddhista/taoista vallási gyakorlattal nőttek fel, nem használják ezt a kifejezést, a játékkaraktereket inkább „karaktereknek” hívják, vagy ezek egyedibb változatainak, mint például „a varázslóm”, „a törpém” és így tovább.

és manipulált báboknak tartják (2001). De a virtuális világok sok más résztvevője, különösen az Egyesült Államokban, az avatárokat az én kifejezésének tartja. Mark Stephen Meadows leírása az identitás természetéről a kibertérben, az *I, Avatar* kiváló példa arra, hogy a digitális animációs modell hogyan kapcsolódik a sajátos helyi performancia hagyományainak remediálásához a játék és a munka területein keresztül. Meadows a Second Life virtuális közösségét és a hasonló online közösségi tereket az 1920-as évek Hollywoodjához hasonlítja. Azt állítja, hogy mindkét közösség hatalmas számú új „bevándorlót” vonzott, akik megpróbálták megélni a fantáziáikat, új identitásokat konstruáltak önmaguk számára, és mindkettőt a tömegkommunikáció legújabb közegében végzett munka hajtotta (Meadows 2005: 7–8). Meadows számára a digitális animáció remediálja a színész remediálását a filmgyártás által. A színész fizikai teste már nem önmagában a kifejezés médiuma, hanem a filmes performancia és az avatár egyaránt ellátja a nyilvános én felépítésének és bemutatásának, valamint a (potenciális) megélhetés megteremtésének a feladatait. Meadows és mások számára az avatár egyfajta lacani tükörképként működik, amelyet a felhasználó elképzelt, majd megkonstruál, és amely cserébe át is alakíthatja a felhasználó/előadó önzonosságának élményét is (pl. lásd Dibbell 1998).

Az identitás kifejezéséhez használt másik animált karakter az emotikon. Ami Kelet-Ázsiában az egyszerű billentyűzetszimbólumokon keresztül ábrázolt egyszerű arckifejezésként (pl. a :) a mosolyhoz) indult, mostanra jóval bonyolultabb billentyűzetrajzok kidolgozását eredményezte (pl. (7T) a meglepetéshez), hogy olyan animációs karaktereket egészítsen ki, mint például a tajvani Wan Wan és Onion Head (ezek mára már engedélyezett karakterek, és sokféle papíripari cikken és játékban, valamint digitális képek formájában is megjelennek).¹⁶ Ezeket a karaktereket az egyes tervezők fejlesztik ki, és blogjaikban használják fel szemléltetés céljából, és hogy hatást gyakoroljanak, amikor a mindennapi életüket mesélik el. Mások letölthetik ezeket a karakter-emotikonokat a saját online kommunikációjukhoz történő felhasználás céljából. Ezeket az ábrákat, akárcsak a fent tárgyalt logó-karaktereket, rendkívül egyszerűen rajzolják meg, a rajzfilmképeket gyakran dobozba keretezik és felirattal szerepelnek („Hajrá, hajrá, hajrá!”, „Dühös!”, „Boldog!” stb.).

Az emotikon sokkal inkább valamilyen általános érzelem képjele, mintsem egyéni identitás, remediálja a pózt. A konvencionális, megtartott póz kulcsfontosságú része az olyan hagyományos kelet-ázsiai performancia-műfajok struktúrájának, mint a pekingi opera és a kabuki, ahol a póz a karakter érzelmi állapotát tömöríti, és gyakran jelzi a narratív csúcspontot. A megszokott pózok szintén általános módjai annak, ahogy a manga és az animekarakterek érzelmi telítettséget eredményeznek. A Wan Wan vagy az Onion Head emotikonok ugyanazt a funkciót szolgálják, lehetővé téve az egyéneknek, hogy az animáció médiumán keresztül elmesélhessék saját érzelmi életüket.

¹⁶ Sok, Kelet-Ázsiában jelenleg népszerű, billentyűzettel készült arccrajzot a japán lányok találtak ki kifejezetten a mobiltelefonos üzenetküldéshez (lásd Miller 2004, 2005). Wan Wan karakter-emotikonjai megtekinthetők a blogján: <http://www.wretch.cc/blog/cwwany>. Az Onion Head emotikon az Onion Club blogon került bevezetésre: http://blog.roodo.com/onion_club/archives/cat_109038.html.

Megtettesült performanscia mint önanimáció

A *cosplay* gyakorlata – beöltözés animált karakterekbe – ellentétes irányba történő remediálásnak tekinthető, a digitális animáció megtettesített performanciává való remediálása. A megtettesülés „azonos” gyakorlata azonban nagyon eltérően tapasztalható meg a performanscia és az animáció lencséin keresztül.¹⁷

Susan Napier amerikai manga és az anime *cosplayerekről* szóló etnográfija például rámutat arra, hogy ezek a fiatalok hajlamosak a *cosplayt* szerepek eljátszásának tekinteni, olykor még színészi eljárásokat is bevetnek, például a karakter háttértörténetének megírását ahhoz, hogy könnyebben bújjanak a bőrébe (Napier 2007). Ezzel szemben a bábkaraktereknek beöltöző tajvani *cosplayerekkel* folytatott saját terepmunkám során azt tapasztaltam, hogy a túlnyomó többség úgy látta, hogy a *cosplay* a karaktereket reanimálja úgy, hogy az emberi testet a fatest helyettesíti. Performanciáik elsősorban a fényképekhez való pózolásból álltak, és nem próbáltak karakterben maradni, ha nem volt ott a kamera. Amikor paródiákat mutattak be, gyakran megtartották a bábművészetben a média barázdáltságát, a szájszinkront és az előre rögzített párbeszédet (gyakran az összes karaktert egyetlen személy szólaltatta meg, mint a tajvani bábhagyományban) (Silvio 2006).

Az emotikonok szokásos pózai számos kelet-ázsiai ifjúsági kultúra performatív stílusának részeként is megjelennek (pl. a cukiság performanciája). Ezen pózok némelyike hagyományosan ikonikus elemeket tartalmaz. Például megeshet, hogy a japán és a tajvani fiatalok egy beszélgetés során az egyik kezük három ujját feltartják, és lefelé moztatják a kezüket az arcuk mellett. Ez a gesztus azokat a lefelé mutató vonalakat imitálja, amelyeket a mangában a karakter arca mellett húznak meg, hogy jelezzék a szélsőséges stresszt vagy szégyenkezést (///), amelyet a gyakori állítás szerint a lefolyó izzadság ikonja foglal össze – ez a gesztust egy megtettesült érzés már megszokott ikonjának a megtettesült remediálásává teszi. A póz szövevényes utazásai a színháztól a mangába és az animébe, a mangától és az animétől az emotikonokra és a *cosplayre*, az emotikonoktól és a *cosplayből* a mindennapi viselkedésbe azokat a hosszú és folyamatos történeteket tükrözik, amelyekben az emberi színház és a bábművészet, a performanscia és az animáció összefonódtak.

A performanscia és animáció románca

Az egyik ok, amiért a japán férfi otaku szubkultúra mint a „valódi” animációs kultúra klasszikus példája annyira szélsőségesnek tűnik, úgy vélem, hogy a japán érzelmi munka és programozási munka relatív integrációjának a hiányában keresendő. Ez a két fajta munka a posztindusztriális világban szinte mindenhol megoszlik a nemek szerint, ám úgy tűnik, hogy Japánban a kommunikáció megkönnyítésének szerepe még aránytalanabb mértékben hat a nőkre.

¹⁷ Gagne (2008) japán Goth/Lolitas (fiatal nők, akik kifinomult cuki/barokk stílusú ruhákba öltöznek) alanyokkal készített interjút. Ezek a nők állításuk szerint abban különböznek a *cosplayerektől*, hogy valódi énjüket fejezik ki, míg a *cosplayerek* csupán animációs karaktereket utánoznak. Erre tekinthetünk úgy, mint a performanscia és az animáció egymással versengő ideológiai modelljének klasszikus példáját.

Ezek után a *Densha Otoko* (A vonatember) című népszerű online regényt/mangát/filmet a performancia és az animáció egymást kiegészítő egységéről szóló ábrándként is olvashatjuk. A *Densha Otoko* történetében egy meg nem nevezett 22 éves „tipikus Akihabara otaku” szerelembe esik egy idősebb OL-lel (office lady), miután megmenti őt egy vonaton erőszakoskodó résztvevőtől. A hős számítógépes technikusként dolgozik egy üzleti vállalkozásnál. Éjszakáit egy anonim online fórumon tölti, ahol a résztvevők csevegnek egymással, és ASCII alkotásokat küldözgetnek egymásnak (rajzfilmképeket, amelyeket a billentyűzet szimbólumaival alkottak meg). Az OL munkájához tartozik a cége külföldi ügyfeleivel való kapcsolattartás. Az angol nyelv ismerete természetesen a nő magasabb státuszának a jele, de az is fontos, hogy munkája megkönnyíti a kommunikációt. A románc lefolyása elsősorban a nőn áll. Ezt az otaku névtelen barátainak virtuális hálózata segíti, és az otakut szó szerint megtanítják arra, hogy hogyan kell viselkedni – hogyan kell eljátszani a barát szerepét, hogyan kell felöltözni és rendelni az étteremben, hogyan kell verbálisan kifejezni az érzéseit. Cserébe az otaku segít a nőnek megismerni a technológiát. A filmben az OL elárulja, hogy számára az egyik leginkább megindító esemény az volt, amikor a kockacukrait piramisba rendezte az otaku – ez egy babaház felhangokkal bíró cselekedet, amelyet animációnak lehet tekinteni; különálló, miniatűr fantasyteret hoz létre a valódi világban annak elbűvölésével.¹⁸

Következtetés

Henry Jenkins rámutat arra, hogy a globális szórakoztatóipar szerkezete a közelmúltban elmozdult a „világteremtés” felé – ahelyett, hogy kizárólag filmeket vagy játékokat vagy képregényeket gyártanának, a művészek, társaságok és rajongók hálózatai együttesen termelik azokat a transzmédia-környezeteket, amelyekben a szereplők és a narratívák folyamatosan fejlődnek (Jenkins 2005: 113–122). Ha a televízió remedialása és a dráma mindenütt jelenlévősége a szolgáltatóipar növekedésével és feminizációjával együtt arra ösztönözte a kutatókat, hogy vizsgálják meg a performancia és az identitás kapcsolatát, akkor ez a világgalra vonatkozó tendencia mint népszerű szórakoztatás és munka azt jelzi, hogy időszzerű lenne elkezdni az animáció és a környezet kapcsolatának feltárását. A performanciakutatás megtanította számunkra, hogy az „alakítás” nem csupán a valóságtól elválasztott dolog, hanem olyan modell és folyamat, amelynek révén a valódi identitások megkonstruálódnak. Azt javaslom ebben az esetben, hogy elkezdhetjük a szórakoztató médiumnál többre értékelni az animációt mint a performatív (valódi, társadalmi) világképzés lehetséges módját.

Meglátásom szerint ez az esszé első lépésként szolgál az animáció általános koncepciójának mint a világban történő emberi cselekvés egyik modelljének a kialakításában, remélve, hogy az animáció olyan jellegű betekintést nyújthat, amelyet a performancia

18 Az egyetlen női művész által készített kereskedelmi verzió, amelyre ráletem, az Ocha Machiko történet sódzso manga (lányképregény) verziója (Ocha 2006), amelynek a végén a női vezető (aki sokkal fiatalabb, mint a filmben) felfedi hatalmas baba-, karakterfigura- és plüssjátékgyűjteményét az otaku előtt. Saját szemszögükből a nők mind a performancia, mind az animáció során kompetenciákat közvetítenek, mind a munkában, mind a magánéletben, ahelyett, hogy a performancia tiszta modelljét testesítenék meg (lásd Silvio 2006).

koncepciója adott a különböző tudományterületeknek. Megpróbáltam integrálni a performancia és az animáció modelljeit annak érdekében, hogy a performanciakutatás néhány fókuszpontját (pl. identitás, társadalmi reprodukció és társadalmi átalakulás) a digitális technológiai kultúrák tanulmányozásában lehessen hasznosítani, és hogy javaslatot tegyek az animáció néhány jellemzőjének (pl. a média szervezése) a számítógéppel közvetített identitás és közösség új kutatásának lehetséges fókuszaként való felhasználására. Fő célom egy olyan platform felépítése, amely lehetővé teszi számunkra, hogy egyidejűleg felismerjük a digitális technológia terjedésének globális hatásait és a helyi technológiai kultúrák sajátosságait.

A nyelvészeti antropológia itt különösen fontos, mivel az animáció antropológiájának egyik végső célja a médiaideológiák elemzése. A médiaideológiák elemzésének az animációval összefüggésben már saját történelme van. Scott Shershow (1995) és Victoria Nelson (2001) részletes történeti áttekintést írt arról, hogy hogyan használták a bábjátékot a nyugati intellektuális történelem különböző időpontjaiban Isten és az ember közötti kapcsolat metaforájaként, a politikai hatalom működésének modelljeként, a gyermekek és „a nép” egyszerű mentalitásának mutatójaként, a tiszta, nem közvetített szerzőség vagy a manipulált, erkölcstelen fortély modelljeként. Ward Keeler (1987) klasszikus etnográfiaja a wayang kultról feltárja a mester bábművész szerepét a jávai társadalmi életben és szimbólumként egyaránt. Bolton (2002), Brown (2008) és Orbaugh (2008) elemezték, hogy miként használja Oshii Mamoru mind a japán, mind az európai bábok és babák képeit annak feltárására, hogy mi határozza meg az emberi és a nem ember közötti határt.

A jelen esszében megfogalmazott célom, melyben az animációt platformként használok annak az összehasonlító tanulmányához, hogy miként hozzák létre az én és a világ közötti viszonyt, egyaránt magában foglalja az intellektuális történelem hasonló projektjeit, és ugyanakkor magát is aláveti a kulturális és történelmi kontextualizációnak. Az animáció általam használt definíciója kétségtelenül világi, komparativista, és egy latin szó genealógiájára és konnotációira támaszkodik, amelynek sok nyelven nincs közeli megfelelője. A performanciakutatás szerkezetének átalakító mimézisére tett kísérletem kétségtelenül kudarcot vallott, mivel minden mimézisnek ez a sorsa, de remélem, hogy az olvasó engedékenysége árán ezek a kudarcok eredményesek lehetnek.

Fordította Barabás Blanka

Hivatkozott irodalom

- Allison, Anne (2006): *Millennial Monsters: Japanese Toys and the Global Imagination*. Berkeley: University of California Press.
- Allison, Anne (2009): The Cool Brand, Affective Activism and Japanese Youth. *Theory, Culture and Society* 26(2–3): 89–111. DOI: <https://doi.org/10.1177/0263276409103118>
- Azuma, Hiroki (2009 [2001]): *Otaku: Japan's Database Animals*. Fordította Jonathan E. Abel és Shion Kono. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Barthes, Roland (1982 [1970]): *Empire of Signs*. Fordította Richard Howard. New York: Hill and Wang.

- Bolter, Jay David és Richard Grusin (1999): *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bolton, Christopher (2002): From Wooden Cyborgs to Celluloid Souls: Mechanical Bodies in Anime and Japanese Puppet Theater. *Positions* 10(3): 729–771. DOI: <https://doi.org/10.1215/10679847-10-3-729>
- Bornstein, Kate (1998): *My Gender Workbook*. New York: Routledge.
- Brown, Steven T. (2008): Machinic Desires: Hans Bellmer's Dolls and the Technological Uncanny in Ghost in the Shell 2: Innocence. In *Mechademia 3: Limits of the Human*. Frenchy Lunning (szerk.). Minneapolis: University of Minnesota Press, 222–255.
- Butler, Judith (1990): *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge. [Magyarul: (2007): Problémás nem.]
- Cameron, Deborah (2000): *Good to Talk? Living and Working in a Communication Culture*. London: Sage Publications.
- Cholodenko, Alan (2007): Introduction. In *The Illusion of Life II: More Essays on Animation*. Alan Cholodenko (szerk.). Sydney: Power Publications, 13–98.
- Dibbell, Julian (1998): *My Tiny Life: Crime and Passion in a Virtual World*. New York: Henry Holt and Company.
- Gagné, Isaac (2008): Urban Princesses: Performance and „Women's Language” in Japan's Gothic/Lolita Subculture. *Journal of Linguistic Anthropology* 18(1): 130–150. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1548-1395.2008.00006.x>
- Gell, Alfred (1998): *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Hall, Kira (2000): Performativity. *Journal of Linguistic Anthropology* 9(1–2): 184–187. DOI: <https://doi.org/10.1525/jlin.1999.9.1-2.184>
- Hastings, Adi és Paul Manning (2004): Introduction: Acts of Alterity. *Language and Communication* 24: 291–311. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2004.07.001>
- Hochschild, Arlie (2003 [1983]): *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling*. Berkeley: University of California Press.
- Inuhiko Yomota (2007): *Ke Ai De Liliang Da*. Fordította Chen Guangfen. Taipei: Tianxia Yuan Jian.
- Jenkins, Henry (1992): *Textual Poachers: Television Fans and Participatory Culture*. New York: Routledge.
- Jenkins, Henry (2005): *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: New York University Press.
- Kaplin, Stephen (2001): A Puppet Tree: A Model for the Field of Puppet Theatre. In *Puppets, Masks and Performing Objects*. John Bell (szerk.). Cambridge, MA: MIT Press, 18–25.
- Keeler, Ward (1987): *Japanese Shadow Plays, Japanese Selves*. Princeton: Princeton University Press.
- Kelts, Roland (2006): *Japanamerica: How Japanese Pop Culture Has Invaded the U.S.* New York: Palgrave Macmillan.
- Kinsella, Sharon (1995): Cuties in Japan. In *Women, Media and Consumption in Japan*. Lise Skov és Brian Moeran (szerk.). Honolulu: University of Hawai'i Press, 220–254.
- Lamarre, Thomas (2009): *The Anime Machine: A Media Theory of Animation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McKenzie, Jon (2001): *Perform or Else: From Discipline to Performance*. New York: Routledge.
- Manning, Paul (2009): Can the Avatar Speak? *Journal of Linguistic Anthropology* 9(2): 310–325. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1548-1395.2009.01036.x>
- Manning, Paul (2010): The Semiotics of Brand. *Annual Review of Anthropology* 39: 33–49. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.012809.104939>
- Meadows, Mark Stephen (2005): *I, Avatar: The Culture and Consequences of Having a Second Life*. Berkeley: New Riders.
- Miller, Laura (2004): Those Naughty Teenage Girls: Japanese Kogals, Slang and Media Assessments. *Journal of Linguistic Anthropology* 14(2): 225–247. DOI: <https://doi.org/10.1525/jlin.2004.14.2.225>
- Miller, Laura (2005): *Writing Gone Wild: Japanese Girls' Orthographic Rebellion*. Előadás az Asian Digital Cultures konferencián, Institute of Ethnology, Academia Sinica, Tajpei, 2005. július 28–29.
- Napier, Susan (2005): *From Impressionism to Anime: Japan as Fantasy and Fan Cult in the Mind of the West*. New York: Palgrave MacMillan.
- Nelson, Victoria (1971): *The Secret Life of Puppets*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ocha Machiko (2006): *Train Man: A Shōjo Manga. Based on the Story by Hitoto Nakano*. Fordította Makoto Yukon. New York: Ballantine Books.
- Orbaugh, Sharalyn (2008): Emotional Infectivity: Cyborg Affect and the Limits of the Human. In *Mechademia 3: Limits of the Human*. Frenchy Lunning (szerk.). Minneapolis: University of Minnesota Press, 150–172.
- Parker, Andrew és Eve Kosofsky Sedgwick (szerk.) (1995): *Performance and Performativity*. New York: Routledge.
- Proschan, Frank (1983): The Semiotic Study of Puppets, Masks and Performing Objects. *Semiotica* 47(1–4): 3–44.

- Saito, Tamaki (2007): Otaku Sexuality. In *Robot Ghosts and Wired Dreams: Japanese Science Fiction from Origins to Anime*. Christopher Bolton, Jr., István Csicsery-Rónay és Takayuki Tatsumi (szerk.). Minneapolis: University of Minnesota Press, 222–249.
- Shershow, Scott Cutler (1995): *Puppets and „Popular” Culture*. Ithaca: Cornell University Press.
- Silvio, Teri (2006): Informationalized Affect: The Body in Taiwanese Digital-Video Puppetry and COSplay. In *Embodied Modernities: Corporeality, Representation, and Chinese Cultures*. Fran Martin és Larissa Heinrich (szerk.). Honolulu: University of Hawai‘i Press, 195–217.
- Silvio, Teri (2008): Pop Culture Icons: Religious Inflections of the Character Toy in Taiwan. In *Mechademia 3. Limits of the Human*. Frenchy Lunning (szerk.). Minneapolis: University of Minnesota Press, 200–221.
- Silvio, Teri (2010): BL/Q: The Aesthetics of Pili Puppetry Fan Fiction. In *Charismatic Modernity: Popular Culture in Taiwan*. Marc L. Moskowitz (szerk.). New York: Routledge, 149–166.
- Tillis, Steve (1992): *Toward an Aesthetics of the Puppet: Puppetry as a Theatrical Art*. New York: Greenwood Press.
- Tillis, Steve (2001): The Art of Puppetry in the Age of Media Production. In *Puppets, Masks and Performing Objects*. John Bell (szerk.). Cambridge, MA: MIT Press, 172–185.
- Williams, Raymond (1990): *Television: Technology and Cultural Form*. London: Routledge.
- Winnicott, Donald W. (1971): *Playing and Reality*. New York: Routledge.

Teri Silvio

Antropológus, Academia Sinica, Institute of Ethnology (Taipei, Taiwan)

Don Kulick

A mások helyett való beszélés problémája *redux*: a nyilvánosságra hozatalhoz való ragaszkodás és az elkötelezettség etikája

Absztrakt: Valamennyi, a fogyatékoságról írt tudományos szöveg gyakorlatilag elkerülhetetlenül tartalmaz valamilyen kijelentést a szerzőnek a fogyatékosághoz való személyes kapcsolatáról. Miért van ez így? Milyen munkát végeznek az ilyenfajta állítások? Legutóbbi *Loneliness and its opposite: sex, disability and the ethics of engagement* (Magányosság és annak ellentéte: nem, fogyatékoság és az elkötelezettség etikája) című könyvemben (2015, Jens Rydström közreműködésével) úgy döntöttem, hogy nem hozok nyilvánosságra ilyenfajta információt. Ez a cikk annak a döntésnek az okait és lehetséges következményeit tárgyalja, hogy nem éltem a nyilvánosságra hozatal lehetőségével, miközben újrazsgálom azt a kérdést, hogy mit jelent a másikért beszélni. Ennek a kérdésnek a feltárását olyan filozófusokkal hozom összefüggésbe, mint Linda Alcoff, Iris Marion Young és Gayatri Spivak, valamint a fogyatékoságtanulmányok olyan kutatóival, mint Tom Shakespeare és Lennard Davis. A cikk ezen kutatók munkáját tárgyalja az akadémiai önismeret és az etikai elkötelezettség korlátainak és lehetőségeinek mentén.

Kulcsszavak: fogyatékoság, reflexivitás, szexualitás, crip theory, antropológia, alávetett

Forrás: The Problem of Speaking for Others *Redux*: Insistence on Disclosure and the Ethics of Engagement. *Knowledge Cultures* 3(6) [2015.]: 14–33. Hungarian translation © *Replika*.

Látogassunk el a könyvtárba, keressük meg a fogyatékoságtanulmányok szekciót (ez a HV a Kongresszusi Könyvtár tárgyi besorolási rendszerében, amelyet a világ számos könyvtára használ), és fussuk át a polcokat. Véletlenszerűen válasszunk ki néhány, tudósok által írt könyvet. Nyissuk ki őket a kezdő oldalakra. Elég valószínű, hogy találunk bennük valamilyen, a szerző által tett nyilatkozatot a fogyatékosághoz fűződő személyes kapcsolatáról.

Ha például a nemrégiben megjelent, *Disability in Japan* (Fogyatékoság Japánban) című könyvet nyitnánk ki, azt látnánk, hogy a legelső mondat a következő: „Mindenkinek, aki ismer, tudja, hogy fogyatékosággal élő lányom van” (Stevens 2013: 1). Vagy nyissuk ki a *Disability Politics and Theory*-t (Fogyatékosáspolitikák és -elmélet). A könyv első mondata: „A legmenőbb bulit, amit valaha tartottam, annak a megünneplésére szerveztem, hogy a kormány hivatalosan elismerte, hogy fogyatékkal élek” (Withers 2012: 1).

A *The Rejected Body: Feminist Philosophical Reflections on Disability* (Az elutasított test: feminista filozófiai reflexiók a fogyatékoságról) első oldalán ez áll: „1985 februárjában egészséges voltam” – baljós megjegyzés, ami végül átalakul a szerző beszámolójává arról, hogy miként jött rá arra, hogy krónikus fáradtság és immundiszfunkciós szindrómában szenved (Wendell 1996).

Az irodalomkutató Rosemary Garland-Thomson *Extraordinary Bodies: Figuring Disability in American Culture and Literature* (Különleges testek: fogyatékoság az amerikai kultúrában és irodalomban) című könyvének előszava és köszönetnyilvánítás része vallomással indít:

Jelen könyv egy előbújási folyamat következménye. Ahogyan az a fogyatékkal élőkre gyakran jellemző, én is megtanultam a testi különbözőségemre magánügyként tekinteni, olyan aspektusomként, amelyet tudomásul vettem, és amelyet a világgal való viszonyomban a kényszer és a szégyenkezés együttese mentén tudatosítottam és határoztam meg (Garland-Thomson 1997: ix).

A filozófus Eva Feder Kittay *Love's Labor: Essays on Women, Equality and Dependency* (A szeretet munkája: esszék nőkről, egyenlőségről és függőségről) című könyvében szintén az előszóból tudják meg az olvasók, hogy

[e]zeket a függőségről szóló gondolatokat, rájöttem, hogy részben egy személyes állapot hívta életre, amely miatt a függőséggel kapcsolatos kérdések különösen fontosak számomra. A lányom elbűvölő fiatal nő, aki mélységesen kiszolgáltató, és mindig is az lesz. Súlyos mentális retardációja és agyi bénulása azt jelenti, hogy soha nem élhet majd állandó segítség nélkül (Kittay 1999: xi).

Az irodalomkutató Lennard Davis már az *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness and the Body* (A normalitás kikényszerítése: fogyatékoság, siketség és a test) előszavában arról beszél, hogy „siket szülők gyermekeként jöttem a világra. Az első »szavamat« jelnyelven mondtam ki... egy siket világban, egy siket kultúrában és siket érzékenységgel

nőttem fel” (Davis 1995: xvii).¹ A nemrégiben megjelent *Sex and Disability* (Szex és fogyatékoság) című antológia mindössze nyolc oldalig jut, mielőtt a két szerkesztő közötti, az identitásról folytatott kiterjesztett e-mailes beszélgetés köszönne vissza. Ebben egyikük, Robert McCruer azt mondja magáról a társszerkesztőjének, hogy ha szeretné, kijelenthetné, hogy fogyatékosággal él, mert „[v]olt már legalább egy olyan alkalom, amikor egy mentálhigiénés szakember OCD-re (obszesszív-kompulzív zavarra) akart gyógyszert felírni nekem egy kétéves terápiás kapcsolat keretében” (McCruer és Mollow 2012: 8–10). Egy korábbi, a *crip theory*-ről szóló könyvben ugyanez a szerző hosszasan ír arról, hogy a barátja, akiről fényképet is mellékel, „2004 májusában elvesztette a látását az egyik szemére, és most szklerózis multiplexet diagnosztizáltak nála” (McCruer 2006: 74).

Az ilyen explicit nyilvánosságra hozatal számos további példája könnyen megtalálható a fogyatékoságról szóló szakirodalomban.

Széles körben elterjedt ugyanakkor az ezzel ellentétes nyilvánosságra hozatal, amikor a fogyatékoságról író kutatók tisztázzák, hogy nekik maguknak nincs fogyatékoságuk, illetve személyes vagy rokoni kapcsolatban sem állnak fogyatékosággal élőkkel.

Így Tobin Siebers irodalomkutató könyve, a *Disability Theory* (Fogyatékoságelmélet) az 5. oldalon tájékoztatja az olvasót: „Tudom, hogy fehér férfi létemre nem fogok fekete nőként felébredni, viszont felébredhetek tetraplégikásként, ahogy Mark O’Brien [egy közismert költő és író, aki életének nagy részét vastüdőben élte], amikor hatéves volt” (Siebers 2008: 5). Deborah Marks pszichológus előszavának másfél oldalán át beszél „azokról a dilemmákról, amit a testileg ép emberek privilegizált csoportjához való tartozás miatt kialakult pozícióm szült” (Marks 1999: xii – xiv). Charles Riley újságíró *Disability and the Media* (Fogyatékoság és a média) című könyvének előszavában kifejti, hogy „[n]éhány megjegyzés azonban szükséges. Nincs semmiféle fogyatékoságom, ez pedig bizonyos emberek szemében [...] problémát jelent” (Riley 2005: xv).

Riley-nak igaza van. Úgy írni a fogyatékoságról, hogy nem vagyunk fogyatékosággal élők, valóban problémát jelent egyesek számára. Fran Branfield, egy fogyatékosággal élő szociológus például sértőnek találja. „Egyre gyakoribb döntésnek tűnik a nem fogyatékosággal élő, a területünket kutató vagy benne dolgozó személyek körében, hogy igazolják a részvételüket” – írja. „Véleményem szerint azonban a megindoklásra irányuló kísérletek kudarcra vannak ítélve” (Branfield 1998: 143). Branfield szerint ennek a kudarcnak az az oka, hogy a nem fogyatékosággal élő emberek sohasem lesznek úgy, hogy *ne* magának a problémának a részei legyenek: „tapasztalataik, történelemük és kultúrájuk a mi elnyomásunk” (Branfield 1998: 143). Ennélfogva a nem fogyatékosággal élő kutatók számára a fogyatékosággal élők tanulmányozása egyet jelent a fogyatékoságtanulmányok „eltérítésével”, valamint a „dominancia, elnyomás és kisajátítás” gyakorlataiban való részvétellel (Branfield 1998: 144, 143).

1 Susan Schweik irodalomkutató hasonló történetet mesél el arról, hogy hallott egy fogyatékoságról szóló előadást, amely sokkolta és felháborította őt, ez pedig arra készítette, hogy elvégezze azt a kutatást, ami a *The Ugly Laws: Disability in Public* (A csúnya törvények: fogyatékoság a nyilvánosságban) (Schweik 2009: vii) című könyv megjelenéséhez vezetett.

Vannak nem fogyatékossgal élő kutatók, akik egyetértenek ezzel. Robert Drake nem fogyatékossgal élő tudós, aki úgy gondolja, hogy „nem tűnik helyénvalónak, hogy nem fogyatékossgal élő emberek fogyatékossgal élőkkel kapcsolatos kutatásokat végezzenek”. Saját kutatását – a témában írt könyvének a címe: *Understanding Disability Policies* (Megérteni a fogyatékossgapolitikákat) – azzal indokolja, hogy „a kortárs szociálpolitika fogyatékossgát eredményező hatásairól”, nem pedig a fogyatékossgal élőkrol ír (Drake 1997: 643).

Az identitás és a nyilvánosságra hozatal fontosságát érintő ilyen jellegű viták annak igazolására, hogy a tudományos kutatás indokolt-e vagy sem, és hogy hogyan fogadják majd azt, ennek a tematikus számnak a központi kérdésébe vág, nevezetesen az akadémiai önismeret témakörébe.²

Különösen érdekelt vagyok ebben a vitában, mert magam is nemrégiben adtam ki egy könyvet a fogyatékossgáról (Kulick és Rydström 2015). Ez a könyv, amelyet egy történészszel együtt írtam, a szexről és a fogyatékossgáról szóló etnográfiai és történelmi tanulmány. *A Loneliness and Its Opposite: Sex, Disability and the Ethics of Engagement* (Magányosság és annak ellentéte: nem, fogyatékossg és az elkötelezettség etikája) című könyv két ország, Svédország és a vele szomszédos Dánia szemléleteit és gyakorlatait állítja ellentétbe. Bemutatja, hogy Svédországban miként akadályozzák aktívan a súlyos fogyatékossgal élő felnőttek szexuális életét, míg Dániában ugyanazon embercsoportok számára lehetővé teszik a szexuális nevelést és a szexuális tevékenységeket.

A könyv írása során megküzdöttem a nyilvánosságra hozatal kérdésével, és hosszabb mérlegelés után úgy döntöttem, hogy nem élek a nyilvánosságra hozatal lehetőségével. Más szóval, a könyvben semmi sem szerepel arról, hogy van-e szoros személyes kapcsolatom fogyatékossgal élő személlyel, vagy sem, továbbá az én fogyatékossgal élő vagy nem fogyatékossgal élő státusomról sem esik szó. Még mindig úgy gondolom, hogy helyes volt az arra vonatkozó döntésem, hogy ne mondjak semmit. Ugyanakkor olyan döntés ez, ami továbbra is aggaszt.

E speciális kérdés kapcsán szeretném egyértelművé tenni ezt a szorongást annak érdekében, hogy feltárjuk az akadémiai önismeret és a nyilvánosságra hozatal közötti kapcsolatot. A delphoi „Ismerd meg magadat” felirat nem hordozta a foucault-i kódát, miszerint: „Mondd el mindazt, mit tudsz.” Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a jelenkori akadémiai gyakorlatok a fogyatékossgatanulmányokban mindenképp, de általában véve a humán- és a társadalomtudományok területén nemcsak az önismeretet, hanem a vallomástételt is megkövetelik.

Teljes átláthatóság

Az, hogy a fogyatékossgal kapcsolatos viszonyom nyilvánosságra hozatalának hiányát egy esszé középpontjában állítom, azért ironikus, mert ahhoz, hogy ne könnyed vagy szermermes hangnemben tárgyaljak minderről, nyilvánosságra kell hoznom a helyzetemet.

2 A tanulmány eredetileg a *Knowledge Cultures* folyóirat tematikus összeállításának részeként jelent meg Sharon Rider szerkesztésében, *Academic Self-knowledge as a Cause of Anxiety?* (Az akadémiai önismeret a szorongás forrása?) címmel – a szerkesztő megjegyzése.

Így tehát ez következik: én magam nem élek semmilyen fogyatékossgal. (Amikor először írtam ezt a mondatot, némileg különbözött: „Én magam *jelenleg* nem élek semmilyen fogyatékossgal”, mivel így akartam érvényesíteni a fogyatékossgajogi aktivisták emlékeztetőjét, miszerint mindannyiunkat csak egy autóbaleset, egy vérrög vagy egy idős test választ el a fogyatékossgától. De a nyelv nem egyértelmű, és a „jelenleg” azt is jelentheti, hogy a múltban olyan fogyatékossgal éltem, amely mostanra elmúlt, vagy hogy valamilyen krónikus betegsémem van, amely bármikor felütheti a fejét, de egyik sem igaz.) Továbbá nem élek együtt fogyatékossgal élő társsal, illetve fogyatékossgal élő gyermekem sincs.

Ugyanakkor együtt nőttem fel a Down-szindrómás húgommal, Kellyvel. Kelly valójában súlyos beteg volt. Perforált szíve miatt korlátozott volt a mobilitása, verbális nyelvi készségei rendkívül visszafogottak voltak, és többé-kevésbé állandó felügyeletre, gondoskodásra és társaságra volt szüksége. Kelly ötéves koromban született, és a vele való kapcsolatomban volt korai életem legfontosabb pozitív formáló kapcsolata. Neki köszönhetem többek között, hogy antropológus lett belőlem – vagyis olyasvalaki, akinek az a szakmája, hogy túlnyúljon a határokon, hogy meghallgassa azokat az embereket, akiknek a nyelvét és kultúráját kihívás megérteni, és hogy tisztelettel, valamint empátiával képviseljen másokat.

Tekintettel a fogyatékossgatanulmányokat átható buzdításra, amely a nyilvánosságra hozatal támogatja, könnyűnek és egyértelműnek kellett volna lennie számomra, hogy a fogyatékossgáról szóló, társszerzőként jegyzett könyvem bevezetőjének megírásakor legalább megemlítem Kellyt.

Ez a látszólag könnyű választás azonban végül egyáltalán nem bizonyult annak, aminek három oka volt.

Az első az volt, hogy a Rosemary Garland-Thomsonhoz vagy Eva Feder Kittay-hez hasonló kutatókkal ellentétben, a fogyatékossgatanulmányok területére való belépésemet nem a személyes helyzetem indokolta. Az, hogy a húgommal együtt nőttem fel egy kaliforniai munkásosztálybeli külvárosban az 1960-as években, minden bizonnyal érzékenyebbé tett a rokkantsággal és számos olyan kérdéssel kapcsolatban, amelyek elkerülhetetlenül felmerülnek a fogyatékossgal élőkkel kapcsolatban; a pozitívak között említeném az empátiát és a szeretetet, a negatívak között a fogyatékossgal élő gyermekek társadalmi és oktatási támogatásának hiányát (a húgom még mindig kicsi gyerek volt, amikor Ronald Reagan akkori kormányzó eltörölte a fogyatékossgal élők számára kiharcolt minimális állami támogatást), továbbá a stigmát: mind a húgommal szembeni megbélyegzést, mind azt, amit Erving Goffman (1963: 30) szociológus udvariasan a „megbélyegzés előzékenységének” nevezett, és a családban mindenkit áthatott, mivel rokonok voltunk. Nagyon korai emlékeim vannak arról, hogy családod zavarodottságomban zokogok, amikor az óvodai társaim azt skandálták, hogy a húgom „MR” – „Em-Are”, vagyis „mentálisan fogyatékos” – ez volt az 1960-as években a Down-szindrómás betegeknek használt *aktuális* terminus. Emlékszem, hogy az óvodai társaim hangjában lévő rosszindulatból kiderült, hogy a kifejezés kedvezőtlen és szándékosan bántó. De nem értettem, mi köze ennek a szónak a ragyogó kishúgomhoz.

Az ilyen tapasztalatok, bármennyire is meghatározták a gyerekkoromat, nem ösztönöztek a fogyatékossg szakmai tanulmányozására. Talán azért, mert soha nem gondoltam a húgomra valamely szélesebb „fogyatékossgal élő közösség” tagjaként – ő mindig

csak a húgom volt –, soha nem hoztam létre teljesen tudatos kapcsolatot a húgom fogyatékosága és a „fogyatékoság” mint nagyobb érdekeltségre vagy részvételre számot tartó téma között. Kutatási szakterületként a fogyatékoság soha nem érdekelt. Tisztán emlékszem például arra, amikor 1995-ben megjelent a mérőföldkönek számító, *Disability and Culture* (Fogyatékoság és kultúra) című antropológiai antológia. Tudtam a könyvről, mert számos Skandináviában tevékenykedő antropológus kollégám írt bele fejezeteket (Ingstad és Whyte 1995). Emlékszem, hogy azt gondoltam, hogy a téma természetesen fontos, és emlékszem, örültem annak, hogy valaki írt róla. De ezen felemelő gondolatok ellenére sem olvastam a könyvet.

A második probléma az volt a húgomnak a fogyatékoságról szóló könyvben történő elismerésével, hogy kissé furcsának tűnt megemlíteni őt egy szexről szóló könyvben, főleg mivel a fogyatékoság és a szexualitás iránti érdeklődésemnek semmi köze nem volt Kelly-hez – még azelőtt elmentem otthonról, hogy serdülő lett volna, és soha nem beszéltem vele vagy az anyámmal a szexualitásáról (Kelly 1998-ban, 31 éves korában halt meg). Teljesen véletlenszerűen kezdtem el foglalkozni a szexualitás és a fogyatékoság kérdésével: néhány évvel ezelőtt hallottam egy tanácsadó svédországi előadását, aki a fogyatékosággal élőknek adott tanácsot a szexről. Ez a tanácsadó egy olyan eseményről beszélt, amelyben egy tetraplágias nő azt panaszkolta el neki, hogy orgazmusokat kezdett el megélni, amikor férfi kísérői felemelték a kerekesszékeiből, hogy megfürdessék, de a kísérők felhagytak ezzel a gyakorlattal, amikor észrevették, hogy a felemelés kielégülést okozott neki.

Ez a történet mélységesen megindított engem, pontosabban elborzadtam tőle. Ráébredtettem ugyanis arra, hogy létezik egy teljes, ehhez a nőhöz hasonló felnőtt lakosság, akiknek az erotikus életét aktívan elnyomták azok az egyének, akiket a jóléti állam éppen a róluk való gondoskodásért alkalmazott. Ez a kijózanító felismerés, amely nem a saját életemben történt meg velem, vagy a húgommal az övében, adta meg a kutatásomhoz szükséges lendületet.

Mivel tehát a fogyatékoságtanulmányok területére való érkezésem hátterében nem a húgom vagy a vele való kapcsolatom megértésére irányuló (tudatos) kísérlet áll, és mivel a fogyatékoság és a szexualitás iránti érdeklődésem nem a húgom életének valamely dimenzióján alapszik, nem tartottam indokoltnak megemlíteni a könyvemben őt és a fogyatékoságát. Kivéve azt, hogy így (és ez a harmadik ok, amiért nem hoztam ezt nyilvánosságra) alapozzam meg a hitelességemet, és ebből következően legitimitásomat fogyatékoságkutatóként. A húgom megemlítése a könyv kezdő oldalain azt jelentené, hogy (bizonyos szempontból egyébként is) a csoport tagja vagyok. Megállapítaná, hogy a rokonság pusztá véletlen egybeesése miatt szövetséges voltam.

De azon gondolkodtam, hogy miért kellene ezt megtennem?

A fogyatékoság és a nyilvánosságra hozatal viszontagságai

A könyvben, amelyben felfedi, hogy siket szülők halló gyermeke, Lennard Davis irodalomtudós élesen és kissé mogorván ír is róla, hogy miért fontos a nyilvánosságra hozatal, ha a fogyatékoságról van szó. Davis szerint az egyik ok az, hogy a fogyatékoság nem mindig látható, és nyilvánvalóan nem derül ki valaki nevéből (ellentétben például a nemmel

és bizonyos mértékig az etnikai vagy akár faji hovatartozással) vagy valaki írásmódjából. Ezt figyelembe véve, ha egy szerző fogyatékoságát az olvasói tudára akarja adni, akkor azt nyilvánosságra kell hoznia.

De a nyilvánosságra hozatal episztemológiai szempontból jelentősebb oka az, hogy a fogyatékoság mindig kíváncsiságot kelt: Davis szerint több kérdés jár az emberek fejében: „Mi a fogyatékoság?” „Mennyire súlyos? Megnézhetem, megérinthetem, megismerhetem? Hogyan történt? Miben zavar? Milyen lenne az élet, ha nem lenne betegségem?” Az ilyen típusú kérdések vezetnek el Davist egy, a fogyatékosággal kapcsolatos igazság megfogalmazásához: szerinte a fogyatékoság „választ követel”.

A faj, az osztály vagy a nemek kérdése körüli más típusú intervencióktól eltérően, létezik egy hatékony ellenőrző mechanizmus, amely megköveteli, hogy válaszoljam meg a kérdéset [arról, miért írok a fogyatékoságról]. Ha nő vagyok, színesbőrű vagy akár szegény, akkor a testem eleget elárul, így nem kell azt magyaráznom, hogy miért vagyok nő, hogyan lettem fekete, vagy miért vagyok szegény. De a fogyatékosággal élő testét meg kell magyarázni, vagy legalább tolerálni kell a kérdező kíváncsi bámulását (vagy kiterő pillantását). A kérdést soha nem kell feltenni, mert mindig aktívan alapértelmezett üzemmódban van – mindig már el is hangozott (Davis 1995: xvi).

A fogyatékoság Davis szerint egy ontológiai helyzet, amely felé „mindig már” megérkezett a nyilvánosságra hozatalára vonatkozó felszólítás, és az önmagáról való beszámolás igénye. Az állandó akaratlan „kíváncsi pillantás” mindenkire, aki fogyatékosággal él, vagy kapcsolatban áll egy ilyen személlyel, megmagyarázhatja azt az ingerültséget, amelyet Davis is egyértelműen érez, amikor rájön, hogy a háttérét nyilvánosságra kell hoznia könyvének előszavában.

Úgy gondolom, hogy a nem kívánt pillantás minden bizonnyal szerepet játszott a nyilvánosságra hozatallal szembeni ellenállásban.

Az a bosszúság, amelyen Davisszel osztozom, vitathatatlanul kapcsolódik a következőkhez is, amelyek minden olyan, fogyatékosággal összefüggésbe hozható személyt érintenek, akik *elutasítják* a nyilvánosságra hozatalt. Annak az oka, hogy továbbra is aggodom amiatt, hogy nem említettem meg a húgomat a *Loneliness* (Magányosság) könyvben, részben az, hogy attól tartok, hogy azok az olvasók, akik rájönnek, hogy volt egy fogyatékosággal élő húgom, de nem mondtam róla semmit, úgy érezhetik, hogy szégyenkezem vagy őt szégyellem. Az nyugtalanít, hogy a nyilvánosságra hozatal elkerülését kibúvóként vagy rejtegetésként értelmezhetik.

Tehát ezen a ponton lehetne kiegészíteni Davis megfigyelését, miszerint a fogyatékoság igény. Ezt az igényt pedig minősíteni kell. A fogyatékoság nem csak az információra irányuló igény; az elszámoltathatóság és a felelősségvállalás iránti igény is. Talán érthetőbb egy másik típusú beszédaktussal kiegészítve: *a fogyatékoság vád*. Valamennyi kérdés, amelyet Davis említ a fogyatékosággal kapcsolatban, még két sürgető kérdés vet fel: *Miért vagy ilyen?* és *Ki a hibás érte?*

Mivel a fogyatékoságot „mindig már” valakinek vagy valami hibájának tekintik, bátorítják a nyilvánosságra hozatalt, hogy azonosítani lehessen a bűnös felet (részeg sofőr, gyógyszereket szedő anya, inkompetens szülész, extra kromoszóma, munkahelyi baleset, Isten stb.).

Azokkal a vádakkal, miszerint valaki vagy valami hibáztatható a fogyatékoságért, rendszerint együtt érkezik az ehhez kapcsolódó – általában nem kijelentett, de mindig tapintható – vádemelés: *Kinek a felelőssége az illető?*

Ezt a vádat rendszerint a fogyatékosággal élő ember családtagjainak vagy a vele élő személyeknek kell megválaszolniuk. Ezt pedig a szeretet és a büszkeség, a szégyen és düh elvadult bozótjából teszik meg, miközben állandóan ki vannak téve mások „kíváncsi pillantásának”, és büntudatnak, hogy látszólag soha nem lesznek képesek eleget tenni a fogyatékosághoz kapcsolódó stigma teljes áttöréséhez, az mintegy napsütötte alakhoz tartozó árnyékként ragaszkodik hozzájuk.

A mások helyett való beszélés problémája

Ha azok a sajátos körülmények, amelyek meghatározzák, hogy a társadalom miként hozza létre a fogyatékoságot, majd miként tekint rá, részét képezik annak az oknak, amiért a fogyatékoságról író kutatók úgy érzik, hogy kénytelenek nyilvánosságra hozni az ezzel való kapcsolatukat, a nyilvánosságra hozatal egy másik oka az, hogy ha ők maguk nem fogyatékosággal élők, úgy tűnhet, hogy a fogyatékosággal élő személyek „helyett beszélnek”. És ahogy azt az 1980-as évek óta zajló viták bebizonyították, ezt a tevékenység gyakran aligha tekinthető barátságosnak vagy jóindulatúnak. Az 1990-es években a fogyatékosági aktivisták népszerűsíteni kezdték egy jelmondatot: „Semmit rólunk nélkülünk!” A jelmondatban kifejezett érzés, amelyet más csoportok is átvettek (például a szexmunkások, akiknek érdekképviseleti szervezeteit gyakran szenvtelenül figyelmen kívül hagyják a prostitúcióról és az emberkereskedelemtől folytatott viták során), tömören összefoglalja azt az általános álláspontot, amelyet sok fogyatékosággal élő ember érez a fogyatékoságra irányuló kutatásokkal kapcsolatban (Charlton 1998).

A mások helyett való beszélés problémája sok elnyomott vagy kiszolgáltatott csoport kapcsán került megvitatásra, ezeknek a vitáknak az egyik legismertebb összefoglalása és élveboncolása, Linda Alcoff feminista filozófus széles körben idézett 1991-es cikke, amelynek épp ez a címe: *The Problem of Speaking for Others* (A mások helyett való beszélés problémája).

Alcoff esszéje azoknak az érveknek az áttekintése, amelyeket a feminista kutatók, az etnikai kisebbségek és a posztkoloniális kritikusok ismertettek azzal kapcsolatban, hogy saját magukon, illetve a saját csoportjukon kívül senki helyett nem beszélnek. Példaként Alcoff megemlíti Joyce Trebilcot feminista filozófus arról való lemondását, hogy magán kívül bárki más helyett beszéljen, és Trebilcot azon érvét, miszerint bárkit meggyőzni az ő meglátásainak az elfogadásáról egyértelműen az agresszió és elnyomás formája lenne (Alcoff 1991: 6; Trebilcot 1988: 3–6). Alcoff emellett idézi azt az esetet is, amikor egy fehér női regényíró, aki őshonos kanadai nők több félig kitalált elbeszélését írta meg, az őshonos kanadai nők nyilvánosan felkértek arra, hogy „menjen odébb”; azon az alapon, hogy olyan helyet foglal el, amelyet szerintük valószínűleg maguknak az őslakos nőknek kellene betölteniük (Alcoff 1991: 5, 27; lásd még St. Peter 1997: 67–69).

Alcoff vizsgálja továbbá az ilyen típusú lemondások és kifogások feltételeit. Elismeri, hogy mindenki társadalmi helyzete episztemikusan releváns abban, amit mondani tud,

és abban, hogy miként hallják meg mások azt, amit mond. Azt is elismeri, hogy a mások helyett történő beszélés ezek törlesztését vagy a hatalomtól való megfosztottságot is jelenthetik egy orientalista csapdába ejtve, amely a tudás és az irányítás egyszerű tárgyává teszi őket. Alcoff azonban megkérdőjelezi a kizárólag saját magunkért való beszélés bölcsességét és annak lehetőségét. Állítása szerint az az elképzelés, hogy csak saját magunk nevében beszélhetünk, nem csak megerősíti azokat a nyugati liberális fantáziákat, miszerint minden egyes személy külön kis világokból áll, amelyekhez nem kapcsolódnak mások; hanem azt is jelenti, hogy a meggyőződés, miszerint csak saját magunk nevében beszélhetünk, a kritika és az elszámoltathatóság megakadályozásának a kísérlete, ugyanakkor lényegében a hatalom hamis és tisztességtelen megtagadása. Ez az erkölcsi felelősségtől való veszélyes visszavonulás is lehet. Ha valaki saját magán, illetve a saját csoportján kívül senki helyett nem beszélhet (amivel kapcsolatban Alcoffban felmerül, hogy mi alapján és ki határoz erről), és ha nincs más választása, mint „odébb menni”, ha más csoportok tagjai ezt kérik, akkor hogyan lehet részt venni a kritikában vagy politikai fellépésben?

Alcoff esszéjét Gayatri Spivak filozófus híres, „Can the subaltern speak?” (Szóra bírható-e az alárendelt?) című szövegéről szóló elmélkedéssel zárja (Spivak 1988). Spivak elterjedt állítása szerint, „a valaki helyett [történő] beszélés” teljes vállalkozása egyaránt hiábavaló és öndicsérő. Az alárendelt, Spivak szerint, nem tud beszélni, részben azért, mert az elnyomás „természetesen artikulált” tárgya nosztalgikus fantázia egy szuverén, teljesen öntudatos alany számára, és ez a tárgy valójában nem létezik; részben azért, mert az alárendelt szubjektumot mindig becsapják a nyugati reprezentációs egyezmények, amelyek egyszerre törlik el, és egyidejűleg létre is hozzák azt a kiváltságos értelmiségi pozíciót, amely azt állítja, hogy meghallja az illető szubjektumot – de csak mint saját tudásának *tárgyát*. Ahelyett, hogy „hallgatnánk” erre a képzeletbeli kísértetre (amely Spivak szerint csak azt mondaná nekünk, amit már tudunk), vagy „helyette beszélünk” (ami ugyanazon érvelés mentén azt jelentené, hogy az alárendeltet egy hasbeszélő bábjaként használnánk arra, hogy saját magunknak meséljünk saját magunkról), Spivak azt javasolja, hogy tanuljunk meg az alárendelthez „beszélni” (1988: 91).

Ez rejtélyes intelem. Valamiféle egyoldalú interakciót feltételez, amely inkább a szolgálókkal vagy a kutyákkal való beszélgetésben tűnik megfelelő tanácsnak, mint a méltóságot érdemlő emberi lényekkel való tiszteletteljes kapcsolat kialakításában. Spivak cikkének megvitatásakor Alcoff nem tesz erre vonatkozó megjegyzést, helyeslően idézi Spivak következtetéseit. Megjegyzés nélkül módosítja azonban Spivak „valakihez szóló beszélését” azzal a javaslattal, hogy a kutatónak „valakivel és valakihez [kellene] beszélniük” (Spivak 1988: 23, kiemelés a szerzőtől). Összefoglalja Spivak azon meglátásra vonatkozó kritikáját, miszerint az elnyomott mások csodával határos módon képesek lesznek megfogalmazni elnyomásuk forrását, és hogy az értelmiség szerepe egyszerűen csak meghallgatni és közvetíteni. Alcoff szerint azonban függetlenül attól, hogy az elnyomott csoportok beszélését az igazság végső döntőbírójának tekintik-e, megérdemli, hogy meghallgatásra érdemesként váljon privilegizálttá, mert „a beszélés olyan szubjektum, amely kétségbe vonja és megdönti az ismerettel rendelkező ügynök és a tudás tárgyát képező közötti elentétet” (Spivak 1988: 23).

Végül (és azt hiszem, hogy Spivakkal be nem vallott vagy fel nem ismert ellentétben) Alcoff, az ezzel a kérdéssel foglalkozók többségéhez hasonlóan (pl. Kitzinger és Wilkinson 1996;

Traustadóttir 2001), azt a következtetést vonja le, hogy nem szabad túlzottan tartanunk a mások helyett való beszéléstől. Ugyanakkor elővigyázatosnak is kell lennünk. Önkritikusnak kell lennünk saját pozíciónkkal, társadalmi helyzetünkkel és a hatalom iránti potenciális vágyunkkal kapcsolatban, amelyek elnyomhatnak másokat, akiken véleményünk szerint segítünk. Alcoff szerint továbbá figyelembe kell vennünk szavaink „valamennyi hatását” (Alcoff 1991: 28), hogy megakadályozzuk az imperialista előirányzatokat és mások elhallgattatását.

A kitaró problémák

Amikor ennek a tanácsnak a saját kutatásomban való relevanciájáról gondolkodom, valamint arról, hogy nyilvánosságra hozzam-e vagy sem a fogyatékosághoz fűződő kapcsolatomat, számomra úgy tűnik, hogy Alcoff valamennyi meglátása mellett megoldatlanul hagy két fontos problémát.

Az első elméleti jellegű, és azon figyelmeztetése veti fel, miszerint érvényre kell juttatni „valamennyi hatást”, amikor azt vizsgáljuk, hogy beszélhetünk-e mások helyett, és ha igen, hogyan. Ennek a tanácsnak a nehézsége a következő: milyen körülmények között lehet bárki számára lehetővé tenni, hogy megismerje, észlelje vagy megfogalmazza saját vagy valaki más diskurzusának „valamennyi hatását”? A figyelmeztetésből kiindulva úgy tűnhet, hogy az emberek mindentudók, vagy annak kellene lenniük. Szükségtelen megjegyezni, hogy nem vagyunk azok. Még akkor is, ha arra törekszünk, hogy – amint arra Alcoff egy adott ponton szerényebben javaslatot tesz – „szava[in]knak a diszkurzív vagy anyagi kontextusra gyakorolt valószínű vagy tényleges hatásait” (Alcoff 1991: 26) vizsgálva korlátozzuk törekvéseinket, továbbra is a találgatások, a szorongás vagy a remény birodalmában téblábolunk majd.

Például szeretném azt gondolni, hogy a fogyatékoságról szóló *Loneliness* (Magányosság) könyv felhívja majd az emberek figyelmét arra a tényre, hogy amikor a szexualitásra terelődik a szó, sok fogyatékosággal élő felnőttet még mindig úgy kezelnek és fegyelmeznek, mintha gyermek lenne. Annak bemutatásával, hogy Dániában hogyan lehet a súlyos fogyatékosággal élő emberekkel tiszteletteljes párbeszédet létesíteni a szexről, és milyen segítséget kaphatnak a szex terén, ha igényt tartanak rá, remélem, hogy a könyv meg fogja mozgatni az emberek képzeletét és lelkiismeretét, és talán szerényen hozzájárulhat a progresszív reformhoz.

De mi van, ha a könyvben bemutatott anyag az ellenkezőjét eredményezi? Mi lenne, ha az emberek, akik elolvassák a könyvet vagy hallanak róla, felháborodnának azon, hogy a dán állam által fizetett szociális munkások egy része aktívan elősegíti a súlyos fogyatékosággal élő felnőttek szexualitását, segítve őket a szexmunkásokkal való kapcsolattartásban vagy a maszturbációban (amint ezt a könyvben részletesebben ismertetjük, nem azzal, hogy ténylegesen részt vennének a maszturbálás folyamatában, hanem úgy, hogy síkosítót és szexuális segédeszközöket helyeznek el a nemi szerveiknél, illetve megkérdezik, hogy mikorra jöjjenek vissza, majd a szobájukban magukra hagyják az illető személyt)? Mi lenne, ha a könyv azon gyakorlatokról szóló dokumentációja, amelyek lehetővé teszik a súlyos fogyatékosággal élő felnőttek erotikus életét, ellenérzéseket keltenének az ilyen gyakorlatokkal

szemben, például a szexmunkát ellenző feministák vagy olyan vallásos szóvivők körében, akik erkölcsellennek találják az ilyen gyakorlatokat, vagy olyan szülők részéről, akik szerint már maga a szexuális segítségnyújtás gondolata is visszaélésnek minősül?

Azt, hogy az ezekhez hasonló hatások az alcoffi értelemben „valószínűek”-e vagy sem, döntse el mindenki a maga számára. Bizonyosan elképzelhetők és lehetségesek. Így tehát az ilyen negatív hatások jelentkezésének az elképzelésekor arra a következtetésre kellene jutnom, hogy soha nem kellett volna a témát kutatnom?

A mások helyett való beszélést érintő alcoffi következtetésekhez kapcsolódó második nehézség azzal függ össze, hogy milyen szerepet szán a nyelvnek ebben az elkötelezettségben. Esszéjének magunkkal vihető üzenete az, hogy ne hagyjuk abba a mások helyett történő beszélést, ugyanakkor mindig előnyben kell részesítenünk a mások önmagukért történő beszélését. Figyeljük meg, hogy ez a tanács miként feltételez egy olyan „másikat”, aki képes nem közvetített, azonnal érthető módon beszélni vagy kommunikálni.

Alcoff nyelvhez való folyamódása az egyik olyan dolog, amely megkülönbözteti őt Spivaktól, aki számára a nyelv egyáltalán nem egyértelmű. Ugyanakkor ez az egyik olyan dolog, amely összekapcsolja őt egy másik befolyásos feminista filozófussal, aki foglalkozott a mások helyett való beszéléssel, nevezetesen Iris Marion Younggal. A perspektíva figyelembe vételével foglalkozó esszéjében, amelynek címe *Asymmetrical Reciprocity: On Moral Respect, Wonder and Enlarged Thought* (Aszimmetrikus reciprocitás: erkölcsi tisztelétről, csodáról és kibővített gondolatról) (1997), Young különbséget tesz a „szimmetrikus reciprocitás” és az ezzel ellentétes „aszimmetrikus reciprocitás” között. A „szimmetrikus reciprocitást” használja Young arra, amit az emberek akkor csinálnak, amikor elképzelik, hogy háttérükkel, tudásukkal, tapasztalataikkal és privilegizáltságukkal együtt valaki más feltételezett helyébe képesek helyezni magukat, és azt képzelik, hogy egy ilyen helyettesítés kellően megragadja annak a másnak vagy másoknak a perspektíváját. Példa erre a saját kutatásomból egy svéd blogger, aki 2012 júliusában egy bejegyzést szentelt a „Jognak számít-e a szex?” témájának. A kérdés körbejárását egy személyi asszisztensről szóló cikk indokolta, aki arról panaszkodott a feletteseinek, hogy a fogyatékossgal élő személy, akinek segítséget nyújtott, dohányzott, pornófilmeket nézett, és időnként segítséget igényelt az óvszer felhelyezésében. A 28 éves nő így fogalmazott ezzel kapcsolatban:

Elkezdtem azon gondolkodni, hogy mi lett volna, ha én lennék ez a személy. Ha valami olyasmi történne velem, ami miatt nem tudnék szexelni vagy egyedül maszturbálni. Be kell vallanom, hogy intenzíven élem meg a szexualitásomat. Szeretem a szexet, a maszturbálást, szeretem a szexjátékokat, szeretem a... szóval, jesszus (jósses), egyszerűen sok mindent szeretek. Ha elveszíteném a gyönyör megélésének képességét, elveszíteném például azt a képességet, hogy orgazmust okozzak magamnak, az elég nagy veszteség lenne. De nagyon nehezemre esik elképzelni, hogy segítséget kérnék ezen a téren bárkitől, aki nekem dolgozik. Valójában rendkívül megalázónak érezném. (*Aliva och livet*, blogbejegyzés, 2012. július 4.)

Ez a fajta jó szándékú, de végső soron öncélú elmozdulás egy olyan személy által, akinek vannak szexuális kapcsolatai, de aki egy pillanatra elképzei, hogy milyen lenne az élet, ha nem lehetnének, a szimmetrikus reciprocitás tipikus példája. Az ehhez hasonló megtévesztő felcserélés az egyik olyan erkölcsi pozíció, amely lehetővé teszi a nem fogyatékkal

élő kommentátorok számára, hogy jogosultnak érezzék magukat kioktatni a fogyatékos-sággal élő embereket arról, hogy a szex valójában nem olyasmi, ami nélkül nem lehet élni.

Iris Young azért hozta elő a „szimmetrikus reciprocitás” dinamikáját, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy az azonosulás és hasonlóság ábrándjai – miszerint képesek vagyunk valaki más helyébe helyezni magunkat – miként törlik el a különbözőséget, és fedik el a hatalmi viszonyokat. Rámutat arra, hogy a másik nézőpontjának elképzelésére irányuló törekvés hasznos abban, hogy valaki túllépje a saját közvetlen álláspontját. Ugyanakkor azt mondja, téves azt gondolni, hogy valaha is megragadhatjuk vagy elfoglalhatjuk a másik személy nézőpontját. „Amikor az emberek engedelmeskednek annak a felszólításnak, hogy mások helyébe helyezték magukat” – írja –, „túl gyakran *magukat* a sajátos tapasztalataikkal és kiváltságaikkal együtt helyezik abba a helyzetbe, amelyben másokat látnak” (Young 1997: 349). Ezért, „amikor a privilegizált emberek a kevésbé privilegizált emberek helyébe helyezik magukat, a kiváltságaikból fakadó feltevések gyakran lehetővé teszik számukra, hogy tudtukon kívül tévesen mutassák be a másik helyzetét” (Young 1997: 349).

Young továbbá bebizonyítja, hogy az ilyen téves reprezentáció nem segíti elő a kommunikációt vagy a megértést, hanem valójában akadályát képezi annak:

Ha úgy gondoljuk, hogy már tudjuk, mások hogyan éreznek, és az alapján ítélkezünk, ahogyan képzeletben saját magunk számára már meg is foglalmaztuk az ő nézőpontjukat, akkor lehet, hogy nem hallgattuk elég nyíltan a perspektívájuk kifejtését. Ha úgy gondoljuk, hogy képesek vagyunk az ő szemükkel tekinteni a világra, akkor elkerülhetjük azt a néha nehézkes és fájdalmas folyamatot, amely során szembeállítanak minket a róluk szóló előítéleteinkkel, elképzeléseinkkel és értelmezéseinkkel, amelyek a saját nézőpontunk eredményei (Young 1997: 350).

A „szimmetrikus reciprocitás” helyett Young arra buzdít bennünket, hogy annak tudatosításával forduljunk mások felé, amit „aszimmetrikus reciprocitásnak” hív. Soha nem tudunk teljesen megérteni egy másik embert. Soha nem oszthatjuk teljes mértékben észrevételeit, történeteit, nézeteit, helyzetét és álláspontját. Soha nem helyezhetjük magunkat ténylegesen valaki más helyébe. Ezért ahhoz, hogy másoktól tanulhassunk, alázatot kell tanúsítanunk. Olyan szellemben kell kapcsolatot létesítenünk másokkal, amely felismeri, hogy az ő perspektívájuk szükségszerűen különbözik a miénktől, és akár kétségbe is vonhatja azt. Young szerint ez erkölcsi viszony. Olyan, amit „nem a saját pozíciónk másokéval való felcserélésére irányuló hajlandóság szervez, hanem az ezektől való tiszteletteljes távolmaradás és a feljük való közelítés módja” (Young 1997: 352).

A perspektíva figyelembevétele jelentette veszélyek Young általi megragadása rendkívül fontos, az általunk megszólított és képviselt személyek tiszteletben tartása iránti érdeklődése pedig hasonló Linda Alcoff arra irányuló felszólításához, hogy hallgassuk meg és részesítsük előnyben a másik beszélését. A két filozófus által nyújtott tanácsok kapcsán felmerülő probléma abban keresendő, hogy, úgy tűnik, mindketten egy olyan „másikat” feltételeznek, aki tud beszélni, vagy aki más módon, mondjuk jelyelven egyértelműen ki tudja fejezni magát. Young például azzal fejezi be az esszéjét, hogy: „[a] párbeszéd résztvevői képesek figyelembe venni mások perspektíváját, mert meghallották azt, ahogyan e perspektívák kifejeződnek” (Young 1997: 360).

De mi van a „párbeszéd [azon] résztvevőivel”, akiknek nehézségeik akadnak saját perspektívájuk kifejezésével? Például olyan emberek, mint a felnőttek, akikkel együtt dolgoztam – közülük sokuknak sem verbális nyelvi készségei, sem mozgásképessége nem volt, és/vagy szellemi fogyatékossgal éltek. A súlyos fogyatékossgal élőkkel folytatott kommunikáció idő- és munkaiágényes lehet. Számomra és még sok más ember számára a sikeres kommunikáció gyakran megköveteli a családtagok vagy az olyan segítők közvetítését, akik évek óta dolgoznak azokban az otthonokban, ahol az illető felnőttek élnek, és akik ezért évek (néha évtizedek) közös történetére támaszkodhatnak a fogyatékossgal élő személyek vokalizációjának, szándékainak és vágyainak értelmezésében.

Milyen kellene legyen az erkölcsi viszony a hozzájuk hasonló, súlyos fogyatékkal élőkkel?

Kockázatvállalás

A súlyos fogyatékossgal élő emberekről való gondolkodás értékes a mások perspektívájának érvényesítéséről vagy a mások helyett való beszélésről folytatott viták során, mivel felhívja a figyelmet arra, hogy e kérdések átgondolt kezelése miként is választhatja a könnyebb utat, ha azt feltételezi, hogy az a „másik”, aki esetén a tudósok eldönthetik, hogy beszélnek-e vagy sem helyette, képes kiállni önmagáért, és az egyetlen dolgunk figyelmesen és tisztelettel meghallgatni őt. Ebben az esetben Spivak az ahhoz való ragaszkodásával, hogy az alárendelt nem bírható szóra, valamennyi felmerülő probléma kontextusában bonyolultabbá teszi azokat az elképzeléseket, amelyek a beszélésre, valamint a másik beszélésének észlelésére vonatkoznak.

A súlyos fogyatékossgal élő emberek azt, ami az alcoffi vagy youngi keretben perifériás probléma vagy nehéz eset, a mások helyett való beszélésről szóló vita középpontjába állították. Amint a cselekvésként felfogott beszélést és a másik ember beszédének észlelését bármi másnak tekintjük, mint egyértelmű folyamatnak, a „valaki helyett való beszélés” kérdése kevésbé lesz egyértelmű, mint ahogy azt Alcoffi vagy Young tárgyalja, ugyanakkor sokkal átfogóbbá és sokkal kockázatosabbá is válik.

Ennek a kockázatnak a felismerése és elfogadása az egyik alapvető dolog, amely megkülönbözteti a fogyatékossgal élő emberekkel dolgozó svédek és dánokat. Svédországban létezik egyfajta mantra, amelyet sokszor hallottam olyan segítőtől, akik a szexualitásról és fogyatékossgáról beszélnek. Így hangzik: „Ha nem teszek semmit, legalább biztos, hogy nem jártam el tévesen” (*Om jag inte gör något så har jag i alla fall inte gjort något fel*). Ezek a szavak az elkötelezettség olyan formáját nevezik meg, amely elutasítja az elkötelezettséget. A „ha nem csinálom semmit...” megfogalmazás „nem csinálom semmit” része félrevezető, mert a személyi asszisztensekről, az otthonok alkalmazottairól és másokról, akik ezt a kifejezést használják, valójában nem állítható, hogy nem tesznek semmit. A „semmi”, amiről azt gondolják, hogy megragadja az általuk végzett tevékenységet, valójában mindig valami; általában olyasvalami, ami visszaszorítja a szexet vagy akadályozza azt. Ennek egyik formája lehet annak elutasítása, hogy beszéljenek a szexualitásról egy fogyatékossgal élő személlyel, aki szóba hozza azt. Lehet annak a megtagadása, hogy egy pornográf tartalmú DVD-t behelyezzenek a mozgáskorlátozott személy

DVD-lejátszójába, vagy annak kijelentése, hogy munkakörüknek nem része egy mozgáskorlátozott pár részére történő segítségnyújtás, akik viszont nem tudnak egymás mellé feküdni, és nem tudják simogatni egymást segítség nélkül. A „nem csinállok semmit” magában foglalja az ahhoz való ragaszkodást, hogy egy fiatalember eltávolítsa a hálószobájában lévő pornográf képeket, mivel a hálószobája egyben azoknak a nőknek is a munkahelye, akik személyi asszisztenseként dolgoznak. Ide tartoznak továbbá az olyan tevékenységek is, mint például a szellemi fogyatékossgal élő felnőttek számára szervezett táncesten arra hivatkozva elszakítani egymástól egy ölelkező párt, hogy ideje kávészünetet tartani. Mindezt annak érdekében, hogy különválasszák őket, mielőtt túlzottan kötődni kezdenének egymáshoz.

A Svédországban fogyatékossgal élő felnőttekkel dolgozó nők és férfiak elmondása szerint annak, hogy „nem csinálnak semmit” a sexualitás tekintetében, az egyik oka az, hogy nem lehetnek biztosak abban, hogy a szellemi fogyatékossgal élő vagy jelentősen mozgáskorlátozott személyek valójában mit akarnak. „Hogyan lehetek teljességgel, 100%-ban biztos, hogy valóban megértem, amit az a személy ténylegesen akar?” – mesélték többen is.

A kérdésre adott biztos válaszuk mindig ugyanaz volt: nem tudhatom. Továbbá figyelmen kívül hagyva annak fontolgatását, hogy hogyan lehet bárhol bárki „teljességgel, 100%-ban biztos” abban, hogy valaha is ténylegesen megértették, amit bárki is akar (beleértve magukat is, amennyiben valaki Freudhoz hasonlóan úgy gondolja, hogy az embereknek van tudatalattijuk), a személyi asszisztensek, tanácsadók és más szakemberek, akik osztották ezt az aggodalmat, kérlelhetetlen következtetésre jutottak. Arra, hogy mivel nem tudnak gondolatot olvasni, a szexuális kapcsolat létesítésére irányuló segítségnyújtás a fogyatékossgal élő személyek számára elnyomás vagy visszaélés is lehet. Ennél fogva jobb, ha semmit sem tesznek. Így legalább senki nem csinált semmi rosszat.

Úgy tűnik, hogy a dánok, svéd társaikkal ellentétben, élnek a kockázattal. A fogyatékossgal élő felnőttek otthonában dolgozó dán szociális munkások olyan anyagokat szolgáltatnak a lakóknak, amelyek tájékoztatják őket arról, hogy a sexualitásról lehet beszélni, sőt, támogatják őket, ha erre terelik a szót. Azért kezdeményezik ezt, mert tudják, hogy sok veleszületett betegséggel, például Down-szindrómával vagy cerebrális parézissel küzdő felnőtt kevés szexuális oktatást kapott, vagy egyáltalán nem részesült benne, és azt is tudják, hogy valószínűtlen, hogy sokan közülük bármit is hallottak volna a szexről az őket gondozó szülőktől szülőktől, mielőtt az otthonba költöztek.

Amikor Ingrid, egy 26 éves cerebrális parézissel élő nő abba az otthonba költözött, amelyben már öt éve él, kapott egy brosúrát, amelyet a személyzet készített és beillesztett a minden új lakónak adott információs csomagba. A brosúrában a következőkhöz hasonlók álltak: „[m]inden ember szexuális lény, és joga van a szexuális élethez”. „Ha a lakók kéri, a személyzet segítséget nyújt a tanácsadásban és a szexuális segédeszközök beszerzésében, vagy szexuális tanácsadóhoz irányítják a lakót”, valamint „[a]z alkalmazottak kötelesek megmosni és megtisztítani a lakók számára a használt szexuális segédeszközöket”. Ez a brosúra arra készítette Ingridet, hogy a szexről kérdezze az egyik alkalmazottat.

Nem tudtam, hogy van sexualitásom – mondta nekem Ingrid. – Volt néhány óránk a szexről a fogyatékossgal élő iskolájában, ahova jártam, de arról beszéltünk, hogy mi a méh és a menstruáció. Nem tudtam, hogy van sexualitásom. Tehát amikor idekerültem,

rákérdeztem, és azt mondták: „Igen, neked is van, és kaphatsz segítséget a megismeréséhez, ha szeretnéd, és rengeteg különféle szexuális segédeszköz áll rendelkezésre”. Nagyon örültem neki, amikor kiderült, mert korábban nem tudtam.

Dániában azokban az esetekben, amikor a szex témaként merül fel, és az otthon adott alkalmazottja nem kétségtelenül biztos abban, hogy teljességgel megértette a segítségért folyamodó személy kívánságait – mert az illető személynek például nincsenek verbális nyelvi készségei –, akkor behívják egy másik alkalmazottat. Ezt a személyt megkérik, hogy üljön össze a segítséget kérő személlyel és azzal az alkalmazottal, aki vállalja, hogy segít a lakónak. Az alkalmazott felkéri a segítséget kérő személyt, hogy ismétlje meg kéréseit, és a harmadik személyt megkérik, hogy erősítse meg az alkalmazott kérésekre vonatkozó értelmezését. Azokban a ritka esetekben, amikor egyik alkalmazott sem biztos abban, hogy pontosan érti, amit a fogyatékosággal élő személy szeretne, mindaddig semmit sem tesznek, amíg nem tudnak többet megtudni az illetőtől, és biztosak nem lesznek abban, hogy megértették őt.

Ezeknek a példának a célja azt szemléltetni, hogy miközben a svédek megbenítik az a felismerés, hogy nem lehet megismerni egy másik ember gondolatait, és igazolja számukra a tétlenséghez vagy obstrukcióhoz való visszavonulást, addig a súlyos fogyatékosággal élő emberekkel dolgozó dánok kockázatot vállalnak. A svéd segítőkhez és a legtöbb emberhez hasonlóan ők sem gondolatolvasók. De hajlandók elfogadni ezt a bizonytalanságot, és kibővíteni a látókörüket azért, hogy másokkal is kapcsolatba léphessenek – másokkal, akikről tudják, hogy soha nem fogják őket teljesen megérteni, ám akikre ennek ellenére képesek olyan felnőttként tekinteni, akik figyelmet és méltóságot érdemelnek. Mindent megtesznek a kommunikációért és a kommunikáció megkönnyítéséért, még azokkal az emberekkel szemben is, akiknek a kommunikációs képessége korlátozott, és akik jelentős közbenjárás és segítség nélkül nem képesek magukért beszélni.

A dán segítők nemcsak azt ismerik fel, hogy a jelentős testi és szellemi fogyatékosággal élőknek erotikus vágyaik lehetnek, hanem azt is, hogy segítségre is szükségük van ahhoz, hogy megértsék, feltárják és kifejezzék ezeket a vágyakat. Ez a felismerés és az ez iránti aktív elkötelezettség fontos dolgot jelent. Nem „valaki helyett beszél”. Hanem „foglalkozik vele”. Felismeri az alapvető hasonlóságot, ugyanakkor, azonos jelentőséget tulajdonítva neki, egyben reagál egy lényeges, helyrehozhatatlan különbségre is. Az ismerős hasonlóság és a sok szempontból felismerhetetlen különbség között az erkölcsiség tere húzódik.

Nyilvánosságra hozatal és akadémiai önismeret

Tom Shakespeare szociológus, a fogyatékoságtanulmányok egyik vezető kutatója, aki e területen kérdések széles köre iránt tanúsított pragmatikus, értelmetlenséget kizáró megközelítése révén vált ismertté, kitért az identitás és a kutatás kapcsolatára. Shakespeare kevésbé türelmes azokkal a fogyatékosággal élő aktivistákkal és kutatókkal, akik Fran Branfieldhez hasonlóan elutasítják az elképzelést, hogy a nem fogyatékosággal élő emberek kutathatják vagy nekik kellene kutatniuk a fogyatékosággal élőket. „Csak azért, mert valaki fogyatékosággal él” – mondja Shakespeare –,

nem jelenti, hogy automatikusan betekintést nyer más fogyatékossgal élők életébe. Előfordulhat, hogy egyetlen ember tapasztalata nem minősül jellegzetesnek, és megtévesztő lehet a fogyatékossgal jellegének tekintetében. Mivel a betegségek annyira sokfélék, lehet, hogy a valamely betegséggel élő személynek nincs nagyobb betekintése egy másik betegséggel élő személy tapasztalatába, mint egy betegség nélkül élő személynek. [...] Az az elképzelés, miszerint a betegség létfontosságú a betegség megértéséhez, veszélyesen esszencialista (Shakespeare 2006: 195).

Shakespeare nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miért van jelen olyan jelentős mértékben a nyilvánosságra hozatal a fogyatékossgat tanulmányok szakirodalmában, és a könyvben, amelyből a fenti idézet származik, a saját fogyatékossgát (achondroplasia vagy törpenövés), ahogyan azt a közmegegyezés előírja, már bevezető fejezetének negyedik lapján ismerteti. Ezt azonban nem annyira egyfajta identitásalapú prediszkurzív tekintély megszerzése végett teszi, hanem saját intellektuális és társadalmi pályája magyarázatának szánja (az imént idézett résznek ezt világossá kellene tennie).

Shakespeare úgy beszél a fogyatékossgáról, mint ahogy a tanulmány elején említett Rosemarie Garland-Thomson és Susan Wendell beszél a saját fogyatékossgáról, azaz mint ami fontos és releváns érdekei és perspektívái szempontjából.

És ez valóban kétségtelenül kiemelkedő fontossággal bír. De a kérdés az, hogy szigorúan véve kijelenthető-e, hogy ugyanakkor mindig szükséges vagy elégséges.

Saját esetemben az, hogy jelentős szellemi és fizikai betegséggel élő hűgom testvéreként nőttem fel, lehet, hogy fokozta az érzékenységemet és érzékelőkéességemet a fogyatékossgal kapcsolatos kérdésekben. Mint azt korábban említettem, szeretném azt hinni, hogy a Kellyvel való kapcsolatom arra szocializált, hogy empatikusabb és türelmesebb legyek, mint amilyen egyébként lettem volna, és hogy ez segített nekem tisztelettel és megbecsüléssel fordulni a különbözőség felé. Kétségtelenül alkalmassá tett annak a megértésére, hogy a nem fogyatékossgal élő emberek körében a fogyatékossga adott általános válaszok – például a szánalom, a szorongás, a félelem és az értetlenség – rendszerint a tapasztalatlanság és a tudatlanság eredményei.

Azonban az ideális esetben tanító hatású személyes történetem egyetlen vonatkozása sem zárja ki annak lehetőségét, hogy kutatóként mégis lekezelő, földhözragadt és ártalmas tudást hozzak létre a fogyatékossgal élő emberekről.

Egy olyan személyről, akinek például az én gyerekkoroméhoz hasonló tapasztalatai vannak, könnyedén elképzelhető, hogy könyvet írhatna a fogyatékossga és a szexualitás skandináviai viszonyáról, amelyben elismerően írna a svédekről, ahelyett, hogy kritikusan felelősségre vonná őket, mint ahogy azt a társszerzőmmel közösen tettük. Elismerően azért, ahogyan elutasítják a fogyatékossgal élő emberek szexuális életével való foglalkozást, hisz mind tudjuk, hogy soha nem lehetünk teljességgel, 100%-ban biztosak afelől, hogy valóban megértjük, amit a súlyos fogyatékossgal élő emberek valóban akarnak, és ezért jobb, ha nem teszünk semmit, minthogy kockáztassuk azt, hogy valamit rosszul csinálunk.

Az, hogy kritikus vagyok azzal szemben, ahogyan a svédek kezelik ezeket a kérdéseket, kevésbé hozható összefüggésbe a személyes történetemmel, jóval inkább függ attól, hogy a kutatásomat egy összehasonlítás alapján terveztem meg – ez pedig végül rávilágított a

svéd obstrukcióra a dán facilitálással való szembeállítás során. (Fontos megjegyezni, hogy a társszerzőmmel együtt nem számítottunk ennek a kontrasztnak ilyen mértékű intenzitására. Mivel Svédország és Dánia oly sok tekintetben hasonló, úgy gondoltuk, hogy a két ország ebben a kérdésben is sokkal inkább hasonló, mintsem egymástól eltérő lesz – feltevézésünkről gyorsan kiderült, hogy teljes mértékben téves).

Az önismeret nagyszerű dolog. Társadalmi helyzetünk, identitásunk és az a kép, amely másokban alakul ki rólunk, egyértelműen mind döntő szerepet játszanak abban, hogy miként éljük az életünket, és hogy mi, akik elég szerencsések vagyunk ahhoz, hogy egy-egy szakterület kutatójaként keressük a kényerünket, érdeklődni kezdjünk bizonyos kérdések iránt, és kutatásokat végezve vizsgáljuk ezeket. De a beteketés, az empátia, a kapcsolat vagy a progresszív erő pudingjának, amelyre tudósként igényt tarthatnánk, kétségtelenül az evés a próbája: az általunk létrehozott tudásban, valamint épp az e tudás által feltárt tapasztalatokban, perspektívákban és problémákban keresendő. Annak, hogy kik vagyunk, és mi a személyes történetünk, óriási vagy akár elenyésző jelentősége is lehet. Hisz végső soron ki dönthet erről? És mi alapján?

Ami kétséget kizáróan számít, az az elvégzett munka. Tom Shakespeare emlékeztetője, miszerint a fogyatékoság által nem nyer privilegizált betekintést más fogyatékkal élők életébe, olyan megfigyelés, amelyről azt gondolom, hogy kevés ember vitatná. A fogyatékoságtanulmányok szakirodalmában azonban ennek a magától értetődő igazságnak az elismerését folyamatosan beárnyékolja a fogyatékosághoz fűződő kapcsolat feltárására irányuló felszólítás. Mint már említettem, ennek a felbujtásnak az egyik oka a fogyatékoság társadalomba történő bevezetésének viszontagságaiban és az erre adott reakciókban rejlik – egy olyan vád, amivel szemben bárkinek, ha kapcsolatba kerül vele, meg kell védenie magát.

Ennek oka részben abban rejlik, hogy a társadalom- és a humán tudományokban továbbra is fennáll a mások helyett való beszélés problémája körüli szorongás; szorongás, amelyet el kellene fojtani, ha valaki maga is tagja a szóban forgó csoportnak, vagy amikor a saját feminista/queer/posztkoloniális/crip jóhiszeműségét láttatja, kifejezetten utalva arra, hogy párbeszédet folytatott és tisztelettel meghallgatta a másik mondanivalóját.

Ez a fajta szorongás feldühíti a hozzám hasonló antropológust, mert az antropológia mint tudományág azon az elképzelésen alapszik, hogy egy személynek nem kell az általa tanulmányozott embercsoport tagjának lennie ahhoz, hogy illő tisztelettel kapcsolatba léphessen velük és képviselje őket. (A tudományág első néhány évtizede során létezett egy íratlan, de szigorúan betartott szabály, miszerint az adott személy valójában *nem lehetett* tagja az általa vizsgált csoportnak – a saját csoportunkhoz tartozó személyek tanulmányozása a szociológia vagy az etnológia, nem pedig az antropológia feladata volt.)

A nyugati tudás más formáihoz, különösen a leginkább a 19. századból származókéhoz hasonlóan, az intézményesült antropológiának is gyarmatosító múltja van, és hozzájárult azokhoz az egzotizáló diskurzusokhoz, amelyek megerősítették az imperialista uralmat, valamint a kisebbségek és nem nyugati szubjektumok társadalmi és gazdasági alárendeltségét. És hasonlóan a nyugati tudás további olyan formáihoz, amelyek másokról szólnak, az antropológia is alaposan beütötte a fejét az 1980-as években, amikor a posztkoloniális kritikusok megnevezték és megírták az orientalizmust, és amikor megerősödött az

identitáspolitiká, ami meghatározta a mások helyett való beszélés problémájának axiómáit, amelyekre már kitértem ebben az esszében.

De az összes probléma ellenére, amelyek meglétével kapcsolatban valószínűleg a tudományterület valamennyi művelője egyetért, az antropológia előfeltétele – és ígérete – az, hogy nemcsak képesek, hanem *kötelesek* vagyunk képviselni a tőlünk nagymértékben különböző embereket. Az antropológia előfeltétele/ígérete az, hogy a különbözőségekből tanulunk. A különbözőség gyarapít. Felkavar, kiterjeszt, felerősít, átalakít. És a különbözőségbe való tisztelettel történő bevonódás mindig magában hordozza a kockázatot. Ez részben politikai és episztemológiai (lehet, hogy minden rosszul sül el), ugyanakkor személyes is – az antropológiai terepmunkát annak gyakorlója olyan transzformatív tapasztalatnak tekintik, amelynek következtében a kezdetekéhez képest a végén egy másik ember néz majd vissza a tükörből.

A különbözőséggel való találkozásnak ez a transzformáló hatása az a pont, ahova el szeretnék jutni ennek az esszének a lezárásához.

A fogyatékoságtanulmányok szakirodalmában a fogyatékos vagy a fogyatékosággal való kapcsolat nyilvánosságra hozatala a sztázis gondolatára támaszkodik. Mivel a szerző valamiféle (fogyatékos) ember, vagy bizonyosfajta kapcsolatokkal rendelkezik, a hatalomtól való megfosztottság és a marginalizáció tapasztalataival való összekapcsolódása egyszerűbb.

Ez lehet, hogy így van, vagy bizonyos esetekben van így. De eltekintve azoktól az esetektől, amelyekre ez egyáltalán nem vonatkozik (amikor egy bizonyos fogyatékosággal – például gerincvelő-sérüléssel – élő személy nem érez semmiféle összetartozást más típusú fogyatékosággal élő csoportokkal, például Down-szindrómás emberekkel, vagy akár egyenesen sérelmezi, ha egy kalap alá veszik ezekkel a csoportokkal), természetesen vannak helyzetek, amikor az ellenkezője is igaz: van, aki *éppen azért* tud a hatalomtól való megfosztottság és a marginalizáció tapasztalataihoz kapcsolódni, mert az illető *nem* valamiféle ember, vagy *nem* rendelkezik bizonyosfajta kapcsolatokkal.

Ez Iris Marion Young álláspontja az aszimmetrikus reciprocitásról: az, hogy képesek vagyunk úgy foglalkozni a különbözőséggel, hogy közben nem romboljuk hasonlóságát. Úgy gondolom, hogy az aszimmetrikus reciprocitás ékes módon jellemzi a dán csoport otthoni alkalmazottai és más segítők elkötelezettségének módját, akik a jelentős fogyatékosággal élő emberek erotikus életével foglalkoznak. Ezek a segítők felismerik a hasonlóságot (a fogyatékosággal élő felnőttek ugyanolyan felnőttek, mint ők, és a legtöbb felnőttnek erotikus vágyai és szexuális szükségletei vannak), ugyanakkor a különbözőséget is kritikusán felismerik (a fogyatékkal élő felnőtteknek segítségre lehet szükségük vágyaik megértéséhez és megvalósításához, valamint igényeik kielégítéséhez). A segítők nem azért csinálják, amit csinálnak, mert maguk is fogyatékosággal élnek (a legtöbbjük nem él fogyatékosággal), vagy mert elsőfokú rokonuk egy fogyatékosággal élő ember (lehet, hogy van ilyen, de a többségre nem ez jellemző). Azért csinálják, mert el kell végezniük a munkájukat. Ez a munka pedig – amelyet anélkül végeznek, hogy úgy éreznék, mintha kötelesek lennének színt vallani a fogyatékosághoz fűződő személyes kapcsolatukról – lehetőséget teremt arra, hogy kiterjesszék önmagukat. Arra invitálja őket, hogy segítsenek létrehozni és kialakítani egy olyan erkölcsi teret, amelyben vállalják a megszólítással járó

kockázatot, hogy megkönnyítsék a kommunikációt, a felelősségvállalást (mind a válasz-készségre, mind a közömbösség elutasítására vonatkozóan), az elkötelezettséget és a gondoskodást.

Ha a tudományos önismeret bármit is számít, akkor az értéke biztos abban rejlik, hogy valami hasonlót tegyünk. Értéke az én kiterjesztésében, nem pedig a megerősítésében rejlik.

Tudósként nekünk is van feladatunk. És bár az, hogy miféle emberek vagyunk, illetve hogy az identitásunk és személyes történetünk milyen ötvözetét hordozzuk magunkkal, soha nem irreleváns a tudományos munkák szempontjából, mindez soha nem lehet elegendő biztosítéka annak, hogy az általunk létrehozott tudás majd valami varázslatos módon hibáktól mentes lesz vagy fel lesz vértézve a kritika ellen. A fogyatékkal élőkkal kapcsolatos munkám nem azon áll vagy bukik, hogy a fogyatékkal élő hűgommal milyen volt a kapcsolatom. Azon áll vagy bukik majd, ahogyan azok az emberek, akikkel dolgoztam, átalakították a világ iránti elkötelezettségemet, és azon, hogy miként sikerül vagy miként nem sikerül közvetítenem ezt az elkötelezettséget.

Fordította Barabás Blanka

Hivatkozott irodalom

- Alcoff, Linda (1991): The Problem of Speaking for Others. *Cultural Critique* 20: 5–32.
- Aliva och livet, "År sex en rättighet?" Blogbejegyzés 2012. július 4-éről. Interneten: <http://aliva.word-press.com/2012/07/04/vecka-27-ar-sex-en-rattighet/>
- Branfield, Fran (1998): What are You Doing Here? 'Non-disabled' People and the Disability Movement: A Response to Robert F. Drake. *Disability & Society* 13: 143–144. DOI: <https://doi.org/10.1080/09687599826966>
- Charlton, James I. (1998): *Nothing About us Without us: Disability Oppression and Empowerment*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Davis, Lennard J. (1995): *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness and the Body*. London: Verso.
- Drake, Robert F. (1997): What am I Doing Here? 'Non-disabled' People and the Disability Movement. *Disability & Society* 12: 643–645. DOI: <https://doi.org/10.1080/09687599727173>
- Garland-Thomson, Rosemarie (1997): *Extraordinary Bodies: Figuring Disability in American Culture and Literature*. New York: Columbia University Press.
- Goffman, Erving (1963): *Stigma*. Engelwood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Ingstad, Benedicte és Susan Reynolds Whyte (szerk.) (1995): *Disability and Culture*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Kittay, Eva F. (1999): *Love's Labor: Essays on Women, Equality, and Dependency*. New York and London: Routledge.
- Kitzinger, Celia és Sue Wilkinson (1996): Theorizing Representing the Other. In *Representing the Other: A Feminist Psychology Reader*. Celia Kitzinger és Sue Wilkinson (szerk.). London: Sage, 1–32.
- Kulick, Don és Jens Rydström (2015): *Loneliness and its Opposite: Sex, Disability and the Ethics of Engagement*. Durham and London: Duke University Press.
- Marks, Deborah (1999): *Disability: Controversial Debates and Psychosocial Issues*. London and New York: Routledge.
- McRuer, Robert (2006): *Crip Theory: Cultural Signs of Queerness and Disability*. New York: New York University Press.
- McRuer, Robert és Anna Mollow (2012): Introduction. In *Sex and Disability*. Robert McRuer és Anna Mollow (szerk.). Durham and London: Duke University Press, 1–34.
- Riley, Charles A. (2005): *Disability and the Media: Prescriptions for Change*. Hanover and London: University Press of New England.

- Schweik, Susan M. (2009): *The Ugly Laws: Disability in Public*. New York: New York University Press.
- Shakespeare, Tom (2006): *Disability Rights and Wrongs*. London and New York: Routledge.
- Siebers, Tobin (2008): *Disability Theory*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Spivak, Gayatri C. (1988): Can the Subaltern Speak? In *Marxism and the Interpretation of Culture*. Cary Nelson és Lawrence Grossberg (szerk.). Macmillian Education: Basingstoke, 271–313.
- St. Peter, Christine (1997): Feminist Afterwords: Revisiting *Copper Woman*. In *Undisciplined Women: Tradition and Culture in Canada*. Pauline Greenhill és Diane Tye (szerk.). Quebec: McGill-Queen's University Press, 65–72.
- Stevens, Carolyn S. (2013): *Disability in Japan*. London and New York: Routledge.
- Traustadóttir, Rannveig (2001): Research with Others: Reflections on Representation, Difference and Othering. *Scandinavian Journal of Disability Research* 3: 9–28. DOI: <https://doi.org/10.1080/15017410109510773>
- Trebilcot, Joyce (1988): Dyke Methods. *Hypatia* 3: 1–13.
- Wendell, Susan (1996): *The Rejected Body: Feminist Philosophical Reflections on Disability*. London and New York: Routledge.
- Withers, A. J. (2012): *Disability Politics & Theory*. Halifax and Winnipeg: Fernwood Publishing.
- Young, Iris Marion (1997): Asymmetrical Reciprocity: On Moral Respect, Wonder and Enlarged Thought. *Constellations* 3: 340–363. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8675.1997.tb00064.x>

Don Kulick

Kulturális antropológus, Uppsala University, Department of Cultural Anthropology and Ethnology (Uppsala, Svédország)

**Kultúra és értelmes élet
Lukács György munkájában**

Forrás: unsplash.com

Tallár Ferenc

Lukács és az értelem életimmanenciája

Absztrakt: Ahogy Márkus György írta, a kultúra volt Lukács életének „egyetlen” gondolata. Az esszé ezt a jól ismert tézist igyekszik újragondolni. A kultúra Lukács számára az értelmes élet, az „értelem életimmanenciájának” kérdése: kultúra csak olyan történelmi korszakban lehetséges, ahol az élet már maga megformált, ahol tehát az értelemadó forma nem egy idegen anyaggal áll szemben. Anyag és forma szembenállása a társadalmi világ értelemteli komplexumainak kiürülését jelzi, és antinómiák láncolatát szabadítja el. Ezt az antinomikus világkorszakot írja le az ifjúkori főmű, „A regény elmélete”, és az értelem életimmanenciájának, a totalitásnak a helyreállítását ígéri a *Történelem és osztálytudat* forradalmi víziója. De erre a problémakomplexumra válaszol majd a 30-as években egy új, „forradalom utáni” korszakban a realizmus elmélete is. A valósággal való megbékélés jegyében, s ennyiben a *Történelem és osztálytudat* víziójával szakítva, egy olyan művészet igényével lép fel Lukács, melynek az lenne a hivatása, hogy a polgári világkorszak totalitásában, a történelem dialektikus mozgásában feltárható immanens értelemalakzatok képmását adja. Egy program, amelyet nem igazolt a történelem.

Kulcsszavak: Lukács György, filozófiatörténet, *A regény elmélete*

Márkus György klasszikus tanulmányát idézve a „*kultúra* volt Lukács életének »egyetlen« gondolata. Lehetséges-e kultúra ma? – a kérdést megválaszolni, s egyben tevékenységével e lehetőség megteremtéséhez vagy megvalósításához hozzájárulni: centrális célkitűzés-ként vonul végig egész életén”. És amit Márkus ehhez még hozzátesz: „A kultúra kérdése az ő számára mindig az *élet* kérdése volt, az »értelem életimmanenciájának« kérdése”. Ily módon persze a *forma* kérdése is, hiszen a „forma jelöli Lukácsnál az értelemadás minden funkcióját: azt, aminek révén az élet különböző tényei és elemei – bárhogyan is legyenek ezek értelmezve – *jelentéssel* bíró struktúrákká, *értelemalakulatokká* (*Sinngebilde*) szervezhetőek és kapcsolhatók össze” (Márkus 1997 [1973a]: 40, 49).

Aligha vitatható: a kérdés, „hogyan válhat az élet lényegivé”, valóban a centrális kérdése volt az úgynevezett *fiatal* Lukácsnak. Ám mondhatjuk-e, hogy a kultúra, és vele az értelem életimmanenciájának kérdése Lukács „egész életén” végigvonul? Joggal állíthatjuk persze, hogy a *Történelem és osztálytudat* nevezetes „módszertani megváltása”, Lukács marxi (és hegeli) fordulata „az ok nélkül bévülről ömlőnek és értelem nélkül kívül folyónak” (Lukács 1977a: 510) antinómiájára, *értelem* és – a „félhomály anarchiájaként” jellemzett – *élet* merev ellentétének feloldására ígért megoldást. Ennyiben pedig – idézem Márkus tanulmányának zárómondatát – „Lukács 1918-as fordulata, marxistává válása nem törés, nem irracionális hiátus”, hanem „az elméleti felelet és a gyakorlati megoldás megtalálásának kísérlete arra a kérdésre, amely végső soron mozgatta egész korábbi fejlődését” (Márkus 1997 [1973a]: 63).

De kiterjeszhető-e ez az állítás a 30-as évekkel induló periódusra is? Vajon a *lényegi*, azaz az *értelem immanenciájával* jellemezhető élet problémája állna az olyan „végső feszültségről” árulkodó, választásra szólító címadások mögött is, mint „Tendencia vagy pártosság”, „Riport vagy ábrázolás”, „Elbeszélés vagy leírás”, „Franz Kafka vagy Thomas Mann”? Ez állna az avantgárdal folytatott, szünni nem akaró éles viták háttérében? És ami első pillantásra valószínűtlennek tetszik: ez lenne rejtett magva az oly végtelenül porosnak és avítnak tetsző lukácsi realizmuselméletnek? Valami csavaros gondolatmenettel erre lenne visszavezethető a visszatükrözés elmélete és az objektív valóság fogalma? De még ha netán így is lenne: összevetve a fiatal Lukács briliáns gondolatmeneteit és stílusát a 20-as évek után született művek nemegyszer fűrészpörizű fejtegetéseivel, nem arra vet-e csupán fényt mindez, miként kötött Lukács a 30-as évektől mind újra olyan kompromisszumokat választott pártjával és a mozgalommal, melyek végül az eredeti, „baloldali etikával” és utópikus energiákkal fűtött gondolat kiüresedéséhez vezettek?

Minden bizonnyal erről is, kompromisszumokról és meghátrálásokról is tanúskodik a lukácsi életút. Ám ha, feltéve a fenti kérdéseket, most mégiscsak belevágok ebbe az írásba, azért teszem, mert úgy gondolom, Márkusnak igaza volt: az értelem életimmanenciájának kérdése végigvonul Lukács „egész életén” és *egész* életművén – ott van a realizmus elméletében, sőt *horribile dictu*, ott rejtőzik a visszatükrözés tarthatatlannak tetsző, a hivatalos szocreál esztétikával kötött kompromisszumokba bonyolódott követelményében is. Amit a 30-as évek Lukácsa mond, természetesen nem ugyanaz, mint amit Lukács a 10-es vagy a 20-as években mondott. De a kérdés – hogyan válhat az élet lényegivé? – folyamatosan jelen van. Tudjuk persze, az „öreg Lukács” a kontinuitást a „fiatal Lukáccsal” és a *Történelem és osztálytudattal* többször és határozottan megtagadta. A Lukács kapcsán sajnálatos módon sokszor középpontba nyomuló pszichológizálás azonban engem kevésbé érdekel,

és azt sem állítanám, hogy filológiai hevület vagy filozófiatörténeti buzgalom késztet arra, hogy nekiüljek ennek az írásnak. Maga a kérdés, az értelem életimmanenciájára vonatkozó kérdés foglalkoztat. Ez a kérdés ugyanis a *mi* kérdésünk, a *jelen* kérdése is. Amikor az életet filléres szabadságokra váltjuk a posztmodern élményparkban, amikor a valóság eltűnni látszik a post truth áramlásában, nagyon is időszerűnek tetszik ismét szembenézniünk „az ok nélkül bévülről ömlő és értelem nélkül kívül folyó” természetlen ellentmondásával, és megkérdeznünk, mit is értsünk tulajdonképpen az értelem életimmanenciáján.

Több mint egy évszázaddal ezelőtt, 1910-ben írja Lukács, hogy „két tiszta típust produkált csak a mai idő: a szakembert és az esztétát”. Ami a *szakembert* illeti, az ő élete „egy élet egésze feláldozva az élet valamely részlehetősége megkönnyítésének egy részletéért; az élet külsőségei mint legbensőbb élettartalmak és eszközei mint kizárólagos életcélok; [...] a foglalkozás l'art pour l'art; a megcsinálás jósága mint egyetlen cél”. Aminek következtében persze „öncélokka válnak a cél felé vezető utak”, hisz ezeknek értelmet és jelentőséget „csak a cél felé vivő voltuk adhatott volna” (Lukács 1977b: 423). A szakember – vagy ahogy ma mondanánk: a menedzser – „tiszta típusa” tehát arra korlátozza tevékenységét, hogy minél hatékonyabban illessze az eszközöket a célokhoz, miközben hangsúlyozza illetéktelenségét azoknak a céloknak a megítélése tekintetében, melyek alapján tevékenységének *értelmére* kérdezhetne rá. A szakember ezek szerint a technikai racionalitás körében marad, s ha tevékenységéhez kapcsolódik értelem, úgy az *külsődleges* csupán: személyes dicsőség, a tevékenységével járó hatalom vagy anyagi ellenszolgáltatás fedi el a vizsgálat alól kivont célok mentén kibontakozó gyakorlat *belső* értelmére vonatkozó kérdést. A szakember a technika szolgálatában áll, vagy ahogy Lukács mondja, a *képződmények* szolgálatában. A képződmények, idézem *A regény elméletéből* (a továbbiakban: RE):

[a] konvenciók világát alkotják [...] amely a maga áttekinthetetlen sokrétűségében mindenütt jelen van; amelynek szigorú törvényszerűsége [...] nyilvánvalóvá válik a megismerő szubjektum számára, de amely minden törvényszerűsége ellenére nem kínálkozik sem értelemként a célját kereső, sem pedig érzéki közvetlenségében anyagként a cselekvő szubjektum számára. Ez a világ második természet; és mint az első, csupán megismert, értelemtől idegen szükségszerűségek foglalataként határozható meg (Lukács 2009: 61).

Ami a másik típust illeti: miként a szakember, az *esztéta* sem jut el az „igazi lelki aktivitáshoz”, az „ok nélkül bévülről ömlő” nem jut el az „értelem nélkül kívül folyóhoz”. Tevékenysége nem alkotás, nem tényleges formaadás. Nem „uralkodás a dolgok felett”, csak „a művészi élvezés elveinek az étellel szemben való alkalmazása”: „egyedüli életmegnyilvánulása az odaadó hozzásimulás a pillanatokhoz; mert éppen azáltal, hogy minden csak belülről jön, igazán belülről nem jöhet semmi”. Az Odakint és az Odabent, az élet és a lélek elszakadása, az otthontalanná vált léleknek megadatott „teljes szabadság a legirtózatossabb megkötöttség. »Minden hangulat«: gyönyörű, fenséges szabadsága a léleknek, uralkodása minden dolog felett, felszívása minden létezőnek az egyedül eleven lélekbe.

»Minden csak hangulat«: semmi sem lehet több a hangulatnál: a legkeményebben kötő rabszolgaság, a legkegyetlenebb öncsonkítása a léleknek” (Lukács 1977b: 425).

A „csupán megismert, értelemtől idegen szükségszerűségek foglalataként” meghatározható képződmények világába húzódó szakemberrel látszólag idegenül áll szemben az esztéta, aki Odabent, lelkében leli fel az egyedül igaz szubsztanciát, és ezért a megismerés és a tett, a lélek és a képződmény, az én és a világ közé szakadékot hasít, ám a szakadék másik oldalán elterülő uralhatatlan (első és második) természetet csak az „ok nélkül bévülről ömlő” lélek hangulataiban és reflexióiban tudja feloldani. Valójában azonban egy helyről érkeznek ők: mind a két tiszta típus a kanti „két világ”, metafizikai szférák lakója. A jelenségeknek az érzéki szemlélet a priori formáiban, a térben és az időben adott empirikus világot kauzális-determinisztikus törvények uralják, s az empirikus tapasztalat terén semmi, a pszichológiai jelenségek sem vonhatják ki magukat e mechanisztikus determináció, azaz a szükségszerűség uralma alól. Ez az, ami megnyitja a törvényszerűségek tapasztalati feltárása útján haladó *megismerés* lehetőségét. Ám a megismerő ember egyúttal szabadnak is tudja magát – *szabad akarát és szabad tetteket* szubjektumának. Tudja, hogy autonóm lényként képes saját törvénye, tudniillik a gyakorlati ész törvénye szerint cselekedni – azaz az empirikus világ mellett egyúttal egy másik, nuomenális világ lakója is. Ez a kettősség, a két világra épülő kanti rendszer antinómiák sokaságát hozza magával. Eredménye a szabadságra nézvést is tragikus paradoxont rejt magában. „Kant elmélete – idézem J. M. Bernsteint – egy racionális és aktív emberi szubjektivitás víziójával szolgál, miközben megfosztja ezt a szubjektivitást attól a világtól, amelyben cselekedhetnék” (Bernstein 1984: 21). Egy téren és időn kívüli szabadsággal szolgál a méltóságában elismert embernek, aki azonban képtelen saját értékei szerint formálni a térben és időben megadatott, empirikus világot. Így „a teljes szabadság a legirtózatosabb megkötöttségé” válik, s a két tiszta típusnak, a reflexióiban széthulló esztétának és a szabadságot visszautasító, cinikus szakembernek az élete szükségképpen megformálatlan, széteső, cél és középpont nélküli marad. A téren és időn kívüli szabadság tehetetlennek, az élet élhetetlennek bizonyul.

Tudjuk, az Odabent és az Odakint, az értelemadó forma és az anyag között húzódó szakadék által jellemzett világhallapot a fiatal Lukács egész alkotó periódusában párhuzamosan hol *metafizikai-egzisztenciális*, hol *történelmi* analízis tárgyaként tűnik fel. Miként az 1909-es drámakötet vagy a „Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez”, „A regény elmélete” is egyértelműen a történelmi megközelítések közé tartozik. Lukács a szakadék keletkezését a *történelmi térbe és időbe* helyezi. Az epikai forma két történelmi változatának különbségét, az értelem életimmanenciájának jelenlétét az eposzban és az értelem életimmanenciájának hiányát a regényben nem a két epikai-művészi forma különbségéből, hanem a két, térben és időben adott világkorszak, a homéroszi és a polgári világ *történelmi anyagának különbségével* magyarázza. „Az eposziát és a regényt – olvashatjuk az RE-ben –, a nagyepika két objektivációját nem a megformáló érzületek választják el egymástól, hanem azok a történelemfilozófiai adottságok, amelyeket eposz és regény a megformáláshoz készen találhatnak” (Lukács 2009: 54). Nem arról van szó, hogy az eposzi formának sikerül áthatnia az anyagot, hanem arról, hogy a hősi korszakban a történelem empirikus anyaga, *maga az élet* megformált egész. Ilyen totalitás azonban „csak ott lehetséges, ahol már minden egynemű, mielőtt még a formák magukba fogadnák; ahol a forma

nem kényszer, hanem csupán tudatosodása, felszínre bukkanása mindannak, ami addig tisztázatlan vágyakozásként szunnyadt a megformálandó belsejében” (Lukács 2009: 31). Az eposzi forma így mintegy csak magába emeli és érzéki alakba önti a már formát öltött anyagot. Ha tetszik, az eposzi forma ebben az értelemben *nem autonóm* művészi forma. Ezzel szemben a regényben az esztétikai forma tesz (valahol mindig félrecsúszó, az empirikus történelmi anyagon megtörő) kísérletet arra, hogy a polgári élet empirikus anyagát zárt értelmi egészé, autonóm műalkotássá formálja.

Ahogy az 1963-as kiadáshoz írott előszóból tudjuk, Lukács ekkoriban „a Kanttól Hegelhez vezető átmenet folyamatát” élte, ám attól tartózkodnék, hogy a RE-t a hegeli értelemben történelemfilozófiai műnek nevezzem. Lukács az eposz világekorszakát olyan világgént írja le, melyben „nincs még bensőség, hiszen Odakint sem létezik semmi, ami a lélek számára idegen”; olyan korszakként, melyben „az értelem világa kézzelfogható és áttekinthető, csupán arról van szó, hogy az ember meglegelje benne a számára kijelölt helyet”, és ezért a hős számára ismeretlen „a keresés igazi kínja és a megelégedés igazi veszélye: önmagát sohasem kockáztatja [...] és sohasem gondol arra, hogy keresnie kell önmagát” (Lukács 2009: 26, 29). Nem kétséges, hogy Lukács leírása itt Hegelt követi: azt feltételezi, hogy a hősi korszakban az erkölcsnek és az igazságnak egyéni alakot kell öltenie, mert erkölcs és igazság csak benne és általa juthatnak valósághoz, ám az egyén, akinek tetteiben az erkölcs alakot ölt, mindeközben nem szakad el a benne is megtestesülő erkölcsi egésztől: „magáról mint ezzel az egészszel szubsztanciális egységben lévőről van tudata” (Hegel 1980: 192). Ebből azonban nem következik, hogy Lukács a RE-ben követné Hegelnek azt a filozófiatörténeti ívét is, mely az eposzi világekorszaktól a polgári korszak prózájáig vezető utat a szellem világtörténelmi fejlődésútjaként ábrázolja. Épp ellenkezőleg: a RE írója – miként a fiatal Lukács ezt mindig is tette – a leghatározottabban elutasítja a polgári világekorszakot. Ennek kifejtett jogi, morális és politikai viszonyai között ugyanis – Hegelt idézve – „bár a szubjektum általában cselekedhet önmagából kiindulva [...] mégis minden egyén – akárhogy kapálózék is – a társadalom fennálló rendjébe tartozik, és nem úgy jelenik meg, mint e társadalom önálló, totális, egyúttal individuálisan eleven alakja, hanem mint korlátozott tagja”, következésképpen a „céljainak és tevékenységének belső tartalma iránti érdeklődés végtelenül partikuláris” (Hegel 1974: 93). Lukács élesen elutasítja azt az elkerülhetetlenségében is lehetetlen *megbékélést*, mely Hegel szerint nemcsak hogy jellemzi a regényt, de lényegében a regény alapvető témája, cselekményének tulajdonképpen anyaga: „a szív poézisének a viszonyok ellenséges prózájával” támadt konfliktusa a regényben – írja Hegel – „olyan elintézést nyer, hogy a közönséges világrenddel eleinte ellenkező egyének elismerik e rend igazát és szubsztancialitását, megbékélnek viszonyaival, tevékenyen beilleszkednek közegébe” (Hegel 1974: 378). Lukácsnál a megbékélés helyén ezzel szemben az *ironia* áll.

De tévedés lenne az a megközelítés is, mely Lukácsban olyan, a korszak német szellemi kultúrájában távolról sem ismeretlen „konzervatív forradalmárt” gyanít, aki a polgári világgállapottal egyetemben a modernitás egészét is elutasítva, a zárt kultúra idealizált alakjához, vagy a *Gesellschaft*tal szemben a *Gemeinschaft*hoz való visszatérést szorgalmazza. A RE-ben kétségkívül érződik nosztalgia az eposzi világekorszak iránt, de ez a nosztalgia ott van Hegelnél is vagy az emberiség „normális gyermekkorát” a görögséggel azonosító Marxnál. Ahogy ők, Lukács sem hagy azonban kétséget aziránt, hogy a visszaút lehetetlen:

„A kör, amelyben a görögök metafizikai értelemben élnek, kisebb, mint a miénk: ezért soha nem is tudjuk magunkat igazán beleképzelni; jobban mondva: az a kör, amelynek zártsága életük transzcendentális lényegét alkotja, számunkra szétrobban; nem tudnánk már lélegezni egy zárt világon” (Lukács 2009: 30). De épp végleges múlttá válása okán áll az elmúlt eposzi és a jelenbeli polgári korszak úgy szemben egymással, mint egy *antinómia* két pólusa. Ami egyrészt kizár egy kontinuitáson alapuló világtörténelmi fejlődést, másrészt viszont – kvázi a kanti „két világ” mintájára, és mégis túllépve azon – annak a tudatát őrzi, hogy *volt*, következésképpen lehetséges *a térben és az időben* olyan *történelmi* világ, melyet az értelem életimmanenciája jellemez – melyben a szabadság nem párosul „a legirtózatossabb megköttöttséggel”. Ez a tragikus, és mégis reményteli antinómia élteti a lukácsi regényelméletben a regény iróniáját.

A RE sok mindent továbbvisz tehát, de Lukács pályájának egyik fordulópontját is felfedezhetjük benne. Ezzel persze nem azt akarom állítani, hogy Lukács a kanti metafizikától már ekkor a dialektikus hegeli történelemfilozófia felé fordul. Pusztán arra gondolok, hogy a *történelem empirikus anyaga*, és ennek az anyagnak a *gyakorlati* megformálhatósága ekkor kerül explicit módon Lukács érdeklődésének középpontjába, és ezt a pozícióját ettől kezdve mindvégig megőrzi. Ha a regény műfaja végigkíséri Lukács pályáját, úgy ez épp azért van így, mert a nagyepika az *empíriához kötött*, a *történelemből* kinövő, azaz *autonómiájában korlátozott* művészi forma. A nagyepika számára, olvashatjuk *A regény elméletében*:

a világ mindenkor adott volta végső elv, a nagyepika a maga döntő és mindenkor meghatározó transzcendentális alapja szerint empirikus; olykor siettetheti az életet, rejtett vagy csökevényes dolgokat a bennük rejlő utópikus végkifejlethez segíthet, ám a történetileg adott élet szélességén és mélységén, lekerekítettségén és megérzékítettségén, gazdagságán és rendezettségén soha nem léphet túl a forma erejénél fogva. A valóban utópisztikus epika minden kísérlete szükségképpen kudarcba fullad (Lukács 2009: 43).

Amennyiben igazam van abban, hogy Lukácsot az eposzi korszakban a térben és időben adott, empirikus történelmi anyag, szóval a történelmi (és nem a személyes) élet gyakorlati megformálhatósága foglalkoztatja, akkor a formaadás eredménye, az értelem életimmanenciája mögött egy meghatározott *tárgyiasságforma* is sejthető. Lukács egy olyan eposzi korszakról beszél, melyben „az értelem világa kézzelfogható és áttekinthető”. A „félhomály anarchiáját”, az élet káoszát értelmes egészé alakító formáknak ez a kézzelfogható világa aligha azonosítható azonban a kanti jelenségvilággal, mely a dolgok képére rávetülő, személytelen a priori értelmi fogalmak közvetítésével jön létre a világ befogadásakor. Ha a káosz helyét az eposzi korszakban az értelem rendezett világ foglalja el, úgy az nem a transzcendentális szubjektum a priori fogalmainak, hanem a hősi társadalom gyakorlati formáinak tulajdonítható. Röviden: a formának nem *ismeretelméleti*, hanem *gyakorlati* viszonya van a világhoz.

Persze a lukácsi formakoncepció mindig is túlmutatott a forma – Márkussal szólva – „kanti ihletettségén”. Ahogy Andrew Feenbergtől tudjuk (Feenberg 1986; vö. Darell és Michel 2017), már a neokantianizmuson, majd Husserlrel és a korai Heideggerrel a fenomenológián belül is elindul a századelőn a kanti, *episztemológiai* forma fogalom *társadalomontológiai* transzformációja. Az érdeklődés a formaadás különböző szintjei, s ezzel a

különböző tárgyiasságformák felé fordul. Úgy sejtem, ez a transzformáció olvasható ki Lukács olyan megfogalmazásaiból, miszerint „a forma, az igazi forma uralkodás a dolgok felett, de a dolgok felett való uralkodás”. Az „Esztétikai kultúra” egy másik helye még sokatmondóbb:

Minden kultúra az élet meghódítása, az élet minden megnyilatkozásának oly erővel való egységesítése (ami persze sohasem fogalmi egység), hogy bármelyik részt nézzük is az élet egészéből, a legmélyén ugyanazt kell látnunk mindenütt. Az igazi kultúrában minden szimbolikussá válik, mert minden csak kifejezése – és minden egyformán fontos kifejezése – az étellel szemben való miként reagálásnak, az ember egész lényének az élet egészéhez való miként fordulásának (Lukács 1977b: 426, 424).

Úgy vélem, a formaadásnak ez a leírása azáltal és akkor lesz igazán értelmezhető, ha az eposzi korszakban működő erőként, tehát egy történelmi valóság alkotóelveként próbáljuk meg értelmezni.

Ha nem csak „hozzásimulunk” vagy „szemléljük”, mint az esztétikai kultúrában, de valóban *odafordulunk* a világhoz, ha *közös* odafordulásunk „az élni (az életen uralkodni, az életet formálni) tudás” gesztusa, akkor „miként fordulásunk” a világ számunkra való, céljainkból adódó *értelmét* tárja fel. Rákérdezünk a világra, és a világ megmutatkozik azoknak, aki nem a partjáról *figyelik*, hanem *élnék benne, és dolguk van vele*. A kultúránkat alkotó célok és normák felrajzolják és megvilágítják a beteljesítésükhöz vezető utakat: kezünkbe adják a „járható és bejárando utak” térképét, és megnevezik az erényeket, melyeket ezeknek az utaknak a bejárása, a társadalomban kijelölt telosunk megkövetel. *Egyéni* tapasztalataink a minket megelőző megértés talaján, a közös odafordulásunk mikéntjében megmutatkozó, *értelmes* világon belül keletkeznek – ha tetszik, egy kultúrában, ha tetszik, egy életvilágban. Az eposzi korszak hőse mögött nem áll egy másik, téren, időn és kultúrán kívüli, ismeretelméleti szubjektum, aki feltehetné a kérdést, hogy mi a valóság valójában, és nem ezen az életen kívül van-e az, ami az életet lényegivé teszi. Ez a kérdés majd a filozófiával hangzik fel, ami Novalis szerint az egyetemes honvágys kifejeződése. Az eposzi korszak lakója azonban otthon van, és otthonában minden értelemmel bír a számára: rendeltetése van, felhasználható eszköz vagy akadály, azaz *bele van ágyazva* egy közös világ egészébe, és nincs mögötte semmi más. Egyszerűen csak az, aminek odafordulásunk mikéntjében, az *élet közös gyakorlatában* megmutatkozik. Az, ami, de ezen a közös világon *belül*, *ennek* a közös világnak a mozzanataként. Azaz – Heideggerrel szólva, még ha a kései Lukács ezt zokon is venné – a *világban-benne-lét tárgyiasság formájában, a totalitás elemeként* „az, ami”. De akár Husserl-t is idézhetném: az Odakint és az Odabent szakadását nem ismerő „otthon” olyan szubjektumok valósága, akik

magukra vonatkoztatják ezt a világot, akik számára a környezet létének csak az az értelem, amit mindenkor tapasztalataink, gondolataink, értékeléseink stb. adtak neki, s csak olyan érvényességfajtában (létbizonyosság, lehetőség, esetleg látszat stb.), amelyet mi, mint az érvényesítés szubjektumai valóban megvalósítunk, illetve mint megszokottat korábbról birtoklunk és hordozunk magunkban (Husserl 1998 [1936]: 137).

És ha már Husserlre utaltam – kétségkívül némi nagyvonalúsággal, hiszen Husserl nem ismeri a valóságformák történelmi különbségeit –, hadd utaljak mindjárt McIntyre-re

is, ez esetben több okkal-joggal. Mert a bizonyos szempontból akár konzervatívnak is mondható, komunitárius (közösséglvű) McIntyre központi problémája éppúgy az értelem életimmanenciájának elvesztése, mint a kommunizmus felé közelítő Lukácsé. Vagy másként fogalmazva: a fiatal Lukácshoz hasonlóan az „erény nyomában” járó McIntyre is a modernitás (a polgári korszak) általa emotivistának nevezett „esztétikai kultúrájával” vitázik, melyben az értelem életimmanenciájának egységes rendje széthullik az önkényes, közös telosra többé vissza nem vezethető reflexiókban és az erkölcsi ítéleteknek álcázott, emocionális döntésekben.¹ Nos, épp az eposzi korszak példájával élve, McIntyre azzal érvel, hogy az értelem életimmanenciáját biztosító „miként fordulás” egységesítő ereje azokban a *gyakorlatokban* jut érvényre, melyeknek az egyén társadalmi élete során résztvevője lesz – melyek *értelmét* személyes élete során elsajátítja, fenntartja és továbbépíti.

„Az amit az ilyen-és-ilyen szerepet betöltőnek tennie kell fogalma megelőzi az erény fogalmát” (McIntyre 1999: 248), mondja McIntyre, azaz erkölcsi életünk, értékeink és céljaink szorosan összefüggenek a gyakorlatokban betöltött szerepünkkel. Ami ezek után a „gyakorlat” sajátosan mcintyre-i fogalmát illeti:

„Gyakorlatnak” fogok nevezni bármely olyan koherens és formailag komplex, társadalmilag létrejött, együttműködésen alapuló emberi tevékenységet – írja –, amelyen keresztül az ehhez a tevékenységi formához belsőleg tartozó jókat megvalósítják, és pedig az arra irányuló próbálkozás folyamán, hogy teljesítsék a kiválóságnak az ennek a tevékenységi formának megfelelő s részben ezt definiáló mércéit. E próbálkozás eredményeként szisztematikusan gyarapodnak egyrészt a mércéknek való megfeleléshez szükséges emberi képességek, másrészt a tevékenységgel kapcsolatos célokról és jókról alkotott elképzelések is (McIntyre 1999: 252–253).²

A gyakorlat ily módon *magába foglalja* saját mércéjét. A gyakorlat résztvevője elfogadja a gyakorlat kialakult formáinak érvényességét és tekintélyét, ami nemcsak a miként fordulásunkat megszabó mérce elsajátítását teszi lehetővé, de bővítését, tökéletesítését is, miközben „kizárja az ítélet minden szubjektivista és emotivista elemzését” (McIntyre 1999: 257).

Félreértések elkerülése végett: a gyakorlat McIntyre-től származó fogalmát azért idéztem, mert az értelem életimmanenciájának konkrét „működését” illetően megvilágító erejűnek érzem, és nem azért, hogy a két, azonos kérdést körbejáró szerzőt egyéb tekintetben összemossam. Ahogy említettem, Lukácsnál is érzékelhető nosztalgia az eposzi korszak zárt kultúrája iránt, ám McIntyre esetében ennél többről van szó. Bár azt hiszem, McIntyre is joggal jellemezhető „baloldali etikával”³, tőle távol áll az a kijelentés, hogy „nem tudnánk már lélegezni egy zárt kultúrában”. Gondolkodása, amennyiben a jelent érinti, éppen hogy a lokális, zárt közösségekhez történő visszatérés lehetőségei körül forog, s ennyiben joggal nevezhető konzervatívnak. Lukács, pontosabban a RE-t író Lukács,

1 Olyannyira így van ez, hogy hasonlóan az „esztéta” és a „szakember” tiszta típusaihoz, a modern kultúra tiszta típusait (karaktereit) McIntyre is az esztétában és a menedzserben (illetve a hasonló módon jellemzett treapeutában) látja, és az általa adott értelmezés lényegében megfelel a fiatal Lukács értelmezésének, anélkül egyébként, hogy bármiféle direkt hatást feltételezhetnénk (McIntyre 1999: 50–56).

2 A „belső” és „külső jót” illetően vö. McIntyre (1999: 253–254).

3 Ne feledjük, McIntyre pályája a kereszténység és a marxizmus rokon tendenciáit elemző művel, a *Marxism and Christianity* títellal indul, de a baloldali etika világosan jelen van az olyan, politikai-szociológiai műveiben is, mint például a *Dependent Rational Animals. Why Human Beings Need the Virtues*.

ezzel szemben kitart az antinómia feszültségében: nem csak a „transzcendentális otthonlanság kifejezőjének” nevezi a regényt (Lukács 2009: 37), de az „érett férfiaság formájának” is. A regény épp azért lehet „történetfilozófiailag törvényes származású forma”, mert szembenéz az értelem életimmanenciájának elvesztésével egyrészt, és e veszteség türelhetlenségével másrészt: a regényben „az értelem forma követelte immanenciája éppen távolléte fölfedésének végigviteléből születik meg” (Lukács 2009: 71). Az értelem *hiányzik* az életből. Nem csak annyiban, hogy *nincs* ott. Annyiban is, hogy ott *kellene* lennie. Erről „szól” a regény, és ennek az antinómiának a feloldását célozza meg az új, marxi módszerre, valamint a mozgalmi *gyakorlatra* támaszkodva a *Történelem és osztálytudat*.

A RE-ből azonban nem csak a *Történelem és osztálytudat* felé nyílik út. Út nyílik a realizmus elmélete és az avantgárdal folytatott vita felé is. Az értelem életimmanenciájának elvesztésével – írja Lukács 1914-ben – a művészet „önállósult: már nem képmás, hiszen minden példaképe elmerült; teremtett totalitás [...]” (Lukács 2009: 34). Ám az értelem életimmanenciájának *megteremtésére* tett minden formai kísérlet – olvashatjuk a döntő súlyú bekezdésben – a

görögség bármiféle feltámasztása immáron csak az esztétika többé-kevésbé tudatos hiposztázálása egyedüli metafizikává; minden a művészet területén kívül eső dolog lényegiségének megerősökölése és megsemmisíteni akarása, kísérlet elfeledni, hogy a művészet csak egy a sok szféra közül, s hogy létezésének és tudatosodásának előfeltétele éppen a világ széthullottsága és elégtelensége. Ám a művészet szubsztancialitásának ez a túlfeszítése szükségképpen túl nagy terhet ró a művészet formáira is: maguknak kell létrehozniuk mindent, ami azelőtt egyszerűen csak elfogadott adottság volt [...] A formák számára nem létezik többé olyan totalitás, amelyet csak el kell fogadni (Lukács 2009: 35–36).

Nem kevesebbről van itt szó, mint arról, hogy a művészet autonóm szférává válásának másik oldala, ha tetszik előfeltétele a korábban egységes társadalmi szféra, a *totalitás* fragmentálódása és eldologiasodása.

Ahogy Bernstein írja kiváló könyvében, Lukács állítása szerint a polgári világkorszakot megelőzően a művészet „formái nem voltak kizárólagosan művészi formák. Inkább a társadalmi etika, ethosz és tradíció komponensei voltak, melyek érvényessége azon a területen kívül volt megtapasztalható és tudatosítható, melyet ma »művészetnek« vagy »irodalomnak« nevezünk [...] csak ha a művészet által alkalmazott formáknak nincs többé társadalmi fedezetük, válnak ezek *művészi formává tout court*. A művészet autonómiája a társadalmi világ értelem nélküli komplexumainak, emberi szükségletekre és vágyakra válaszoló társadalmi struktúráinak kiürülését jelzi” (Bernstein 1984: 70–71). Ha nem tévedek, erre a problémakomplexumra válaszol majd a 30-as években, egy új, „forradalom utáni” korszakban Lukács a realizmus elméletével. A *valósággal való megbékélés* jegyében, s ennyiben a *Történelem és osztálytudat* víziójával szakítva, egy olyan művészet igényével lép fel, melynek az lenne a hivatása, hogy a polgári világkorszak *totalitásában*, a történelem dialektikus mozgásában feltárható immanens értelemalakzatok *képmását* adja – szemben az avantgárd autonómiatörekvéseiből fakadó utópikus alakzatokkal, melyekben Lukács a „legirtózatosabb megkötöttséggel” terhelt, üres szabadságot véli tetten érni.

Az út ezek szerint nem lenne éppen nyílegyenes. De kanyarulataival és fordulóival egyetemben mégis ugyanaz az út marad.

Bernstein már többször idézett könyvének egyik alaptézise a következőképpen hangzik: „A regény elméletének módszerei és analízisei közelebb állnak a marxi elmélet és kritika *Történelem és osztálytudat*ban felvázolt programjához, mint Lukács bármely későbbi irodalmi elemzése”. Bernstein továbbá azzal a feltevessel él, hogy „A regény elméletéből a regény hiteles marxista elmélete bontható ki” (Bernstein 1984: xiv, xii). Kérdés persze, mit értünk „kibontáson”. Annyiban Bernstein tézise kétségkívül meggyőző, hogy a RE a regény polgári világállapotának azokat az *antinómiáit* bontja ki, melyek feloldását ígéri a *Történelem és osztálytudat* (a továbbiakban: TO) „forradalmi dialektikája”. Az is kétségtelen, hogy a RE-nek alaptémái – a reflexiókban feloldódó polgári szubjektivitás kontemplatív karaktere, a TO-ban a racionális rendszerek formájában újrafogalmazott képződmények uralma, végül a totalitás és vele az értelem immanenciájának kérdése – sorra visszatérnek a TO-ban. Arról sem szabad azonban megfeledkezni, hogy a RE, elutasítva a hegeli megbékélést a valósággal, mint láttuk, egyértelműen *felvállalta* az antinómiákat: a regényt azért nevezi Lukács az „érett férfiaság” műfajának, mert nem csak a totalitásért folytatott „harc mélyseges reménytelenségét ragadja meg, hanem feladásának még mélyebb reménytelenségét is” (Lukács 2009: 85). Ennek csak egy másik vetülete, hogy bár a „fiatal Lukács” világosan látta, hogy a totalitás helyreállítását célzó művészet autonómiája épp ennek a totalitásnak – és vele az értelem életimmanenciájának – a felbomlásából születik, az irónia reménytelen reményével ugyanígy felvállalta az „egyedüli metafizikává hiposztazált” esztétika küldetését is.

A RE-ből kibontható marxista elmélettel tehát csínján kell bánnunk. Ami a TO felől visszatekintve egyértelműnek tetszik, az a RE felől előretétekintve nem feltétlenül látszik. Végül is ne feledjük el, hogy a RE az eredeti elképzelés szerint egy Dosztojevszkij-könyv bevezetőjeként szolgált volna, ez pedig egy olyan „második etika” megalkotását célozta, mely a képződményekkel szembeni köteleességeket megfogalmazó „első etikával” szemben a lélektől lélelig vezető utak feltérképezésére, szóval egy metafizikai-egzisztenciális, és nem a történelmet középpontba állító elemzésre lett volna hivatott.⁴ És végül: a TO Lukács azon kevés műve közé tartozik, melyben a „Janus-arcúként” jellemzett művészet nemcsak hogy mellékszereplő, de gyanús mellékszereplő. Mert az értelem életimmanenciájára támaszkodni nem tudó, autonóm művészet ugyan azt mutatja meg, „*hogyan kell a társadalmilag megsemmisített, szétaprózott, részrendszerek közt megosztott embert gondolatilag újra helyreállítani, egységesíteni*” (Lukács 1971a: 404), de ahhoz, hogy ezt csak gondolatilag teszi meg, az „affirmatív karakter” – később majd Marcuse által kifejtett – gyanúja tapad: a „transzcendentális nézőpontot mindennapivá tevő” művészet felől

az élet minden tartalma megérthető ugyan, és ebben a formában [...] kiragadható az eldologiasító mechanizmusok gyilkos hatása alól. De ez csak annyiban válik lehetségessé, *amennyiben* ezek a tartalmak esztétikaivá válnak. Vagyis: a világot vagy esztétizálni kell, ami kitérést jelent a tulajdonképpeni probléma elől, és egy másik módon megint csak kontemplatívva teszi a szubjektumot, megsemmisíti a „tényleges cselekvést”. Vagy pedig az

4 Ennek a metafizikai, az empirikus-történeti anyagtól elforduló beállítódásnak beszédes dokumentumai Lukácsnak Paul Ernsthez írott 1915-ös levelei (Lukács 1981: 590–591, 594–598).

esztétika elvét emelik az objektív valóság alkotóelvévé: akkor azonban mitologizálni kell az intuitív értelem megjelését (Lukács 1971a: 405).

Az autonóm művészet helyzetének leírása és az érvek a RE-ben és a TO-ban igen hasonlatosak. De amennyiben a „tényleges cselekvés” megnyitja az utat az antinómiák feloldása előtt, más hangfekvésben beszélünk már a művészet „metafizikává hiposztázálásáról”.

Ezekkel az ellenvetésekkel, vagy inkább kiegészítő megjegyzésekkel nem azért álltam elő, mintha tagadni akarnám a RE és a TO szoros gondolati kapcsolatát. Sőt a RE és TO *marxizmus*a közötti kapcsolatot nagyon is meggondolandónak vélem. Feltehetőleg többről van itt szó annál, hogy a TO elméleti magvát képző „ortodox marxizmus” gyakorlati választ kínál a RE-ben megfogalmazódó antinómiákra. A viszonyt azonban megfordítanám: nem azt mondanám, hogy a RE-ből „kibontható” egy marxista elmélet. Hanem azt, hogy Lukács „egyetlen gondolata”, a kultúra és az értelem életimmanenciájának kérdése messzemenően meghatározta Lukács marxizmusát. Világosan kell látni: Lukács „ortodox marxizmusának” középpontjában nem a kizsákmányolásra visszavezetett osztályharc, nem a kisajátítók kisajátítása, nem a szakszervezeti és bérkérdések állnak, nem az anyagi, hanem a szellemi elnyomorodás. Hogy magát Lukácsot idézzem: „Nem az ökonómiai motívum elsődlegessége a történelemmagyarázatban, hanem a totalitás nézőpontja különbözteti meg döntően a marxizmust a polgári tudománytól” (Lukács 1971a: 246). Mert a *totalitás* széthullása és eldologiasodása a kapitalista berendezkedés racionalizált részrendszereiben egyúttal az *értelem életimmanenciájának* széthullását, a társadalmilag megsemmisített, szétaprózott, részrendszerek közt megosztott ember kulturális-szellemi degradációját jelenti Lukács szerint. Ha tetszik, egy kulturális válságot: a világ értelemvesztését. Ezzel szemben a totalitás kibontása egy totális szubjektum által az értelem visszanyerését ígéri – egy olyan Otthont, amelyben mindennek értelme van a számunkra. Ennek az ígéretnak a beváltása lenne a proletariátus (totális) osztályszubjektumának lehetőségére és hivatására, lévén „önmaga elgondolásához tárgyat is totalitásként kell elgondolnia” (Lukács 1971a: 248).

Láttuk, a kanti, *episztemológiai* forma fogalom *társadalomontológiai* transzformációja már a századelőn elindul, s jól kitapinthatóan jelen van a RE-ben: közös odafordulásunk mikéntje az, ami megteremti az eposzi korszak hőseinek életét „hordozó és pozitív értelmet: a totalitást. Mert a totalitás mint minden egyedi jelenség megformáló priusza azt jelenti, hogy a zárt teljes lehet; teljes, mert minden megvan benne, semmi sem reked kívül, és semmi sem utal valami magasabb rendű Odakintre; teljes, mert benne minden a maga tökéletességévé érik, és elérve önmagát, beilleszkedik kötöttségeibe” (Lukács 2009: 31). Szó sincs arról, hogy Lukács a TO-ban *egyszerűen* csak átvénné ezt a totalitásfogalmat, ahogy arról sincs szó, hogy a totalitás fogalmát a középpontba állítva, Lukács a TO-ban a *múlt zárt kultúrái* mellett tenne hitet. De a kapcsolat nyilvánvaló: a totalitás az, ami mindkét mű szerint meghatározza a dolgok tárgyiasságformáját; ami *értelemmel* bíró elemekként kapcsolja őket egymáshoz és az értelmi egészhez. A totalitás ebben az értelemben a közvetlenség meghaladása, „amelyben a tárgyak közvetlenül adott dologi formái, közvetlen létezésük és ígylétük mint elsődleges, [míg] reális, objektív viszonyaik ezzel szemben mint valami másodlagos jellegű, pusztán szubjektív dolog jelennek meg” (Lukács 1971a: 427). A közvetlenségen vagy az empirián való túllépés ezek szerint annyit jelent, hogy

az empiria tárgyait a totalitás mozzanataiként, vagyis az önmagát történelmileg átalakító ösztársadalom mozzanataiként fogjuk fel és értjük meg. A közvetítés kategóriája az empiria puszta közvetlenségének leküzdésére szolgáló módszertani eszközként tehát nem valamiféle kívülről (szubjektíve) a tárgyakba belevitt dolog, nem értékítélet vagy Legyen, mely azok létével szemben állna, hanem *sajátos, objektív tárgyi struktúrájuknak a megnyilatkozása* (Lukács 1971a: 439).

Ebben az értelemben mondhatja Lukács a TO-ban, hogy „A konkrét totalitás tehát a tulajdonképpeni valóságkategória” (Lukács 1971a: 223).

Az már fogasabb kérdés, hogyan értelmezzük azt a történelmi folyamatot, amely a TO szerint a totalitás eldologiasodott, *racionális* részrendszerekre szakadásával indul, és azzal az ígérettel zárul, hogy a proletariátus – kétségkívül mitikus jegyeket hordozó – totális szubjektuma az ösztörténelmi fejlődés végeredményeként, szubjektum és objektum azonosságaként – vagy mondjuk így: az önmagával azonossá vált, önmagát megértő Észként – helyreállítja a továbbra is *racionálisként* jellemezhető totalitást. Alapvető félreértések forrása lehet, ha nem vesszük tekintetbe, hogy az értelmezés tárgyát képező történelmi folyamat különböző szakaszaiban mind a „totalitásnak”, mind a „racionalitásnak” különböző történelmi alakzataival van dolgunk.

Tudjuk, az áruterelés és az árucseré egyetemessé válásának, s ily módon a kapitalizmus születésének az volt a feltétele, hogy az eredendően zárt közösségek különös szükségleteinek kielégítésére irányuló munka termékéből ne maradjon más, „mint egy és ugyanaz a kísérteties tárgyiasság, puszta megalvadása különbség nélküli emberi munkának” (Marx 1967 [1967]: 44). Az áruterelés feltételezi az árutest kiagyazását használati értékéből éppúgy, mint a munka kiagyazását meghatározott szükségletek kielégítésére irányuló formájából: *redukcióját* elvont, értéktermelő emberi munkára. Ez teszi lehetővé, hogy a legkülönbözőbb szükségleteket kielégíteni képes termelőtevékenységek és ezek termékei összemérhetővé és kicserélhetővé váljanak, mint az általában vett elvont munka, az értéktermelés különböző formái, illetve termékei. Az áruban megtestesülő elvont munka azonban feltételezi az áruterelő ember „elvonatkoztatását” is: kiagyazását a prekapitalista társadalmak zárt közösségeiből, melyekben a társadalmi termelés célja – idézem Marxot – „az egyes ember és közössége közötti *előfeltételezett* – többé-kevésbé természetadta vagy akár történelmileg lett, de hagyományosan lett – viszonyok újratermelése és egy *meghatározott*, az egyes ember számára *előre meghatározott objektív létezés*” (Marx 1972: 366) fenntartása. A cél tehát egy zárt, korlátozottságában mégis teljes értelmi egész megőrzése, méghozzá vérségi, uralmi és szolgai viszonyaival, erkölcsi életével és vallási meggyőződéseivel egyetemben. Nyilvánvaló, hogy az ilyen „zárt kultúrák” fenntartása a termelés bővítését, a technikai újításokat, az új társadalmi intézmények és ismeretformák születését csak addig viselhetette el, amíg azok nem fenyegették az alapvető célt, tudniillik a zárt, ám zártságában teljesnek tudott értelmi egész fenntartását.

Az absztrakt munka, a csereérték termelése és az áruforgalom egyetemessé válásának, a technika robbanásszerű fejlődésének, valamint a termelési és társadalmi viszonyok permanens forradalmának az volt tehát a feltétele, hogy az egyén „kiagyazódjék” a zárt totalitásokból: „hogy az emberek hallgatólagosan az elidegeníthető dolgok magántulajdonosaiként, és éppen ezáltal egymástól független személyekként lépjenek egymással

szembe” (Marx 1967 [1867]: 89). Az embereknek és viszonyaiknak ezt az absztrahálódási folyamatát, kiagyazódásukat az értelmi egészből nevezte Max Weber „varázstalanításnak”, a folyamat végeredményét pedig a kapitalizmus „acélkemény épületének”. A Mommsen által „kétségekkel viaskodó liberálisként” jellemzett Weber nem véletlenül használja ezt az inkább metaforának, mint fogalomnak tűnő kifejezést. Mert a „varázslatos” értelmi egység, a zárt totalitás felbomlasztása után a kapitalizmus logikája

az újatermelési folyamat technikai és társadalmi determinánsait és követelményeit *ismételten* szétválaszthatatlan egységgé *kapcsolja össze*; ám ez alkalommal azáltal, hogy a termelés céljaira és irányaira vonatkozó társadalmi döntéseket az érték és értéktöbblet realizálását autonóm módon végző mechanizmusoknak rendelte alá. Ezek a mechanizmusok saját logikájukat követve, a természeti szükségszerűség erejével érvényesülnek (Márkus 1997 [1973b]: 170).

Ha a kapitalista viszonyok előtt az élet gazdasági újatermelése volt beágyazva a zárt és totalitás értelmi egészbe, most az értelmétől megfosztott, fragmentálódó egész pusztá *tényei*, a „félhomály anarchiájaként” megélhető élet kényszerült az absztrakt értéktermelés „acélkemény épületébe”. Azoknak a dologi hatalomként, természeti szükségszerűség erejével érvényesülő *képződményeknek* az uralmáról van szó, melyeket Lukács most – Marxra és Weberre egyaránt támaszkodva – *racionális részrendszerekként* gondol át újra. A racionalizálási folyamat leírását Lukács – Marxot követve – a munkafolyamat racionális megszervezésével indítja, hogy aztán kiterjessze a társadalmi szféra egészére. Először a termelés területén kell szakítani

az egész termék szerves, az *empirikus munkatapasztalatok hagyományos összefonódására* épített előállításával [...] Eltűnik az egységes termék mint a munkafolyamat tárgya. A folyamat racionalizált részrendszerek objektív összefoglalásává lesz, részrendszereké, melyek egységét merőben kalkulációs úton határozzák meg, melyek tehát egymással szemben *véltelenszerűnek* kell hogy feltűnjenek (Lukács 1971a: 327).

A termelési folyamat szétszakítása szigorúan szabályozott részrendszerekre megköveteli a szubjektum szétszakítását is:

A munkafolyamat racionalizálása következtében a munkás emberi tulajdonságai és sajátosságai mindinkább *csupán hibaforrásként* jelennek meg ezeknek az absztrakt törvényeknek a racionálisan előre kiszámított funkcionálásával szemben. Az ember [...] mechanizált részként illeszkedik bele egy mechanikus rendszerbe, amit már eleve készen talál, mint tőle teljesen függetlenül funkcionálót, s aminek törvényszerűségeibe akaratának teljes feladásával bele kell illeszkednie (Lukács 1971a: 328).

A maga egészében immár hibaforrásnak számító, a mechanikus rendszerekbe mechanizált részként illeszkedő ember tulajdonságai és képességei ezért

olyan „dolgok”-ként jelennek meg, melyeket az ember „birtokol” és „elidegenít”, mint a környező világ különféle tárgyait. És természetszerűleg nincs az ember és ember közötti viszonyoknak egyetlen olyan formája, az ember fizikai és pszichikai „tulajdonságainak” érvényesítésére vonatkozó egyetlen olyan lehetőség sem, amely ne lenne egyre fokozottabb mértékben alárendelve ennek a tárgyiasságformának (Lukács 1971a: 344).

Tudniillik a „dolog” tárgyiasságformájának: az emberi viszonyok, azaz a társadalmi szféra olyan második természetté válik, melynek *eldologiasodott* viszonyait racionális részrendszerek igazgatják *saját* racionalitásuk logikája szerint. Az ember magatartása e kész és önmagukba zárt rendszerekkel szemben szükségképpen *kontemplatív* válik:

a kapitalista társadalom embere úgy áll szemben a – saját maga (mint osztály) által „csinált” – valósággal, mint valami lényegétől idegen „temészettel” [...] tehát tevékenysége annyiban állhat csupán, hogy egyes törvények kényszerű folyamatát saját (egoista) érdekei számára használja ki. De ebben a „tevékenységében” is megmarad – a dolog lényege szerint – a történés objektumának, nem lesz szubjektummá. Aktivitásának háttere ezáltal teljességgel belülről tevődik át: egyrészt az ember által felhasznált törvények tudata lesz ez, másrészt az események lefolyásával kapcsolatos, belső reakcióé (Lukács 1971a: 398).

Nem nehéz észrevenni: természetesen egy újragondolt összefüggérendszerben, de a „szakember” és az „észte” áll előttünk.

Azzal, hogy a rendszerképződés, és vele az *eldologiasodás* folyamatát kiterjeszti a termelés szféráján túl a társadalom egészére, így a jog, az állam és a közigazgatás, valamint – az európai tudományok válságának husserli problémáját megelőlegezve – a modern tudományok szférájára, Lukács az autopoetikus rendszerek egyik első megfogalmazója lesz – úgyszólván Luhmann „elődje”, ahogy azt Habermas is észleli (Habermas 1981: 480–482). Azzal a nem csekély különbséggel persze, hogy míg Lukács az értelem életimmanenciájától való megfosztást látja a rendszerképződésben, Luhmann az autopoetikus rendszerek alapvető teljesítményének tekinti, hogy képesek leválni az emberi interakciók kalkulálhatatlan közvetlenségéről. De azt jelentené ez, hogy a saját racionalitásukat követő rendszerek kritikusaként Lukács egyúttal a racionalitás és a felvilágosodás kritikusai is lenne egyben, aki alakalomadtán visszavágyik a zárt kultúrák korlátozott teljességébe? Némileg leegyszerűsítve a dolgot, Habermas valahogy így látja. A *felvilágosodás* programját és a racionalitás pozícióját védelmezve Habermas különbséget tesz a résztvevők cselekvési orientációit egy konszenzus révén összehangoló *kommunikatív racionalitás* és a rendszerek *instrumentális racionalitása* között. Azt az álláspontot képviseli, hogy a társadalom racionalizációjának folyamata kezdetektől ezeknek az „*egymással szembevető* tendenciáknak” a keretében, a társadalmi és rendszerintegráció bonyolult kölcsönviszonyában zajlik. Ezzel szemben – mondja Habermas – Lukács

átveszi egy észszerűen megszervezett életösszefüggés totalitásának hegeli fogalmát, és ezt használja a társadalmi racionalizáció irracionálisának mértékeként. Ezzel a visszanyúlással Lukács nyilvánvalóan elutasítja Weber alapállítását, miszerint az ész metafizikailag elgondolt egysége a saját törvényeiket követő értékshférák elválásával *végérvényesen* elesett, azaz dialektikusan sem állítható helyre (Habermas 1981: 476–477).

Minden tiszteletem Habermasnak és kommunikatív racionalitás elméletének. A mából tekintve őszintén szólva több reményteli mozzanatot látok benne, mint a TO zseniális, ám valóban metafizikával terhelt víziójában. De ha meg akarjuk érteni Lukács grandiózus forradalomképét, látnunk kell, hogy ő is *két racionalitás* koncepciójával dolgozott. Nem csak a rendszerek racionalitását, de általában a polgári világ racionalitását Lukács *formális* racionalitásnak nevezi, olyan racionalitásnak tehát, mely, képtelen lévén túllépni

a *magánvaló dolog* problémáján, lemond a valóság gyakorlati és gondolati megragadásáról. A racionalitás „elvének – írja – összeegyeztethetetlennek kell lennie egy olyan tartalom bármiféle »tényszerűségének« elismerésével, amely a formaadás elvéből – elvileg – levezethetetlen, és ezért pusztán fakticitásként fogadható el” (Lukács 1971a: 370). Márpedig a polgári gondolkodás és a polgári berendezkedés részrendszerei – a gazdasági rendszertől a jogi, közigazgatási, vagy akár a tudományipar rendszeréig – ilyen fakticitásokkal, az osztársadalmi folyamatok egészétől elvonatkoztatott *tényekkel* dolgoznak. A világ „látszólag maradéktalan” racionalizálásának ily módon határt szab a racionalitás formális jellege:

az élet izolált elemeinek racionalizálása, az ebből keletkező – formális – törvényszerűségek közvetlenül és a felszínes pillantás számára ugyan általános „törvények” egységes rendszerben egyesülnek, a törvények konkrét anyagának figyelmen kívül hagyása azonban, amin e racionalizálás törvényszerűsége nyugszik, előbukkan a törvényrendszer tényleges inkoherenciájában, a részrendszerek egymásra vonatkoztatottságának véletlenszerűségében (Lukács 1971a: 345).

A *saját* racionalitásstandardjaik szerint működő részrendszerek számára bármely másik rendszer „véletlenszerűnek”, pusztán adottságnak, levezethetetlen ténynek mutatkozik, aminek azután a kapitalizmus történetét kísérő válságok a szükségszerű következményei. A válságok szükségszerűek – állítja Lukács –, mert „a különböző árutulajdonosok konkurenciája lehetetlen lenne, ha az egyes jelenségek racionalitásának megfelelné az osztársadalom racionálisan, törvényszerűen funkcionáló szervezete is” (Lukács 1971a: 347).

Az „osztársadalom” egységes szervezete – mondja Lukács – a racionalizmus értelmében nem jelenthet mást, mint a formák különböző részrendszereinek olyan mellé-, illetve alá- vagy fölrendelését, „ahol ezek az összefüggések mindig »szükségszerűnek«, vagyis magukból a formákból vagy legalábbis a formaalkotás alapelveiből érthetőnek, általuk »létrehozottnak« gondolhatók: ahol tehát az elv helyes tételezése – tendencia szerint – az általa meghatározott egész rendszer felállítását jelenti” (Lukács 1971a: 369). Lukács ezzel egy olyan *tartalmi* racionalitás elvét fogalmazza meg, amely a „tulajdonképpeni valóságkategóriát”, a *totalitást* képes elgondolni és létrehozni. Ily módon azonban *mintha* a klasszikus német filozófiából jól ismert *hiatus irrationalissal* szembesülnénk. Hiszen Marxot és Weberet „egymásraolvasva” a TO a kapitalizmus születésének feltételét épp a prekapitalista társadalmakra jellemző, zárt totalitás széthullásában, illetve a részrendszerek keletkezésében látja: a „legirtózatosabb megkötöttség” szabadságával megáldott ember olyan „idegen természettel” áll immár szemben, mely többé nem jellemezhető az értelem életimmanenciájával. Hogyan kerülhető el ezek után az antinómiák áthidalására tett kísérlet egyetlen módjaként a bensőség szakadékába hulló *salto mortale*? Hiszen ha a kapitalizmus polgári világából – ha tetszik, a *jelen valóságából* – hiányzik a totalitás, Lukács hiába használja *üres* fogalmát „a társadalmi racionalizáció irracionálisának mértékeként”. Amennyiben a totalitás *nincs* („felszámolódott”), helyreállításának igénye sem lehet több pusztán vágnál vagy Kellnél, azaz téren és időn kívüli *utópiánál*.

Természetesen, miként a „fiatal Lukács”, a TO szerzője is tisztában van az empiria hatalmával, illetve a téren és időn kívüli szabadság tehetetlen voltával. Ahogy túl nagy terhet róna a művészet formáira, ha „maguknak kell létrehozniuk mindent, ami azelőtt egyszerűen csak elfogadott adottság volt”, úgy a totalitás helyreállításának feladatára rendelt

proletariátus sem támaszkodhat másra, mint ami – ha nem is egyszerűen, de – „adva van”. Az áru *fétiskarakterét* feltáró marxi elemzés módszerét követve a TO elemzése is azt üzenik, hogy az eldologiasodott viszonyok *szükségszerű látszatai* mögött *jelen van* a totalitás, és vele az értelem életimmanenciája. Lukácsnak ezt az elméleti meggyőződését fontos hangsúlyozni, mert a „forradalom utáni” helyzet értelmezése és a *realizmus* egész későbbi koncepciója ezen a meggyőződésen alapul majd: ha „a proletariátus álláspontját szembeállítjuk a polgári osztályéval, úgy a proletár gondolkodás semmiképpen nem kíván valamiféle tabula rasát, a valóság megértésének »előfeltevések nélküli« újrakezdését. [...] a proletariátus a polgári társadalmat annak gondolati, művészi stb. feldolgozásaival egyetemben a módszer *kiindulópontjának* tekinti” (Lukács 1971a: 440–441). A *jelen valóságából* indul ki tehát, de saját jelenvaló létének, dologgá degradálódásának megértésére és meghaladására törekedve, az időtlen állapottá, dologias „ténnyé” rögzült jelent az elmúlás, a megőrzés és a keletkezés formáiban mozgó *történelem* dialektikus folyamatába oldja. Annak tudatában teheti ezt, hogy „a történelem fejlődéstendenciái az empiria merev, dologi fakticitásaival szemben a történelemből magából kinövő, tehát semmiképpen sem túlnani, mégis magasabb rendű valóságot, az igazi valóságot képviselik” (Lukács 1971a: 499). Egy olyan totalitást, mely nem ismeri a *zárt kultúrákat* lezáró *határt*, amelyen túl ezek a zárt kultúrák mégiscsak az irracionálissal (a formátlannal, a „barbárral”) szembesültek. „Ez a valóság nincs, ez a valóság lesz” – teszi hozzá még Lukács. De azért *lehet*, mert az egyetemes *világtörténelem* fejlődéstendenciáiban eleve *benne van*, és csak a „dialektika varázsvesszejének” érintésére vár.

Nem véletlenül szerepel a „Mi az ortodox marxizmus?” bevezető bekezdéseiben egymást követően két idézet is Marx két korai – még Hegel közvetlen hatását őrző – munkájából: „Nem elég, ha a gondolat megvalósulásra tör, a valóságnak önmagának is a gondolatra kell törekednie” (Marx 1965a: 386). És a következő: „Akkor kiderül majd, hogy a világnak régóta megvan az álma egy dologról, amelyhez csak a tudatot kell megszereznie ahhoz, hogy valóságosan az övé legyen” (Marx 1965b: 348). Meg merném kockáztatni: a TO programjának tézisszerű összefoglalása ez. Épp az eldologiasodás legmélyebb bugyrait megélt proletariátusé a lehetőség és a feladat, hogy eldologiasult létének tudatára, *önismeretre* jutva, áttörje saját dologi létének tárgyiasságformáját, s ily módon megvalósítsa a „valóság álmát”. Ha nem tévedek, ezt jelenti gyakorlat és elmélet egységének sokszor felhangzó követelménye. Az elmélet *nem egy külső tárgy megismerésére* irányul, ahogy a gyakorlat *sem egy külső, a gyakorlattól független tárgyat alakít*. Ahogy Lukács fogalmaz: „mivel a tudat itt nem valamely vele szemben álló tárggyal kapcsolatos tudat, hanem magának a tárgynak az öntudata, a *tudatosodás aktusa átalakítja objektumának tárgyiasságformáját*” (Lukács 1971a: 462). Vagy egy másik megfogalmazásban: elmélet és gyakorlat

egysége csak akkor jöhet létre (ami viszont előfeltétele annak, hogy az elmélet forradalmi funkciót töltsön be), ha a tudatossá válás jelenti azt a *döntő lépést*, amelyet a történelmi folyamatnak saját, emberi akaratokból összeálló, de nem az emberek önkényétől függő, nem az emberi szellem által kitalált céljai irányában meg kell tennie [...] ha adva van egy olyan történelmi szituáció, amelyben egy osztály számára a társadalom helyes megismerése a harcban való önigenlésének közvetlen feltétele; [...] ha ennek következtében, e megismerés

vonatkozásában, ez az osztály egyszerre szubjektuma és objektuma is a megismerésnek (Lukács 1971a: 212).

Fontos látnunk: nem egy démiurgosz *ex nihilo* teremő aktusáról van itt szó. A proletariátus a TO víziójában egy olyan, a mcintyre-i értelemben vett „gyakorlat” szubjektuma, amelynek *értelme* túlnyúlik a közös gyakorlat egyes részveőinek tudatán és alakítja azt. Ezért Lukács egyértelmű elköteleződése a *mozgalom, az osztály, a párt* mellett, és elfordulása ifjúkora szellemi társától, Ernst Blochtól és az *egyéni megváltásig hatoló messianizmustól*.

Az egyén – olvashatjuk a TO-ban – soha nem lehet a dolgok mértéke, mert az egyén az objektív valósággal szükségszerűen mint merev dolgok komplexumával áll szemközt, amelyeket készen talál, amelyekkel kapcsolatban csak az elfogadás vagy az elutasítás szubjektív ítéletéig juthat el. Csak az osztály (nem a „nem”, ami csak kontemplatív-stilizált, mitologizált egyén) képes a valóság totalitásához gyakorlatilag, átalakítóan viszonyulni. S az osztály is csupán akkor, ha a készen talált, adott világ dologi tárgyiasságában képes megpillantani a folyamatot, amely ugyanakkor az ő saját sorsa is (Lukács 1971a: 485).

Blochhoz kapcsolódva a fenti szöveghelyet Lukács talán legavatottabb magyarországi kutatója, Mesterházi Miklós is úgy értelmezi, hogy ez a gondolatmenet Lukács logikájában „furcsán hat; az a gondolatmenet, mely elutasította, hogy a szabadság végső értelme az embert irányító törvények pusztá szemléletének szabadsága legyen, aligha érheti be az olyan »azonossággal«, amely az egyén számára merőben külsődleges előírásokat jelent” (Mesterházi 1987: 186). A magam részéről úgy gondolom, a mozgalom mint *nem egyéni*, hanem *közös gyakorlat* – elviekben legalábbis – túlmutat azon, hogy *egyének* vetnék alá az *egyént* vele szemben „külsődleges előírásoknak”:

Annak lehetősége ugyanis, hogy a történelmi folyamat értelmét mint a folyamatban immanensen benne rejlőt fogjuk fel, s ne vonatkoztassuk többé transzcendens, mitologizáló vagy etikai értelmezőként egy önmagában értelem nélküli anyagra, előfeltételezi, hogy a proletariátus rendkívül fejlett tudattal rendelkezik saját helyzetéről, hogy maga ez a proletariátus is – viszonylag – fejlett, előfeltételez tehát egy hosszú, megelőző fejlődést [...] Ebből a perspektívából a mozgalom és a végcél revizionista szétválasztása a munkásmozgalom legkezdetlegesebb szintjére való visszaesésnek mutatkozik. A végcél ugyanis nem állapot, amely a mozgalom végén, attól függetlenül, a megtett úttól függetlenül, a „jövő államaként” várakozik a proletariátusra [...] A végcél sokkal inkább *az egészhez való viszony* (a társadalom mint folyamat egészéhez) [...], e viszonyon keresztül tesz szert forradalmi értelemre a harc minden egyes mozzanata (Lukács 1971a: 242–243).

Lukács egyszerre köteleződik tehát el világtörténelemben meglesni vélt, ma már minden bizonnyal csak metafizikai maradványnak tűnő *telosz* és a „készen talált, adott világból” kinövő mozgalom mellett. Az 1. világháború totális katasztrófája, valamint a Kelet- és Közép-Európán végigzúgó forradalmi hullám idején ez egyáltalában nem volt olyan abszurd elköteleződé, mint amilyennek kiábrándult jelenünk posztmodern élményparkjából visszatekintve tűnik.

A TO az egyetemes világforradalom grandiózus víziója volt: szubjektum és objektum azonosságát ígérte, egy olyan – többé nem zárt, azaz határok közé szorított – totalitást, amelyben az eldologiasodott viszonyok elszigetelt tényei *értelmes egészzé* állnak össze, helyreállítva ily módon – de a szűkös keretek korlátait immár meghaladva – az *értelem életimmanenciáját*. Mondhatjuk persze, hogy ez „csak filozófia”, de mindenesetre olyan filozófia, mely magát nem a megismerés szerveként, nem kívülről és post festum érkezőként gondolta el, hanem magának a történelmi folyamatnak a gondolati kifejeződéseként, és ebben az értelemben a történelmi gyakorlat cselekvő részeseként. A TO-nak nem egyszerűen történelmi kontextusa, hanem *filozófiai* kiindulópontja volt, hogy a kapitalista berendezkedés irracionálisát leleplező világháborúval és az azt követő forradalmi hullámmal „adva van egy olyan történelmi szituáció, amelyben egy osztály számára a társadalom helyes megismerése a harcban való önigenlésének közvetlen feltétele”. De éppen azért, mert a TO szerzője magát a *jelen* filozófusának tudta, mert élesen elutasított minden olyan téren és időn kívüli metafizikát és minden olyan utópiát, mely nem magából a történelmi valóságból nő ki, reagálnia kellett a történelmi szituáció megváltozására. Akárhány kompromisszumot – közöttük megalkuvásnak tetsző kompromisszumot – kötött is Lukács „elvtársaival” a TO körül zajló viták során, *ebben az értelemben* álláspontja (elhatárolódása a TO „szektás vonásaitól”) elvi, filozófiai álláspont volt. Kétségkívül megfizeti az árat a szovjet filozófiai életben való részvételre feljogosító belépőjegyért, de a történelemhez való viszonyát illetően Lukács elhatárolódása a radikális forradalmi állásponttól, idézem Mesterházi:

mégsem volt méltatlan a filozófushoz: azon a belátáson alapult, hogy ama filozófiatörténeli ígéretet, amelyet a *TO* Marx filozófiai forradalmának történetfilozófiai ígéreteként rekonstruált, újra kell fogalmazni. Nem megtagadni. Hanem áthangolni a „forradalom után” korszakára [...] Lukács – újra – enormis feladatra vállalkozik: a jelen történetfilozófiai átvilágítására, s hogy jelenének foglya maradt – hogy a 30-as évek realizmusának ára van –, inkább természetes, mintsem meglepő. Amit akceptálnunk kell: hogy Lukács nem akart múltjának foglya lenni (Mesterházi 1987: 253).

A 20-as évek derekán Lukács persze nem tudhatta még, hogy a „szocializmus egy országban” a sztálinizmus rémségei felé fog majd vezetni. De a TO szerzőjeként annyit tudnia kellett: a „szocializmus egy országban” a legjobb esetben is csak egy olyan határokkal körülvett, zárt totalitás kiépítését jelentheti, melyet nem csak anyagi, de szellemi és kulturális szűkösség, valamint súlyos belső ellentmondások jellemeznek majd. És mégis: hogy ne legyen múltjának foglya, hogy egy *forradalom utáni* korszakban ne távolodjon el attól a jelentőtől, amelynek átvilágítását feladatának tartja, a jelen önkéntes fogja lesz: „megbékél a valósággal”. Nem annak *ellenére*, hanem éppen *azért*, mert tudja, az oroszországi úgynevezett „győztes forradalom” nem a TO által felfestett totális világforradalomnak bizonyult. És mert tudja, vagy tudni véli azt is, hogy beteljesületlen várakozásait szembe szegezni azzal, ami *van*, csak az utópikus akarat hiábavaló erőfeszítése lenne: elárulása annak a történelemnek, melynek fejlődéstendenciái – idéztem már – „a történelemből magából kinövő, tehát semmiképpen sem túlnani, mégis magasabb rendű, az igazi valóságot

képviselik” (Lukács 1971a: 499). Lukács „megbékélése a valósággal” lényegében ennek a történelemnek szól. Ha tetszik, a nehéznek és hosszúnak tetsző átmenetnek, és nem a statikus állapotként rögzülő állapotnak.

A „megbékélési folyamat” jellegzetes dokumentuma, az 1926-os *Moses Hess és az idealista dialektika problémái* világos bizonyossága annak, hogy Lukács tisztában volt vele: a megbékélés kihívásával azért kénytelen szembesülni, mert nem a proletariátus győztes forradalma utáni helyzettel, hanem egy történelmi helyzet pusztá *fakticitásával* kell szembenéznie. Ahogy tisztában volt azzal is, hogy a megbékélés veszélyeket rejt magában. A klasszikus hegeli utat mintegy saját jelene prototípusaként értelmezve írja, hogy a megbékélés „a hegeli filozófia problematikus helyét tárja fel: eszme és valóság ígért egybeesésének megvalósulatlanságát, ennek megfelelően elmélet és gyakorlat meg nem szüntetett dualitását, szabadság és szükségszerűség »kibékíthetetlen« szembenállását” (Lukács 1971b: 500). Hegel megállása a jelennél, mint a szellem önmagára találásánál következményeiben reakció – írja –, hiszen egy hamis lezárással megszünteti a történelmi folyamat folyamatszerűségét: „Miután történetileg és logikailag egyaránt minden absztrakt megmerevedést, minden dologiságot feloldott egy konkrét alakulásban, egy folyamatban, e folyamat terméke, a jelen, pusztá terméké, dologgá merevedik” (Lukács 1971b: 504). De ha a lezárással és a megbékéléssel a porosz állam adottságával – következésképpen akár a rendszer követelményéből, akár megalkuvásból – következményeiben reakció is, Hegel megállása a *történelmi folyamat* jelenénél példaadó Lukács számára:

módszertani szempontból – írja – mégis nagyszerű realizmusa, utópiaellenessége fejeződik ki benne; kísérlete, hogy a filozófiát *magának a történelemnek gondolati kifejeződéséeként* és ne a történelemről szóló filozófiaként fogja fel. Hegel [...] „kibékülése” a valósággal módszerian ebből a törekvésből ered – a törekvésből, hogy a kategóriákat magából a történelmi folyamatból fejlessze ki (Lukács 1971b: 498).

És, teszi még hozzá:

épp a jelenben lehet konkrétan leleplezni minden tárgyiság folyamatszerűségét, mivel a jelen a legvilágosabban mutatja a folyamat eredményének és kiindulópontjának egységét. Úgyhogy a Legyen, az utópikusan a jövőre irányuló gondolkodás elutasítása, a filozófia összpontosítása a – dialektikusan felfogott – jelen megismerésére úgy jelenik meg, mint az egyedüli lehetséges út a jövő valóban megismerhető mozzanatainak, a jelen konkrétan és valóságosan a jövő felé hajtó tendenciáinak megismeréséhez (Lukács 1971b: 503).

A jelent a történelem részeként, azaz valóban az *átmenet* állapotaként megragadni – ez az utópiákat mindig is elutasító, de ebben az értelemben most a TO-tól is elforduló lukácsi „megbékélés” vállalása, s ez a megbékélés Lukács legjobb meggyőződése szerint nem viseli magán a hegeli megbékélés, a lezárással „reakció” jegyeit. A filozófia „evilágiságát” – mondja Lukács, és ezt én úgy fogalmaznám át: az értelem életimmanenciáját, a totalitás jelenlétét az eldologiasodás szükségszerű látszatai mögött – „csak akkor lehetne megőrizni, ha a valóságos, dialektikus tendenciákat, a valóságos, dialektikus folyamat irányát fel lehetne mutatni a jelenben is mint működő, valóságos tényezőket, mint *folyamatot*, ha a jelen valóságosan-dialektikusan túlmutatna önmagán” (Lukács 1971b: 505). Mint látható, a TO megváltásként átélt módszerét, a történelem dialektikáját Lukács továbbviszi, ám a

folyamatot, melynek továbbra is cselekvő részese akar lenni, immár nem a *forradalom*, hanem az *átmenet* folyamatként értelmezi. Ami természetesen azt jelenti, hogy a történelem hegeli–marxi dialektikájában rejlő történelemfilozófiai ígéret megőrizhető marad, ám jelentős „áthangoláson” kell átesnie. A forradalom helyébe az értelem életimmanenciájára, egy „önmagán túlmutató” valóság jelzéseire irányuló figyelem lépett. Lukács ismét ennek a figyelemnek a közege, a művészet és az esztétika elé fordul.

Hogy az áthangolásnak itt milyen mélyre kell hatolnia, az persze kérdés. Mint láttuk, a TO a művészetet Janus-arcúként jellemezte, s ez mintha elzárná az utat a művészet irányába tett fordulat előtt. A romantika és a schilleri értelemben vett szentimentális költészet óta a művészet esztétikai programja azt célozta, hogy a társadalmilag megsemmisített, szétaprózott, részrendszerek közt megosztott embert újra helyreállítsa és egységesítse, de – írja Lukács – „ez csak annyiban válik lehetségessé, amennyiben ezek a tartalmak esztétikaivá válnak”. Weber kifejezésével élve a művészet a modernitásban az „evilági megváltás” szférájává válik: a tudományos-technikai, valamint a morális-jogi szféra mellett a kulturális *racionalizáció* folyamatában létrejött három autonóm értékszféra egyike, s ennyiben – ha szélsőséges szigorral fogalmazunk – a szubsztanciális totalitás felbomlását feltételező rendszerképződés, az eldologiasodás parazitája. Láttuk továbbá azt is, hogy a művészetnek ez az értelmezése maga is egy lehetséges áthangolása volt már a kultúra lehetőségeit firtató kérdésnek. Lukács a TO-ban a *forradalom*, a forradalmi gyakorlat irányába hangolja át a RE-nek a belátását, miszerint a megformált élet, az értelmes totalitás széthullása után a művészet „már nem képmás, hiszen minden példaképe elmerült; teremtett totalitás” – csak „az esztétika többé-kevésbé tudatos hiposztázálása egyedüli metafizikává”.

Az áthangolás a megbélés periódusában is ebben a problémakörben mozog, ám most az *átmenet* irányába. Először is látnunk kell: Lukács nem egyszerűen az esztétika vagy a művészet felé fordul (ismét), hanem a forradalom után is fennálló polgári világállapot jellegzetes műfaja, a *regény* felé. Tehát egy már a RE szerint is *empíriához kötött*, a *történelemből* kinövő, azaz *autonómiájában korlátozott* művészi forma felé. A nagyepika számára, idézem újra a RE-t:

a világ mindenkor adott volta végső elv, a nagyepika a maga döntő és mindenkor meghatározó transzcendentális alapja szerint empirikus; olykor siettetheti az életet, rejtett vagy csökevényes dolgokat a bennük rejlő utópikus végkifejlethez segíthet, ám a történetileg adott élet szélességén és mélységén, lekerekítettségén és megérzékítettségén, gazdagságán és rendezettségén soha nem léphet túl a forma erejénél fogva. A valóban utópisztikus epika minden kísérlete szükségképpen kudarcba fullad [...] (Lukács 2009: 43).

Innen válik érthetővé, hogy Lukács kritikája a 30-as évektől nem csak az eldologiasodás felszíni jelenségeinek, a tényeknek a „leírására” vagy „riportszerű” ábrázolására korlátozódó *naturalizmust* veszi célba, de minden utópisztikus törekvést is. Minden olyan Legyent – származzon az a szocreál idealizáló, a valóságot *meghamisító* „tendenciájából”, vagy az avantgárdnak a valósággal *szembeállított*, autonóm formakonstrukcióból –, mely nem „magából a valóságból”, hanem „a dolog lényegiségének megerőszkolására és megsemmisítésére” törekvő akarat téren és időn kívüli, absztrakt szabadságából ered.

A lukácsi realizmuskoncepciónak ez az utópiaellenes, kritikai vonulata láthatóan illeszkedik mind a RE-hez, mind a TO-hoz, de illeszkedik a valósággal való megbékélés 20-as

évek második felére datálható fordulatához is. Áthangolásra tehát nem itt volt szükség, hanem a – részben persze a sztálinista esztétika realizmusfogalma mögé bújó⁵ – lukácsi koncepció pozitív megfogalmazásakor. A regény ironiája a RE-ben egy statikus *állapot antinómiáinak* felvállalásából volt levezetve. De most Lukács az *átmenet* korszakát látja maga előtt, mely az ellentmondásokat egy *dialektikus* folyamatba oldja, s a regény ennek a történelmi *folyamatnak*, nem pedig egy lezárt korszaknak a megragadására hivatott: annak megragadására, hogy a valóság túlmutat önmagán. Láttuk, a megbékélés valójában a hegeli értelemben felfogott történelemnek szól, és ebben a történelemben *jelen van az értelem*. A megbékélés mögött az a hitvallás rejlik, melyet Lukács *A fiatal Hegelben* a következőképpen fogalmaz meg: „az emberi haladás ellentmondásosságának valóban dialektikus ábrázolása csak olyan álláspontonról lehetséges, amelyet mély hit tölt el az iránt, hogy maga a haladás – minden ellentmondásossága dacára – végül győzni fog” (Lukács 1976: 426). Hogy Lukács személy szerint mennyire volt tudatában e „mély hit” igazolhatóságának problematikus voltával, ne firtassuk. Annyi mindenestre bizonyos, hogy, mint a TO-ban, a haladásként felfogott történelmet Lukács itt sem külső, itt sem idegen tárgynak tekinti, hanem egy olyan folyamatnak, melynek cselekvő részesei vagyunk. Márpedig „a tudatosodás aktusa átalakítja objektumának tárgyiségformáját”. Miként a mozgalom, a realista regény is ennek a tudatosodásnak-tudatosításnak, szóval egy *közös gyakorlatnak* a közegeként van tétélezve.

Ha a történelem hegeli–marxi dialektikájában rejlő történelemfilozófiai ígéret megőrzésének és áthangolásának eredményére, továbbá az „egyetlen gondolat” belső összefüggéseire vagyunk kíváncsiak, érdemes Lukács 1935-ös, „A regény” (a továbbiakban: AR) című tanulmányához fordulnunk. Nehéz eldönteni, vajon az eredeti címbe⁶ csak mi látjuk bele az utalást „A regény elméleté”-re, vagy a szerzői szándék is ez lett volna. Az viszont jó okkal állítható, hogy a tanulmány *formális* felépítése a RE-t követi. Mindkét mű – a RE esetében egyértelműen, az AR esetében jól érzékelhetően – két részre tagolódik: az első rész a nagyepika két válfajának, az eposznak és a regénynek műfaji meghatározását, illetve születésük és elválásuk történelmi-társadalmi feltételeit járja körül, míg a második rész a regényműfaj különböző változatainak tipológiáját rajzolja fel. A formális hasonlóság mögött tartalmi hasonlóság is rejlik persze, de alapvető módosulások is. Kezdjük a második

5 Bár elemezni a kérdést ez a dolgozat nem hivatott, annyit azért meg kell jegyezni, hogy Lukács kötött nehezen igazolható kompromisszumokat is a korszak szocreális esztétikájával. Az elsők között említeném a *viszszatükrözés* elméletét, melynek tarthatatlanságát és – itt most helyén való a szó – reakciós voltát a TO-ban nagyon is egyértelművé tette: ha a világ nem kész dolgok, hanem folyamatok összessége, ha tehát „nincsenek dolgok – minek a »képmásai« vannak a gondolkodásban? Lehetetlen itt még akár csak utalásszerűen végigmenni a képmás- (viszszatükrözés) elmélet történetén, habár csak ezáltal nyilvánulhatna meg ennek a problémának teljes hordereje. Mert a »képmás«-ról szóló tanításban objektíválódik elméletileg gondolkodás és lét, tudat és valóság – az eldologiasodott tudat számára – áthidalhatatlan dualitása” (Lukács 1971a: 495–496 vö. 497–500). A visszatükrözés elvét mégis felvállalva, Lukácsnak mindvégig saját magával kellett küzdelmet vívnia azért, hogy ezt a fogalmat és a „tudatunktól független” objektív valóság fogalmának következményeit valamilyen módon korlátozza és használhatóvá tegye. Világos példája ennek ebből a korszakból például „A művészet és az objektív igazság” című tanulmány, de ennek a küzdelemnek lehetünk tanúi még *Az esztétikum sajátossága* olvasása során is. Ugyanakkor látni kell, hogy a visszatükrözés elmélete és a hozzá tapadó lenini tekintély kezdetben jó eszköznek tűnhetett egyrészt a szocreál sematikus torzításával, másrészt a forradalom ideológusaként fellépő LEF (a szovjet avantgárd) és a Proletkult utópikus konstruktivizmusával/produkciónizmusával szemben.

6 Az eredeti, német nyelvű kézirat a „Der Roman” címet viseli. Oroszul a „Roman kak burzsuznaja epopeja” címen jelent meg.

résszel, a tipológiával. A RE-nek tipológiája azt vázolja fel, milyen formai eszközökkel küzdenek meg a különböző regénytípusok az értelem életimmanenciájának hiányával jellemzett polgári világállapot művészetellenes anyagával, tehát egy statikus voltában lényegében homogén *állapottal*. Ezzel szemben az AR tipológiája egy *történeti folyamatba* illeszti a regényforma típusait, és azt vizsgálja, hogy a kapitalizmus (a polgári világállapot) egymást követő korszakaiban miként bonthatók ki „magából a valóságból”, azaz a művészi megformálás *anyagából* „az emberi öntevékenység még meglévő maradványai” (Lukács 1982: 641). Ha tehát korábban azt mondtuk, hogy a *történelem empirikus anyaga*, és ennek az anyagnak a *gyakorlati* megformálhatósága a RE-ben kerül explicit módon Lukács érdeklődésének középpontjába, akkor ehhez most hozzátehetjük – anélkül, hogy ezzel a két írás színvonalát is párhuzamba állítanánk –, hogy egy áthangolt formában ez az érdeklődés élte az AR-t is.

És akkor most nézzük az első részt, az eposz és a regény műfaji problémáját. Miként emlékszünk rá, a fiatal Lukács a nagyepika két változatának különbségét a két, térben és időben adott világkorszak, a homéroszi és a polgári világ történeti anyagának különbségével magyarázta: míg az eposzi forma mintegy csak magába emeli és érzéki alakba önti a már formát öltött anyagot, a polgári világállapot műfaja, a regény számára ez nem adatik meg. Az elmúlt eposzi és a jelenbeli polgári korszak a RE-ben úgy áll szemben egymással, mint egy *antinómia* két pólusa, ami kizárja egy kontinuitáson alapuló világtörténelmi átmenet lehetőségét a két állapot és a két műfaj között. De miként tőle magától tudjuk, Lukács akkoriban még csak „a Kanttól Hegelhez vezető átmenet folyamatát élte”. A hegeli megbékélés útján járó Lukács esetében azonban ez a kontinuitás már feltételezve van. Amikor Lukács úgy fogalmaz, hogy „minden nagy regény – persze ellentmondásos, paradox módon – az eposz felé tör, és éppen ez a kísérlet, valamint ennek szükségszerű kudarca költői nagyságának forrása” (Lukács 1982: 626–627), mintha ismét a RE ironiafogalma felé tájékozódna. Ám Lukács kihasználja a – mindig is veszélyekkel járó – megbékélés adta lehetőséget, és az eposz szubsztanciális erkölcsiségétől indulva végigrobog a történelmen, hogy tanulmányát végül a regény eposszá transzcendálódásának víziójával zárja: „A proletariátus és ezáltal a proletár író szemében a társadalom nem megmerevedett tárgyak »kész« világa, a proletariátus osztályharca kifejleszti az ember heroikus öntevékenységét” (Lukács 1982: 649). Következésképpen, „A szocialista realizmus perspektívája” címet viselő zárófejezet végkövetkeztetése szerint

[a] hős szükségképpen „pozitív hőssé” kell hogy váljon. Az eposzhoz való újbóli közeledés még érzékletesebben fejeződik ki abban, hogy míg az objektív társadalmi problémákat még a legnagyobb polgári regényekben is csak az egyének egyének elleni harcának kerülő útján lehetett ábrázolni, itt a proletariátus osztállyá szerveződésében, az osztálynak osztály elleni harcában, a munkások kollektív heroizmusában olyan stíluselem lép fel, amely – ebben a vonatkozásban – ismét a régi eposzok lényegét idézi: egy társadalmi formáció harcát a másik ellen (Lukács 1982: 650).

Szó se róla, üresen konganak ezek a szavak. Elsősorban azért, mert Lukács, túllépve a jelenen, most maga tévedt az *utópia* területére. És ez a zárófejezet valóban olyan szerveslenül fityeg a tanulmány végén, ahogy egy utópikus Legyennek a lukácsi kritika szerint fityegnie

kell. Ehhez képest már igazán semmisség, hogy az eposzi korszak hősi társadalmának harcai aligha szóltak társadalmi formációk harcáról, továbbá Lukács nagyon is tisztában volt az ún. szocialista realizmus regényeinek sematizmusával és tendenciózus-propagandisztikus ábrázolásmódjával. Ami a tanulmányban figyelemre méltó, az természetesen az *átmenet* problémája, és nem a *végcéllal* kapcsolatos utópikus vízió. Ezt az átmenetet pedig most a *polgári társadalomban* és a realista *polgári regényben* fedezi fel Lukács, s a kulcsot hozzá a polgári individuum gyakorlatában találja meg, aminek esztétikailag a regény *cselekménye*, illetve az *elbeszél*t történet felel meg. Ehhez azonban – hallgatólagosan – fel kellett adnia, de legalábbis át kellett hangolnia a TO osztályálláspontját.

Mivel most már az összegzés szándéka vezet, itt is indokoltnak tartom az ominózus rész ismételt beidézését:

Az egyén soha nem lehet a dolgok mértéke, mert az egyén az objektív valósággal szükségszerűen mint merev dolgok komplexumával áll szemközt, melyeket készen talál, melyekkel kapcsolatban csak az elfogadás vagy az elutasítás szubjektív ítéletéig juthat el. Csak az osztály [...] képes a valóság totalitásához gyakorlatilag, átalakítóan viszonyulni [...] Az egyén számára a dologság s ezzel együtt a determinizmus [...] megszüntethetetlen (Lukács 1971a: 485).

Akár azt is mondhatnánk, mint a RE-ben, Lukács a TO-ban is csak két „tiszta típusát” ismeri az *egyénnek*: a szakembert, aki „elfogad”, és az esztétát, aki „elutasít”, de a mozgalmi gyakorlat mellett elkötelezett Lukács szerint „az ok nélkül bévülről ömlő és értelem nélkül kívül folyó” között formaadó, a tárgyiasságformát meghatározó, az eldologiasodás szükségszerű látszatait áttörő kapcsolat az egyéni létezés szintjén nem jöhet létre. Nyilvánvaló azonban, hogy amennyiben a realista regényben, még hozzá egyre nyilvánvalóbban a Balzackal vagy Thomas Mann-nal fémjelzett polgári realizmusban látja Lukács az átmenetnek azt a tudati megragadását, mely a dologi adottságokat egy történelmi folyamat mozzanataivá oldja, úgy át kell értékelnie az egyén lehetőségét és szerepét ebben a folyamatban.

Hegel értelmezése szerint a heroikus korszakban az egyén önállósága és öntevékenysége azon nyugodott, hogy még nem vált el attól a „szubsztanciális egésztől”, mely épp rajta keresztül nyilatkozott meg és öltött egyéni alakot. Ezzel szemben „a közhatalomnak egy törvényesen rendezett államban – mondja Hegel – nincsenek magukért való individuális alakjai, hanem az általános uralkodik a maga általánosságában, amelyben az individuális létező elevensége mint megszünten felemelt vagy mint mellékes és közömbös mozzanat jelenik meg”. Következésképpen „az individuum azt teszi, amit éppen tesz, a maga személyiségéből kifolyólag, magáért véve mint személy, s ennél fogva csak saját cselekvéséért áll helyt, nem pedig annak a szubsztanciális egésznek a tevékenységéért, amelyhez tartozik” (Hegel 1980: 188, 192). Amikor Lukács a regény középpontjába mégis a *cselekményt* és a *cselekvést* (*gyakorlatot*) állítja, csak a – *híte* szerint a végső győzelem felé tartó – átmeneti korszak következtetését vonja le: az egyéni cselekvés lefokozása a partikularitás szintjére a hegeli rendszer („reakciós”) lezárásának, és nem egy mindent maga alá temető eldologiasodásnak a szükségszerű következménye.

A regény formaproblémájának magva – vonhatja le a következtetést most már Lukács – éppenséggel

a cselekmény problémája. A társadalmi állapotok minden megismerése absztrakt és az elbeszélés számára érdektelen marad, ha nem vált a cselekmény integráló mozzanatává, a dolgok vagy szituációk minden leírása halott és üres, ha pusztá leírás, a pusztá néző leírása marad [...] Ha az embernek a társadalomhoz és a természethez fűződő reális kapcsolatát akarjuk ábrázolni, vagyis *nem pusztán az ember tudatát ezekről a kapcsolatokról, hanem az e tudat alapjául szolgáló létet magát a tudattal való dialektikus viszonyában*, úgy ehhez a cselekmény megformálása az egyetlen járható út (Lukács 1982: 629 – kiemelés tőlem: T. F.).

Az AR, valamint a korszak klasszikusnak mondható tanulmánya, a fenti gondolatot kifejtő „Elbeszélés vagy leírás” szerint a döntő kérdés tehát az „elbeszélés *vagy* a leírás”, a „néző szempontja *vagy* a résztvevő szempontja”, a „benne élés *vagy* a megfigyelés” melletti elköteleződés (Lukács 1969a: 204, 208). Mert a leírás, a néző szempontja, vagy a pusztá megfigyelés – legyen szó akár a regény írójáról, akár hősről – szubjektum és objektum elválasztását, egy tudatot és egy a tudattól független „objektív valóságot”, szóval az eldologiasodott tudat kontemplatív viszonyát feltételezi, ami óhatatlanul „az ok nélkül bévülről ömlő és értelem nélkül kívül folyó” terméketlen, minden sziporkázó mozgalmassága ellenére is terméketlen együttállásához vezethet csupán. Mint mondjuk Joyce-nál – állítja Lukács –, ahol „a részletek nyugtalanul vibráló mozgalmasságából, állandó, de cél és irány nélküli dinamikájából olyan teljesség jön létre, amely a maga totalitásában statikus, amely a tiszta állapotszerűség összbenyomását akarja felkelteni, és fel is kelti ezt. A művek mint teljességek fejlődése vagy állapotjellege közti különbség” a döntő (Lukács 1969b: 427).

A statikus állapotjelleg meghaladása csak a realista regény központi formaelemét alkotó cselekménnyel haladható meg, melyben átalakul a valóság tárgyiasságformája. Mert a cselekvő hős nem idegen tárgyakkal, nem egy *külső világgal* áll szemben, hanem „*benne él*” a „tudat alapjául szolgáló létben”: léte világban-benne-lét, a világhoz való „miként fordulás”, az értelem- és formaadás egy meghatározott módja, s csak ettől a tudattól *nem* független valósággal kapcsolódhat össze a tudat egy olyan dialektikus viszonyban, mely – a TO-t idézve – „a közvetlen lét egyidejű elismerése és megszüntetése” (Lukács 1971a: 221). Csak amikor a dolgok emberi cselekvésekkel, sorsokkal kapcsolódnak össze, amikor a résztvevő szempontjából nézünk rájuk, akinek dolga van velük, veszítik el a leírás tárgyai merevségüket, s válnak jelentéssel bíró értelemalakzatokká. A valóságnak ez a benne élő és cselekvő emberre vonatkoztatottságával előálló tárgyiasságformája, a valóságnak az emberi tudattól nem független volta Flaubert és Lukács „vitájának” tulajdonképpeni tárgya.

Lukács Flaubert-t idézi, aki szerint az *Érzelmek iskolája* „túláságosan igaz”, mert hiányzik belőle a „perspektíva hamissága”: „Mivel a terv jól átgondolt, el is tűnt. Minden művészi műnek kell, hogy csúcsa legyen, teteje, piramist kell alkotnia, vagy a fénynek a golyó egy pontjára kell esnie. Mindebből azonban az életben semmi sem létezik. Viszont a művészet nem az élet”. De vajon igaza van-e Flaubert-nek abban – veti fel a kérdést Lukács –, hogy „»túláságosan igaznak« nevezí regényét. Vajon valóban csak a művészetben vannak »csúcspontok«? Természetesen nem”. Flaubert önkritikája azért fontos, folytatja Lukács,

mert benne leleplezi alapvetően hamis felfogását a valóságról [...] Az a nézete, hogy „csúcspontok” csak a művészetben vannak, hogy tehát ezeket a művész alkotja és az ő tetszésétől függ, alkot-e ilyen csúcspontokat vagy sem, merőben szubjektív előítélet. Ez az előítélet a

polgári élet tüneteinek, a polgári társadalmi élet megjelenési módjának külsőséges és felületes megfigyeléséből ered (Lukács 1969a: 212–213).

Magyarán szólva, hogy a történet „szól valamiről”, hogy „értelme” van, nem az autonóm művészi forma által a valóságra kényszerített konstrukció, hanem magának a megélt életnek, egy közös világban való „benne élésnek” és „részvételnek” a sajátossága.

Ezen a ponton érdemes visszatérnünk McIntyre-hez, aki Louis O. Minkkel folytat egy Flaubert és Lukács vitájához igen hasonló vitát:

A narratíva – írja – nem a költők, a drámaírók és a regényírók műve; az eseményeknek volt narratív rendjük már azelőtt is, hogy az énekes vagy az író formába öntötte volna ezeket [...] Mivel mindannyian elbeszéléseket élünk meg életünk során, és mivel elbeszélések segítségével értelmezzük saját megélt életünket, ezért alkalmas a narratív forma mások cselekedeteinek a megértésére. A történeteket átéljük, mielőtt elmondják (McIntyre 1999: 283–284).

Nyilvánvaló: mind Lukács, mint McIntyre az értelem életimmanenciáját hangsúlyozzák: „a megérthetőség fogalma – mondja McIntyre – az összekötő kapocs a cselekvés és az elbeszélés között”, és „a cselekvés mint olyan fogalmánál alapvetőbb az érthető cselekvés fogalma” (McIntyre 1999: 287, 280–281).

Az érthetőség azonban *benne élést, részvételt, közös gyakorlatot és nyelvet* feltételez: „világban-benne-léte”. Nem a tértől és időtől független, szabad és autonóm individuum, hanem a társadalomban élő „társadalmi lények” létmódjához kötődik. A társadalom mindennapi életének (az életvilágnak) különböző szféráiban és zugaiban⁷ jönnek létre a – mcintyre-i értelemben – közös *gyakorlatok*. Emlékszünk rá: ezeknek belső mércéjük van, következésképpen a lukácsi realizmuskonceptióban oly fontos szerepet játszó *típusokat* maguk a gyakorlatok, „maga a valóság” hozza létre. Lukács persze nagyon is tisztában van azzal, hogy ezt a létezési formát veszélyezteti a képződmények vagy a rendszerek eldologiasodott hatalma. Flaubert és Zola azért lettek a kapitalista társadalom kritikus *megfigyelői* – írja Lukács –, mert mindkettő

a júniusi felkelés után kialakult kész polgári társadalomban kezdte meg alkotó munkáját [...] Minden új stílus társadalmi és történelmi szükségszerűséggel az életből keletkezik, szükségszerű terméke a társadalmi fejlődésnek. De ennek a szükségszerűségnek, egy művészi stílus szükségszerű keletkezésének felismerése ezeket a stílusokat még korántsem teszi művészileg egyenértékűvé vagy egyenlő rangúvá (Lukács 1969a: 210–211).

Vannak korszakok, melyek nem kedveznek a művészetnek, mert alig hagynak teret a megformált „anyagnak” – az értelem életimmanenciájának. A cselekvő benne élés és a tudatunktól nem független – megélt – valóság helyébe tudat és külső valóság megismerő-manipulatív viszonya, vagy a külső valósággal szembeni esztétikai-politikai önkény romantikus szubjektívizmusa lép – a szakember és az esztéta.

⁷ „Mivel a kapitalista társadalom ellentmondásossága minden egyes ponton hat, mivel a polgári ember életében minden belsőt és külsőt átfog, bármely tetszőleges életprobléma végigélése az embert ezeknek az ellentmondásoknak a tárgyává, a degradáció elleni – többé vagy kevésbé tudatos – lázadóvá kell, hogy tegyen” (Lukács 1982: 632).

Ám a „kapitalizmus kész volta – állítja Lukács – természetesen nem azt jelenti, hogy most már valóban minden kész, az egyes ember életében is megszűnt minden harc és fejlődés” (Lukács 1969a: 233). Lukács rendületlenül bízott abban, hogy az átmenet korában él: „mély hit tölti el aziránt, hogy maga a haladás minden ellentmondásossága dacára – végül győzni fog”. Hitt – mert hinni akart – a Történelemben és a Szellemben. Ha ma körbenézünk a posztmodern posthistorie és a *post-truth* világán, a lassan eltűnő, fragmentálódó valóságban nem sok jelét látjuk annak, hogy ezt a metafizikai hitet bármi is igazolná. Talán az átmenet korát éljük, de honnan és hová? Talán abban bízhatunk, hogy az értelem életimmanenciája nincsen ráutalva sem a világtörténelemre, sem a világ-szellemre? Talán.

Hivatkozott irodalom

- Bernstein, Jay M. (1984): *The Philosophy of the Novel. Lukács, Marxism and the Dialectics of Form*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Feenberg, Andrew (1986): *Lukacs, Marx and the Sources of Critical Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Darell, Arnold és Andreas Michel (szerk.) (2017): *Critical Theory and the Thought of Andrew Feenberg*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Habermas, Jürgen (1981): *Theorie de kommunikativen Handelns*. 1. kötet. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [Magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat – AKTI, 2011]
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1974): *Esztétika. Rövidített kiadás*. Budapest: Gondolat.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1980): *Esztétikai előadások*. Budapest: Akadémia.
- Husserl, Edmund (1998 [1936]): *Az európai tudományok válsága*. 1. kötet. Budapest: Atlantisz.
- Lukács György (1969a): Elbeszélés vagy leírás. In *uő Művészet és társadalom*. Budapest: Gondolat, 160–187.
- Lukács György (1969b): Az avantgardizmus világnézeti alapjai. In *uő Művészet és társadalom*. Budapest: Gondolat, 331–356.
- Lukács György (1971a): *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- Lukács György (1971b): Moses Hess és az idealista dialektika problémái. In *uő Utam Marxhoz*. 1. kötet. Budapest: Magvető, 490–548.
- Lukács György (1976): *A fiatal Hegel*. Budapest: Kossuth – Akadémiai Kiadó.
- Lukács György (1977a): A tragédia metafizikája. In *uő Ifjúkori művek (1902–1918)*. Timár Árpád (szerk.). Budapest: Magvető, 492–518.
- Lukács György (1977b): Esztétikai kultúra. In *uő Ifjúkori művek (1902–1918)*. Timár Árpád (szerk.). Budapest: Magvető, 422–437.
- Lukács György (1981): *Lukács György levelezése*. Budapest: Magvető.
- Lukács György (1982): A regény. In *uő Esztétikai írások*. Sziklai László (szerk.). Budapest: Kossuth, 622–653.
- Lukács György (2009): *A regény elmélete. Dosztojevszkij-jegyzetek*. Budapest: Gond–Cura Alapítvány.
- Márkus György (1997 [1973a]): A lélek és az élet: a fiatal Lukács és a „kultúra” problémája. In *A Budapesti Iskola. Tanulmányok Lukács Györgyről*. II. kötet. Kardos András (szerk.). Budapest: Argumentum – Lukács Archívum, 36–68.
- Márkus György (1997 [1973b]): Elidegenedés és eldologiasodás Marxnál és Lukácsnál. In *A Budapesti Iskola. Tanulmányok Lukács Györgyről*. II. kötet. Kardos András (szerk.). Budapest: Argumentum – Lukács Archívum, 147–186.
- Marx, Karl (1965a): A hegeli jogfilozófia kritikájához. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM)* 1. kötet. Budapest: Kossuth, 378–391.
- Marx, Karl (1965b): Levelek a Deutsch-Französische Jahrbücherből. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM)*. 1. kötet. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl (1967 [1867]): A tőke. I. könyv. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM)*. 23. kötet. Budapest: Kossuth.

- Marx, Karl (1972): A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. In *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM)*. 46/I. kötet. Budapest: Kossuth.
- McIntyre, Alasdair (1999): *Az erény nyomában*. Budapest: Osiris.
- Mesterházi Miklós (1987): *A messianizmus történelemfilozófusa*. Budapest: MTA Filozófiai Intézet – Lukács Archivum.

Tallár Ferenc

Filozófus, az ELTE professzor emeritusa

TISZTASÁG FÉL EGÉSZSÉG?

Németh Ágnes

Az egészség esztornái: a pesti esztornareform kezdetei és Beivinkler Károly szerepe az 1870-es évek elején

Bodovics Éva

Köztisztasági és közegészségi viszonyok Miskolcon a 19. század utolsó harmadában

Kappanyos Ilona

Zoonózisfűrőkíd és fateknő: eszermőfürdési tanácsok a 20. század eleji magyar gyermekápolási irodalomban

Kaha Eszter

Ép testben ép lélek? Az oroszországi hadifogság egészségügye

Demeter Gábor – Magyarosi Ádám – Bagdi Róbert

Tuberkolózis, tetű és pöccgödör. Iskolások higiéniai-egészségügyi állapotának és lakókörülményeinek társadalmi-területi differenciáltsága Debreczenben és környékén a nagy gazdasági válság idején

Kovácsné Magyarai Hajmalka

A mosószappantól az „elektromos maszcsig”: szépségápolás és professzionális kozmetikai szolgáltatások az 1950-es és 1960-as években

Vámos Gabriella

Gyermekek és fiatalok egészségnevelése az 1960-as évektől az 1980-as évekig

A **KORALL** szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org

kovacs@korall.org és korall@korall.org

1113 Budapest, Valéria u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idejű számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 4500, egy szám ára 1250 Ft.

Új lehetőség: az elektronikus változat éves előfizetésének ára 3500 Ft.

Abstracts

Professions and Autonomy

Márkus Keller and Zsuzsanna Kiss: The Autonomy of Professions

Autonomy is one of the keywords of the literature on professionalisation, and yet studies in the field of historical sociology have for the most part neglected to use it consistently. The goal of the paper introducing the thematic block is to present the greater turning points in sociological literature concerned with the concept of autonomy, to contextualise the concept, and to use examples from the development of professions in 19th-20th century Hungarian history to demonstrate the wide variety of obstacles that emerging professions faced in their struggle for autonomy. Based on the theoretical literature and the two theoretical articles featured in the block (the writings of Randall Collins and Hannes Siegrist) we can highlight three key perspectives of analysis. First, the relationship of professionals and society (as clients, users and consumers); then, the relationship between a given profession and the state; and finally, the relationships between a profession and other occupations and professions. The historical sociological case studies featured in the block demonstrate the particularities of these perspectives as it relates to a specific profession (teachers, lawyers and pharmacists respectively.)

Keywords: profession, professionalisation, autonomy, state, market, historical sociology

Hannes Siegrist: Professional Autonomy in Modern Society, Academics and Culture. Introduction

The paper discusses autonomy as a factor that greatly determines the history and function of occupations and professions; and the discourse thereof in the 19th-20th century. The transition to modernity necessitated the transformation of societal and institutional conditions. These determined the directions of academic and artistic professions' autonomous actions. Academic and artistic professions never justified the modern history of constantly conflict-laden individual and collective struggles for autonomy merely by generalised concepts of autonomy. Even though the professions in this era were united in their striving to

disestablish heteronomy and claim autonomy, examining the professionalisation of various professions we find rather different forms of the process. The paper highlights these complex situations by systematically introducing different examples as well as discussing, in addition to academic professions, the unique paths of certain artistic fields towards their autonomy.

Keywords: pursuit of autonomy, professionalisation, heteronomy, professional autonomy, civil society, self-determination

Randall Collins: Market Closure and the Conflict Theory of the Professions

This paper approaches the process of professionalization through the lens of sociological conflict theory. Collins claims that occupations do not simply respond to the market, but influence it, and those that are successful gain the status of professions. Professions are defined by the combination of market closure (monopoly) and status honour (prestige.)

Collins follows Weber's and Schumpeter's analyses of monopolisation and de-monopolisation trends, and applies these insights to occupational closure. This allows him to interpret labour organisation and professional hierarchies, as well as the power struggles between occupations as the factors of occupational closure. He also considers status honour an ideological cover for professions' pragmatic self-advocacy. The paper ends with the introduction of an opposing trend, deprofessionalisation, and offers possible explanations for the waning status of professions.

Keywords: professions, professionalisation, monopolisation, status honour, education, qualification

Viktor Tátrai: The Concept of Closure in the English-speaking and the Hungarian sociology

The aim of this paper is to provide insight into the different meanings of the concept of closure developed in Anglo-Saxon sociology as well as to present the attempts of Hungarian adaptation of the concept and to reflect on the difficulties of translation in connection with the Hungarian translation of the study 'Market closure and the conflict theory of professions' by Randall Collins published in this journal. For this purpose, first it points out that Max Weber's concept of *Schließung* has undergone significant changes during the writing of the *Economy and Society* and then briefly outlines the contemporary context of so-called neo-Weberian closure theory and its relationship to the original concept of Weber. This paper focuses on the enrichment of the meaning of the central concept (closure) based on the works of Frank Parkin and Raymond Murphy. It scrutinizes the survival and central importance of this concept in the neo-Weberian approach of professions and professionalization. Finally, it overviews the Hungarian reception and summarizes the arguments for the new Hungarian translation in short.

Keywords: *Schließung*, closure theory, social closure, exclusion, market closure, social stratification, professionalisation, neo-Weberian, Weber, Parkin, Murphy, Collins

Viktor Papp: Culture of Complaint and the Pursuit of Self-Determination. The possibilities and limits of the autonomy of Hungarian lawyers under the Dual Monarchy.

The modern process of professionalisation in Central and East-Central European societies is often primarily explained by top-down reforms engineered by state actors and governments. In Hungary under the Dual Monarchy, the modernisation and reorganisation of judges' and lawyers' associations was enacted in accordance with the spirit of separating the justice system from the civil service. While lawyers won wide-ranging autonomy and a chamber system in 1870, they were dissatisfied with the jurisdiction granted to them, so they relied on the professional press of the era to constantly keep the urgency of reform and the redrafting of regulations on the agenda. Many lawyers were offended by the functioning of the remedial courts, or even that of the lawyers' disciplinary courts, as well as the – purportedly – different perspective of judges, and the paragraphs of the new criminal code pertaining to lawyers. But the culture of complaint developing on the pages of the legal professional press did not serve to disseminate information or ethical norms, as much as to add to the arguments for autonomy. The examination of the functioning of autonomy and the pragmatic utilization of the ethical codex leads one to infer that lawyers actively used the jurisdiction granted to them, and successfully developed mechanisms that allowed goals that were only indirectly included in the paragraphs to be validated. However, the compatibility of the legal profession with other occupations, the carrying out of disciplinary processes, and thus the development and maintenance of the prestige of the lawyer's profession was limited, limited in ways that the influence of the bar association could not overcome in the era.

Keywords: corporate autonomy, professionalisation, lawyers, autonomy, bar association, disciplinary processes

Márkus Keller: According to their own laws? The professional autonomy of secondary school teachers in the late 19th century

In this study, I examine the development of the professional autonomy of Hungarian secondary school teachers in the second half of the 19th century. This period is especially important in the life of secondary school teachers, as the possibility of becoming a profession arises before them at the same time as the formation of Hungarian civil society. An examination of the association of secondary school teachers showed that the establishment and maintenance of autonomy was an important goal of contemporary teachers and they were prepared to with both the state and the churches that sustained the majority of secondary schools. In my paper, I argue that despite the growing control and regulation by the state and the influence of churches secondary school teachers and faculties (teaching staff) have had considerable professional autonomy.

Keywords: professionalization, secondary school, teachers, autonomy, churches, state, associations

The sovietisation of the Hungarian economy also brought significant changes in the realm of pharmacy. The pharmaceutical industry and trade was folded into the planned economy as a matter of course, by establishing a centralized volume of production. The same process posed a greater challenge when it came to traditional labour of pharmacists, meaning the manual, mag-istral preparation of medicine. This necessitated the creation of a work environment that rendered the pharmacists' work measurable, and thus subject to centralized norms. They wished to achieve this by increasing specialisation, subdividing labour processes, and creating the conditions for the industrial production of medicine. The establishment of new Soviet-type pharmacies all over the country served this purpose. The suppression of manual medicine production and the support for Taylorian labour organisation can also be interpreted as a curtailing of individual autonomous work.

Keywords: sovietisation, planned economy, production norms, pharmacy

Linguistic Ethnography and Anthropology

„*Peccsdzsem maszlinás borkányban*”. Nándor Jakab-Benke's monologue

Abstract: The monologue introduces the compilation of articles on linguistic ethnography and anthropology; it is based on an interview with Nándor Jakab-Benke conducted by Gergely Szabó and Csanád Bodó. Its main topics are the language issues of Jakab-Benke's media work, with special reference to his series entitled as Sekler language lessons. These lessons represented the ways the Seklers speak in the form of videos that went viral. The title of the monologue comes from the series, showing the particularities of this speech mode by consisting of regional (peccs 'csipkebogyó'), international (dzsem 'jam') and Romanian-origin (maszlinás '[that of] olives', borkány 'jar') lexical items.

Keywords: media work, Sekler language lessons, performance, animation, speech mode

Csanád Bodó: *Linguistic Ethnography and Anthropology: An Introduction*

Abstract: This paper introduces a compilation of recent articles on linguistic ethnography and anthropology, and focuses on the intersections where different approaches, theoretical stances and empirical experiences meet. It discusses some developments of the field that are related to concepts of indexicality, heteroglossia, interdiscursivity, enregisterment, as well as to the circulation of discourses.

Keywords: indexicality, heteroglossia, interdiscursivity, enregisterment, the circulation of discourses

Abstract: The article argues that a fuller consideration of voicing phenomena clarifies the nature of processes whereby registers of language expand, change, or remain constant in the socialized competence of language users. The first half of the article describes the semiotic processes whereby voicing effects are recognized or identified by interactants. The second half discusses the role of discursive voices and figures in large-scale sociohistorical practices involving registers. The overall goal is to show that the social existence of registers depends on the semiotic activities of language users, particularly those characterized in this article as matters of “alignment.”

Keywords: voice, registers, footing, stereotypes, discourse analysis

Susan Gal: Registers in Circulation: The Social Organization of Interdiscursivity

Abstract: The major outlines of enregisterment as a metasemiotic process are well understood in linguistic anthropology, so we can turn to its further systematic implications. The article explores three “moments” in enregisterment, positing that practices and value projects create registers that act as clasps, relays, and graftings, each producing interdiscursivity and thus circulation. They connect arenas of social action in different ways. The connections are rightly called social organizations of interdiscursivity, since they link and organize not only discourses and registers but also the societal arrangements – NGOs, nonprofits, welfare offices, political platforms, academic circles – that are constituted around registers and through which registers have their powerful effects of connection (and separation) in specific historical moments. The examples, mostly from the politics of Hungary, surely have parallels elsewhere.

Keywords: political discourse, sociolinguistic process, language ideology, enregisterment, authority, Hungarian public discourse

Jan Blommaert and Ben Rampton: Language and Superdiversity

Abstract: This paper explores the scope for research on language and superdiversity. Following a protracted process of paradigm shift, sociolinguistics and linguistic anthropology are well placed to engage with the contemporary social changes associated with superdiversity. After a brief introductory discussion of what superdiversity entails, the paper outlines key theoretical and methodological developments in language study: named languages have now been denaturalized, the linguistic is treated as just one semiotic among many, inequality and innovation are positioned together in a dynamics of pervasive normativity, and the contexts in which people orient their interactions reach far beyond the communicative event itself. From here, this paper moves to a research agenda on superdiversity and language that is strongly embedded in ethnography. The combination of linguistics and ethnography produces an exceptionally powerful and differentiated view of both activity and ideology. After a characterization of what linguistic ethnography offers social science in general, this

paper sketches some priorities for research on language and communication in particular, emphasizing the need for cumulative comparison, both as an objective in theory and description and as a resource for practical intervention.

Keywords: superdiversity, linguistic ethnography, indexicality, multimodality, non-shared knowledge, metapragmatic reflexivity

Teri Silvio: Animation: the New Performace?

Abstract: From the 1950s through the 1990s, the trope of performance was elaborated across a range of academic disciplines, providing a platform for comparing the construction of identities through mimetic embodiment in ritual, work, and everyday life. Today, as animation is being remediated through digital media, both scholars and participants in various types of online communities are beginning to use animation as a trope for human action on/in the world. This essay attempts to bring together the insights of recent scholarship in various disciplines in order to outline a general animation model, first presenting some of the characteristics of animation that allow it to draw connections between social, technological, and psychic structures, and then examining some of the ways that the models of animation and performance interact in contemporary subcultural practices.

Keywords: animation, performance, remediation, media ideologies, techno-cultures

Don Kulick: The Problem of Speaking for Others Redux: Insistence on Disclosure and the Ethics of Engagement

Abstract: Virtually any academic text written about disability will inevitably include some kind of statement about the author's personal relationship to disability. Why? What kind of work do statements like that do? In my recent book, *Loneliness and its Opposite: sex, disability and the ethics of engagement* (2015, with Jens Rydström), I decided against such disclosure. This paper discusses the reasons for and possible consequences of my decision not to disclose, by re-examining the question of what it means to speak for an-other. I explore that question in relation to philosophers like Linda Alcoff, Iris Marion Young, and Gayatri Spivak, and disability studies scholars like Tom Shakespeare and Lennard Davis. The paper discusses these scholars' work in relation to the limits and possibilities of academic self-knowledge, and ethical engagement.

Keywords: disability, reflexivity, sexuality, crip theory, anthropology, subaltern

Culture and Meaningful Life in the Work of György Lukács

Ferenc Tallár: Lukács and the Life-Immanence of Meaning

Abstract: As György Márkus stated, culture was the „sole” thought in Lukács’s life. In this essay, I try to rethink this well-known thesis. For Lukács, culture appears as a matter of meaningful life, or in other words, as the question of the life-immanence of meaning: culture is only possible in an age of history where life itself has been already formed, that is where the form-giving faces a material not alien to it. The opposition of matter and form signifies an emptying of the social world of meaningful complexes that unleashes its antinomies. This antinomic world age is described in the young Lukács’s masterpiece *The Theory of the Novel*. The revolutionary vision of *History and Class Consciousness* in response promises the rebuilding of the lost totality, the life-immanence of meaning. In the 1930s, in a new post-revolutionary era, the theory of realism also responds to this complex of problems: in the spirit of reconciliation with reality, thus in this regard broken with the vision of *History and Class Consciousness*, Lukács comes up with the requirement of a realistic novel that would have as its vocation the mimetic representation of the immanent meaning of the totality of the bourgeois age. A program that was not proven by history.

Keywords: György Lukács, history of philosophy, meaning, *Theory of the Novel*

